

Janssiana III

L.J.F. Janssen
en het Gooi

Niet in de handel

Wout Arentzen

Utrecht
2007

Janssiana III

Elke kennis is onvolledig, wanneer men niet weet hoe deze in den loop der eeuwen geworden is.
P. Hating 1873.¹

Dit deel van de Janssiana is opgedragen aan

Jan Albert Bakker

die met zijn *Views on the Stone Age, 1848-1931: the Impact of the Hilversum Finds of 1853 on Dutch Prehistoric Archaeology* uit 1990 mij duidelijk maakte hoe belangrijk het voor archeologen is om te weten hoe sterk de schouders zijn waar op zij staan. Ondanks alle details die ik, in dit deel van de Janssiana, aan Janssens onderzoek van het Gooi zal toevoegen heeft bovengenoemd artikel niets van zijn waarde verloren.

De archeologie van de prehistorie heeft net als de vaderlandse geschiedenis sinds de vroege negentiende eeuw nationalistische trekken gekend. Vondsten en hun interpretatie liepen en lopen al snel het gevaar om ingezet te worden ter vergroting van de roem des vaderlands. Van uit deze achtergrond is het niet verbazingwekkend dat ook de geschiedenis van de archeologie deze trekken vertoont. Aangezien grenzen de eigenschap hebben om zich in de loop der tijd te wijzigen zijn archeologische fenomenen over het algemeen grensoverschrijdend en moeten archeologen, die op zoek zijn naar een historische realiteit, ook het werk van hun buitenlandse collega's in hun beoordeling van hun vondsten meenemen. Net als in de archeologie heeft ook de geschiedschrijving van de archeologie last van nationalistische trekken. Het duidelijkste zien wij dit aan Gummel die in 1938, van uit Nationaal-Socialistisch standpunt, zijn geschiedenis van de archeologie tot Duitsland beperkte. Hij was van mening dat er een specifieke Duitse archeologie bestond, die los van de rest van Europa beschreven kon worden. Gummel publiceerde zijn boek als *Forschungsgeschichte in Deutschland* en sprak in het voorwoord de hoop uit dat andere landen zijn voorbeeld zouden volgen.²

Het idee dat de archeologie als een nationale wetenschap kon worden beschouwd werd in 1950/1951 door Wahle in zijn *Geschichte der prähistorischen Forschung* schijnbaar los gelaten doordat hij ook andere landen in zijn beschrijving betrof. Hij liet zich echter zo sterk door zijn interesse in de Germanen leiden dat bij hem het prehistorisch onderzoek in hoofdzaak een Scandinavisch-Duitse wetenschap wordt, waarbij alle andere landen er maar zo'n beetje achteraan komen lopen, waardoor de rol van de Fransen en Engelsen sterk onderbelicht blijft.

Naast door nationalistische tendensen wordt de geschiedenis van de archeologie vaak ook nog vertekend door de verering van succes. Een klein aantal geleerden hupt van de ene overwinning naar de andere. Langdurige en gecompliceerde processen worden op die manier veranderd in eenvoudige successen, die weinig met het werkelijke gebeuren te maken hebben. Om te zien wat deze valkuilen betekenen kijken we even naar Glyn Daniels *A short history of Archaeology* uit 1981. Deze heeft voor de behandeling van het drieperiodensysteem maar 12 pagina's nodig, voorgeschiedenis en onderverdeling van het Paleolithicum inbegrepen. Hij start met Antion Yves Goguet (1716-1758) die in 1738 over drie technologische stadia sprak. Dit is merkwaardig, omdat Goguet zich door Lucretius, laatste eeuw voor Christus, had laten inspireren.³ Volgens Daniel eindigt de discussie min of meer met Lartet's onderverdeling van het Paleolithicum, waar hij aantoevoegt dat men tegenwoordig voor dit systeem de door Gabriel de Mortillet (1821-1898) ingevoerde termen gebruikt. Daniel maakt hoofdzakelijk gebruik van Engelstalige teksten en dat zorgt voor enige merkwaardige vervormingen in zijn tekst. Wanneer hij b.v. over Lartet's systeem spreekt zorgt zijn voorkeur voor het Engels dat hij met het jaartal 1875 komt. Dit is het jaar waarin Lartet's systeem voor het eerst in het Engels gepubliceerd werd.⁴ Lartet had dit systeem echter al in 1861 in het Frans gepubliceerd.⁵ De vraag naar de verschillen tussen het systeem van Lartet en het daaruit ontwikkelde systeem van Mortillet zullen we hier buiten beschouwing laten, evenals de vraag wat de ontwikkeling van dit systeem voor de acceptatie van het drieperiodensysteem betekend heeft. Een ding is echter zeker, in 1875 was het drieperiodensysteem verre van algemeen geaccepteerd. Zoals we verderop zullen zien was Ludwig Lindenschmit er in dat jaar nog absoluut van overtuigd dat het systeem geen bestaansrecht had, omdat er in Noord Europa nooit een bronstijd bestaan zou hebben. Wanneer we het hier ook even simpel stellen begint de geschiedenis van de acceptatie van het drieperiodensysteem, op

archeologische vondsten gebaseerd, met Thomsens publicatie van 1836 en loopt de discussie, hier in Nederland, door tot en met Holwerda. Een precieze einddatum is niet te geven, ergens rond 1930 is de discussie min of meer verlopen. Het lijkt me veilig om te stellen dat het hele acceptatieproces zo'n goede honderd jaar geduurd heeft en dat is toch iets anders dan de ongeveer 40 jaar die Daniel er voor uittrekt. Daniel komt tot deze korte ontwikkelingsgeschiedenis, omdat hij alleen die ontwikkelingen opneemt die in een rechte lijn tot het systeem leiden zoals wij dat nu kennen. Hij kijkt alleen naar die mensen die vanuit het huidige perspectief een positieve bijdrage geleverd hebben. Doordat hij iedereen vergeet die een aanval op dit systeem gedaan heeft, slaat hij de testfase over. Gedurende die testfase zijn er een groot aantal, nu als totaal onzinnig geziene, bezwaren tegen dit systeem geweest, die vaak tot felle discussie hebben gevoerd. Dat al deze discussies een onderdeel van het acceptatie- en ontwikkelingsproces vormen spreekt voor zich zelf. Hoe zouden we weten of een idee goed of niet goed is als we niet probeerden het te ontcrachten. De ontwikkeling van succesvolle ideeën is niet te volgen zonder ook naar de dwaalwegen te kijken. Zonder af en toe doodlopende paden in te slaan vindt men nooit de juiste weg door het labyrint.

Gezien van uit dit gezichtspunt is het ook niet van belang dat de Hilversumse haardsteden een falsificatie waren, ze hebben, zoals ook ik in dit deel van de Janssiana zal laten zien, hun rol gespeeld in de ontwikkeling van de Nederlandse en zelfs tot op zekere hoogte in die van de Duitse archeologie en moeten bekeken worden als we willen begrijpen hoe we gekomen zijn waar we nu zijn.

Dat in alle buitenlandse geschiedenissen van de archeologie Nederland geheel onvermeld gelaten wordt en dat deze hoogstens vertegenwoordigd wordt door afbeeldingen uit Picardts boek, laat ik hier buiten beschouwing. Er zijn nu eenmaal maar weinig buitenlanders die Nederlands lezen kunnen.

Om zoveel mogelijk aan boven geschetste problemen te ontkomen heb ik Janssen in een ruime internationale omgeving geplaatst en ook ruimte gegeven aan die onderzoekers wier ideeën reeds lang in de papierbak van de geschiedenis verdwenen zijn.

Speciale dank ben ik dit keer verschuldigd aan Mevr. Addink-Samplonius. Dit werk is in hoge mate schatplichtig aan haar *Albertus Perk en de archeologie* uit 1984. Doordat zij de briefwisseling tussen Janssen en Perk al in de vorm van uittreksels gepubliceerd had heeft zij mij veel zoekwerk bespaard en wist ik van tevoren dat het de moeite waard was om er aan te beginnen.

Ook dit keer bedank ik de staven van de Utrechtse Letteren bibliotheek, de Utrechtse Centrale Universiteitsbibliotheek, de Leidse Centrale Universiteitsbibliotheek, het Nationalmuseet Kopenhagen. Verder dank ik Morten Axboe, Jesse van Dijn, Ronald van Immerseel, Jørgen Jensen, Koos Kolenbrander, Ed van Mensch, Wijnand van der Sanden, Louis Swinkels, Leo Verhart, H.T. Waterbolk en de leden van Het Genootschap.

Opnieuw bedank ik in het bijzonder Jan Albert Bakker voor het meelesen, maar in het bijzonder voor het ter beschikking stellen van de Kopenhagensche congres bundel uit 1869. Zijn exemplaar is voor zover ik heb na kunnen gaan het enige in Nederland.

Het vergaren van de informatie in buitenlandse bibliotheken bleek heel wat voeten in aarde te hebben. De conservator van the Prehistoric Department van the National Museum of Denmark, Morten Axboe, verleende mij alle medewerking die in zijn macht lag, maar zijn collega van het Antikvarisk-Topografisk Arkiv, waar de brieven van Janssen aan Worsaae bewaard worden, voelde zich niet geroepen om mijn emails en brieven te beantwoorden. Het was pas mogelijk om kopieën van deze brieven te krijgen nadat Leo Verhart, uit naam van het RMO, er naar vroeg. Via Prof. Dr. Konrad Zimmermann uit Rostock kwam ik in contact met Dr. Andreas Roloff van de Landesbibliothek Mecklenburg-Vorpommern in Schwerin. Deze keek voor mij de daar bewaarde Janssen-boeken door en stelde vast dat ze allemaal oorspronkelijk van de Verein für Meklenburg. Geschichte und Alterthumskunde, dat is van Lisch, waren. Frau Annette Frey bekeek voor mij de Janssen-boeken in de bibliotheek van het Römisch-Germanisches Zentralmuseum in Mainz en stelde daarbij vast dat Lindenschmit bibliotheek tenminste drie boeken van Janssen bevat heeft.

Wederom bied ik mijn lezers bij voorbaat mijn verontschuldigen aan voor de merkwaardige spellingsfouten die ook dit keer deze tekst ongetwijfeld zullen verontreinigen. Ik hoop dat ze niet al te storend zullen zijn bij het lezen.

Ook nu weer houd ik mij weer aanbevolen voor op- en aanmerkingen en nieuwe informatie over Janssen.

Inhoud

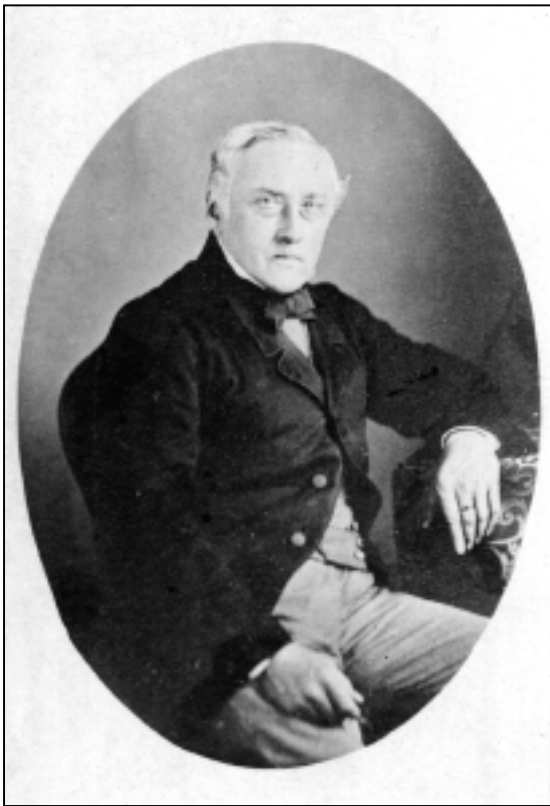
L.J.F. Janssen en het Gooi	
Het archeologisch kabinet	7
Thomsen en Büsching 1825	9
Kjøkkenmøddinger	13
Jaques Boucher de Crèvecoer de Perthes (1788-1868)	16
F.N.M. Eyck van Zuylichem (1806-1876)	20
Albertus Perk (1795-1880)	21
Dirk Westbroek (ca. 1800-1877)	24
Jan Pieter Six VI (1824-1899)	27
Kampen, grafheuvels en meer	28
De ontdekking van de haardsteden	35
<i>Verhandelingen en Mededeelingen</i>	52
Thor's Donnerkeil	54
De receptie van <i>Verhandelingen en Mededeelingen</i>	59
Deense contacten	67
Veluwsche brandkuilen	77
Het onderzoek in Hilversum gaat door	80
Fir Bolgs	87
Pfaahlbauten I	89
1854 en het werk bij Hilversum gaat door	93
Lisch en Rethra, 1855	96
Een oproep in de <i>Algemeene Konst- en Letterbode</i>	97
Larense Oudheden	99
Op weg naar de drukker	101
Haardsteden	110
Grafheuvels	115
Kampen	122
Trompenberg	124
Een osteologisch onderzoek	127
Receptie	131
Hofdijk (1816-1888)	136
De financiële afhandeling	143
Ludwig Lindenschmit (1809-1893)	152
Pfaahlbauten II	156
Vis als veevoer	161
The Origin of Species	162
Hallstatt - La Tène	164
De Naardensche Plafondschilderingen	166
Congrès International Copenhagen 1869	172
Nieuwe haardsteden?	177
Pieter Harting (1812-1885)	178
De vriendschap met Perk verloopt	184
Schliemann (1822-1890)	186
Die falsche Lehre	190
De nawerking	191
Janssens interpretatie van technologische verschillen	197
Vervalsingen	208
L.J.F. Janssen, een voorlopige afrondende conclusie	215
Appendix	
I. Janssen's bibliotheek	219
II. Perks urnenheuvel	229

Noten	243
Bibliografie	263
Afbeeldingen	270
Index	271

Hilversum door J. van Ravenswaaij

Het archeologisch kabinet

L.J.F. Janssen

Toen C.J.C. Reuvs (1793-1835) in 1818, als eerste ter wereld aangesteld werd als buitengewoon hoogleraar in de archeologie, kreeg hij ook het beheer over het archeologisch kabinet van de Leidse Hogeschool. Het lukte Reuvs om de collectie van dit kabinet op grote schaal met belangrijke voorwerpen te verrijken. Dit zorgde er voor dat de ruimte waarin deze groeiende collectie bijeen gebracht werd al spoedig te klein was. Tussen 1824 en 1826 werkte hij aan plannen voor een nieuw gebouw, maar dit project kwam uiteindelijk niet van de grond.⁶ Toen Conradus Leemans (1809-1893) Reuvs in 1835 opvolgde⁷ kreeg hij een museum in een te klein pand onder zijn beheer. In 1849 stelde Leemans voor dit probleem door een interne verbouwing enigszins op te lossen. Omdat hij hoopte dat deze verbouwing uit de middelen die de Academie voor onderhoud van het Museum ter beschikking gesteld had zou kunnen geschieden stuurde hij zijn voorstel naar de Curatoren der Leydsche Hoogeschool. Deze besloten dat Leemans plan te omvangrijk was voor hun middelen en stuurden het twee jaar later, in 1852, door naar de minister van Binnenlandse zaken. Leemans klaagde in eerste instantie over het feit dat de Egyptische collectie zo dicht op elkaar stond dat men de beelden niet behoorlijk kon zien en dat er geen ruimte was om de papyri uit te rollen. Wat verderop in zijn voorstel bleek de afdeling, die onder beheer van de

eerste conservator, L.J.F. Janssen, stond er nog beperkter af te komen:

... de afdeling der Noordsche, Germaansche en Vaderlandsche oudheden, voor welke tot opheden toe geen afzonderlijk vertrek is ingericht ... de afdeling van de Vaderlandsche Monumenten enz. [zou] de meeste aanspraak op hulp kunnen doen gelden, derwij ik mij voorloopig nog voor het ontpakken, inventariseren enz. der nieuw aangekomen voorwerpen even als tot nog toe eene der gangen of een der portalen zou moeten blijven bedienen ...⁸

De Curatoren der Leydsche Hoogeschool begroten de door Leemans voorgestelde verbouwing op f5283,- en dat schijnt de minister wat te veel geweest te zijn. Er kwam geen geld en men moest zich voorlopig met dit gebouw blijven behelpen.

Janssen was als conservator bij het Museum voor Oudheden in Leiden de tweede man onder Leemans. Wat dit in de praktijk inhield is niet geheel duidelijk. Wanneer we zijn gedrukt oeuvre bekijken ontstaat de indruk dat zijn werkopdracht zeer ruim geweest moet zijn en dat hij alle ruimte had om zich met zijn eigen fascinaties bezig te houden. Een ideale baan zou men zeggen, maar dat viel tegen. Wat precies de reden was is onduidelijk, maar al snel na hun beider aanstelling bij het Museum raakten Janssen en Leemans gebrouilleerd. In hoeverre de oorzaak bij Leemans of bij Janssen gezocht moet worden laat ik hier buiten beschouwing, feit is echter dat Janssen naar het directeurschap gesolliciteerd had en uiteindelijk met de tweede plaats genoegen had moeten nemen. Feit is dat zijn kennis, wat betreft de Nederlandse archeologie, groter was dan die van Leemans, maar dat hij wat betreft de klassieke archeologie duidelijk bij Leemans achter bleef. Pleytes mededeling dat de ruzie tussen de twee heren ontstond omdat Janssen, in 1844, zijn *Nederlandsch-Romeinsche Daktyliotheek* uitgaf zonder die eerst door Leemans te laten controleren heeft vermoedelijk meer met de zichtbaarheid van het conflict dan met de oorzaak te maken.⁹ In

1893 beschreef de tekenaar, lithograaf en amanuensis van het museum, Tiemen Hooiberg (1809-1897), de spanningen tussen Leemans en Janssen kort in zijn herinneringen:

Was ik [Hooiberg] op goeden voet met den directeur [Leemans], evenzoo was dit het geval met den beambte, de *conservator* [Janssen], die korten tijd na de benoeming van eerstgenoemde zijn aanstelling bekomen had.

Weldra was het tusschen die beide heeren niet meer *idem velle atque idem nolle*;¹⁰ daar scheelde veel aan, en hier kon men zien dat kleinigheden zeer groote gevolgen kunnen hebben.

Tollens zegt ergens, (wat ik met een kleine verandering hier aanhaal):

“Niet steeds is de vriendschap bestendig van duur
Al toonde zij zich in vroege dagen.”

De beide heeren waren te verschillend van aard.

In de kamer *van* de directeur zat iemand, die volkomen het recht had no. 1 te zijn en dat ook *wilde* blijven; en direkt daarbij iemand, die de betrekking als conservator *bij* het museum was aangewezen. Het misbruik van het voorzetsel *van* in plaats van *bij* deed een strijd ontbranden, die de bomvrije vesting van no. 1 niet kon deren, in weerwil van alle krachtsinspanningen van no. 2, die eindelijk zelfs mij verzocht deel eraan te nemen, door mij aan te zetten, niet tot tegenstand, maar tot het opgeven mijner betrekking *onder* het kommando van zulk een despoot als hij no. 1 noemde.

Hij beloofde mij bij zijn vriend (?), het hoofd van het Indische bestuur op Java, toen baron S. v.d. B. een veel voordeelijker en voor mij veel geschikter betrekking te zullen bezorgen.

Ik wist dat no. 2 vroeger de betrekking van predikant had moeten opgeven wegens groote hersenverzwakking, maar toen hij mij dit voorstel deed, geloofde ik dat hij een slag van den molen (waartegen Don Quichote ook eens even moedig als onzinnig vocht) had ontvangen, en zei eenvoudig dat ik van zijn voorstel, hoe veel-belovend ook, geen gebruik dacht te maken.

Aan den oorlog tussche *van* en *bij* maakte het overlijden van *bij* gelukkig een einde; en daar *bij* met pieuzen zin kort voor zijn dood nog het avondmaal gebruikte, geloof en hoop ik, dat *bij* de eeuwigheid wel zonder wrok jegens eenig voorzetsel is ingegaan.¹¹

Afgezien van de details die niet helemaal kloppen is het de vraag hoe goed Hooiberg als getuige is. Stond hij werkelijk op even goede voet met beiden? In zijn herinneringen memoreert hij Leemans en wat die voor hem gedaan had, een aantal keren met grote warmte. Janssens naam komt in dit boek niet voor. Dat is merkwaardig omdat Hooiberg tot vervelens toe zijn tekst vervulde met de namen van alle mensen die hij tegengekomen was. Zo noemt hij wel de naam van een pastoor in Kleef, die hem vertelde dat pastoors geen geheugen mochten hebben, maar het niet zonder een maag voor drie konden stellen. We laten het hoe en waarom van deze ruzie maar voor wat het was met de constatering dat Janssen zich in het Museum niet helemaal op zijn gemak voelde.

Ook de salariëring was niet echt naar alle tevredenheid en in 1851 probeerde Janssen daar verbetering in te brengen:

Aan Zijne Excellencie,
Den HoogEdelGestrengen Heere Staatsraad
Mr. Thorbecke
Minister van Binnenlandsche Zaken
's Gravenhage

Leyden den 3 Juny 1851

Excellencie!

Toen ik de eer had Uwe Excellencie bij de aanvaarding van Hare ministeriele betrekking mijne opwachting te maken en een mijner geschriften te overhangigen, moght ik mondeling de welwillende betuiging vernemen van Hare gezindheid om mijne belangen te bevorderen, en de vergunning, om die belangen vrijelijk aan Haar aantebevelen.

Thans meen ik verpligt te zijn, om daarvan eerbiedig gebruik te maken, door mij bij Uwe Excellencie aantebevelen voor de hier bij de Akademie opengevallen betrekking van Bestuurder van het Akademisch Kabinet van pleisterbeelden en prenten, welke betrekking slechts 3 uren in de

week de officiële aanwezigheid van den Bestuurder vereisende, zonder eenige vertraging te veroorzaken in de werkzaamheden die aan mijne tegenwoordige betrekking verbonden zijn, door mij vervuld worden kan. Sedert 16 jaren is mij dat Akademisch Kabinet van nabij bekend en bevriend geweest, waarvoor sommige mijner uitgegeven geschriften tot bewijs zouden kunnen aangevoerd worden. De studie der klassieke kunstmonumenten, waarvan zoo vele afgietsels zich in dat Akademisch Kabinet bevinden, was sedert 16 jaren mijne hoofdstudie. De monumenten waren mij ook bijzonderlijk aanbevolen bij mijne Instructie als Conservator bij het Archeologisch Kabinet (vastgesteld bij ministerieel Besluit van den 13 Mei 1836 No. 181). Maar bovenal zou mij door de erlanging van de betrekking van Bestuurder van het Akademisch Kabinet van pleisterbeelden het uitzicht geopend zijn, om eindelijk, na eene reeks van jaren, mijn gering inkomen verbeterd te zien, en wel op eene wijze, die noch 's Rijks schatkist op nieuwe uitgaven zoude te staan komen, noch de regten of voorregten van anderen benadeelen, terwijl het ook niet onverschillig konde geoordeeld worden, om aan het hoofd van zulk eene Akademische Kunstverzameling een' Bestuurder gesteld te zien, die zelf eene Akademische opleiding genoten en de kunst tot zijne levensstudie gemaakt heeft. Op deze gronden heb ik mij veroorloofd, onverwijld na het ruchtbaar worden van de open valling dier betrekking, deswege een gemotiveerd Adres intezenden aan Eedelgrootachtbare Heeren Curatoren der Leydsche Hoogeschool, in de hoop van met hunne aanbeveling te zullen worden begunstigd, maar aangezien deze aangelegenheid in de eerste plaats bij Uwe Excellencie berust, vermeen ik mij bijzonder regtstreeks tot Haar te moeten wenden. Ik had gewenscht j. Zaterdag persoonlijk deswege op de audientie mijne belangen aan Uwe Excellencie voorstellen, doch geene openbare audientie verleend wordende, bestond daarvoor geene gelegenheid. Thans zoude ik gaarne eene bijzondere audientie hebben verzocht, wanneer ik niet was teruggehouden door de overweging, dat eene aanvraag daartoe, bij eene zoo ondergeschikte zaak, en te midden van zoo veelvuldige werkzaamheden van Uwe Excellencie vooral in deze dagen, indiscreet, en de vergunning hoogstbezwaarlijk zou geweest zijn, Uit dien hoofde alleen is het, dat ik langs dezen weg voormelde belangen met eerbiedige aanbeveling in handen van Uwe Excellencie stelle!

Excellencie
van Uwe Excellencie
de onderdanige en ootmoedige dienaar
Dr. L.J.F. Janssen
Conservator bij het archeologisch Kabinet¹²

Opvallend in deze brief is dat de conservator voor Noordsche, Germaansche en Vaderlandsche oudheden de minister hier meldt dat hij de studie van de klassieke beelden en de kunst als zijn kerntaak ziet.

Janssen kreeg de aanstelling niet en moest nog enige jaren op een salaris verbetering wachten.

Thomsen aan Büsching 1825

Iedereen die zich met de geschiedenis van de archeologie bezighoudt weet dat Christian Jürgensen Thomsen (1788-1865) in 1836 in zijn *Ledetraad til Nordisk Oldkyndighed* voor het eerst een drieperiodensysteem beschreef dat gebaseerd was op waarnemingen aan gevonden oudheden. Aangezien in hetzelfde jaar Friedrich Danneil (1783-1868) met een soortgelijk systeem kwam heeft men in de twintiger en dertiger jaren in Duitsland Thomsens prioriteit sterk aangevallen. In 1930 heeft Hans Seger Thomsens prioriteit versterkt door een tweetal brieven, uit 1825, van deze aan Johan Gustav Büsching (1783-1829) te publiceren.¹³ Thomsen en Büsching onderhielden tussen 1819 en 1825 een regelmatige briefwisseling. In 1824 stuurde Büsching Thomsen een exemplaar van zijn *Abriß der deutschen Altertumskunde*. Hierin wees Büsching het drieperiodensysteem van Lucretius af:

Es ist oft nicht genugsam erwogen worden, daß bei der Untersuchung der Alterthümer Deutschlands gar verschiedene Zeiträume dastehen, die meist immer nicht gehörig getrennt werden und leider hat die Alterthumskunde noch nicht die Höhe des Standpunktes erreicht, daß sie mit Bestimmtheit, oft kaum mit einiger Wahrscheinlichkeit, anzugeben vermag, aus welchem Zeitraume die gefundenen Alterthümer herrühren. So ist z.B. für Schlesien noch ganz dunkel, ob

die hier gefundenen Alterthümer der früheren Deutschen oder der späteren Slavischen Zeit zugehören. Wir müssen hoffen und erwarten, daß es die Alterthümskunde noch einmal hierin zur Sicherheit und Festheit bringen und daß man bestimmtere Zeichen finden wird, die für höheres Alter, oder dem Christentume nähere Zeit der gefundenen Sachen sprechen, als die nur zu oft trüglichen sind, welche wir jetzt aufstellen, nämlich die Folge von Stein, Kupfer und Eisen bei Anfertigung der Geräthe und Waffen.¹⁴

Thomsen in het museum te Kopenhagen in 1846 (tekening Magnus Pederson)

Thomsen was dit niet met hem eens en hij reageerde op 19 februari 1825 in een uitgebreide brief. Ik geef hier de versie zoals die door Seger gepubliceerd is. Thomsens Duits schijnt niet vlekkeloos geweest te zijn en Seger voelde zich genoodzaakt een hertaling van de brieven te maken. Ik had hier liever Thomsen zelf gegeven, maar we zullen het hier mee moeten doen, omdat de originele brieven de tweede wereldoorlog niet overleefd hebben:

... Das kleine Buch aber von wichtigem Inhalt habe ich mehreremal durchgelesen: ich finde manches gute darin, aber manches, das wenigstens nicht mit unsern Erfahrungen im Norden paßt. Die Sachen gestalten sich hier einfacher, indem

wir höchst wenig von römischem Einfluß und gar nichts von tartarischem spüren können. Ich würde nicht aufrichtig gegen Sie sein – und dies ist doch hundertmal mehr wert, als alle Komplimente – wenn ich Ihnen sagte, daß ich Ihre Meinung im ganzen theile. Um Altertümer in eine gute Verbindung zu bringen, finde ich es höchst wichtig, auf die Zeitfolge Rücksicht zu nehmen, und glaube daß die alte Idee von erst Stein, dann Kupfer und endlich Eisen sich für den Norden immer bewährter findet. Wären Sie doch hier, ich würde Ihnen mit hundert und wieder andern Hunderten von Beispielen unsere Ansichten deutlich machen; nur zu gut fühle ich, daß es mir schwerlich in einem Briefe gelingen wird. Doch ich bin es Ihnen gewissermaßen schuldig und versuche es ... Es scheint uns klar, daß in einer frühen Periode der ganze nördliche Teil von Europa: Skandinavien, das meiste von Deutschland, Frankreich und England von im Grunde unter sich sehr ähnlichen und sehr rohen Völkerstämmen bewohnt war. Daß diese mit den wilden Nordamerikanern in vielen Dingen übereinstimmten, ist gewiß. Sie waren kriegerisch, wohnten im Walde, kannten keine Metalle oder doch nur sparsam, teilten sich in Haufen und wurden theils aufgerieben, theils unterjocht, theils in äußere Enden und in entfernte Gegenden hingedrängt. In diese erste Epoche, wo ich es für Unsinn halte, an Städte, Buchstabenschrift, künstliche eigne Arbeiten zu denken, nehmen wir die Gräber, wo wir Steinsachen nicht als Symbole, sondern als wirklich gebrauchte Waffen und Gerätschaften finden. Da sich in Frankreich, England und Norddeutschland ganz mit diesen übereinstimmende Sachen finden, zweifle ich nicht, daß dort die nämlichen Verhältnisse herrschen, nur mit dem Unterschiede, daß sie dort früher aufhörten. Dies ist wieder die Ursache, daß man im Norden verhältnismäßig viel häufiger Altertümer dieser Epoche findet als in obbenannten Ländern ... Wann hörte nun diese Periode auf? Für den Norden geben uns unsere ältesten Sagen einen Fingerzeig, der nicht zu verachten ist. Es heißt nämlich, Odin, der mit den Asen aus dem Osten kam, setzte sich in dem nächstgelegenen Lande, nämlich in Schweden, und zu Upsala fest. Er führte Krieg und verdrängte die früheren Einwohner des Nordens oder unterjochte sie. Diese früheren Bewohner werden als in Höhlen wohnende Riesen und Zwerge geschildert. Vermutlich gehörten dazu die ins nördliche Norwegen gedrängten Finnen und die Mehrzahl der Trulle oder unfreien Männer. Weiter wird gesagt, Odin habe die Kenntniss der Metalle mitgebracht und zu hexen verstanden, besonders durch die von ihm erfundenen Runen. Wenn wir nun annehmen, daß Odin mit seinem Schwarm etwas um Christi Geburt nach Norden kam, finde ich es wahrscheinlich, daß die ältere Ordnung und Art allmählich in ein paar

Jahrhunderten verschwand, und daß man die zweite Epoche etwas von Ao. 200 n. Chr. anfangen kann. Die erste Epoche muß besonders in Frankreich weit früher aufgehört haben. Wie lange dauerte nun diese zweite Epoche und wodurch unterschied sie sich von der ersten und dritten?, ist die natürliche Frage, welche sich von selbst aufdrängt. Ich glaube, die norddeutschen Altertümer geben uns hier einen glücklichen Fingerzeig und Aufschluß. Mit eignen Augen habe ich mich überzeugt, daß Waffen und Geräte aus dieser Periode ganz und ohne den geringsten Unterschied die nämlichen wie die im Norden gefunden sind. Das Charakteristische dabei sind Form und Zierraten, die letzteren sehr genau in einem eigenen, bestimmten Geschmack, ich möchte sie zirkel- oder wellenförmige nennen ... Aus dieser Periode wird im Norden kein Eisen, kein Silber gefunden, oder doch höchst wenig und nur in der Übergangsperiode. Alles ist von Bronze oder Gold. Unter den Formen sind vorherrschend Schwerter ohne Parierstangen, die Celte, die sogen. Paalstäbe, Steinsachen, angewandt als Symbole und von zu weicher Art und zu zierlich, auch oft zu klein, um als Waffen oder Gerätschaften zu dienen. In der besten Zeit dieser Periode hat man es schon zu einer ziemlich bedeutenden Fertigkeit in Metallarbeiten gebracht und sowohl Formen wie Zierraten waren im Grunde geschmackvoller als in der folgenden Periode, sicher nicht so überladen wie nachher. Buchstabenschrift war nach der Aussage unserer ältesten Nachrichten da, aber als Zaubermittel höchst selten und nur von einzelnen Priestern gebraucht. Schiffe verstand man zu bauen, doch nach den Abbildungen, die uns geblieben sind, auf Felsen und auf verschiedenen anderen Sachen, waren es ziemlich flache und lange Ruder-Fahrzeuge. In Deutschland hörte diese Periode durch ein doppeltes Einwirken auf, nämlich durch den Einfall der slawischen Nationen von Osten und die nachherige Oberherrschaft der Franken von Westen. Ich glaube, daß dies nicht vor dem 5. Bis 6. Jahrhundert in vollen Gang gekommen ist, und dieser Geschmack erst dann in Deutschland aufgehört hat, hier (im Norden) vielleicht um ein oder zwei Jahrhunderte später, und daß dann ein ganz anderer Geschmack in den Arbeiten allmählich eingeführt worden ist.

Dies war für den Norden der sogen. Schlangengeschmack. Unter heidnischen Altertümern habe ich nicht ein einziges Stück dieser hier so häufigen Art in Deutschland gefunden. Als Repräsentanten dieses Geschmackes nenne ich Ihnen den schon längst gesandten Abguß von einem Tierkopf, der vermutlich zum Oberteil einer Fahne gehört hat, die Goldbrakteaten mit Schlangen, die Brustspangen auf den Kupfern über den Goldbrakteaten, und, wenn Sie hier wären, hundert andere. In dieser Periode kamen auch die künstlich geflochtenen und gewundenen Arbeiten zum Vorschein, Stahl und Eisen wurden allgemein, sowie Silber, erstere verdrängten die Bronze, die Schwerter erhielten Parierstangen, Buchstabenschrift wurde angenommen, die Runen von jedem Gebildeten verstanden, man baute große künstliche Schiffe, die eine große Anzahl Menschen aufnehmen konnten, und machte schon bedeutende Reisen, und stand überhaupt in vielen Punkten hoch über den Nordamerikanern ... ich nenne nur die drei obengenannten Vorzüge: 1. Künstliche Behandlung von Metallen, 2. Buchstabenschrift, 3. Große Schiffe zu bauen. Daß der Schlangengeschmack dieser letzten Zeit gehört und selbst eine Weile ins Christentum überging, zeigt sich aufs bestimmteste durch viele Monumente, die wir datieren können, und die alle in diesem Geschmack gearbeitet sind, z.B. die Überbleibsel der Kostbarkeiten aus dem Grabe der noch halb heidnischen Königin Tyra Dannebod, die meisten Runensteine, die ältesten Bauzieraten etc. etc. Doch auf den letzteren scheinen mir Spuren dieses Geschmackes auch in Deutschland, England und Frankreich vorgekommen zu sein. Ich will nicht behaupten, daß sie von Norden nach Süden kamen, aber etwas dem Nordischen ähnliches ist wirklich da.

Vielleicht stammt alles ursprünglich aus einer Quelle, nur mit dem Unterschiede, daß im Norden, wo noch Heiden waren, man solche Zierkunst in Gräbern finden kann, wogegen sie in den südlichen Ländern nur auf christlichen Monumenten zu sehen ist, z.B. auf Säulen-Kapiteln, Türverzierungen, Manuskripten aus dem 10.-11. Jahrhundert etc. etc. ... Die obenstehenden, leider nicht genug ausgearbeiteten Ansichten werden Ihnen noch undeutlich gezeigt haben, wie unser Vorrat von Sachen, der heidnischen Zeit angehörend, in drei große Epochen oder Perioden geteilt ist, die wieder ihre gehörigen Unterabteilungen haben. Da wir aus vielen Erfahrungen gesehen haben, daß die von einer zur anderen Periode übergehenden Stücke wenige sind, dagegen die Perioden selbst sich deutlich aussprechen, entstehen hieraus weit weniger schwierig zu entscheidende Fragen, als man glauben sollte. Daß man z.B. in Norwegen früher und häufiger Eisen gebraucht hat, als hier, zeigen uns die Grabhügel. Daß Eisen in der Übergangsperiode teurer war, als Bronze, scheint mir aus mehrerem hervorzuleuchten. Wir haben es in ihr sparsam

angewandt gefunden, z.B. Äxte von Bronze mit Schneiden von Stahl, und Pfeilspitzen von Bronze, wo man Schwerter von Eisen fand. Letzteres ist noch nicht bestimmt, es spricht aber, wenn es sich bestätigt, für meine Meinung ... Doch Sie Verehrtester, sind gewiß längst müde, diese oft abgebrochenen und daher undeutlichen [Darlegungen] zu lesen. Kommen Sie und sehen Sie ... ich hoffe, ich werde dann eher verstanden werden ...¹⁵

Het is duidelijk dat Thomsen hier de prehistorie in drie perioden op deelt, maar of we hier al over een drieperiodensysteem kunnen spreken is de vraag. De drie materialen worden inderdaad als onderdelen genoemd, maar uiteindelijk gaat het Thomsen toch meer om drie van elkaar verschillende totale cultuuruitingen. Het totale cultuurbeeld is karakteristiek, niet de technologische fase waarin deze cultuur zich bevond. Dat het hem inderdaad om het totale cultuurbeeld ging blijkt uit een brief die Thomsen op 1 maart 1825 aan Büshing schreef:

... In diesem Augenblicke beendige ich die Lesung einer sehr wohl geschriebenen Rezension in den Göttingischen gelehrten Anzeigen v. 1. Mai v. Js. über ein Buch, das ich mir sogleich anschaffen muß. Ich hatte freilich davon gehört, aber es noch nicht gesehen. Es ist die Beantwortung einer holländischen Preisfrage über die sogen. Heunenbetten von Nicolaus Westendorp, wovon schon zwei Editionen existieren, die letzte 1822 und noch nicht hier!! Zu meiner nicht geringen Verwunderung sehe ich, daß dieser Gelehrte mit Hinsicht auf die frühesten Monumente meine Ansichten teilt. Der gelehrte Rezensent setzt diese so auseinander, daß ich sie aufs deutlichste sehe, ja so deutlich, daß ich fürchten muß, Sie glauben, ich habe diesen Herrn ausgeschrieben. Ogleich meine Erfahrungen, die zu dem nämlichen Resultat führen, nicht so ausgearbeitet und mit gelehrten Belegen versehen sind, und überhaupt nur eine fragmentarische freundschaftliche Mitteilung an Sie privat gerichtet war, kann ich doch unmöglich aufschieben, Ihnen sogleich von dieser Übereinstimmung zu berichten. Die Gött. Gel. Anz. erhalte ich in einer Journal-Lese-Gesellschaft immer spät. Nun haben wir aber ein neues Institut hier errichtet, um mehr à jour zu sein. Der Rezensent scheint nicht ganz diese Ansichten zu billigen und ist wohl eigentlich Sprachforscher, was vermutlich der schwächere Teil von Westendorps Werke sein mag, und neigt sich mehr denen zu, welche nicht die Roheit der ältesten Monumente zugeben wollen. Er ist durch die Versicherung Westendorps irreführt, daß die Urnen in den Hünenbetten zierlicher seien als die späteren. Ich finde das nicht, und alles, was ich aus Gräbern habe von einer Zeit, wo man noch Stein als wirkliche Waffe gebrauchte, ist wenigstens, soweit mir bekannt, roh, freilich einmal ein bißen mit Strichen ausgeziert, ein andermal mit Rädern versehen, mehr oder weniger genau aus freier Hand geformt, aber an eine Töpferscheibe und selbst an Herrn Westendorps Formen ist nicht zu denken, und gewiß, man hat mehr gesehen, als in Wirklichkeit existierte. ... Selbst in meiner zweiten Periode war Töpferarbeit im Norden mittelmäßig; es scheint aber, daß Reichere Urnen aus Bronze, ja aus Gold gebraucht haben. Und oft habe ich mit Sachen aus der dritten Periode Urnen, auf der Töpferscheibe geformt und mit einer Glasur versehen, gefunden ... auch die Glasurnen gehören, glaube ich, dieser Periode an. Ich billige nicht, daß Herr Westendorp nur die Hünnengräber dieser [der ersten] Periode aneignet, und glaube, daß die Bestimmung von als Waffen wirklich gebrauchten Steinachsen besser ist. Auch will ich eben nicht sein Keltenvolk, eher aber sein Keltentum verteidigen. Daß man in Frankreich und England weit zurückgehen muß, ist gewiß, doch bis zu der Zeit, wie dieser Herr, ist gewiß nicht nötig. Für den Norden ist schon ehe oder im Anfang der römischen Periode, zirka um Christi Geburt, genug. Ich will auch gleich drei oder vier Monumente dieser Art hier zeigen für jedes, das man in südlicheren Ländern aufweisen kann ... Die deutlichsten Belege für und wider Skule Thorlacius finden sich in unserem Museum, das zu der Zeit, da dieser Gelehrte schrieb, nur auf dem Papier existierte. Daß Steinsachen zuerst als Waffen gebraucht wurden, ist dadurch deutlich, daß wir viele abgebrochene und zum zweiten Male geschliffene gefunden haben. Dies würde nicht der Fall sein bei Symbolen. Weiter haben wir einmal ein Rind mit einem halb im Schädel eingetriebenen Keile gefunden. Daß zu einer späteren Zeit Steinsachen als Symbole und zu heiligem Dienst gebraucht wurden, ist ebenso deutlich aus den gar zu kleinen und selbst von Bernstein gearbeiteten Steinen, die unmöglich als Waffen oder Gerätschaften dienen konnten. Die steinernen Messer gehören größtenteils zu dieser Klasse; sie sind sämtlich angeschliffen und finden sich doch häufig mit anderen geschliffenen Sachen ... Entschuldigen Sie mein eiliges und undeutliches Schreiben. Ich

möchte nicht, daß Sie mich für einen Plagiarius hielten: die Ähnlichkeit meiner Ansichten mit den in der Rezension mitgetheilten erweckt wirklich diesen Anschein ...¹⁶

Dat het hier niet om de drie karakteristieke metalen gaat is duidelijk. Dat kon ook niet, want die komen bij Westendorp slechts zijdelings ter sprake en dan alleen nog in de door Büsching afgewezen vorm. Ze waren voor Westendorp verhandeling ook niet van belang, omdat deze zich, in Thomsens termen, alleen met de allereerste periode bezig gehouden had. Pas in een artikel in *Antiquiteiten* I uit 1819/1820 komt Westendorp, wat dit betreft met een opmerking die gebaseerd is op waarnemingen uit de praktijk. Daarin stelt hij dat bronzen voorwerpen in vorm vaak afgeleid zijn van stenen voorwerpen en daardoor als hun opvolgers gezien moeten worden. In de tweede druk van zijn hunebeddenboek komt hij hier echter niet op terug. Hierin concentreert hij zich op zijn overtuiging dat de in de hunebedden gevonden stenen objecten werkelijke werktuigen zijn, die stamden van een uiterst primitief ras dat leek op de bewoners van Amerika en de Stille Zuidzee, en geen cultobjecten. Hij verwijst dus niet in eerste instantie naar het gebruikte materiaal, maar naar de totale cultuur.

Of we deze brieven werkelijk, zoals Seger doet, als grondslag voor Thomsens prioriteit¹⁷ kunnen zien is voor mij een open vraag. Wanneer we ze vanuit dat perspectief lezen zou het logischer zijn om die prioriteit aan Westendorp toe te kennen. Thomsen schreef zijn tweede brief om te voorkomen dat hij van plagiaat beschuldigd zou worden en gaf daarmee toe dat Westendorps beschrijving ouder was dan de zijne. Het is bovendien niet nodig. Wie de artikelen van Thomsen en Danneil naast elkaar legt ziet ogenblikkelijk dat het boekje van Thomsen uit 1836 het drieperiodensysteem beschrijft terwijl Danneil over drie grafvormen spreekt en men alleen met terugwerkende kracht het drieperiodensysteem uit zijn artikel af kan leiden.

Bij het verder lezen moeten we ons bedenken dat afgezien van Büsching in de hier behandelde periode niemand deze brieven kende.

Ook het drieperiodensysteem zoals Thomsen dat in 1836 in *Ledetraad til Nordisk Oldkyndighed* beschreef is niet zo absoluut als we nu vaak denken:

Das **Stein-Zeitalter**, oder die Periode, als Waffen und Geräthschaften aus Stein, Holz, Knochen und dergleichen waren, und in welchem man Metalle entweder sehr wenig oder gar nicht gekannt hat. Wenn man auch annimmt, daß einige der steinernen Sachen später bei heiligen Handlungen gebraucht worden, und daher von derselben Form und Materie geblieben sind, als in dem entfernteren Alterthume, so werden sie doch so häufig im Norden gefunden, und überdieß so viele mit deutlichen Spuren davon, daß sie durch Gebrauch verschliffen und mehrere Male aufs Neue zugeschliffen sind, daß man nicht daran zweifeln kann, es habe eine Zeit gegeben, da diese Sachen hier im Norden im allgemeinem gebrauch waren. Daß dieß die älteste ist, in welcher wir finden, daß menschen in unseren Gegenden gelebt haben, scheint außer allem Zweifel zu seyn, so daß diese Bewohner ähnlichkeit mit Wilden gehabt haben müssen.¹⁸

Vooraf de opmerking “Metalle entweder sehr wenig oder gar nicht” zou in de hierop volgende drieperioden-discussie nog voor veel verwarring zorgen.

Kjølkenmøddinger

Schelpenbanken komen aan vele kusten voor. Over het algemeen zijn ze een gevolg van wind en water en bestaan ze uit de overblijfselen van schelpendieren die direct voor de kust leven. In het begin van de negentiende eeuw ontdekte men in Denemarken schelpenbanken die meer landinwaarts lagen. Dit was een aanwijzing dat de kustlijn zich in de loop der tijd verplaatst had. Vanaf 1827 werden deze schelpenbanken onderzocht door de bioloog Japetus Steenstrup (1813-1907) en de geoloog Peter Wilhelm Forchhammer (1801-1894). Deze stelden vast dat deze schelpenbanken geen natuurlijke oorsprong konden hebben omdat er te weinig verschillende soorten schelpen in voorkwamen. Daarbij kwam dat men van de soorten die er in voorkwamen alleen volwassen exemplaren vond. Daarnaast bleken deze heuvels ook nog grote hoeveelheden botjes en stenen werktuigen te bevatten.

Dit waren door mensen achtergelaten heuvels van keukenafval, Kjølkenmøddinger. In 1848 ging ook Worsaae zich met dit onderzoek bezighouden. Aangezien Steenstrup en Forchhammers publicaties uit 1848 in het Deens zijn is het de vraag in hoeverre Janssen hiervan op de hoogte kon zijn toen hij in 1853 in

Hilversum aan het werk ging. We zullen echter zien dat Janssen, net als zijn meeste tijdgenoten, door het contact met andere archeologen op de hoogte van het bestaan van de Kjøkkenmøddinger was.

In 1865 gaf John Lubbock er een uitgebreide beschrijving van in zijn *Prehistoric Times*. In 1863 had Lubbock de Kjøkkenmødding van Meilgaard bezocht:

Kjøkkenmøddinger bij Ertebølle

In the middle this Kjøkkenmødding has a thickness of about ten feet, from which, however, it slopes away in all directions; round the principal mound are several smaller ones, of the same nature. Over the shells a thin layer of mould has formed itself, on which trees grow. A good section of such a Kjøkkenmødding can hardly fail to strike with astonishment anyone who sees it for the first time, and it is difficult to convey in words an exact idea of the appearance which it presents. The whole thickness consists of shells, oysters being at Meilgaard by far the most numerous, with here and there a few bones, and still more rarely stone implements or fragments of pottery. Excepting just at the top and bottom, the mass is quite unmixed with sand and gravel; and, in fact, contains *nothing* but what has been in some way or other subservient to the use of man.¹⁹

Meilgaard was in 1850 door Worsaae ontdekt en had een grote invloed op het Kjøkkenmøddinger onderzoek. Worsaae beschreef zijn onderzoek in deze schelpenheuvel uitgebreid in zijn dagboek:

As I wanted to establish for myself, if possible, that man-made objects were in fact to be found underneath these layers of oyster shells, I proceeded to remove a whole section of the pile, to a depth of about five feet below the surface. Down to this level the shells lay quite firmly packed in layers. Right amongst the oyster shells I was fortunate enough to make my first find, the tip of an antler, which had clearly been carved with a sharp instrument. Then came a small bone, which bore equally unmistakable signs of having been carved. Hoping to find more, my assistants and I continued at the same spot, stripping further portions of the bank down to the same depth, and soon I was overjoyed to find an axe, or so-called adze, rough-hewn from flint, together with assorted animal bones, some charcoal, and so on – all of these finds in different positions, scattered among the shells ... Bearing in mind that oysters cannot be traced anywhere in the area round Meilgaard except for precisely this pile that I have described, which is clearly delimited, and that artifacts were found scattered throughout it along with charcoal and animal bones, one cannot help supposing that in early prehistoric times, when the shoreline lay closer to this bank, there must have been a kind of eating-place here for the local population. This would explain the cooking vessels, charcoal, animal bones, and flint blades (for oyster-opening).²⁰

Worsaae raakte hierdoor zo geïnteresseerd in dit soort monumenten dat hij zijn onderzoek ook in andere Kjøkkenmøddinger herhaalde. In 1850 hadden hij, Steenstrup en Forchhammer er meer dan vijftig ontdekt en onderzocht en steeds weer waren ze tot de zelfde conclusie gekomen. Daarnaast was het Worsaae opgevallen dat de stenen werktuigen uit de Kjøkkenmøddinger er anders uitzagen dan die uit de grote steengraven, ze waren veel ruwer. In 1859 publiceerde hij zijn bevindingen in *Om En ny Deling af*

Vuursteenafslag uit de Kjøkkenmøddinger van Fannerup.

Steen- og Broncealderen, og om Maerkelngt Fund fra den aeldre Steenalder ved Engestofie paa Laaland:

It is quite exceptional to find sharp-edged and finely polished, stone artefacts in the actual heaps of oysters shells. It is also very rare to find stone hammers and other, more sophisticated, stone artefacts in these heaps. In particular, neither the trimly shaped hammers, which are usually assigned to the beginning of the Bronze Age, nor the flint daggers with carved ornamentation on the hilts, which mark the culmination of flint manufacture, are hitherto known to have been discovered in these heaps of oyster shells ... On the contrary, however, the stone-chamber tombs and the passage graves consistently yield smoothly

shaped, finished and sharp-edged, flint artefacts and, in addition, neat stone hammers, amber ornaments and earthenware pots, several of which have quite tasteful shapes and decorations. It is completely unknown to me whether there have ever been discovered in a stone-chamber tomb or a passage grave in what is now Denmark such peculiar, rough, flint wedges as those which occur in such large, indeed in overwhelming numbers in the heaps of oyster shells.²¹

Op grond van het feit dat de vindplaatsen en de werktuigen sterk van elkaar verschilden kwam Worsaae tot de conclusie dat het hier om twee verschillende groepen, culturen ging. De vondsten van de Kjøkkenmøddinger zagen er primitiever uit, maar dat was op zich geen doorslaggevend argument dat ze ook ouder moesten zijn. Steenstrup was er zeker van dat de beide groepen tot één cultuur behoorden. De stenenwerktuigen uit de Kjøkkenmøddinger waren anders omdat ze voor een ander doel, het openen van schelpen, gediend hadden.²² Op grond van het feit dat er in de Kjøkkenmøddinger alleen botten van wilde en niet van gedomesticeerde dieren gevonden waren besloot Worsaae dat deze ouder waren dan de grote steengraven waarin wel beenderen van gedomesticeerde dieren gevonden waren. Hij kwam hierdoor tot een differentiatie van de steentijd in een oude en jonge.

Tijdens een bezoek aan Boucher de Perthe in 1847 leerde Worsaae de in de grindgroeven bij Abbeville gevonden stenen werktuigen kennen. In een lezing in 1861 stelde hij dat deze nog weer ouder waren dan de stenen werktuigen uit de Kjøkkenmøddinger. Hij was overigens wel van mening dat beiden tot zijn oudere steentijd behoorden.²³ In 1865 publiceerde John Lubbock dit systeem in zijn *Pre-Historic Times*:

Prof. Worsaae has proposed to divided the Stone Age into two divisions, the first of which he again sub-divides. His classification stands as follows:

The Older Stone Age

1. The stone implements found in the drift, and in caves with remains of the mammoth, rhinoceros, hyaena, and other extinct animals.
2. The Kjøkkenmøddings and coastfinds

The Later Stone Age

Characterised by the beautifully worked stone implements and large tumuli.²⁴

Op grond van deze verdeling kwam Lubbock vervolgens met een nieuwe terminologie:

From the careful study of the remains which have come down to us, it would appear that Prehistoric Archaeology may be divided into four great epochs.

Firstly, that of the Drift; when man shared the possession of Europe with the Mammoth, the Cave bear, the Woollyhaired rhinoceros, and other extinct animals. This we may call the "Palaeolithic" period.

Secondly, the later or polished Stone Age; a period characterized by beautiful weapons and instruments made of flint and other kinds of stone, in which, however, we find no trace of the knowledge of any metal, excepting gold, which seems to have been sometimes used for ornaments. This we may call the "Neolithic" period

Thirdly, The Bronze age ...²⁵

Jacques Boucher de Crèvecoeur de Perthes (1788-1868)

Buiten Frankrijk wordt Boucher de Perthes²⁶ in de geschiedenis van de archeologie meestal met niet meer dan een korte verwijzing afgedaan. Dit is opvallend omdat deze verarmde edelman en douanebeambte uit Abbeville toch zeker tot een van de vaders der moderne archeologie gerekend moet worden.²⁷ Hij wordt nu alleen nog genoemd voor zijn onderzoek naar "pre-Keltische of diluviale sporen"²⁸, maar dat Boucher, dankzij deze interesse, een van de eersten was die gebruik maakte van stratigrafie²⁹ schijnt over het algemeen niet opgemerkt te zijn. Naast zijn wetenschappelijk belang is Boucher interessant omdat zijn carrière, beter dan welke andere ook, de ontwikkelingen in de prehistorische archeologie in de negentiende eeuw volgt.

Boucher de Perthes
(1798-1868)

Tussen 1838 en 1841 publiceerde Boucher zijn eerste boek, *De la Création. Essai sur l'origine et la progression des êtres*. Met een dergelijk groot thema hoeft het ons niet te verbazen dat hij er vijf delen voor nodig had.³⁰ Dit werk stond geheel in het teken van de natuurlijke theologie zoals die in het begin van de negentiende eeuw door velen bedreven werd. De natuur als bewijs voor het bestaan van God. We kunnen dit ogenblikkelijk aan de themas van dit boek zien:

Voici l'aperçu des principales questions qui entrent dans le plan de l'ouvrage:

De l'esprit et de la matière
De la nature de Dieu
Des globes et de la lumière
De l'apparition des êtres sur la terre
De la forme, résultat de l'ame
Du rapport des organes et des élémens, des sens et de la pensée
De la pensée, substance et ressort de l'ame
Des sensations primitives

De la douleur, cause du mouvement et de l'oeuvre
De la liberté et de la volonté
De la raison
De la vie et de l'impossibilité de la mort
De la destruction des organes et de leur renouvellement
De l'état de l'être après la dissolution du corps
Du passage d'une forme à une autre
De la progression ou de la croissance
Des êtres supérieurs à l'homme, ou des formes extra-terrestres³¹

Boucher vertelt zijn lezers dat hij dit werk geheel uit zich zelf geschreven had zonder boeken van anderen te lezen. Het was een gevolg van observaties die hij zelf gedaan heeft. Wanneer we het lezen kunnen we ons echter afvragen of dit waar is. Boucher neemt duidelijk stelling tegen het idee van transmutatie zoals dat bijvoorbeeld door Jan-Baptiste Lamarck (1744-1829) in 1809 in zijn *Philosophie Zoologique* geuit was:

De l'homme au moucheron il y a égalité d'ame, tous les deux sont partis de même point, mais de l'un à l'autre il y a eu différence de mouvement, ou d'intention et de conduite: l'un s'est éveillé

avant l'autre ou l'un a agi autrement que l'autre. Dieu n'a pas permis qu'une seule création complexe fut spontanée sur la terre, ni probablement dans l'univers. Toute créature pourvue d'organes multiples a été auparavant une forme plus simple et moins apte à une action compliquée. Si dans le passé est l'avenir, si l'un est la conséquence de l'autre, l'homme venu spontanément, finirait de même. Étant sans précédent, il s'éteindrait sans résultat. Né tout entier il périrait tout entier. C'est donc sur cette croissance successive de l'homme, sur la non création de son germe, qu'est fondée la certitude de son éternité ou l'impossibilité de son retour à la masse.³²

Wanneer men ervan uitgaat dat de gehele natuur een schepping van God is, is de conclusie dat deze niet zonder God kan onvermijdelijk:

La nécessité de l'existence de Dieu, nonseulement comme régulateur et contre-poids, mais comme mobile et principe d'ascendance, me paraît ici nettement et en quelque sorte matériellement démontrée.³³

Later stelde Boucher dat hij al in dit werk de uitkomsten van zijn latere werk voorspeld had. Nu moet ik toegeven dat ik niet elke van de 2500 bladzijden uit deze vijf delen met evenveel oplettendheid gelezen heb, Boucher is vaak moeilijk te volgen, maar ik heb deze aankondiging nergens kunnen vinden. Op z'n best kan ik zeggen dat er niets in deze boeken staat dat het vinden van de sporen van een antediluviaanse mens voor onmogelijk verklaart.

In 1847 komt Boucher met een nieuw boek en dit keer is het een stuk minder theoretisch en daardoor een stuk beter te lezen. Dit keer heeft hij, zoals vele anderen in deze periode, een verbinding tussen de bijbel en de geologie gevonden, een theologisch gekleurde uitleg van Cuviers theorie der revoluties:

Les convulsions qui ont bouleversé notre planète, sont prouvées; l'est-il également qu'à chacune de ces révolutions, elle était sans créatures humaines? Lors de ces premiers cataclysmes, nulle trace de vie. Dans ceux qui suivent, on trouve des débris d'animaux marins, puis de végétaux terrestres, puis de sauriens, puis de mammifères, puis plus rien: tous ont péri, la terre est déserte, ce n'est qu'après une période indéfinie que l'on voit reparaître des espèces nouvelles qui périssent à leur tour par suite de cette grande destruction dite déluge universel. Que ce déluge traditionnel concorde avec le déluge géologique, ou avec l'époque clysmienne ou diluvienne; qu'ils ne forment qu'une seule et même catastrophe, qu'ils ne marquent qu'une seule et même période, c'est une grave question que nous n'entreprendrons pas de traiter; nous voulons seulement dire qu'il est un immense et dernier bouleversement don't la tradition est restée chez presque tous les peuples.³⁴

Aangezien er volgens de bijbel voor de zondvloed mensen geleefd hebben, sterker nog, dat mensen door hun zondig gedrag de zondvloed over zich afgeroepen hebben, moet het mogelijk zijn om hun sporen te vinden. Wat dat betreft zat Boucher in Abbeville op de juiste plaats. Overal om hem heen kon hij in de locale grindgroeven de sporen van de zondvloed zien. De belangrijkste van deze grindafgravingen was in Mechecourt. Cuvier had hier de beenderen van olifanten en rinocerossen gevonden, maar Boucher keek verder. Hij vond hier wat hij verwachtte, de sporen van een mens die gelijktijdig met deze dieren geleefd had:

... dans ces sables [a Mechecourt], à une profondeur d'environ huit mètres, au milieu de ces mêmes ossements anté-diluviens, ont été trouvées des traces du travail de l'homme, des haches en silex ... On pourrait dire que ces morceaux sont arrivés là par quelqu'accident postérieur à la formation du banc. Pour moi, Messieurs, qui ai bien examiné leur position, et probablement pour tous ceux qui voudront l'étudier avec moi, cette postériorité est chose impossible. Si le banc est diluvien, et je n'en doute pas, ces instrumens sont diluviens; et il fait croire à l'existence d'un peuple don't l'antiquité excède de beaucoup ceux don't la tradition nous parle.³⁵

Boucher stuurde zijn boek aan de Académie des Sciences in de hoop dat deze zijn ontdekkingen zou erkennen. De zeer geleerde leden van dit gezelschap zagen er echter niets in en verwezen Bouchers bevindingen zonder meer naar de prullenbak. Boucher is teleurgesteld maar laat zich niet van de wijs brengen. Hij gaat door met zijn werk en in 1857 laat hij een tweede deel verschijnen. Hierin toont hij aan de

hand van zijn vondsten aan dat de stenen werktuigen die hij in de grindlagen gevonden heeft niet dezelfde zijn als die welke hij aan de Kelten toeschrijft:

Les silex travaillés se divisent donc en silex *anté-diluviens* et en silex *post-diluviens*, c'est-à-dire ceux don't l'oeuvre a précédé le déluge, et ceux qui ont été ouvrés depuis. On les distingue facilement. Les haches diluviennes ne sont jamais polies; elles sont d'un silex don't la nature n'est pas différente de celui des haches plus modernes, mais don't la couleur a varié selon l'espèce de terrain qui les a contenus. Les haches des sables ferrugineux en ont pris la teinte jaune, plus ou moins foncée; celles qui ont séjourné dans les terres argileuses sont devenues blanches au point qu'on les croirait passées au feu, et que bien des personnes s'y trompent.

Quand on rompt les silex jaunis par le contact des matières ferrugineuses, on s'aperçoit que la coloration a pénétré à une certaine profondeur, un millimètre environ, mais que le centre de la pierre est resté gris ou noirâtre.

Il en est de même des silex blancs ou de ceux qui sont extraits de l'argile.

Quelquefois les deux accidents, ou la surface jaune d'un côté, blanche de l'autre, se rencontrent sur une même pierre qui a séjourné entre la couche d'argile et celle de sable ferrugineux.

Les haches antédiluviennes ... sont ordinairement aplaties, ayant la figure d'une amande un peu large à sa base; elles sont grossièrement tranchantes et finissent par une pointe peu acérée.

Taillées par petits éclats et non par larges copeaux comme les couteaux celtiques, leur plus grande largeur est à peu près égale aux trois quarts de leur longueur, leur épaisseur est du cinquième de cette longueur; cette longueur varie de 5 à 20 centimètres, mais la plus ordinaire est de 12 centimètres sur 8 de largeur et 30 de circonférence.

C'est de cette taille qu'on en a trouvé plusieurs centaines dans les bancs don't je parlerai bientôt.

Dans ce grand nombre, je n'en ai pas rencontré une seule ayant été retouchée après coup, c'est-à-dire retaillée ou repassée sur la pierre, ainsi qu'on le remarque assez souvent au tranchant des haches celtiques.³⁶

Dit zijn absoluut geen "keltische" stenen werktuigen die op de een of andere manier per ongeluk in de grindlagen terecht gekomen zijn. Hoewel Carl Fuhrrott in dit zelfde jaar de schedel vindt die de Neanderthalers aan hun naam geholpen hebben³⁷ blijven de Franse geleerden Bouches werk afwijzen. Hier komt pas verandering in wanneer in 1859 de engelse onderzoekers Joseph Prestwich and John Evans naar Abbeville komen om daar de door Boucher genoemde grindlagen te bestuderen. De heren hadden geluk zoals we in John Evans dagboek kunnen lezen:

We proceeded to the pit where sure enough the edge of an axe was visible in an entirely undisturbed bed of gravel and eleven feet from the surface.³⁸

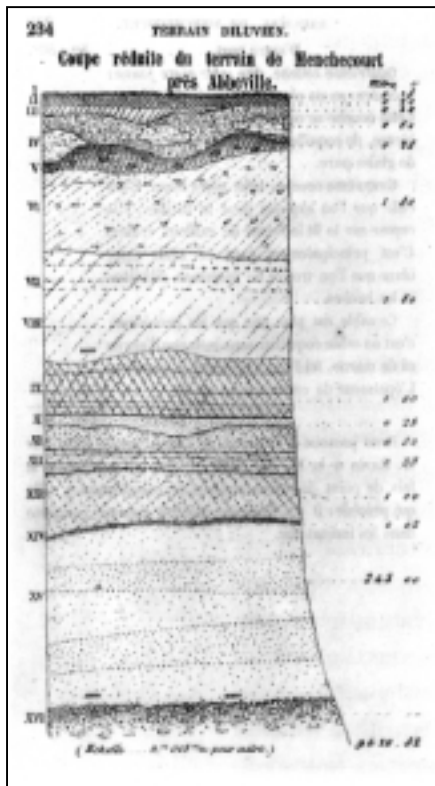
Op 26 mei 1859 bevestigde Joseph Prestwich in een lezing voor de Royal Society of London Bouchers bevindingen:

Some few implements also show, like the fractured flints, traces of wear, their sharp edges being blunted. In fact, the flint implements form just as much a constituent part of the gravel, exhibiting the action of the same later influences and in the same force and degree, as the rough mass of flint fragments with which they are associated.³⁹

Op 2 Juni 1859 kwam John Evans, in een lezing voor The Society of Antiquaries of London, met de zelfde overtuiging. Alleen wat betreft de oorsprong van de lagen krijgen we bij hem een andere interpretatie:

... these beds of drift are of various and distinct ages, and may be said to range from a point of time antecedent to the Glacial period, when nearly the whole of Britain was submerged beneath an ocean of arctic temperature, to the time when the surface of the earth received its present configuration ...⁴⁰

Onder de druk van zoveel geleerdheid konden de Fransen niet achter blijven en zo vond Boucher, zei het schoorvoetend, ook in eigen land erkenning voor zijn vondsten. Via Evans en Prestwich kwam Boucher in contact met *The Principles of Geology* van Lyell en dat boek veranderde zijn beeld van de wereld drastisch. In *De l'Homme Antédiluvien et de ses Oeuvres*, dat hij in 1860 publiceerde, zijn Cuviers theorie van opvolgende revoluties en het bijbelse zondvloedverhaal uit Bouchers denken verdwenen:

Antiquités celtiques et antédiluviennes 1847

Si nous n'admettons pas de cataclysme ou de formation convulsive et subite, et si nous reconnaissons que ces bancs sont le produit d'une eau calme et de sédiments successifs ...⁴¹

Boucher realiseerde zich ook dat de wereld gedurende dit langzame sedimentatieproces veranderd was:

... avant cet abaissement de la température, ces végétaux et ces arbres gigantesques don't les analogues ne se développent que sous le soleil des tropiques, croissaient dans nos campagnes comme aujourd'hui les chênes et les hêtres. Sous leurs ombrages reposaient ces grands carnassiers et ces énormes pachidermes qui, eux non plus, ne pouvaient alors exister que sous un ciel brûlant. Est-ce dans cette période que vivaient les hommes don't nous retrouvons les oeuvres, ou n'ont-ils commencé à y paraître que bien des siècles après et lorsque le climat était retombé à la température propre à ces mammouths au pelage rude et épais, à ces ours cavernes, à ces cerfs gigantesques, espèces éteints, mais don't nous rencontrons aussi de nombreux débris.⁴²

Van laag naar laag ziet Boucher de temperatuur zakken totdat er, na de laag met de mammoeten, een laag komt waarin geen menselijke of dierlijke resten gevonden worden:

... pendant un temps indéfini, la terre des Gaules, pas l'effect des glaces et des neiges qui la couvrait, et du froid excessif qui s'en suivant, a été complètement impropre à la vie, qu'aucun végétal n'y a crû, qu'aucun animal n'y a vécu ... C'est ce refroidissement qui, de siècle en siècle, est arrivé jusqu'à la neige continue et à ce degré de froid qui rendit toute végétation impossible, que nous avons nommé: période glaciale.⁴³

En zo is de man die met een stabiele, door God geschapen wereld begon aangekomen bij een dynamische wereld die voortdurend aan veranderingen onderhevig is.

Het enige wat nog steeds aan Bouchers vondsten ontbrak was de mens zelf. Hij had honderden werktuigen gevonden, maar nog niet het kleinste stukje bot. In 1863 loofde hij een beloning van 200 francs uit voor diegene die hem dit kon leveren. Met een dergelijk bedrag als beloning hoeft het niemand te verbazen dat Boucher spoedig kreeg wat hij wenste, een "macoire humaine". Boucher was opgetogen, maar de kaak was, zoals te verwachten, vals. Verderop zullen we daar nog op terug komen en daarom laten we het hier voor wat het is.

Boucher was ook bij de interpretatie van de door hem gevonden stenen werktuigen bij vlagen wat te enthousiast en zo zag hij in een aantal natuurlijk gevormde vuurstenen creatieve uitingen van de pre-Diluviale mens. Janssen kon hier in terecht niet met hem meegaan:

Kon onlangs een Fransch schrijver een werk uitgeven ter eere der Celten, opgehelderd door afbeeldingen van vele gespleten vuursteentjes, waarin zijne ontvlamde fantasie allerlei menschen- en dierenbeelden en geheime teekens zag, steentjes, die opzettelijk aldus gevormd zouden zijn en aangevoerd werden als bewijzen voor de hooge beschaving der Celten in den vroegsten tijd, dan perst zulk eene Celtomanie den nuchteren beschouwer zeker meer een' afkeurenden glimlach af, dan de poging van een ander zijner hedendaagsche landgenooten, die een geleerd werk schreef, ten betooge, dat de Egyptische pyramiden gebouwd waren met het bepaalde oogmerk om de zandverstuivingen tegen te houden⁴⁴

Het gevolg van deze conclusie was voor Janssen dat hij alle ontdekkingen van Boucher afwees.

In 1854 bezocht Boucher, op weg naar Denemarken, Leiden. In het boek⁴⁵ dat hij over deze reis schreef vermeldt hij een bezoek aan het Sieboldhuis, de botanischetuin, het anatomischkabinet, het natuurhistorisch museum, twee kerken en Rembrandts molen. Het RMO wordt merkwaardig genoeg niet vermeld. Het schijnt dat Boucher in 1854 geen weet had van het bestaan van Leemans en Janssen, ja, zelfs niet wist dat er in Leiden een archeologische verzameling was.

F.N.M. Eyck van Zuylichem (1806-1876)

Frans Nicolaas Marius Eyck van Zuylichem⁴⁶ stamde uit een van de betere Utrechtse families. Hij werd op 26 augustus 1806 op het landgoed Eyckenstein bij Maartensdijk geboren. Zijn grootvader was burgemeester van Utrecht geweest en zijn vader was burgemeester van Maartensdijk. Eycks grootvader had het landgoed bij Maartensdijk gekocht en sinds dien was het via ontginning welvarend gemaakt:

Reeds zeer vroeg openbaarde zich bij Eyck eene besliste voorliefde voor de studie der architectuur; vurig wenschte hij, dat hem eene wetenschappelijke opleiding in dat vak mocht ten deel vallen maar zijn vader verzette zich daartegen zoo sterk, dat hij meende zijn verlangen te moeten opgeven ... zijn geheele leven bleef het Eck hinderen, dat hij autodidact was; steeds voelde hij zelf het gemis eener wetenschappelijke vakstudie.⁴⁷

F.N.M. Eyck van
Zuylichem
(1806-1876)

In hoeverre deze opmerking uit Eycks in memoriam klopt heb ik niet onderzocht. Eyck voerde over het algemeen de titel Mr. waardoor we mogen vermoeden dat hij rechten gestudeerd had en de opmerking over de zelfstudie alleen op de bouwkunde slaat. Eyck werd burgemeester van Maartensdijk, een ambt waarbij hem voldoende tijd overbleef om zich ook nog met andere zaken bezig te houden:

... het lag geenszins in de bedoeling van den onvermoeiden arbeider, de uitkomsten zijner studie alleen tot zijne eigene ontwikkeling te gebruiken. Weldra zagen in tijdschriften en almanakken talrijke artikelen van zijne hand het licht, waarin hij de door hem verzamelde gegevens het publiek aanbood.⁴⁸

Eycks voorliefde voor oude, romaanse en gotische gebouwen, werd in die periode zeker niet door iedereen gedeeld. Het was in deze periode de algemene tendens om alles wat oud was af te breken en op z'n best zo te restaureren dat het oorspronkelijke gebouw geheel onzichtbaar werd. Eyck publiceerde twee boeken om de liefde voor het oude gebouw in Nederland aan te wakkeren. In 1858 verscheen *Les églises romanes des Pays-Bas* en in 1863 *Le style ogival des églises des Pays-Bas*. Geen van beide werden een succes. Dit was gedeeltelijk te danken aan het feit dat Eyck Nederland gelijkstelde aan het bisdom Utrecht, waardoor hij in aanvaring kwam met de sinds 1853 weer vrije katholieken die hun machtsbasis in het zuiden hadden:

... beide werken [bleven] bij hunne verschijning nagenoeg onopgemerk: het debiet was zeer gering, en de eenige aanmoediging was eene onvriendelijke recensie in de Gids van de hand van den heer Alberdingk Thijm, die het den schrijver maar niet vergeven kon, dat hij de provinciën

Noord-Brabant en Limburg als niet behorende tot het Utrechtsche bisdom buiten bespreking had gelaten.⁴⁹

Daarbij komt dat de katholieke intelligentsia, waarvan Alberdingk Thijm een van de voormannen was, de Gotiek als haar onvervreemdbaar eigendom beschouwde. Terwijl de protestante intelligentsia weinig of geen interesse had voor alles wat voor de tachtigjarige oorlog lag, beschouwden de katholieken de middeleeuwen als hun grote voorbeeld. Voor Thijm, die de Verlichting als godslasterlijk afwees, vormden de middeleeuwen het hoogtepunt van de menselijke cultuur. Dit wil niet zeggen dat Thijm geen oog had voor latere periodes, maar hij was er van overtuigd dat alle essentiële monumenten uit de Nederlandse cultuur voortgekomen waren uit het katholieke voelen en denken. Het was vooral in dit voelen dat hij de zakelijke beschrijvingen van Eyck afwees. Het wezen van zowel de Gothische als de Romaanse bouwkunst bevond zich, volgens Thijm, in het mystieke.⁵⁰ Thijm is in zijn bewondering voor de Gotiek een typisch kind van de Romantiek. Zijn ideeën sluiten zich naadloos aan bij de gedroomde middeleeuwen van Walter Scott (1771-1832) of Karl Friedrich Schinkel (1781-1841). Deze gedroomde middeleeuwen vormen de basis voor de neogotiek van b.v. P.J.H. Cuypers (1827-1922). Waar Thijm en zijn geestverwanten geen traan lieten wanneer er een werkelijk middeleeuws gebouw gesloopt werd raakten ze in vervoering bij gebouwen als het Rijksmuseum of het Centraal Station in Amsterdam. Een van zijn hoogtepunten bereikte dit denken bij de herbouw van slot Haarzuylen, waar alles wat de tand der tijd overleefd had verdween onder de gedroomde geest van de middeleeuwen. Het was deze hervonden geest van de middeleeuwen die de nieuwe katholieke intelligentsia aan zijn zelfbewustzijn hielp en er gelijktijdig voor zorgde dat de werkelijke, minder perfecte, overblijfselen van de middeleeuwen uit beeld verdwenen. Mensen als Eyck en in mindere mate Janssen, met hun interesse voor de werkelijke middeleeuwen, werden door deze gedroomde middeleeuwen naar de marge gedreven, waar hun werk min of meer onopgemerkt bleef. Tegen het eind van Eycks leven kwam er meer waardering voor de oudere bouwkunst in Nederland, met als gevolg dat zijn werk snel achterhaald raakte. Muller Fz., die Eycks in memoriam schreef, sluit af met een wat zure opmerking:

Eyck van Zuylichem heeft den weg op eervolle wijze gebaad en de grondslagen der wetenschap gelegd, maar in den tegenwoordigen toestand [1876] kunnen alleen specialisten ons helpen.⁵¹

Over Eycks rol bij de ontdekking van de Hilversumse haardsteden, wordt in zijn in memoriam met geen woord gesproken.

Na Janssens eerste publicatie over de haardsteden ontstond er tussen hem en Perk aan de ene kant en Eyck aan de andere een gebrouilleerde stemming, omdat Eyck vond dat Janssen zijn rol bij deze ontdekking onderbelicht had. Janssen rectificeerde dat in zijn *Hilversumsche Oudheden* van 1856. Daarna schijnen de heren weer als van ouds met elkaar omgegaan te zijn. In 1860 stuurde Eyck een uiterst vriendelijke brief aan Perk, omdat hij vernomen had dat deze een kaart kende waarop de kerk van Maartensdijk niet voor kwam.⁵² Verderop zullen we zien dat Janssen in 1866 in een brief aan Perk meldt dat hij op bezoek gaat bij zijn oude vriend Eyck. Het is duidelijk dat Eyck, wanneer het op zijn eer aan kwam snel gekwetst was, maar dat hij geen langdurige wrok koesterde.

Albertus Perk (1795–1880)

Albertus Perk werd in 1795 in Hilversum geboren als zoon van een notaris. Aangezien hij slechts een bijrol in de Nederlandse archeologie van zijn tijd gespeeld heeft kijken we hier alleen naar zijn Levensbericht zoals dat door W.G. Brill in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* in 1881 gepubliceerd werd. Perk volgde zijn vader in 1820 als notaris op en woonde, op een korte periode in Den Haag na, zijn hele leven in Hilversum:

Albertus Perk ... was een van die gelukkigen, en, mag men er onmiddellijk bijvoegen, edelen, welke daar te huis zijn geraakt waar hun leven verloopt. Door zijn ambt genoodzaakt van te Hilversum en in de omstreek gevestigde inrichtingen en gezinnen kennis te nemen, heeft hij zich niet met eene oppervlakkige kunde vergenoegd; maar door de zucht om de hem toevertrouwde belangen op het nauwgezetst te behartigen, heeft hij de rechten en gebruiken, de gansche geschiedenis van Hilversum en het Gooiland met liefde onderzocht en bestudeerd, en zoo is hij

bekwaam geworden, met de meest mogelijke kennis van den bodem, waarop hij leefde, en den kring, waarin hij zich bewoog, toegerust, tot vraagbaak te verstrekken van een' ieder, die aldaar op het stuk van plaatselijke belangen onderricht behoefde. In vroeger tijd waren dergelijke mannen veelvuldiger, en daaraan heeft onze vaderlandsche Letterkunde en Geschiedenis menige stad- of landsbeschrijving te danken. Maar sedert na den val der Republiek van de Zeven Vereenigde Nederlanden de lieden lossen geworden zijn van hun stamland, omdat de geboortegrond voor zijne

Albertus Perk
(1795-1880)

burgers geene bijzondere voorrechten meer medebrengt; sedert een ieder de plaats even lief is, waar hij slechts een ambt bekomt; sedert het verkeer met alle einden des lands door de nimmer rustende dagbladpers open staat; sedert het snelle reizen op spoorwegen ons vreemd laat op eigen vaderlandschen bodem, daar het ons nauwelijks een' blik gunt op het land, dat wij doorvliegen; - sedert dien tijd is de oogst van werken, uit de pen van in de eigenaardigheid hunner woonplaats ingewijde schrijvers gevloeid, schaarscher geworden. Maar Perk, in het jaar van den ondergang der Republiek geboren, heeft aan het tegenwoordig geslacht een schoon voorbeeld geleverd van een' navorscher, die zich geoeffend had in de geschiedenis der wording van het Landschap zijner inwoning en van de daar bestaande toestanden, en die daardoor bij zich de vereischte liefde heeft voelen opkomen, en de kennis der middelen verkregen heeft om veel voor de gemeente te doen. Wat is Hilversum niet aan hem verplicht geworden!⁵³

Volgens Brill was Perk in wezen een ouderwets man, maar dat schijnt hem voor Hilversum niet minder waardevol gemaakt te hebben. Hij hoorde er duidelijk tot de plaatselijke elite, die naast hun werk ook

nog stad en omgeving bestuurden:

Bevoegder persoon kon dan ook kwalijk gekozen worden tot de betrekking van Agent van het Domein, alsmede van Secretaris der Vergadering van Stad en Land van het Gooi, en aan niemand kon deze Vergadering met gegronder verwachting van eene degelijke behandeling het onderzoek opdragen naar oorsprong en aard der gebruiksrechten op de heiden en weiden in het Gooiland, bijzonder in betrekking tot de vraag wie tot dat gebruik de gerechtigden zijn. Van dien last heeft Perk zich uitnemend gekweten, en daaraan dankt een geschrift, in 1842 uitgegeven, het aanzien.⁵⁴

Dit geschrift was een rechtstreeks gevolg van Perks liefde voor de geschiedenis van Hilversum en omgeving. Voor Perk was geschiedschrijving echter wat anders dan het tegenwoordig voor ons is, het had een rechtstreeks maatschappelijk doel:

Hoe zou het mogelijk zijn geweest, dat de auteur tot zulk een resultaat gekomen, zijnen vrijheidszin, zijnen rechtmatigen trots op oorspronkelijk genoten burgervrijheid niet aangewakkerd zou hebben gevoeld, om van zulk een gevoelen de tolk en verkondiger te worden? - Zoo heeft hij ongezocht de deugd van het rechtmatig nationaal zelfgevoel in zijn land bevorderd. Ziedaar de vrucht en den zegen aan eene liefdevolle beoefening der geschiedenis van den bodem, waarin men wortelen heeft geschoten, verbonden!⁵⁵

Een man die zoveel streek- en vaderlandsliefde heeft kan niet anders dan eerbied en waardering ontmoeten, kan niet anders dan een van de steunpilaren van zijn gemeenschap worden:

Gemeente en Staat wisten zijne bekwaamheden te waardeeren, zooals bleek uit zijne benoeming, reeds in 1816, tot secretaris en weldra daarbenevens tot ontvanger der Gemeente Hilversum. Nadat hij in 1851 als zoodanig ontslagen was, schonk hem het vertrouwen zijner medeburgers onafgebroken zitting in den Gemeenteraad, en het vertrouwen van dezen Raad de waardigheid van Wethouder. Ook op uitgebreider gebied werd zijne bevoegdheid erkend, daar hij door het distrikt Weesp tot lid der Staten van Noord-Holland werd verkozen. Aan den dienst, door hem ook in deze betrekking aan den Staat bewezen, gaf zijne benoeming tot ridder van den Nederlandschen Leeuw in 1861 een eervol getuigenis. Bij de nauwgezette vervulling zijner burgerlijke en

maatschappelijke betrekkingen leed de behartiging van zijn Notarisambt in geen deele. Hoeveel achting, vriendschap en dankbaarheid bij groot en klein heeft hem de wijze verschaft, op welke hij zich in dat ambt gekweten heeft! Hoeveel vertrouwen heeft hem zoo menige goede raad, door hem gegeven, verworven! En nu heb ik nog niet gewaagd van zoo menige Verhandeling, door hem gehouden in de vergaderingen van het Departement der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, waarvan hij de mede-oprichter en blijvende voorzitter was.⁵⁶

En alsof al deze werkzaamheden nog niet genoeg waren hield hij ook nog tijd over om voor zichzelf gedichten te schrijven. Op één na zijn deze gedichten niet gepubliceerd. Wanneer we naar de fragmenten die Brill in zijn levensbeschrijving opnam kijken zien we dat zijn werk naadloos aansluit bij de dominee-dichters van die periode. Dat hij, in tegenstelling tot de jonge Janssen, een duidelijk voorbeeld is van burgerlijke Nederlandse romantiek:

O Godsvrucht, gij Zon, die uw koestrende stralen
 Als kind reeds op mij zoo verteedrend deed dalen,
 Toen 'k speelde aan mijn moeders vertrouw'lijken schoot,
 Al klimmen de zorgen nog meer dan de jaren,
 Beschijn mij vertroostend bij grijzende haren
 En lach mij nog toe in het uur van den dood!⁵⁷

Nu moeten we ons hierbij wel bedenken dat rustig huiselijk geluk in die periode moeilijker te verkrijgen was dan nu. Ziekten waren moeilijker te bestrijden en de dood kwam vaak op jeugdige leeftijd. Ook de familie Perk bleef niet gespaard van de nodige ellende:

De huiselijke kring bleef niet onbezocht door den dood. Uit zijn huwelijk met A.C. van Putten werden zes kinderen geboren. De moeder stierf in 1832, eerst 27 jaren oud; haar volgden vier harer kinderen, allen dochters, deels gehuwd, deels ongehuwd, doch allen boven de kindsche jaren. Uit een tweede huwelijk met de zuster zijner eerste vrouw sproten acht kinderen, waarvan een meisje, nog geen jaar oud, en eene andere dochter op zestienjarige leeftijd overleed. Met gelatenheid droeg hij deze verliezen, gesterkt door de vaste hope des wederziens. De buiten het huis gestorven gehuwde dochters werden naar dat huis teruggevoerd en mede op de begraafplaats in de onmiddellijke nabijheid van den tuin der ouderlijke woning ter aarde besteld ... Dat een man, die bij het afsterven van zoo velen der zijnen zich zoo vertrouwd gemaakt had met den dood, zich niet door den dood zou laten verrasschen, maar hem voorbereid afwachtte, laat zich denken. Tien jaren voor zijn overlijden (in 1871) ontving hij op zijn verzoek een eervol ontslag als notaris, in welk ambt een zijner zonen hem opvolgde. Sedert trok hij zich uit vele zijner talrijke betrekkingen terug. Tot eenen vriend zeide hij: Ik wil niet gelijk zijn aan zoo velen, die het in hun gansche leven zoo druk gehad hebben, dat hun de tijd om te sterven ontbroken heeft ... En zoo trof hem de dood na kortstondige ongesteldheid, zonder smart of benauwdheid, in den morgen van den 7den December 1880.⁵⁸

In Perks Levensbericht wordt zijn interesse in de prehistorie van zijn omgeving en zijn samenwerking met Janssen niet genoemd. Dit komt waarschijnlijk in hoofdzaak omdat Perk er zelf niet over geschreven heeft. De verbinding met Janssen moet in 1849 ontstaan zijn. De oudste nog bestaande brief uit hun correspondentie werd op 2 januari 1850 door Janssen aan Perk geschreven. Uit de inhoud blijkt dat er minstens één brief van Perk aan Janssen aan deze brief vooraf gegaan moet zijn.⁵⁹

Dirk Westbroek (ca.1800–1877)

De centrale figuur in de geschiedenis van de Hilversumse haardsteden is Dirk Westbroek. Zonder zijn werk waren er geen haardsteden geweest en zou de relatie van Janssen met het Gooi niet meer dan een voetnoot in de geschiedenis van de Nederlandse archeologie geweest zijn. Westbroek was een landarbeider en behoorde als zodanig tot de laagste klasse der toenmalige sociale structuur. Tengevolge daarvan is er weinig over hem bekend. Hij zal vermoedelijk niet hebben kunnen lezen of schrijven en zelfs wanneer hij deze kunst tot op zekere hoogte meester was zal hij die niet aangewend hebben om ons egodocumenten na te laten.

De eerste vermelding in het bevolkingsregister van Maartensdijk geeft op dat Westbroek in 1800 in Wageningen geboren was. Vijf jaar later vermeldt men het jaar 1799. In 1830 trouwde hij met Jannetje van het Veld die in 1807 in Soest geboren was en in 1873 in Maartensdijk stierf. Hij had zes kinderen: Dirk – 1831, Wessel – 1837, Aaltje – 1839, Aalbert – 1842, Gijs – 1845 en Jan – 1852. De laatste, Jan, leefde maar twee maanden. Bij dit gezin in huis woonden ook nog Cornelia Westbroek-Gijsbertse en de schaapherder Aalbert van het Veld. Op 30 Juli 1876 verhuisde Dirk Westbroek, administratief gezien, naar

De in 1932 afgebroken plaggenhut van de fam. Bos. Westbroek woonde in een zelfde hut die hier vlak bij stond.

Hilversum.⁶⁰ Op 17 mei 1877 om één uur des middags overleed hij echter in Maartensdijk.⁶¹

Om enigszins een beeld te krijgen van zijn leven moeten we kijken naar de statistische gegevens uit deze periode. In 1817 ontstond er een crisis in de landbouw waardoor er een scherpe prijsdaling op trad en de lonen van de landarbeiders laag tot zeer laag werden. Men verdiende gemiddeld 15 cent per dag. In de winter, wanneer er weinig werk was, kon het dag inkomen wel tot 5 cent terug lopen. Wanneer er geen werk was kregen ze uiteraard niet betaald, zodat vele in een strenge winter zonder inkomen door het leven moesten. Na 1835 gingen de prijzen voor landbouw producten weer omhoog, waardoor de lonen ook weer wat stegen. Dit betekende echter niet dat daarmee ook de leefomstandigheden van de landarbeiders verbeterden. Tussen 1820 en 1870 stegen de graan prijzen met ca. 50 % terwijl de lonen met ca 35% stegen. De hoeveelheid brood die men aan kon schaffen liep dus ondanks het stijgen van het loon terug, zodat het duidelijk is dat de Nederlandse arbeidende klasse er in deze periode op achteruit ging. Het

gemiddelde inkomen van een landarbeider in 1830 in de provincie Utrecht was 30 cent met uitschieters tot 50 cent voor die landarbeiders die het geluk hadden om op zeer vruchtbare grond, met een hoge opbrengst, te werken. Het is niet helemaal duidelijk of we Westbroek tot de Utrechtse landarbeiders of tot de Gooise moeten rekenen. Dit geeft een verschil voor het moment waarop hij aan het werk moest. De Utrechtse begonnen om 3 uur 's ochtends terwijl de Gooise om 4 uur 's ochtends begonnen. In het uiteindelijk aantal uren dat men moest werken maakt dit echter niet uit. De Utrechtse werkten door tot 7 uur 's avonds terwijl de Gooise pas om 8 uur 's avonds klaar waren. Ze werkten dus allemaal 12 uur per dag. Het gemiddelde inkomen van zowel een landarbeider als een fabrieksarbeider was, zoals de provinciale Staten van Noord-Holland in 1854 vaststelden, te hoog om van te sterven, maar te laag om van te leven. Wat de voedsel-situatie betreft leefden landarbeiders over het algemeen in betere omstandigheden dan fabrieksarbeiders, omdat ze meestal een tuin hadden waarin ze voedsel voor eigen gebruik konden verbouwen. Ook wat de arbeidsomstandigheden betreft waren ze beter af. De gemiddelde leeftijd van een textielarbeider stond, tengevolge van de ongezonde en gevaarlijke werkomstandigheden, op 29 jaar. Hoewel er geen duidelijke cijfers over landarbeiders bekend zijn, waren hun werkomstandigheden beduidend gezonder, zodat hun gemiddelde leeftijd hoger gelegen zal hebben. Toch moeten we ook wat de landarbeider betreft de gezondheidssituatie niet overschatten. Door chronische ondervoeding was deze beroepsgroep zover verzwakt dat men voor het hooien vaak seizoensarbeiders uit Duitsland aantrok, omdat die veel sterker waren.⁶²

Er zijn geen aanwijzingen dat Westbroek sterk van de statistische landarbeider afgeweken zal hebben en dus kunnen we er van uitgaan dat hij omstreeks 1850 - 60 vermoedelijk 30 cent per dag voor het ompspitten van de heide kreeg. Van dit bedrag moest hij een vrouw en vijf kinderen onderhouden. Aanvullingen op dit inkomen zullen niet alleen wenselijk, maar vermoedelijk zelfs noodzakelijk geweest zijn. Westbroek behoorde echter niet tot de probleem-armen. In de notulen van de gemeenteraad van Maartensdijk komt hij niet voor, terwijl armen en landlopers wel jaar naar jaar met naam en toenaam genoemd worden. De leefomstandigheden in deze gemeente schijnen over het algemeen redelijk gunstig geweest te zijn. Tussen 1844 en 1860 meldde men jaarlijks aan de rijksoverheid dat geen van haar inwoners geëmigreerd was.⁶³ De vooruitzichten van de onbegrensde mogelijkheden van de nieuwe wereld lokten, in deze periode, niemand weg uit Maartensdijk.

Westbroek vulde het inkomen dat hij door het ompspitten van de heide verdiende aan met de verkoop van de stenen die hij bij dit werk vond. Stenengraven was in deze periode een zo veelvuldig voorkomende activiteit op de Nederlandse heidevelden dat W.C.H. Starring in 1858 vond dat hij uit moest leggen van welk geologisch principe Westbroek en zijn collegas gebruik maakten. Nadat hij uitgelegd had dat onze zandgronden met behulp van water en ijs naar deze streken gekomen waren toonde hij aan dat dit zand van onder tot boven met stenen doorspekt was. Hij heeft het in dit geval specifiek over Hilversum:

Ook bij Hilversum, waar de vaart naar 's Graveland eene insnijding van gelijke [twintig el] diepte noodig heeft gemaakt, zijn keijen en grind evenzeer in de laagte als hooger op aangetroffen. Dat er echter meestal eene laag keijen boven op den grond ligt, valt niet te betwijfelen ... [en moet een gevolg zijn van] het wegspoelen namelijk van het fijne zand en het grind door den regen. Met elke regenbui, die op zulk eenen heuvel neêrvalt, wordt er altijd eenig zand weggevoerd; geen sterke onweêrsbui, geen plasregen stort naar beneden, of zelfs grind en kleine keijen spoelen er nederwaarts; en dus is het niet te verwonderen dat, na duizenden regenbuijen, eindelijk alleen de grootere keijen afzonderlijk aan de oppervlakte blijven liggen. Vroeger moet men er zelfs veel meer op die wijze hebben aangetroffen, voordat zij verminderd, hier en daar zelfs geheel verdwenen zijn, door de behoefte aan straatsteenen voor de steden en aan groote keijen voor de zeeweringen. Tijdens onze heidensche voorvaderen hier en daar eenige der grootste rotsblokken tot Hunebedden te zamen wentelden, moet de hoeveelheid, die er aan de oppervlakte lag, veel grooter geweest zijn dan tegenwoordig.⁶⁴

Ik vermoed dat de opmerking over de hunebedden op Drente slaat en daar zullen we hier dus niet verder bij stil staan. Het is duidelijk dat een bodem die aan de oppervlakte zo doorspekt is met grotere stenen niet echt ideaal is voor de aanplant van een bos en daardoor is het goed te begrijpen dat de eigenaar van de grond Westbroek toestemming gaf om deze stenen voor eigen rekening te verkopen. Op die manier kon hij er zeker van zijn dat Westbroek er zoveel mogelijk verwijderde, omdat ze hem geld op brachten.

In 1843 was er bij het zoeken naar stenen in deze streek een merkwaardige vondst gedaan:

Aan de zuidwestzijde van het hoogste punt groef men hier [de Zwarte Berg] in 1843 eene menigte steenen uit, begroot op 80 last inhoud, tot eene diepte van 21 voet als een cyclopischen muur op elkander gestapeld, en tegen dien steenen wand eene laag houtskolen ter dikte van 8 voet, terwijl sommige van die houtskolen een paar vuisten dik waren.⁶⁵

Was dit een van de plaatsen waar onze voorouders hun offervuren gestookt hadden? Er werd geen werkelijke aandacht aan deze merkwaardige vondst besteed, maar we kunnen ons afvragen of dit niet een van de fenomenen was die Westbroek aan de mogelijkheid deed denken om wat extra's aan de door hem opgespitte stenen te verdienen. Dit zelfde deed, zoals we verderop zullen zien, ook de Hilversumse stenengraver Van Vuren.

De mogelijkheid van Westbroek om haardsteden te “vinden” hing samen met de aard van zijn werk. Hij had geen eigen grond om te graven en kon dus alleen wat vinden wanneer een landbezitter hem opdracht gaf om een stuk heide om te spitten. Toen de heide van de heer Van Hengst omgespit was waren de mogelijkheden voor Westbroek uitgeput en kwam er noodgedwongen een einde aan zijn lucratieve handel. We zullen zien dat hij mogelijk later nog een aantal keren een losse vondst gedaan heeft, maar zeker is dit niet. Verderop zal ik ook naar de inkomsten-kant van dit archeologische werk kijken. Deze waren vermoedelijk niet onaanzienlijk, maar wat zij uiteindelijk ook voor de financiële situatie van Westbroek en zijn familie betekend mogen hebben, ze waren niet zo overweldigend dat ze voor een blijvende herinnering in deze familie gezorgd hebben. Toen Koos Kolenbrander in 2006 de nog in Maarstensdijk wonende afstammelingen van Dirk Westbroek interviewde bleek geen van hen ooit van Dirks archeologische activiteiten gehoord te hebben.⁶⁶ Er bestaat echter één onverwachte aanwijzing, uit 1865, over Dirks financiële omstandigheden:

Ontvreemde of vermiste voorwerpen.

(Arrond. *Utrecht*.) In den nacht van 18 op 19 Maart jl., ten nadeele van Dirk Westbroek, wonende aan de Heistreek, gemeente Maartensdijk, door middel van inbraak:

1 horologie met enkele kloof, dubbele zilveren kast en porceleinen plaat met gothische cijfers, waaraan bevestigd was:

1 stalen ketting met dito signetten;⁶⁷

1 paar nieuwe laarzen met hoefijzers;

1 blaauw baaijen hemdrok;

1 linnen en

1 katoenen manshemd, beide nieuw;

1 pilow broek en

1 laken pet, beide nieuw;

1 paarsch katoenen schoudermantel, met wit baai gevoerd en de kraag met een blaauw fluweelen bandje omzet.

Door den bestolene wordt van dezen diefstal verdacht gehouden zekere *van Ek*, die onlangs uit de gevangenis te Utrecht ontslagen is en op 16 Maart jl. eenige oogenblikken in het huis van Westbroek heeft doorgebracht.

Zijn signalement is: lang ongeveer 1.5 el. gestalte tener, uitzigt bleek.

Vermoedelijke kleeding: blaauw buis of paletôt,⁶⁸ vest, lichtkleurige broek, pet en schoenen met sloten.

De burgemeester van Maartensdijk verzoekt opsporing, aanhouding en berigt.⁶⁹

Of Westbroek zijn bezittingen ooit terug gekregen heeft is onbekend.

Jan Pieter Six VI (1824-1899)

Toen Jan Peter Six VI op 6 November 1824 werd geboren was zijn moeder al zo oud dat zij volgens tijdgenoten zijn grootmoeder had kunnen zijn:

... zij was ziekelijk, en het was dus geen wonder dat zij hare beide zonen vertroetelde en dat de jeugd van Six niet geschikt was om hem gevoelens van krachtige actie in te prenten. Hoewel hij een goede gezondheid genoot, heeft Six zich zijn geheele leven niet sterk gevoeld.⁷⁰

Gedurende de winter woonde de familie in Amsterdam en 's zomers woonde men op hun buiten te 's Graveland. In 1842 ging Six naar Utrecht om daar Rechtsgeleerdheid te gaan studeren. Deze studie lag hem niet, maar bracht hem wel in aanraking met de klassieken. Na de dood van zijn vader in 1847 gaf Six zijn studie op. Van af dat moment legt hij zich toe op landbouw en landontginning⁷¹ en het verzamelen van boeken en munten. Tot op zekere hoogte moet hij een bondgenoot van Eyck geweest zijn:

Zijn groote zorg was voornamelijk ook gericht op het behoud van historische monumenten en het verdedigen van architectonisch belangrijke gedenkstukken tegen de schendende handen der sloopers.⁷²

Net als Eyck had ook Six geen opleiding genoten in dat wat hem het meest bezighield:

Hij stelde in al deze zaken belang, zonder een bepaald systeem, zonder diepe studiën, maar afgaande op zijn ingeboren kunstzin en zeer scherp kennerblik.⁷³

Van 1858 tot 1877 was hij lid van provinciale Staten, maar omdat daar naar zijn mening te veel politiek bedreven werd gaf hij deze functie op. Zijn persoonlijk leven bleef niet zonder de in die tijd veel voorkomende tragiek:

Zijn huiselijk leven was zeer gelukkig; hij huwde in 1856 Jonkvrouwe Catherina Teding van Berkhout; een zware slag trof echter het gezin toen in 1885 de eenige dochter stierf. Twee jaren daarna in 1887 overleed zijn echtgenote, geknakt door de vermoedens en den angst die de ziekte en de dood van haar dochter met zich hadden gebracht.⁷⁴

Naarmate de jaren verstreken begon hij zich meer en meer op het verzamelen van munten toe te leggen. Hij deed dit in een ruime context:

Vooreerst wijdde Six zijn aandacht aan de Archaeologie, die voor hem een hulpwetenschap bij de studie der penningkunde was; hij waagde zich zelden op het eigenlijke terrein der Archaeologie. Wanneer hij het deed dan was het in betrekking tot de Numismatiek. Zoo b.v. zijn studiën over de Aphrodite Nemesis, over een groep van Myron(?), over Demeter, de gewapende Aphrodite, den Oosterschen oorsprong van Apollo enz. enz.⁷⁵

Na 1875 begon hij uitgebreid over dit onderwerp te schrijven en kwam hij in contact met binnen en buitenlandse geleerden die zich ook met dit onderwerp bezig hielden. Volgens zijn zoon werd hij door deze geleerden hoog aangeslagen. De conservator van het Parijse penningenkabinet, Babelon, gaf in zijn In Memoriam van Six een sympathiek beeld van zijn Nederlandse vriend:

'Ik heb het genoeg gehad twee malen dezen uitstekenden en nobelen grijsaard te Parijs gedurende langeren tijd te ontmoeten. Zijn uiterlijk is indrukwekkend, zijn baard zilverschemerend als een beek in April. In den mooisten zin van het woord is hij een 'galanthomme'. Ik bewonder hem hoog, hij is de gediensstige, onbaatzuchtige geleerde die werkt voor de wetenschap en alleen voor haar; in allen die hem omgeven ontsteekt hij de vlam die in hem zelf gloeit. Nooit is hij gelukkiger dan wanneer hij iemand van zijn ontdekkingen kan spreken, zonder zich ongerust te maken voor misbruik. Nooit vond ik in zijn geschriften iets wat maar zweemde naar grootspraak of kwakzalverskunsten, nooit zag ik hem zich de resultaten der studie van anderen toeëigenen.'⁷⁶

Toch was Babelon vermoedelijk niet geheel overtuigd van de wetenschappelijke technieken die Six toepaste:

‘De jaren hebben niet zijn krachtigen opbruisenden moed doen afnemen noch de levendigheid van zijn verbeeldingskracht doen verminderen, hij ziet lezingen van opschriften waar niets te zien is en draaft daarop door...’⁷⁷

Six was door de natuur uitstekend toegerust voor zijn numismatische werkzaamheden. Hij was sterk bijziende en weigerde een bril te dragen. Daardoor was zijn dagelijks beeld van de wereld niet al te scherp, maar kon hij elk detail op een munt zien wanneer hij die maar dicht genoeg bij zijn oog bracht.

Het archief van de familie Six bewijst dat er schriftelijk contact tussen Janssen en Six was. Helaas is dit archief, wegens renovatie van het pand, tot medio 2008 niet toegankelijk zodat we het hier zonder deze brieven zullen moeten doen.

Kampen, grafheuvels en meer

Tijdens zijn werk in Drenthe had Janssen zich onder anderen bezig gehouden met wat hij in navolging van Reuvens Legerplaatsen en Wildgraven noemde. Janssen publiceerde zijn bevindingen in *Drenthse Oudheden* en dit zorgde ervoor dat Eyck van Zuylichem contact met hem opnam over soortgelijke structuren in de omgeving van Maartensdijk:

Maartensdijk 24 Aug 49.

Amice!

Zeer dank ik u voor uwe vriendelijke letteren van 20 July ll, ik hoop dat de uitgave van mijne stukjes mogen medewerken om de beoefening der oude bouwkunst, waarvan de voorbeelden hoe langer hoe meer verdwijnen in ons land meer algemeen te maken.

Bij leven en gezondheid hoop ik dezen winter eene stukje over de oude vestingen en kasteelen in ons land voor de pers gereed te maken, waartoe ik hoop dat de Hr. Bodell, door wien gij deze ontvangt, mij wel eenige hulp zal willen verleenen. Ook houd ik mij zeer aanbevolen voor uwe mededeelingen over de Friesche kerken.

Ware het niet, dat de in onze buurt sterk heerschende ziekte, mij ongaarne van mijne betrekkingen deed verwijderen, dan kwam ik Leyden eens bezoeken.

De reden dat ik de Maastrichtsche Kerken onvermeld heb gelaten is dat, derzelven ligging en bouwtrant, hen eigenlijk tot de buitenlandsche doet behoren en dat zij door veel bekwaamer hoofden reeds beschreven zijn.

Mij voor alles wat mijne liefhebberij aangaat aanbevolen houdende, zende u hierbij eene schets van wallen die op de plaats van mijne vader bestaan en zeer veel overeenkomst met de door u beschrevene wallen in Drenthe hebben.

TT
Eyck

P.S. Indien uw weg u in Utrecht mogt leiden houde ik mij altijd voor een bezoek aanbevolen, het is een wandeling van 2 uur, en gij kunt altijd alhier een nacht blijven, zeer gaarne zoude ik uw oordeel over deze en nog een paar wallen eens hooren. Maandag, woensdag, vrijdag en zondag ben ik altijd te huis.⁷⁸

Janssen bezocht Eyck in Mei 1850, maar hij wist, tot grote teleurstelling van deze, niet wat hij over deze structuren denken moest. Aangezien Janssen er ook niets over publiceerde voelde Eyck zich in 1858 gedwongen om door een publicatie op zoek te gaan naar een ander oudheidkundige:

Aarden wallen uit den Heidenschen tijd. De Heer Mr. F.N.M. Eyck van Zuylichem, te Maartensdijk, zendt, bij missive van 14 January, de volgende bijlage in:

Op omtrent tien minuten gaans ten Noorden van den straatweg van de Bilt naar Soestdijk, naast de laan die van daar op het huis Eyckenstein aanloopt, waar voor 30 jaren nog alles heide was, doch welke, sedert het bestraten van dien weg, allengs tot sparrenbosch en ander plantsoen is aangelegd, vind men gedeeltelijk in het bosch en op de heide, een bijna regelmatig vierkant, gevormd door eenen aarden wal, overal ongeveer 8 passen breed, en meest een halve Ned. El of iets minder hoog, behalve een gedeelte aan de zuidzijde, alwaar de hoogte wel 2 el bedraagt; hetgeen misschien aan natuurlijke ongelijkheid van den grond kan worden toegeschreven.

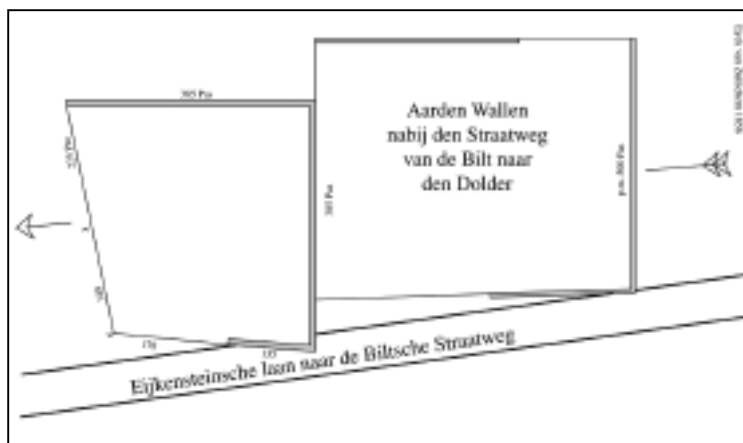
De ligging van dit vierkant is ten naastenbij met de vlakke zijden naar de vier windstreken.

De Oost- en Zuidzijden, elk ongeveer 385 passen lang. Zijn het best bewaard, en kunnen in hun geheel nagegaan worden: duidelijk ziet men dat ter weerskanten van den wal eene grup, oorspronkelijk niet dieper dan een half el, en misschien eens zoo braad, bestaan heeft.

De wal schijnt grootendeels uit de gruppen en van de omliggende heide te zijn opgeworpen, en aan de West- en Zuidzijde op 10 à 12 passen afstand nog een smalle grup, evenwijdig van den buitenkant, gehad te hebben.

De Westzijde is slechts over eene lengte van omstreeks 135 passen te volgen, verder naar den Noord-Westhoek schijnt het terrein in de strekking van den wal uitgegraven of verstoven, of aldaar nimmer eene wal bestaan te hebben.

De Noordzijde schijnt nimmer met eenen wal, maar alleen met eene grup gesloten te zijn geweest, derwyl aan de Noord-Oosthoek duidelijk het einde van de wal, en van daar Westwaards alleen de sporen eener wal gevonden worden.

Naar
Eyck van
Zuylichem
1858

Binnen in het vierkant zijn wel natuurlijke ongelijkheden van de heide, maar geene sporen van walletjes of kleinere verdeling te vinden.

Op drie of vier plaatsen heb ik den wal doen doorgraven en daaruit bevonden dat hij niet uit omgezonden grond bestaat, maar *op* de oorspronkelijke heidekorst is opgeworpen, alsmede dat door het verloop der jaren zich boven op eene nieuwe korst, even dik als die der omliggende heide heeft gevormd. Vroeger meende ik dat deze wallen in verband gestaan hadden met eene boerderij, die voor 150 jaren op omtrent 200 passen van de Noordzijde gestaan heeft, doch eene naauwkeurige vergelijking van de strekking, zoowel als het geheel ontbreken van sporen van beplanting *op*, en van bebouwd grond *binnen* dezelve, deden mij dit denkbeeld verlaten.

Voor eenige jaren bragt ik Dr. J.F.L. [sic.] Janssen bij deze overblijfselen, doch die bekwame oudheidkundige durfde er geen bepaald gevoelen over uiten. Nog minder dus zal ik iets over derzelve bestemming kunnen zeggen, doch wanneer men ze vergelijkt met de beschrijving van, in Drenthe, door dien geleerde gevonden wallen, dan is de overeenkomst dunkt mij niet te miskennen. Zie zijne *Drenthse Oudheden*, bij Kemink en Zoon 1848, bladz. 107 en volg.

Op omtrent 300 pas Zuidelijk van dit vierkant zijn de sporen van een grooter, waarvan ook de Zuidzijde het duidelijkst te onderkennen is. Doch deze wal is overal slechts 2 à 3 passen breed en ook minder hoog: door de volmaakt regtlijnige strekking, is evenwel hier, evenmin als in den breeden wal, het werk van menschenhanden te miskennen.

Aangenaam zoude het mij zijn indien bekwame oudheidkundigen deze wallen in oogenschouw kwamen nemen, en aanwijzen op welke plaatsen binnen dezelve men kon doen graven, ten einde de bestemming nader te ontdekken: want daar nergens in den omtrek duidelijke blijken van grafheuvels of woonplaatsen gevonden worden, ben ik hier omtrent in het onzekere.⁷⁹

Of hij de door hem zo gewenste bekwame oudheidkundige ooit gevonden heeft is mij onbekend. Eyck was niet de enige die in deze streek een aarden constructie ontdekt had. Perk vestigde Janssens aandacht op een zestal andere tussen Hilversum en Laren. Perk moet op dat moment, in tegenstelling tot Eyck, al een geroutineerd liefhebber van de oudheidkunde geweest zijn. In een brief van 1855 meldt hij Janssen dat hij al twintig jaar af en toe grafheuvels opgraaft. Hij moet dus in 1835 met deze vrijetijdsbesteding begonnen zijn. Veel weten we over deze eerste opgravingen niet. Het is onbekend in hoeverre Perk aantekeningen maakte over zijn werkzaamheden. Ze zijn in ieder geval niet teruggevonden. Van één opgraving is echter zeker dat hij geprobeerd heeft iets van zijn werk te documenteren. Hij heeft door J. van Ravenswaaij een tekening van een van zijn vondsten laten maken. Het is een wat romantische afbeelding van een urn met in de achtergrond heuvels en een schaapherder. Onder deze tekening lezen we: Germaansche Grafheuvelen bij Hilversum, een van de Zeven Bergjes. Centraal in deze tekening staat een

Drakensteinurn, die vermoedelijk in een van de afgebeelde heuveltjes gevonden is.⁸⁰

Wanneer Janssen precies met Perk in contact gekomen is weten we niet. Vermoedelijk eind 1849 bij een bezoek van Janssen aan het Gooi. De nu nog bekende correspondentie begint met als onderwerp een soortgelijke constructie als waarop Eyck Janssen gewezen had. Janssen en Perk hadden, een dag eerder, er gezamenlijk een bezoek aan gebracht:

De zeven bergjes.
Aquarel J. van Ravenswaaij
Ca. 1835

Leijden 2 Jan 1850

WelEdelGestr. Heer!

Wanner UWEG mij de schetsen van de opgemeten Kampen te Hilversum mogt zenden, ware het doenlijk op één situatieplan, zoo zou ik daarbij wel tevens eene schets van de ligging en grootte der grafheuvels wenschen die van verre door mij op uwe aanwijzing gezien zijn. De wijze, overeenkomstig als achter deze Drenthse Oudheden, is voor mijn onderzoek voldoende.

Met hoogachting als gister

UwEG DwDr
L.J.F. Janssen.⁸¹

Het schijnt dat Janssen en Perk gedurende 1850 meerdermalen schriftelijk contact met elkaar hadden, maar helaas zijn een aantal van hun brieven verloren gegaan of nog niet teruggevonden zodat we niet weten waarover ze het hadden. Vermoedelijk fungeerde Perk als lokale informant voor Janssen. Pas tegen het eind van het jaar kunnen we de draad weer oppakken:

WelEdel Zeer Geleerde Heer!

Hierbij heb ik de eer Uwzg toetezenden de steenen en voorwerpen welke Ued de goedheid zoude hebben eens natezien, en omtrent de merkwaardigste van welke ik eenige nadere inlichtingen hoop te ontvangen. Van den steen achter Trompenberg is een stuk er bijgevoegd. Vriendelijk verzoek ik de steenen die gelakt zijn in het vak afzonderlijk terug te mogen ontvangen; niet onder de anderen vermengd.

Het heeft mij leed gedaan dat UwEd geen tijd heeft gevonden herwaards te komen; ik beveel het kwartier en mij zelve aan voor 't vervolg in welk gehoopt geval UwEd wel zoo vriendelijk zal zijn eenige dagen vooraf mij te verwittigen van uw voornemen om tot eenig onderzoek ook wat verder in 't Gooi den tijd te kunnen vinden.

Is het niet te veel gevergd dan verneem ik gaarne eens eenig bericht omtrent de vierkante geomwalde perken door UwEd in Drenthe gevonden; vooral ten aanzien van de overeenkomst, het verschil, en de meest waarschijnlijke gissingen omtrent het doel waarmede zij zijn aangelegd. Het zoude wel bevorderlijk zijn aan eene meerdere bekendheid in dat opzicht wanneer men de streken van ons land kan aanwijzen alwaar de zelve gevonden worden.

Met hoogachting heb ik de eer mij te noemen
WelEdelZeerGel. Heer!
UwEdz. Dw dienaar
A.Perk

Hilversum 16 nov. 1850⁸²

Volgens een aantekening op deze brief beantwoorde Janssen hem op 1 januari 1851, maar dat antwoord is niet teruggevonden. Wat Janssens bevindingen waren is onbekend, maar Perk dankte hem er, met wat vertraging, hartelijk voor:

Hilversum 11 Mei 1851

WelEdelGestrenge Heer!

Met veel voldoening en genoegen heb ik te zijner tijd terug ontvangen de kist met steenen, de ophelderingen daarbij die mij hoogst aangenaam waren; en het exemplaar der Drentsche Oudheden het welk UwEdGestr, de goedheid heeft gehad voor mij te bestemmen. Voor een en ander betuig ik mijn hartelijken dank. Ik doe dit zoo laat dat ik beginnen moet daarvoor zeer verschooning te vragen. Gewoone beslommingen van velerlei aard hebben daartoe niet alleen aanleiding gegeven; maar na dat, eene langdurige ziekte mijnes tweede dochter door haar afsterven opgevolgd, wat lust en opgewektheid tot iets meer dan het dringende betreft ons benomen hebbende, voor den tijd haar indruk eenig Lente had verloren, was mijn plan aan de omwallingen te doen graven en UwEdGestr. daarvan eenig resultaat medetedeelen, doch ik heb den tijd nog niet kunnen vinden mij daarmede onledig te houden. In tusschen is de Lente daar waarvan het UwEdGestr, voornemens waart herwaards te komen; het is daartoe dat ik UwEd bij deze zeer uitnoodig dan konde aan die opgraving van een gedeelte dezer wallen meer doelmatig gewerkt worden. Bij aldien zoo ik hoop UwEdgestr plan tot uitvoering komt gelief mij dan eenige dagen te voren zulks te melden.

De steen krijgt meer en meer bezoekers en onderzoekers helaas! De opinies blijven uiteenloopen bij UwEdgestr gevoelen in uwen brief uitgedrukt zoude zeker het tijdperk der bearbeiding zeer vroeg opklimmen.

In de hoop van UwEdGestr. Overkomst ook om de gelegenheid te hebben te doen zien dat het door kleine behulpzaamheid mij ernst is met mijne erkentelijkheid en de vraag om verschooning, die ik voor eenige weken nog meende persoonlijk te zullen kunnen doen te Leiden; heb ik de eer mij onder aanbeveling en met betuiging van Hoogachting te noemen

WelEdelgestr. Heer!
UwEdGestr DwDienaar
A.Perk⁸³

Perk zocht, zoals we uit deze brieven kunnen zien, contact met Janssen voor de stenen die zijn werknemers op de heide van Trompenberg hadden gevonden. We komen later afzonderlijk op de geschiedenis van deze ontdekking terug.

De map waarin Perk Janssen's brieven bewaarde

Na het zich aan laat zien ging Janssen niet op Perks voorstel in en kwam hij niet naar Hilversum. Aan het eind van de zomer probeerde Perk opnieuw om Janssen naar Hilversum te krijgen:

WelEdelGestrenge Heer!

In de tegenwoordige bestendige herfstdagen, die zoo geschikt zouden zijn tot eenige onderzoekingen van het terrein, neem ik de vrijheid nog eens in gedachten te brengen het plan van een nader onderzoek van het Gooi; laat de tijd het toe dan zoude mij een bezoek van eenige dagen zeer aangenaam zijn; en het zal mij een genoegen wezen wanneer UwEdgestr. ten mijnen huize derzelfde hoofdkwartier opslaat en er intrek neemt; schikt het UwEdgest dan hoe eer hoe liever; een paar regels echter verzoek ik indat geval tot berigt

Met hoogachting noem ik mij
UwwelEdGestr DwDienaar
A. Perk

Hilversum 21 Aug 1851⁸⁴

In oktober, november lukte het Janssen eindelijk om een bezoek aan het Gooi te brengen en daar samen met Perk enige onderzoekingen uit te voeren. Perk was er uiterst enthousiast over:

Hilversum 24 November 1851

WelEdelGestrenge Heer!

Het was mij zeer aangenaam Uwe goede te huis komst te vernemen, het genoegen het welk Uw uitstapje U heeft aangebragt en het behouden overkomen van het resultaat der opdelving op onze heide, het was mij eene genoeglijke verpozing bij geheel anderzootig werk, met Uwigen [?] bezig te zijn aan de bedoelde onderzoekingen, zij gaven my Uw gezellig en leerrijk verkeer eene afwisseling aan het in den laten herfst reeds meer eentoonig landleven, waaraan wij nog met genoegen herdenken, en welke mijn gezin met mij ons nog in het volgende jaar terug wenschen, kan het zijn als dan in een tijd waarin het Gooi zich van de genoeglijkste zijde voordoet.

Nog eenige dagen heb ik de opgraving voortgezet, vooral in den meer langwerpigen dan ronden heuvel, nabij de Laarderweg, waarin onderscheidene fragmenten zijn gevonden, van aard als de vroeger opgegravene, de diepst gelegene schenen mij toe ingedrukt te zijn, ik heb gegist dat er geruime tijd kan verlopen zijn tusschen de plaatsing der onderste en hooger gelegen potten, en die later nederlegging en nieuwe bewerking der heuvels toegebragt kan hebben aan de beschadiging der urnen. Merkelijk diep vond ik brokken en eindelijk eene op den zelden heuvel nog geen palm onder de heideplag, de laatste is een fragment bevattende $\frac{3}{4}$ van de geheele urn, van fijner veel donkerder stof dan de overige stukken, netter van vorm, en waarvan de

overblijfselen van oortjes duidelijk zijn te ontdekken. Hoe zorgvuldig men ook te werk ging geen geheel exemplaar heb ik kunnen bekomen.

Van den heer Vermeulen van Utrecht heb ik aanzoek bekomen om te mogen graven naar den kant van Maartensdijk. Het seizoen [seizoen] zal dat nu nog wel geruime tijd verbieden.

Uwe poging tot het bewaren van de plaats onzer Tumuli op de kaarten heeft ten gevolge gehad last van den Gouverneur op de ambtenaren van het kadaster, die daaromtrent mijne aanwijzing zullen vragen. Ik zal daar bij trachten voor naauwkeurigheid in de kartering te zorgen. Op deze wijze worde in loco het best gedachtenis bewaard.

Minder gelukkig zijn wij in de operatie ten aanzien van de kerk te Naarden. De Burgemeester, mede kerkvoogd, is er voor, de andere, zeer weinig kunstlievende heeren schijnen aan dat oor doof te blijven. Wanneer er nu zigt ware op eenige bijdrage, van $\frac{1}{4}$ bijv. in de kosten, van 's Rijks wege, tot den aanleg van een album, waarvan de teekening en manier aangewezen en behouden bleef, dan zoude ook naar het oordeel des Burgemeesters, zulks van gunstigen invloed zijn op een besluit van kerkvoogden. De heer Ravenszwaay heeft de boog opgenomen. Hij begroot het werk op ongeveer f400.-. Bestaat er mogelijkheid dat eene dergelijke poging bij het Dept van Binnenlaken zoude gelukken, dan wilde ik gaarne kerkvoogden tot eene bepaalde resolutie zien te brengen. Dit bewijs van belangstelling schijnen zij te behoeven om uit hune onverschilligheid te worden opgewekt.

Omtrent de beteekenis van Laren, StLara hoop ik bij gelegenheid Uwe gedachten te vernemen volgens vriendelijke toezegging, terwijl ik mij zeer aanbeveel tot zoodanige historische mededeeling omtrent onze streek als het gevolg kan zijn, vroeger of later, van het geen, ook op den weg zoekende naar iets geheel andersoortigs, UwEd mogt voorkomen Gooiland betreffende.

Mijne vrouw en familie verzoeken mij hune groeten aan UwEd over te brengen, waarbij ik voege de betuiging van ho[og]laching en vriendschap waarmede ik de eer heb te zijn

UwEdelGestDwDienaar

A. Perk⁸⁵

Uit deze brief wordt duidelijk dat Perk en Janssen samen enige grafheuvels onderzocht hebben, maar dat was niet het enige, ook de steen van Trompenberg werd door Janssen bekeken. We weten dit omdat hij er een rapport over aan de Minister van Binnenlandsche zaken stuurde.⁸⁶

In *Hiversumsche Oudheden* van 1856 komt Janssen met een uitgebreide beschrijving van de hier door Perk genoemde grafheuvel:

De heer Perk deelde mij ten aanzien van deze laarensche heuvels nog mede, dat hij vroeger uit ééne heuvel twee urnen opgegraven had, eene grootere en eene kleinere; de kleinere had hooger in den heuvel gezeten dan de grootere, en in die kleinere hadden zich verbrande beendertjes bevonden, die, naar de meening van Dr. van Hengel te Hilversum, van een kind zouden geweest zijn. Beide urnen waren later aan stukken gebroken; maar uit door mij nog geziene scherven bleek, dat zij van bruine, met kiezelfragmenten vermengde, en tamelijk hard gebakken aarde waren; beiden waren uit de hand bewerkt en vóór de bakking met leemsop overtogen ... De scherven der grootere urn waren $2\frac{1}{4}$ duim dik ... De scherven der kleinere urn waren uitwendig zeer glad gestreken en slechts een duim dik, en kwamen overeen met het gewone aardewerk uit kegelgraven [grafheuvels], die in het noorden en noordwesten van Europa tot de germaansche metaal-periode gebragt worden.⁸⁷

De hier beschreven urnen of urn fragmenten zijn tegenwoordig (vermoedelijk) niet meer voorhanden, maar hoogstwaarschijnlijk was de onderste een Drakenstein urn – Bronstijd – en de bovenste een vroege ijzertijd urn.⁸⁸ Hiermee wordt dan Perks vermoeden dat er “geruime tijd kan verlopen” zijn tussen het plaatsen van beide urnen bevestigd. Met deze observatie is Perk ongetwijfeld een van de eerste Nederlanders die iets van een stratigrafie in een grafheuvel gezien heeft om er vervolgens de juiste conclusie uit te trekken. Janssen heeft de waarde van deze observatie van Perk niet gezien, aan iets wat op stratigrafie lijkt heeft hij bij zijn onderzoekingen nooit veel aandacht besteed.

De verzoek van P.J. Vermeulens (1809-1878) om in de omgeving van Maartensdijk opgravingen te mogen doen is, nu terug kijkend, de intrigerendste mededeling in deze brief. Waarom Vermeulen hier wilde graven en of hij het ooit gedaan heeft is helaas onbekend. Er is over dit voornemen geen spoor in het archief van het PUG achtergebleven.⁸⁹ Het koste Janssen iets meer dan een maand om Perk te antwoorden:

Leijden den 31 December 1851

WelEdelGestrenge Heer!

Uwe vriendelijke letteren van den 27 Nov. jl. waren mij hoogst aangenaam, zoowel wegens de verlevendiging van de genoegelijke dagen te uwent doorleeft en die mij nog menigmaal aan Uwe bevallige landstreek en gastvrijen familiekring doen terugdenken, als wegens de berigten van de uitkomsten uwer verdere opgravingen. Die uitkomsten ofschoon ten aanzien van het vinden van volledige urnen negatief, zijn toch zeer opmerkelijk, en ik zal ze opteekenen bij hetgeen door mijzelf bij de opgraving opgemerkt en aangeteekend werd. De scherven zullen zeker door U bewaard zijn; wanneer ik in 1852 U, naar ik hoop, weder bezoeke, zou ik die gaarne onderzoeken. Ik hoop wanneer de hr. Vermeulen aan 't graven gaat, dat dit plaats vindt op de omzigtigste wijze; ZE is, zoo ver ik weet, daarin nog zonder ondervinding, en dan breekt soms, wat anders zeer goed bewaard kan blijven; ook ontglippen wel kleine bijzonderheden aan de opmerking; ik zou het daarom Zeer weschelijk achten, dat U bij zijne opgravingen tegenwoordig kond zijn, en daarvan tevens aanteekening houden kond! Ten aanzien van het bewaren der plaats onzer tumuli op de Kad. Kaart (ook van het overbrengen der vierkante perkjes daarop) heeft ZE de Commissaris des Konings in de Prov. N. Holland mij ook van zijnentwege gunstig berigt doen geworden, zoodat nu deze zaak door uw toedoen haar volkomen beslag zal erlangen. Wat de beschilderingen in de kerk betreft spijt het mij, omdat ik voor dat onderwerp geene aanvraag aan het Dep. van B.Z. kan doen, voor de redenen die ik U mondeling reeds heb medegedeeld. De begrooting van de kosten door de hr. Ravenswaaij (f400) komt mij uiterst modiek⁹⁰ voor, er komt welligt eens een tijd, dat ik in de gelegenheid gesteld wordt deze belangen beter te kunnen ondersteunen dan thans. Ik behoef U wel nauwelijks te zeggen, dat ook de hr. Leemans, mijn amtgenoot, omtrent die zaak geen voorstel aan het Depart. van B.Z. zou doen, immers niet in dezen tijd. Nog bleef ik U schuldig de aanteekening omtrent de oudste beteekenis van Laren. In de oudste documenten, door Graff Althochdeutscher Sprachschatz II, 143 aangevoerd, en die tot den tijd van Karel den Groote opklommen, beteekent Lâr = woning, huis; zoo ook mijn vriend Maijer in zijne Züricher Ortsnamen S. 10 (Zürich 1849, 4°). Vroegere gissingen daarover zijn te vinden in Hoeuft's naamuitgangen, vooral in het exemplaar, hetwelk thans in de Bibliotheek van de Maatsch. van Ned. Letterkunde bewaard wordt en hetwelk met vele hss aanteekeningen van den schrijver voorzien is, alsmede in L.P.H.C. van den Bergh's Kritisch woordenboek der Ned. Mijthologie bl. 127. De plaatsen derhalve die den naam van Laren dragen, zullen wel beschouwd mogen worden als zeer oud, als vroegst bewoond. Wanneer het door U verlangd mogt worden, ben ik gaarne bereid voor U uit voormelde werken te laten copieren, wat op Laren betrekking heeft, doch ik geloof, dat men volstaan kan met op Graff te verwijzen, wiens reusachtig taalkundig woordenboek, door Massmann voltooid, zich mede op de Bibl. van de Maatsch. van Letterkunde bevindt. Gelijktijdig met deze verzend ik aan Uw adres eene verhandeling over de oude schoenen dezen zomer in de Drenthse veenen gevonden, en opgenomen in het IIe deel der N. Werken van het thans opgeheven Kon. Nederl. Instituut,⁹¹ het is mijn zwanenzang, althans bij die Instelling, bij doorbladering er van zult gij op nieuw bespeuren, dat de opheldering van geringschijnende ontdekkingen soms met veel moeite verbonden is, ik hoop dat die studiën in het aanstaande jaar meer aanmoediging zullen ondervinden dan in het afgelopen het geval was. Met de beste wenschen ook in het nieuwe jaar, dat wij te gemoet ijlen, en met hoogachtende en aanbevelende groeten aan Mevrouw en verdere familie, blijf ik mij onder betuiging van alle hoogachting noemen,

Uwdw. Dr. en vriend,

L.J.F. Janssen

P.S. De verhandeling vermeld zal U op den weg des boekhandels geworden.

U.S.⁹²

Ook uit deze brief blijkt weer hoe ruim de oudheidkundige interessen van Janssen en zijn tijdgenoten was. Van grafheuvels en urnen, via religieuze kunst, naar taalkundige naamsverklaringen. Het opvallendste in deze brief is echter dat Janssen schrijft dat Leemans zijn amtgenoot is. Dit moet Perk de indruk gegeven hebben dat beiden een zelfde functie vervulden terwijl er een duidelijk hiërarchisch verschil bestond. Als conservator was Janssen de ondergeschikte van directeur Leemans. Als Wetenschapper was

hij uiteraard gelijkwaardig aan zijn directeur. Beiden waren bovendien lid van het Instituut van Wetenschappen, waar geen rangorde gold. Het is echter zeer de vraag of Leemans deze redenering geaccepteerd zou hebben van Janssen, die hij duidelijk als zijn ondergeschikte zag.

Het is duidelijk dat de briefwisseling tussen Perk en Janssen, zoals we die nu nog kennen, niet compleet is. Naar het zich aan laat zien zijn er in 1852 een aantal brieven tussen de heren gewisseld waarbij de band warmer werd. Het schijnt dat Janssen ook in de herfst van 1852 het voornemen had om het Gooi te bezoeken, maar dat andere werkzaamheden hem daar van af hielden:

WelEdelGestrenge Heer & Vriend!

Het zou mij aangenaam geweest zijn met de schoone dagen die October heeft opgeleverd het voornemen te hebben kunnen volvoeren vroeger opgevat. Ik blijf hopen dat het uitstel geen afstel zal ten gevolge hebben. November kan nog er Uwe uitlokken, en gebeurt dat houde ik mij aanbevolen voor uwedeles voorloopig berigt. Ik zou dan trachten de landmeter van het kadaster te gelijkertijd hier te hebben.

De laatste dagen van October zullen ons nog al drukte geven door het huwelijk mijner dochter, en haar vertrek naar Oldeboorn in Vriesland, waar mijn aanstaande schoonzoon doopsgezind Predikant wordt, daardoor valt eenig uitstel thans niet kwaad.

Gaarne zal ik het door U genoemd werk lezen, mag ik de vrijheid nemen mijne eersten vrage hierbij in te sluiten.

Met hoogachting en het overbrengen der complimenten mijner familie noem ik mij

UwEdGestDwDienaar

A. Perk

Hilv. 21 Oct 52.⁹³

De ontdekking van de haardsteden

In 1853 kwam voor Janssen de grootste ontdekking uit zijn carrière, de Hilversumse haardsteden. Zowel de constructies als de gevonden voorwerpen waren absoluut uniek, zowel voor Nederland als voor Europa. Deze vondst was zelfs zo uniek dat er, ook later, nooit een parallel voor gevonden werd. Waaraan het die uniciteit te danken had werd echter pas in 1932 duidelijk toen H.J. Popping vaststelde dat het een vervalsing was.⁹⁴ Deze voor de Nederlandse archeologie lang nawerkende geschiedenis begon met een brief die Eyck van Zuylichem, op 25 januari 1853 aan Janssen schreef. Al sinds enige jaren werd, zoals we gezien hebben, de heide tussen Hilversum en Maarstendijk ontgonnen en voor bosbouw gereed gemaakt. Ook de in Utrecht wonende Mr. J.H.C. van Hengst bezat een stuk grond in dit gebied. In 1852 besloot de heer Van Hengst ook zijn grond geschikt te laten maken voor beplanting en nam daarvoor de landarbeider Westbroek uit Maartensdijk in dienst. De stenen die tijdens het ontginnen van dit terrein gevonden werden mocht Westbroek voor eigen rekening verkopen. Hoe de ontdekking van de Hilversumse haardsteden, die een direct gevolg van deze ontginning was, precies begonnen is, is onduidelijk. Naar het schijnt had Eyck Westbroek er op gewezen dat hij naast gewone stenen ook nog andere zaken zou kunnen vinden:

Terwijl de eigenaar des lands zijn verzoek inwilligde, om de door hem gevonden steenen in zijn voordeel te verkoopen, bragt de heer Eijck hem onder de aandacht, om bij verdere opgravingen toe te zien, of er in of bij die haardsteden niet misschien gereedschappen van steen gevonden werden, waartoe hij hem eenige kenmerken opgaf, aan welke hij die gereedschappen zou kunnen onderscheiden.⁹⁵

Of Eyck Westbroek afbeeldingen van stenenwerktuigen getoond heeft of hem alleen een mondelinge beschrijving gegeven heeft is helaas onbekend. Janssen schreef boven geciteerde zinnen in 1856 en we moeten zodoende voorzichtig zijn met het woord haardsteden. Het was voor Janssen een logische gedachte dat Westbroeks oorspronkelijke vondst, net als zijn latere, een haardstede was geweest. We zullen ook zien dat de eerste omschrijving van deze vondst meteen aan een haardstede doet denken. We weten echter dat deze vondst een vervalsing was en dat de door Janssen beschreven haardsteden door Westbroek gebouwd waren. Of Westbroek, onder invloed van wat Eyck hem verteld had, doelbewust voor deze vorm gekozen had, of dat hij spontaan ontstaan is, is onduidelijk. Aangezien we niet weten welke

boeken Eyck tot zijn beschikking had zal het antwoord op deze vraag zal vermoedelijk wel onbekend blijven. Eyck was meteen overtuigd van het belang van deze vondst en kocht er een paar van de gevonden stenenwerktuigen voor de verzameling van het PUG. Ook waarschuwde hij Janssen:

Maartensdijk 25 Jan 53

Amice!

Sedert eenigen tijd wordt er op de Gooische heide een half uur van hier een vrij groot aantal Steenen wiggen op gedolven, van verschillende grootte. Eene is 21 ned Duim [cm.] lang en de kleinsten zijn blijkbaar pijlpunten. Allen zijn van harden fijnen silex (geen vuursteen) en vrij ruw bewerkt. Een 10 tal heb ik er van aangekocht voor de verzameling van het Utrechts Genootschap en meerdere zijn in het bezit van den vinder. Zij worden gevonden niet in hunnebedden of tumuli maar in en tussen ruimten met eenige platte steenen omzet tusschen zwarte aarde en steenen, eenige zijn sterk in het vuur gebrand. Tegen vrijdag aanst. denkt de arbeider (ik kom er juist van af) eene plaats te zullen vinden van weder dergelijke stenen en hij heeft mij belooft die tot Zaterdag of Zondag voor mij on om gewerkt te laten liggen. Daar dit mijns inziens woonplaatsen moeten geweest zijn haast ik mij u hiervan kennis te geven ten einde gij, des verkiezende, een en ander zelf zoudt kunnen zien.

In dat geval hoop ik u zelf er heen te kunnen brengen.

Hopende gij deze in welstand zult ontvangen blijve

TT
Eijck⁹⁶

Er vallen twee dingen op in deze brief. Ten eerste dat Eyck's geologische kennis niet erg grondig was. Het was hem opgevallen dat de voorwerpen niet van vuursteen waren, maar het schijnt dat hij niet wist dat silex de Latijnse naam voor vuursteen is. Ten tweede is het opvallend dat de vinder van tevoren kon voorspellen wanneer en wat hij zou vinden. Eijcks opmerking over "zwarte aarde" maakt voor de moderne archeoloog direct duidelijk dat het hier om recent verplaatste grond gaat, maar in die periode was de archeologie nog niet zover gevorderd dat men dit weten kon.

De aanhef Amice stond niet voor niets boven deze brief. Janssen en Eyck hadden inderdaad een vriendschappelijke relatie zoals b.v. uit een brief van 11 Augustus 1851 van Janssen aan A.J. Enschede blijkt. Enschede had Janssen zijn boek over Huygens gestuurd en Janssen wijs hem er op dat Eyck hem mogelijk aan meer informatie kan helpen:

...[weet u dat] de tegenwoordige Heer van Zuilichem, Mr. Eyck van Zuilichem, te Maartensdijk in bezit is van eenige merkwaardigheden op de fam. Huygens betrekkelijk, o.a. getekend wapen enz. De zoon van dien Heer, Mr. Eyck tot Zuilichem, burgemeester te Maartensdijk, is mijn vriend en is zeker bereid u eene opgaaf te doen geworden van het geen bij zijn vader berustende is ...⁹⁷

Janssen was geïnteresseerd en antwoordde meteen. Helaas heb ik deze brief, net als een groot aantal andere waarvan we weten dat ze er ooit geweest zijn, niet terug gevonden. Uit Eycks antwoord kunnen we afleiden dat Janssen zo geïnteresseerd was door deze informatie dat hij besloten had om er meteen heen te gaan:

Maartensdijk 28 Jan 53

Amice!

In antwoord op uwe letteren van 26 dezer dient dat het onzeker is dat de arbeider juist op aanst[aande] woensdag met het zinkwerk [diepspitten] ter plaatse zal komen alwaar hij veronderstelt dat zich weder eene plaats met overeindstaande steenen zal bevinden. Indien het u echter de moeite waard is daarvoor over te komen dan moet gij van af Hilversum tot aan de Hollandsche rading of zoogenoemde streek den straatweg naar Utrecht volgen, dan links af de streek volgen en aan de daar zijnde hutten vragen waar Dirk Westbroek op het land van den Heer van Hengst aan het spitten is. Zoo doende kunt gij niet missen. Wegens ambtsbezigheden zal ik dien dag niet voor één of 2 uur aldaar kunnen zijn, bij leven en gezondheid zal ik er mijn best

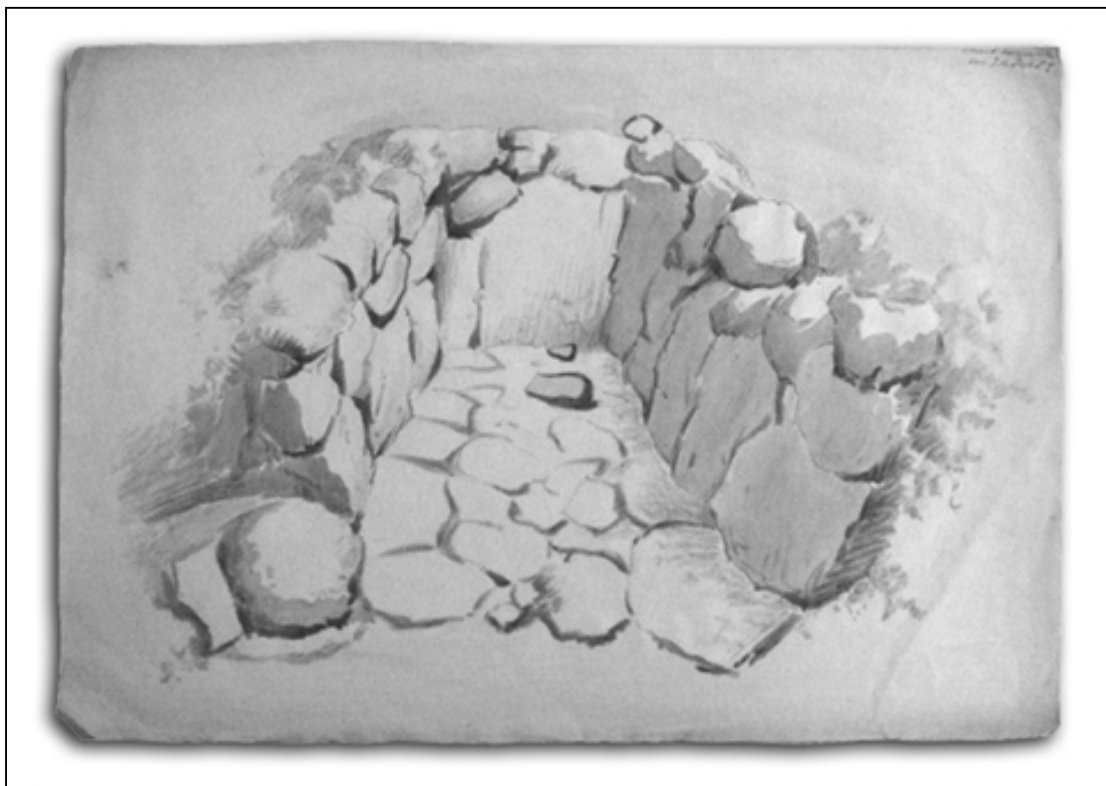
echter toe doen. Wat het aan koopen aangaat moest gij dunkt mij een goed deel der voorwerpen overlaten aan het Provinciaal Utrechts Gen[ootschap]; aan wie ik dezelve heb toegezegd en dat bijna geene wiggen bezit terwijl dezelve voor het Leidsche museum eene boon in eene brouwketel zouden zijn. Ik heb er nu voor hetzelfde een 16tal gekocht. Het zijn voor de helft pijlpunten allen zijn van den steen die hier op de plaats wordt gevonden (van silex) dus tot nog toe geene vreemde. Hopende u een van die dagen te ontmoeten blijve

TT
Eijck

donderdag zal ik denkkelijk naar Utrecht moeten.⁹⁸

De beheerder van de archeologische verzameling van het PUG, P.J. Vermeulen, was in januari 1853 door Eyck persoonlijk in een brief geïnformeerd:

Door mij zijn een zestal steenen wiggen op Gooiland gevonden, aangekocht die ik voor het Utrechts Genootschap onder Uwe directie bestem; daar ik echter gemerkt heb dat de vinder ze niet [voor] minder dan 50 cts het stuk voortaan wil geven, zoo verzoeke ik te moogen weten of ik voor het vervolg op eenige geldelijke bijdrage van den kant van het Genootschap kan rekenen, anders zal ik ze misschien niet meer kunnen koopen.⁹⁹

Een haardstede. Aquarel James de Rijk.

Uit de prijs, 50 cent per stuk, kunnen we duidelijk zien dat Westbroek wist dat hij “goud” in handen had. Dit was ongetwijfeld een zeer stevige bijverdienste voor een landarbeider die rond de 30 cent per dag verdiende:

Ten gevolge van dit bericht [Eycks brief van 28 januari] (waarvoor den heer EIJCK thans ook openlijk mijn dank herhaald wordt) begaf ik mij zoo spoedig mogelijk naar de ontdekkingsplaats, kwam er den 1 Februarij jl. [1853] aan, nam de lokaliteit op en maakte met den voormelden

arbeider de eerste schikkingen om, reeds den volgenden dag, eene opzettelijke opgraving te beginnen, terwijl tevens de door den vinder nog behouden gereedschappen (omstreeks 20 stuks) door mij voor het Museum aangekocht werden. Alleen aan deze vroegtijdige kennisgeving is het toe te schrijven, dat ik, eerst door vriendelijke bemiddeling van voornoemden heer EIJCK en van den heer A. PERK te Hilversum, later persoonlijk, van den eigenaar van het land, den heer VAN HENGST, de uitsluitende vergunning verwerven mogt, om op dit land opgravingen te laten bewerkstelligen en de te vinden voorwerpen voor 's Rijks verzameling te behouden; eene beschikking, waardoor de belangen der wetenschap onbekrompen behartigd werden, en waarvoor ik den heer VAN HENGST thans ook openlijk den meesten dank betuig. Van voormelden heer PERK, wiens kennis van gewestelijke geschiedenis alleen geëvenaard wordt door zijn ijver om al wat daartoe betrekking heeft te bevorderen, was het te veronderstellen dat hij levendig aandeel aan de ontdekking nemen zou, en hij stond mij dan ook van de eerste opgraving af met die vriendschappelijke welwillendheid ter zijde, waardoor verhoed werd dat geene bijzonderheid aan mij ontsnappen kon wanneer ik er soms persoonlijk niet bij tegenwoordig kon zijn ...¹⁰⁰

Zoals we gezien hebben kende Janssen Perk al een aantal jaren.¹⁰¹

Janssen hoefde zich niet te verbazen dat Westbroek precies wist waar hij een nieuwe haardstede vinden zou. Naar eigen zeggen had Westbroek er al twintig ontdekt¹⁰² en zodoende een goed oog voor hun aanwezigheid ontwikkeld. Het was meteen duidelijk dat het hier om een bijzondere vondst ging, om iets dat Janssen nog nooit eerder gezien had:

Op den 2 Februarij 1853 bestierde ik de opgraving eener haardstede ... De bovengrond vertoonde eene laagte van 20 duim diepte en 1 el middenlijn. Nadat de heideschors, ter dikte van 10 duim,¹⁰³ was afgegraven en daarna het zand, ter dikte van 30 duim, uitgeworpen was, vertoonde zich eene vierkante bevoering van kei-, zand- en granietsteenen, onregelmatig naast elkaar in den zandbodem gevlijd, en waarvan de grootste 30 duim middellijn had. De bevoering was lang (zuid-noord) 60 duim, en breed (oost-west) 40 duim, en was, met uitzondering van de zuidzijde, door een muurtje omgeven, dat gemiddeld 20 duim hoogte en 10 tot 20 duim dikte had. Ook dit muurtje was uit soortgelijke steenen, als de bevoering bevatte, opgezet; het was aan de oostzijde niet volledig, noch immer volledig geweest. De vloer was bedekt en aan de ingangszijde omgeven met zwarte humusachtige aarde en houtskolen, die ten bewijze strekten, dat er op gestookt moest zijn, Zuidelijk van de bevoering strekten zich de houtskolen en de humusaarde nog verder uit, zoodat zij over 't geheel genomen over eene oppervlakte van eene vierkante el verspreid waren. Digt op de steenen der bevoering bevond zich witte asch, en in deze, zoowel als in de houtskolen, soms ook tusschen de vloersteenen, naar het scheen, vond ik zes steenen gereedschappen, waarvan er één door het vuur zwart gebrand was.¹⁰⁴

Deze constructie was niet alleen nieuw voor Janssen, ook in de archeologische literatuur van zijn tijd kwam er nergens iets vergelijkbaars voor. Op zich hoefde dit niet te verbazen omdat de prehistorici zich tot dit moment hoofdzakelijk met het opgraven van graven bezig gehouden hadden en daardoor nog geen idee hadden hoe men eventuele nederzettingssporen zou moeten herkennen. Wat de stenen wapens betreft lagen de zaken iets anders. Deze waren wel is waar zeldzaam, maar iedereen die zich met de prehistorie bezig hield had er toch wel een paar gezien. Janssen zelf beschreef er in 1836 drie in zijn *Gedenkteekenen der Germanen en Romeinen*:

1. Is een geelbruine flintsteen; de snede is nog zoo geheel ongeschonden en scherp, dat zij bij een wél geslepen mes weinig achterstaat. Overigens is zij keurig geslepen en munt uit door eene bijzondere gladheid en glans.¹⁰⁵

Daarnaast kende Janssen er minstens 33 uit het museum in Leiden.¹⁰⁶ Deze kennis had hem echter niet voorbereid op de werktuigen die uit deze haardsteden te voorschijn kwamen. Die waren totaal nieuw:

Deze gereedschappen waren: twee wiggetjes van kwartsiet en graniet, een mesje van kwartsiet en drie pijlspitsen van kwartsiet. De wiggetjes hadden de lengte van 4½ tot 7 duim ... het zijn natuurlijke steentjes, die slechts aan één einde een weinig bijgeslepen zijn, waardoor echter de snede niet scherp geworden, maar tamelijk stomp gebleven is ... zij vertoonen geene sporen van

brand. Het mesje, lang 4 duim, is een natuurlijk plat-rond rolsteentje, dat slechts aan één einde door slijping eene snede erlangd heeft ... ook dit mesje vertoont geene sporen van brand. De pijlspitsen zijn 3 tot 5 duim lang ... natuurlijke rolsteentjes, die slechts aan één einde tot eene punt bijgeslepen, doch niet spits zijn; ook deze vertoonen geene sporen van brand.¹⁰⁷

Dit zijn wonderlijke werktuigen en niet alleen door hun materiaal en vorm. Dit zijn in de eerste plaats wonderlijke werktuigen, omdat ze stomp zijn. Wat moesten de makers van deze haardsteden met stompe messen waarmee je niets kon snijden, met stompe pijlpunten waarmee je niets kon doorboren? Janssen vond echter nog een veel wonderlijker voorwerp:

Haardstedenvondsten uit de collectie van het P.U.G.

Nog is bij deze haardstede opmerkelijk, dat op den vloer, tusschen de asch, een witte beenen knoop gevonden werd, die voorzien was van een doorboord stiftje, waardoor hij aan eenig gewaad kon gehecht worden, en die volkomen overeenkomstig was met de hedendaagsche knoopen, bij landlieden in gebruik; slechts door langdurig liggen in de asch, was hij een weinig grijs geworden. Zeer kennelijk op eene draaibank gedraaid en glad gepolijst, is hij zeker van veel later tijd dan de steenen gereedschappen, en ofschoon de haardstede ongerept was, moet men toch veronderstellen, dat de knoop, dien ik zelf het eerst tusschen de asch ontdekte, er toevallig later ingekomen is.¹⁰⁸

Een moderne knoop in een onverstoorde prehistorische haard? Voor Janssen was dit geen onmogelijkheid. Eerder heeft hij op de Veluwe al tussen oud-germaans aardewerk spijkers en een tabakspijpje gevonden en in een Groninger woerd had hij onder oud-germaansche voorwerpen zelfs een potje met de stinkende resten van een sinds kort begraven foetus gevonden. Deze vondsten hadden hem tot een duidelijke conclusie gebracht:

... zij [nopen] tot behoedzaamheid ... in het beoordelen van den ouderdom van gevonden voorwerpen, enkel naar hetgeen er bij of naast gevonden wordt, en zonder behoorlijk acht te slaan op hun eigen stijl, toestand en karakter.¹⁰⁹

Hoewel hij over de Groninger foetus schrijft dat deze “nog eerst sedert eenige weken of maanden daar bijgezet” was, schijnt hij niet op het idee gekomen te zijn dat het vinden van “moderne” voorwerpen in een veel oudere context een duidelijke aanwijzing van recente verstoring is. Janssen raakt door deze knoop niet verontrust.

Het nieuws over deze vondst werd op zaterdag 19 februari via de *Nederlandsche Staats-Courant* bekend gemaakt. Hoewel het artikel anoniem is kan ik mij, gezien de gedetailleerde inhoud, nauwelijks voorstellen dat het niet door Janssen zelf geschreven is:

In de provincie Noordholland is dezer dagen een belangrijke oudheidkundige ontdekking gedaan. Op de Heide $\frac{3}{4}$ uur ten Z.Z.O. van Hilversum, het zoogenaamde Gooische Bosch, werden bij het omspitten van den grond meer dan vijftig stuks oude steenen gereedschappen gevonden, afkomstig van de vroegste bewoners dezer landen waarover in de geschiedenis geene berigten gevonden worden. Het zijn wiggen, beitels, lans- en pijlpunten, messen, slijpsteen en slingerballen, van kwartsiet en sienietsteen, tamelijk ruw bewerkt en van onderscheiden grootte. Zij werden gevonden op en bij drie bevoeringen van veldsteen, die p.m. ééne vierkanten el groot waren, een halve el onder den beganen grond en 23 el van elkander lagen, terwijl boven die bevoering veel asch en houtskolen gevonden werden, ten bewijze dat daarop gestookt moest zijn.

Het meerendeel der gevonden gereedschappen droeg ook duidelijke kenmerken van in het vuur geweest te zijn. De heer Janssen, conservator bij het Museum van Oudheden te Leyden, die de opgraving van ééne dier steenbevoeringen bijgewoond en bestierd en toen ook eenige dier gereedschappen gevonden en verworven heeft, is van oordeel dat die ontdekking zeldzaam is, en dat sommige voorwerpen, als geheel eenig, tot bijzondere aanwinst van gemeld Museum strekken, terwijl men die stukken te meer op prijs stelt, omdat in ons Vaderland in 't algemeen, maar vooral in de provincie Holland, betrekkelijk weinig voorwerpen uit de zoogenoemde steenperiode gevonden zijn. De bevoerde stookplaatsen schijnen hem toe gediend te hebben om aan de steenen gereedschappen meerder hardheid te geven. Over deze ontdekking heeft men uitvoeriger berigten van zijne hand te gemoed te zien.¹¹⁰

Het was ongetwijfeld het primitieve uiterlijk van de gevonden stenen voorwerpen dat Janssen er toe bracht deze vondst aan de vroegste bewoners van Nederland toe te schrijven.

De heide was nog lang niet omgespit en terwijl Westbroek doorspitte bleven de vondsten opduiken. Dat Janssen terug gegaan was naar Leiden betekende niet dat de landarbeider nu doen kon wat hij wilde en dat de wetenschap in gevaar kwam. Perk hield uit naam van Janssen alles zo goed mogelijk in de gaten:

WelEdelGestr Heer & Vriend!

Nadat Westbroek mij reeds voor het in vallen der sneeuw gezegd had eene nieuwe steenhard te vermoeden, doch van welke opgraving door de dadelijk vallende winter sneeuw niet te denken viel, kwam hij mij gister toen ik hem bescheiden had meedelen dat er bij het diepspitten een hardje was ingestort en door zijn zoon daar in eenige voorwerpen gevonden waren die hij mij liet zien, terwijl er andere bij waren die hij had laten liggen. Ik heb mij toen dadelijk daar heen begeven; al wat gemakkelijk vervoerbaar was mede genomen, om het verspreiden tegen te gaan. Toen liet ik hem, waar hij iets vermoede in mijn bijzijn opgraven, zoo veel noodig om te herkennen of er iets bestond, dra vonden wij een steen bevoering nog wat grooter dan de laatst gevondene en waar bij een groote steen als geschikt om er voor te gaan zitten; niets is losgemaakt van de steenen, alleen heb ik een deksteen doen opligten, en daaruit de voorwerpen overgenomen uit vrees dat zulks bij mijn afzijn door Westbroek geschieden zou, deze voorwerpen zijn dezelfde als de vroeger gevondene van soort. Ik heb toen alle verder opgraven gestaakt, en de haard weeder er onder doen graven met zand, een paar voet, en belast stellig volstrekt geen aanroering der plaats. Bij de vroeger ingekochte zijn eenige ronde ballen, bij de laatste schijnen nog vuursteen te liggen.

Ik stel UwelEdGestr nu voor Maandag hier de opgraving te doen, als UwelEdges dien morgen komt, of den vorigen avond, dan verzoek ik zoo te schikken en mij spoedig te berigten daar ik den heer Hengst aangenomen heb [om] te schrijven en dat ook den heer Six wilde doen.

Als het weer meer sneeuw of vorst mogt leveren blijft het opgeschort, en als UwelEdges niet kan overkomen, zal ik de opgraving geheel bij woenen, alleen overnemende voorwerpen die vervoerbaar zijn en de haard met den steen in staat laten zitten op de plaats zelve tot eene latere overkomst.

Ik heb den landmeter thans hier en hem gister op de kadastralekaart doen aanteekenen de vijf punten der na gevonden groep.

In de hoop van zeer spoedige tijding en overkomst noemende mij

met Hoogachting

UwelEdges

DienstwDienaar
A. Perk

Hilv 18 Maart 53¹¹¹

Haardstedenvondsten uit de collectie van het R.M.O.

Drie dagen later, op 21 Maart 1853, was Janssen weer in Hilversum en werd de hier boven genoemde haard definitief opgegraven:¹¹²

Zij [de haardstede] was reeds op den 16 dier maand door den arbeider gevonden en zelfs voor een klein gedeelte ontbloot geworden.¹¹³

De bouw van deze haard was min of meer het zelfde als die van de vorige, maar Janssen constateerde een detail dat nieuw was:

Midden voor den ingang zat een brok steen in den grond, dat p.m. 30 duim boven den vloer uitstak en een weinig geïsoleerd stond; het was een granietblok van 30 duim middellijn, boven plat en onder puntig, 30 duim boven en 30 duim in den grond gezeten, en dat een' indruk maakte als of het tot zitbankje, of wel voor een tafeltje of outaartje gediend had, b.v. om er eene offerande op neder te leggen, vóór dat deze aan het vuur, waarvan de bevoering vele sporen droeg, werd prijs gegeven.¹¹⁴

In de as in deze haardstede werden verbrande botfragmenten gevonden die Janssen liet onderzoeken:

Dr. Schlegel Conservator voor de hogere dierenklassen bij 's Rijks Museum voor Nat. Historie alhier, vond er een tusschen, dat "vermoedelijk het onderste gedeelte van het *os canon* van een kalf was."

Bij het verzamelen van de diverse vondsten ging het er helaas niet altijd even nauwkeurig aan toe als Janssen graag gezien had:

Bij het afbreken van het muurtje werden tusschen de steenen drie pijlpunten van steen gevonden, die echter bij vergissing tusschen andere Hilversumsche gereedschappen geraakten, en, ofschoon in het Museum ingelijfd, daardoor niet meer met zekerheid onderkend en beschreven kunnen worden.¹¹⁵

De gevonden gereedschappen waren ook nu weer vervaardigd uit gewone rolstenen en sommigen waren maar even bijgeslepen, ze hadden echter allemaal in het vuur gelegen.

Op 2 april 1853 kwam er opnieuw een haardstede aan het licht. Dit keer was Janssen niet aanwezig en werden de waarnemingen gedaan door Perk en de kunstschilder James de Rijk (1806-1882). De Rijk was een leerling van Jan van Ravenswaay (1789-1869).¹¹⁶ Hij maakte studie reizen naar België en Bentheim, maar werkte hoofdzakelijk in de omgeving van Hilversum. Hij was vooral bekend om zijn landschappen met vee. In 1853 werkte hij samen met zijn zoon Jacobus Augustinus de Rijk (1831-1897). Door zijn vader opgeleidt werkte deze ook een aantal jaren als kunstschilder, maar op latere leeftijd besloot hij van beroep te veranderen en werd hij priester. Vader en zoon De Rijk maakten voor Janssen en Perk tekeningen van de haardsteden en van daarin gevonden voorwerpen. Zoals we verderop in Janssens verantwoording van zijn subsidie kunnen zien deden ze dit zonder daarvoor betaald te worden. Voor zijn werk kreeg vader De Rijk twee geschenken van Janssen ter waarde van f7.60. Perk stelde Janssen per brief op de hoogte van de nieuwste ontdekkingen:

Hilversum 15 April 1853

WelEdelgestr. Heer en Vriend!

Reeds verscheidene dagen had ik plan te schrijven met berigt omtrent de opgraving van nog twee nieuwe haarden, van aard en vorm als die laatstelijk in Uwe tegenwoordigheid opgedolven. De eerste is afgeteekend door den heer De Rijk de vader, de tweede door De Rijk de zoon, beiden hebben beloofd mij daar van de tekening te geven; die ik alsdan zal verzenden, met verzoek na visie of overneming dezelve terug te mogen ontvangen. De voorwerpen heb ik zorgvuldig uit elkander gehouden en zend ik er dan bij met opgave der afmetingen en rigting.

De landmeter is bezig ook deze te brengen op de kadastrale kaart, daar na ontvang ik een afdruk, of schets of maak die zelve uit de kaart.

De ligging van eenige vierkantjes is zeer regelmatig ten aanzien van de afstand en rigting; op de groote kaarten zijn zij gebragt, maar niet voor het einde dezer maand ontvang ik die op de gedrukte kaart overgebragt.

In de eerst gevonden haard zijn eenige beenderen gevonden, die ik tevens zal opzenden, net als de andere. De plaatsing van die beentjes en eenige asch, en van de voorwerpen van steen was aan beide zijden van de vloer onder een deksteen even als bij de vorige; behalve eene enkele soort van staaf, op den haard, zijn de voorwerpen gelijk aan de vroeger gevondene.

Gaarne verneem ik eens iets van de beentjes door UwEdele overgenomen, of dezelve van menschen zijn.

Ik verheug mij in UwEd voornemen omtrent de publiekmaking van het hier gevondene, en houd mij zeer aanbevolen voor een exemplaar van den afdruk.

Na de ontdekking der menigte haarden en overblijfselen van steenen bewerking, is mijn steen op Trompenberg in mijne schatting gerezen, voor zoo ver mij de waarschijnlijkheid van bewerking grooter is voorgekomen, heeft UwEd van deze steen eene afteekening. De merkwaardigste brokken zoude ik nog wel in tekening kunnen doen brengen met eene beschrijving van de zamenstelling van den hoop bij de ontdekking. Ik moet echter eenig geduld aannemen met die teekenaars, maar in een paar weken zoude ik denken dat het gereed zoude kunnen zijn.

UwEd gelieve genoeg te nemen met dit voorloopig berigt en mij eenige dagen tijd te geven voor het opzenden der zaken en nadere mededeelingen.

Mijne huisgenoten verzoeken hunne groeten overtebrengen

en hoogachtend noem ik mij

UwEdGestrDwDienaar en vriend

A. Perk¹¹⁷

Janssen beantwoordde deze brief drie dagen later:

Leijden den 18 April 1853

WelEdelgestrengre Heer en vriend!

Met veel belangstelling en genoeg heb ik uwe mededeeling ontvangen nopens de ontdekking van nog twee steenbevoelingen enz., en uwe daaromtrent genomen voorzorgen, en ik heb alleen

eenige spijt van niet bij de opening tegenwoordig geweest te zijn omdat zij volgens uwe opgave van andere constructie waren. Hopende dat mij de inzage der te wachten teekeningen en de gevonden voorwerpen dit gemis zullen vergoeden, wilde ik U thans verzoeken mij nog te melden, of deze laatst gemelde opgraving de allerlaatste op dat veld zal geweest zijn, d.i. of de heide aldaar nu zoo geheel is omgespit, dat men er niets meer ontdekken zal? Zoo neen, dan zou ik zeer wenschen dat Westbroek thans opzettelijk het nog resterende gedeelte der heide met een puntijzer (des noods voor mijn rekening te vervaardigen) peilde, op die plaatsen waar hij slechts van verre iets vermoedde, en mogt hij dan, na de geheele heide afgepeild te hebben, nog eenige bevoeringen gevoeld hebben, dan zou ik die gaarne in eens en achter elkander komen opnemen, waartoe ik dan eenige dagen te Maartensdijk zou logeren. In elk geval echter verzoek ik thans, ook wanneer hij nog maar ééne enkele bevoering mogt ontdekken, vóór de opgraving mij daarvan met een woord berigt te willen geven, wanneer het mij dan mogelijk is, kan ik er bij tegenwoordig zijn.

Wat door den gevonden staaf, door U vermeld, bedoeld wordt ben ik zeer begeerig te vernemen of in natura te zien, en de te wachten beenderen zullen hoop ik nieuwe opheldering geven; het is te wenschen dat die iets grooter zijn dan de vroegere, aangaande welke ik U thans reeds melden kan dat zij niet van menschen maar van dieren zijn. Ik verzoek UE intusschen hiervan nog geene mededeeling te willen doen, voor althans mijn rapport, hetwelk thans weder moet gewijzigd worden, voor de pers gereed is. Het nieuw ontdekte (en mogelijk ook de nog later te ontdekken voorwerpen) dient er nu nogbijgevoegd.

Ik zal nazien wat ik als ruwe teekening van den steenkolos op den Trompenberg bezit, en wanneer 't mij blijken mogt dat het kan bijdragen om er eene tamelijke [?] teekening van te vervaardigen, zal ik 't U bezorgen. Het behoeft wel niet verzekerd te worden dat UE in de allereerste plaats een exemplaar ontvangt van 't geen door mij over de jongste opgravingen te Hilversum in druk mogt komen, een onderzoek waaraan U met zoo veel belangstelling persoonlijk deel genomen en mij zoo vriendschappelijk en krachtig hebt bijgestaan!

Daar het onderzoek van beenderen alhier in 't Mus. voor Nat. Historie soms wat lang duurt, zou ik wel wenschen dat deze mij zoo dra mogelijk gezonden werden, ten einde alle vertraging te voorkomen.

Voor ik Uwe letteren van den 15 II. Ontving was mij reeds overgebrieft dat de Hr Six "een haardje en eene wig verworven had" waarvan echter de laatste voor ons Museum bestemd was; ik vermoed dat dit haardje er een van de laatst gevondene is, hetwelk UE wel weten zult?

Na mijne vriendelijke groeten aan mevrouw en kinderen verzocht te hebben, blijf ik mij met alle hoogachting noemen,
Uwdwdr en vriend

L.J.F. Janssen¹¹⁸

In de praktijk ging het echter niet zo snel als Janssen wel graag gewild had:

WelEdelGestrenge Heer Geachte Vriend!

De tijd heeft mij ontbroken eer aan uw verzoek te voldoen, hiernevens zend ik nu de beenen, gevonden in een haard, de voorlaatste, in de laatste gevondene zijn geen beenen gevonden, doch wel bij en in een ingestortte steenen bevoering, deze laatste heb ik Zondag eerst ontvangen met nog eenige voorwerpen als vroeger. Een en ander hoop ik nu te zenden in de eerste dagen van Mei. Westbroek is bezig volgens mijn last hem Zondag gegeven om te peilen, daartoe zou hij 1 tot 2 dagen dezer week besteedden. Hij heeft gemanqueerd met mij niet te waarschuwen, om de ingestortte vloer te zien, zoo hij nu maar vermoedt iets te vinden zal ik UwEdGest schrijven.

De constructie van de laatste vloeren was alleen in zoover anders dat de steenen anders waren ineen gevoegd, overigens geheel van den zelfden aard.

Ik hoop voor reekening van de gemeente of die der vergadering van 't Gooi de nog bestaande geheel in de buurt op een stuk gemeente grond over te brengen en te conserveren.

Hoogachtend noem ik mij
UwEd Dwd & vriend
A. Perk

Hilv 26 april 53¹¹⁹

Aangezien Perk de secretaris der Vergadering van Stad en Land van het Gooi was hoeft het ons niet te verbazen dat hij de gelden voor het verplaatsen van een haardstede los kreeg:

WelEdelGestrenge Heer Geachte Vriend!

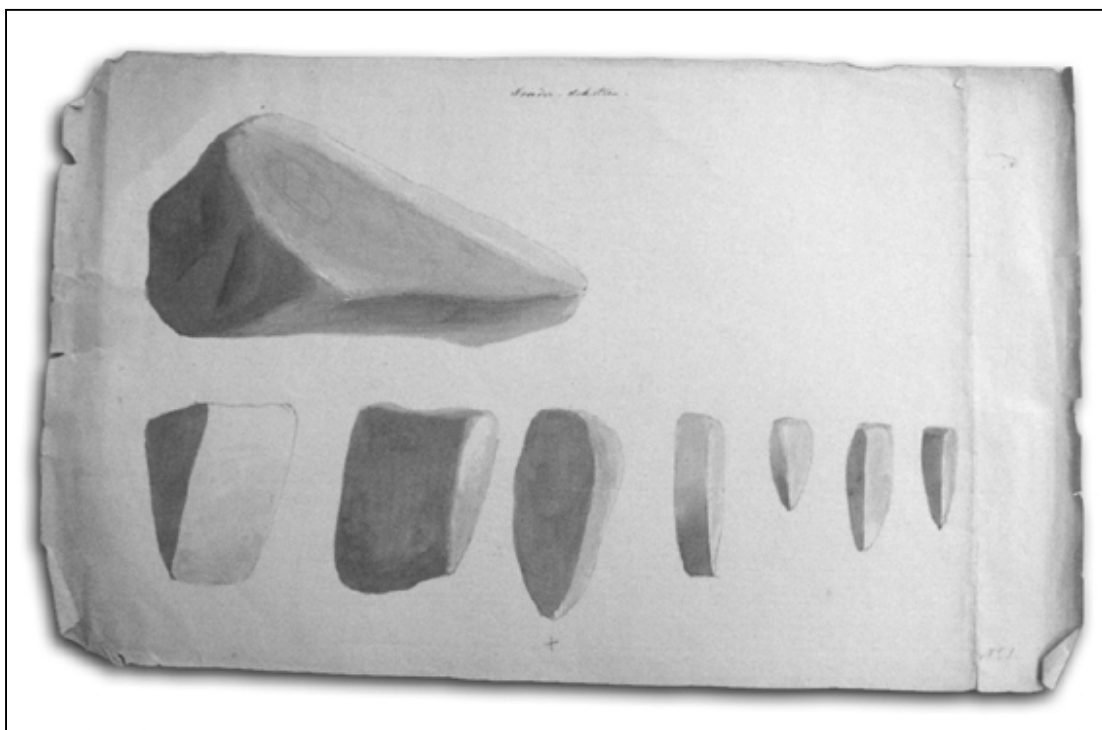
De paar dagen die Westbroek uit kon breken heeft hij gepeild en gevonden twee plaatsen die bepaald steenbevloeringen zullen zijn, behalven deze is er de laatst gevondene nog ongeschonden. Deze heb ik last gekregen van de Heeren van stad & lande te conserveren in de nabijheid, achter het tolhuis ten haren koste. Wanneer UwEd nu zeer spoedig komt wilde ik toezending van voorwerpen en teekeningen uitstellen, is dit niet het geval dan pak ik nu dadelijk in en zend over wat ik heb en geef die inlichtingen die ik anders persoonlijk zoude doen schriftelijk. Als altijd is UwEd welkom ten mijnen huize als dit met uwe schikkingen uitkomt.

Hoogachtend noem ik mij

UwEdGebdwd & vriend

A. Perk

Hilv 8 mei 53¹²⁰

Vondsten uit de haardsteden. Aquarel James de Rijk.

Perk brengt deze haardstede inderdaad over naar een stukje gemeentegrond bij het Tolhuis, maar wanneer het de bedoeling van de Heren van Stad en Lande was om op deze manier dit monument voor het nageslacht te redden dan is dat niet echt gelukt. Toen Jacobus Craandijk (1834-1912) zesentwintig jaar later over zijn wandelingen in deze omgeving schreef was het al niet langer de moeite waard om de gereconstrueerde haard te bezoeken. Hij lag geheel in puin en alleen een hoopje losse stenen herinnerde er nog aan.¹²¹

Leijden 9 Mei 53

WelEdelgestrenge Heer en vriend!

In antwoord op uwe zoo even ontvangen aangename letteren van den 8 ll., haast ik mij U te berigten dat ik zeer gaarne persoonlijk de opgraving der gepeilde bevoeringen zoude leiden, en de laatst gevondene, nog bewaarde, in oogenschouw nemen, deze week in middels zou ik daartoe slechts in geval van hoogen nood tijd kunnen vinden, derwijl er nog eene vergadering zijn moet, in verband tot de Maatsch. der Letterkunde, en de voorbereidings werkzaamheden voor de algem. vergadering (den 16 Junij) begonnen zijn; ik stel mij daarom voor, om morgen over acht dagen (de Dinsdag den 17de dezer) met den 2^{den} trein van Amsterdam overtekomen, en zal dan gaarne, derwijl ik niet weet hoe lang de werkzaamheden zouden duren, althans voor den eersten dag en nacht, wederom van Uwe gastvrije aanbieding gebruik maken, te meer om persoonlijk te uwent ook al de gewenste informatie over de vroegere bevoeringen nog te vernemen. Het was mogelijk dat Westbroek, in dien tusschentijd nog voortgaande met peilen, nog meer bevoeringen ontdekte, ik zou dan, om digter bij 't ontdekkingsveld te zijn, hetzij aan het bewuste tolhek, hetzij aan de ~~Vuursche~~ Maartensdijk mijn intrek nemen, en zoo mogelijk zoo lang blijven tot alles opgegraven was. UE zult wel de goedheid hebben van Westbroek zoo mogelijk tot voortzetting der peiling (in dien hij niet alles afgepeild heeft) aanzetten, en vooral te injungeren [?], dat hij niets opgrave vóór ik kome. In geval het onmogelijk ware dat men tot den 17 as met de opgravingen wachtte, zou ik gaarne antwoord van UEG. hebben, dan zal ik 't zien te schikken om nog voor Pinksteren te komen, doch zou dit noode doen. In de hoop U eerlang in welstand weder te ontmoeten blijf ik na vriendelijke groeten aan de Uwen verzocht te hebben met alle hoogachting mij noemen,

UWelEGDwDr en vriend
L.J.F. Janssen¹²²

Perk behandelde Janssens belangen op de wijze die men van een notaris verwachten mag. Hij stelde Janssen steeds weer van alle ontwikkelingen op de hoogte:

Hilversum 13 Mei 1853

WelEdelGestrenge Heer & vriend!

Ik heb U lang doen wachten; doch gedurige noodzakelijke uithuizigheid is er oorzaak van, thans heb ik het genoegen te melden dat Uwe komst mij aangenaam wezen zal; voor de zaak was het misschien verkieslijker acht dagen later. Er is een stuk grond nog met steenen bezet vroeger uitgegraven waarin hij dan nog zoude kunnen peilen, terwijl voor woensdag die steen welligt nog niet is vervoerd. Weest dus zoo goed mij nog een paar regels te zenden of uwe komst bepaald blijft of uitgesteld wordt.

Westbroek heb ik het opgegeven belast en op het hart gedrukt.

In de hoop UweGestr spoedig in welstand te zien noem ik mij na groeten mijner vrouw met hoogachting

UwelEdGestrDwDier&vriend
A. Perk¹²³

Op 15 mei 1853 was Janssen weer zelf bij een opgraving aanwezig, samen met Perk en De Rijk. De vondsten waren weer ongeveer hetzelfde. Het ziet er echter naar uit dat de natuur Westbroek dit keer een handje te hulp kwam en Janssen aan wat extra vondsten hielp:

Dit mesje zou ligt als een toevallig spaandertje van graniet kunnen beschouwd worden, wanneer niet soortgelijke kleine mesjes van vuursteen meermalen gevonden en zeer bekend waren.¹²⁴

Het schijnt dat Janssen er deze dag niet helemaal bij was:

Dat zich op de bevoering dezer haardstede, asch en houtskolen bevonden hebben, even als op de vloeren der overige haardsteden, is zeer waarschijnlijk; ik heb echter verzuimd daarvan aantekening te houden, en kan mij zulks thans niet meer herinneren.¹²⁵

Toen Janssen weer vertrokken was nam Perk de leiding weer over, of eigenlijk was het Westbroek die de leiding in handen had. Wat de heren hem ook opdroegen, hij deed wat hij wilde:

WelEdelGestrenge Heer geachte Vriend!

De zaak zal Woensdag kunnen afgedaan worden, ik heb Westbroek ten 7 uur 's morgens op het terrein besteld; er zijn drie bevoeringen gepeild; maar hij is zoo onattent geweest van de laatst gevondene, die ik wel afgeteekend heb, doch geconserveerd wilde houden om overtebrengen, weg te breken.

Op de laatste trein naar Utrecht van Amsterdam rijdt te Vreeland geen omnibus naar hier; alleen op de voorlaatste; terwijl om half 5 in de Amstelstraat de diligance afrijdt. Het konde dienstig zijn UwEdGe dit nog te herinneren

Met achting en vriendschap
noem ik mij uw dienaar
T.T.
A. Perk

Hilv. 16 Mei 53¹²⁶

Op 18 mei was Janssen opnieuw aanwezig bij een opzienbarende ontdekking. Er werden die dag twee haardsteden opgegraven en het was de tweede die een voorwerp leverde dat nog lange tijd een rol in de Nederlandse archeologie zou gaan spelen. In een eerdere manuscript versie van *Hilversumsche Oudheden* kunnen we zien dat Janssen deze vondst, net als de eerder gevonden knoop, niet als een intergraal onderdeel van de haardsteden beschouwde:

Het
merkwaardige
bouwfragment

Ook is zeer opmerkelijk, dat naast den deksteen waaronder de steenen voorwerpen gevonden werden, een brok gelen kalksteen lag, 15 d. lang en 8 dik, ter eener zijde plat behakt, ter andere van eene sleuf voorzien. De keurigheid van bewerking, die slechts met eene ijzeren bijl kon plaats hebben en de stijl van het werk, wijst aan dezen steen eene laat-middeleeuwsche mogelijk wel 15 of 16 eeuw; hij schijnt behoort te hebben tot de lijst van een venster, welks ijzeren raam in de sleuf zal bevestigd zijn geweest; de steensoort is, volgens deskundigen, uit Maastrichtsche groeven. Dit stuk moet daar zeker eerst in lateren tijd zijn in gekomen, wanneer is niet te bepalen; het was mogelijk reeds in de 16e eeuw, toen een groot deel van het Gooische bosch gevallen is. In alle geval blijkt hier uit op nieuw hoe omzigtig men behoort te zijn in het beoordeelen van den ouderdom der voorwerpen naar de diepte waarin zij gevonden worden ...¹²⁷

Mogelijk was deze steen dus tijdens het rooien van het Gooische bosch in de haardstede geraakt. Dit is een heel aardige verklaring om dit anachronistische stuk uit beeld te werken, zonder een vroege datering van de haardsteden in gevaar te brengen. Toen Janssen de eindversie van zijn boek schreef was hij van gedachten veranderd. Het stuk steen is niet langer iets dat toevallig in de haardsteden terecht gekomen is. Het is nu een uiterst belangrijk onderdeel van deze vondst geworden. Een onderdeel opgrond waarvan hij een duidelijke conclusie kan trekken:

Zeer opmerkelijk was bij deze haardstede nog het vinden van een stuk goed bewerkten mergelsteen, gelegen dicht bij den steen, die de gereedschappen bedekte, gelijkvloers met dezen en op dezelfde diepte. Die mergelsteen was aan ééne lange zijde plat, doch van zeer keurige en evenwijdige groefjes voorzien, ten bewijze, dat hij met eene bijl kunstig behakt was; aan de andere lange zijde was eene ronde lijst uitgehouwen, met eene evenwijdig daarnaast loopende sleuve, en de beide uiteinden waren ook vrij goed, met eene bijl, naar het schijnt, bijgehakt; hij is, overeenkomstig, met romeinsch, middeleeuwsch en zelfs later lijstwerk. De steenbrok ... strijdt, ten aanzien van stijl en bewerking, zoo zeer met alles wat tot dus ver nevens steenen gereedschappen, en vooral wat daarvan te Hilversum gevonden is, dat het niet aannemelijk is, dat het door dezelfde bewerkt is, die de haardsteden gebouwd hebben. Intusschen leverde de bovengrond geene sporen op van immer geopend te zijn geweest, zoodat men niet veronderstellen mag, dat die steen er later bij toeval is ingeraakt, waartoe hij ook te groot was en te zeer gelijkvloers met den deksteen lag.¹²⁸

Het is geen knoepje dat ooit per ongeluk tussen de vondsten geraakt is, het is een object dat verklaard moet worden:

Hij was daarenboven aan twee zijden door vuur of houtskolen met zwart vuilnis bezet, en, volgens het oordeel van Dr. BEIMA, denklijk uit Limburgsche mergelgroeven afkomstig. De meest waarschijnlijke veronderstelling is daarom deze, dat hij door dezelfde die de haardsteden gesticht hebben, er is ingelegd, maar dat hij ontleend is aan eene andere, vermoedelijk romeinsche, bouwkundige constructie ...¹²⁹

En daarmee wordt niet alleen de aanwezigheid van dit stuk steen verklaard, maar wordt er ook een datum voor de haardsteden gevonden. Het mag zijn dat de gevonden voorwerpen er zeer primitief uit zien, maar het bewerkte stuk steen verradt hun eigenlijke leeftijd. De bewerkte steen is op z'n vroegst Romeins en dus stammen de haardsteden ook uit deze periode.

Op 26 mei werd er opnieuw een haardstede ontdekt. Deze werd opgegraven onder het toezien oog van Perk en J.P. Six. Deze laatste gaat echter noch verder dan alleen waarnemen, hij laat de hele haardstede naar zijn landgoed, de hoeve Kievitsdal, overbrengen. Bij een latere gelegenheid ziet Janssen deze haardstede daar. Tijdens dat bezoek blijkt ook dat Janssens alleenrecht op de vondsten niet helemaal waterdicht is en dat Six een zeer bijzonder object van Westbroek gekocht heeft:

Toen ik haar [de haardstede] later, op gemelde hoeve, in oogenschouw nam, zag ik daarbij eene merkwaardige zandsteen plaat, ter lengte van 69, ter breedte, in het midden, van 50 en ter dikte, in het midden en aan het ondereinde, van 10 duim. Die plaat had eenigermate de gedaante van een langwerig vierkant, waarvan echter het bovengedeelte puntig, even als het fronton van sommige klassieke grafsteenen, bijliep, zoodat zij eigenlijk vijfzijdig was. Met uitzondering van ééne zijde (de basis of vijfde zijde) waren de kanten dun en, naar het scheen, opzettelijk gescherpt; het geheel gaf den indruk als of het een kolossaal slagwapen was geweest. Deze steenplaat was opgegraven op dezelfde plek gronds, waar alle haardsteden gevonden waren, en was door den heer Six van den werkman die haar gevonden had aangekocht. Of zij in eene haardstede gevonden was, is niet met zekerheid te zeggen. Maar zij scheen door menschenhanden bijgewerkt te zijn en heeft vermoedelijk een deel uitgemaakt van eene haardstede. De landman, die mij dien steen op de hoeve *Kievitsdal* vertoonde, meende, dat zij zou gediend hebben voor eene haardplaat, die in eene haardstede tegen het muurtje gestaan had, waartegen gestookt zou zijn; een vermoeden, dat veel aannemelijks heeft, vooral wanneer men veronderstelt, dat het muurtje uit kleine steenen was opgezet, die enkel door zand verbonden, ligt door de vuurvlam los raken konden, en waardoor het

muurtje, zonder bescherming van een ‘grooteren steen, zou ingestort zijn. Intusschen staat tegen die gissing over, dat de steenplaat geene sporen van verbranding vertoonde.¹³⁰

Over de stenen plaat zullen we het hier niet hebben. Janssen wist niet waar die vandaan kwam. Over de haardstede, in de reconstructie zoals hij hem zag, vertelt hij ons echter iets merkwaardigs. Die was niet echt geschikt om een behoorlijk vuur in te stoken. Een haardstede die de kans loopt in te storten als je er een stevig vuur in stookt, waar dient die voor?

Op zaterdag 4 juni 1853 verschijnt er een uitgebreid verslag van de Hilversumse vondsten in de *Nederlandsche Staats-Courant*. Ook dit keer ongetwijfeld door Janssen geschreven:

Van dezelfde kundige hand, aan welke wij het in ons no 43, van 19 February jl., geplaatste bericht omtrent de opgraving van oudheden bij Hilversum te danken hadden, ontvingen wij de volgende nadere mededeeling daaromtrent:

De voortgezette opgravingen onder Hilversum hebben tot merkwaardige ontdekkingen geleid. Er zijn thans, op eene ruimte van nog niet honderd ellen, gelegen aan de zuidelijke helling der hooge heide, digt aan de Utrechtsche grensscheiding (kadastrale kaart van Hilversum sect-D44), over 't geheel niet minder dan *dertien* onderaardsche bevoerde haardsteden ontdekt, ééne el hoog met zandaarde overdekt, en waaruit meer dan *drie honderd* uit steen bewerkte gereedschappen zijn opgehaald. Die gereedschappen: slingerballen, lans- en pijlspitsen, wiggen, messen en slijpsteen, zijn voor het grootste gedeelte (290 stuks) in 's Rijks Museum van Oudheden gekomen, waarvan de conservator, de heer Janssen, die opgravingen meerendeels geleid heeft. De gereedschappen zijn over het algemeen ruw bewerkt, uit rolsteen die thans nog op de heide gevonden worden, en zijn soms slechts aan een paar zijden geslepen: van vuursteen zijn alleen drie kleine mesjes. De lans- en pijlspitsen (die het grootste getal uitmaken) zijn van een geheel eenigen vorm, te weten, langwerpig en aan vier zijden tot een punt bijgeslepen gelijk zij elders, ook in het buitenland, nog niet gevonden zijn. Ook de haardsteden zelve zijn, hoe ruw ook, als eenig te beschouwen; weshalve er doorsneden, plattegronden en teekeningen van vervaardigd zijn, terwijl er één, door de zorg van de heer A. Perk te Hilversum, voor ondergang is bewaard geworden, door overplaatsing op een stuk gemeentegrond, niet ver van de ontdekkingsplaats verwijderd. Alle haardsteden bestonden uit een vloer van keisteenen, p.m. ééne el lang en ruim een halve el breed, zonder eenig cement of kalk, in het zand gevlijd, en die soms loopsgewijs, meest echter aan drie zijden besloten werd door een uit keisteenen opgestapeld muurtje van p.m. 20 duim dikte en 50 tot 60 hoogte. De opene, niet van een muurtje voorziene zijde lag nu eens naar het Oosten, dan naar het Westen, dan weder zuid- of noordwaards; ook kan er in de ligging geen symmetrisch verband ontdekt worden. Op de bodem van alle vloeren bevond zich, ter dikte van een paar duim, graauwe asch, soms met enkele houtskolen vermengd, en op twee vloeren werden een paar wiggen en een portative slijpsteen gevonden. Maar de meeste steenen gereedschappen werden steeds gevonden onder ééne steen, regts of links van de ingang der haardstede en die gewoonlijk nog door een tweede steen bedekt was. Onder dien steen (die meestal plat was, en p.m. 30 duim middellijn had) lagen dan de gereedschappen digt naast elkander gevlijd, soms meer dan 30 stuks bijeen, tusschen en op houtskolen en asch, terwijl er zich soms, onder die asch en houtskolen nog verbrande beenderen bevonden, die daar opzettelijk in een kuiltje geplaatst waren, ter diepte van p.m. 20 duim. Soms evenwel vond men er geen beenderen onder, maar waren deze afzonderlijk geplaatst onder eenen anderen steen, die juist aan de tegenovergestelde zijde van den ingang lag. Tusschen de beenderen, voor zover zij niet tot gruis verbrand en onherkenbaar waren, vond de heer conservator Schlegel, die zich met het onderzoek belast had, geene menschen- maar alleen dierenbeenderen, en wel “een gedeelte van den snijtand van een bever; gedeelten van het *os canon* van een herkauwend dier, waarschijnlijk een rund, en fragmenten, hoogst waarschijnlijk van een gijt of bok.” Hier uit zal men mogen besluiten, dat die haardsteden niet als graven te beschouwen zijn, noch met begrafenisplechtigheden in verband stonden. Waarschijnlijk dus ware het reeds vroeger geuit vermoeden (Staats-Courant no 43), dat zij gediend konden hebben om de steenen gereedschappen in het vuur harder te maken. Men zou genegen zijn daar eene nog meer algemeene huisselijke bestemming aan toe te voegen, bijv. om op het vuur dierlijke spijzen te roosteren, wanneer die dierenbeenderen niet in zoo klein getal, en niet, met zooveel zorgvuldigheid, op een enkel plekje vereenigd gevonden waren. Deze laatste bijzonderheid, in verband beschouwd met de boven de beenderen gevlijde steenen werktuigen, met het vinden van een paar groote wiggen op de

bevloering, en eindelijk met de omstandigheid, dat midden vóór twee bevloeringen een groote steen lag (van p.m. $\frac{1}{2}$ el middellijn) die tot een bijzonder doel moest gediend hebben, doet gissen, dat die haarden hoofdzakelijk de bestemming van offerplaatsen gehad hebben. Daarbij is echter in het oog te houden, dat het volk waarvan zij afstammen, nog op een lage trap van beschaving stond, denklijk nog de *fetis*-dienst was toegedaan, landbouw noch bewerking van metalen kende, van jacht en vischvangst leefde en tot die alleroudste bewoners dezer landen behoorde, waarvan de Hunnebedden afkomstig zijn, vallende in de zoogenaamde steenperiode, toen Celten en Germanen in onze geschiedenis nog niet opgetreden waren en die duizend en meer jaren vóór Christus kan opklimmen.

Ten aanzien van de steenen gereedschappen is niet onbelangrijk nog aan te stippen: dat de grootste der gevonden wiggen 22 duim lang is, de kleinste slechts 3 duim; de grootste lans- of pijlspits $9\frac{1}{2}$ duim, de kleinste slechts $2\frac{1}{2}$; de grootste slingerbal eene middellijn heeft van 10 duim, de kleinste van 5; en dat eenige der gevonden houtskolen met wier onderzoek prof. De Vriese zich had gelieven te belasten, van elzen- en van dennenhout (*pinus silvestris*) waren. Aan de goedgunstigheid van den geachtten eigenaar van den grond, mr. J.H. van Hengst, te Utrecht, heeft men het dank te weten dat de opgravingen onder het onbepaald bestier van een deskundige plaats konden hebben, en dat zoo doende de gevonden voorwerpen meerendeels voor het Rijks-Museum van Oudheden behouden werden.¹³¹

Het schijnt dat de betekenis van het bewerkte stuk mergel, in werkelijkheid Bentheimer zandsteen, nog niet tot Janssen doorgedrongen was toen hij dit stuk schreef. De haardsteden behoren nog steeds toe aan de alleroudste bewoners van ons land. Ze waren gebouwd in een periode voor de Kelten en Germanen hier waren, in de zelfde tijd als de hunebedden. Ze zouden duizend en meer jaren voor Christus gebouwd kunnen zijn. Het schijnt dat Janssen hier een van zijn Drentse conclusies uit het oog verloren had. Het hunebed bij Emmen, dat hij opgegraven had, kon volgens hem pas gebouwd zijn nadat de Romeinen in ons land aangekomen waren. Het is en was algemeen bekend dat toen de Romeinen hier aankwamen er Germanen in Nederland woonden. Hoe konden de haardsteden nu gebouwd zijn in een periode dat de Germanen nog niet in dit gebied leefden, terwijl ze door het zelfde volk gebouwd waren dat ook de hunebedden opgericht had? Dat Janssen niet altijd de gevolgen van zijn eigen waarneming geheel overzag kunnen we ook in dit artikel zien. Zijn mededeling dat men uitsluitend van jacht en visvangst leefde is in tegenspraak met de, een aantal regels eerder genoemde beenderen van een geit of bok, of moeten we hier uit concluderen dat het om een wilde geit of bok ging?

Niet iedereen was even gelukkig met Janssens mededelingen in de *Nederlandsche Staats-Courant*:

Maartensdijk 8 Juny

Amice! Ik kan niet ontveinzen dat bij het lezen van het stuk in No 130 der Staatscourant (mij door den Hr van Hengst medegedeeld) over de opgravingen op de Gooische heide het mij al wederom verwonderd daarin hoegenaamd geen gewag gemaakt te vinden van mij, die zoo als gij wel weet de eerste oorzaak ben dat die merkwaardigheden aan het licht zijn gekomen en zonder wiens aandacht en mededeeling aan u, dezelve niet de vroeger door dien arbeider opgedolven haardsteden voor altoos waren te loor gegaan. Gij weet wel dat ik die eenigzins met de waarde dier oudheden bekend was, niet alleen dadelijk u van alles heb kennis gegeven maar ook bij uwe komst, de merkwaardigste dadelijk aan u heb afgestaan, terwijl het geheel in mijne magt was alles voor mij zelve te behouden. Hoewel gij wel weet dat ik niet zeer veel om menschenlof of roem geef, vind ik het niet regtvaardig dat in al die berigten mijn naam niet eens wordt genoemd, daar die tenminste naast die van de HH van Hengst en Perk konden genoemd zijn. Ik veronderstel dat die stukken niet van uwe hand zijn, maar het ligt geheel in uwe magt dit te verbeteren. 2° wat is de reden dat gij aan den Heer van Hengst een nommer der Staatscourant toezend en niet aan mij, die zulks nog te eerder van onze langdurige bekendheid mogt verwachten. Nu is mijn verder verzoek dat bij den rijkdom der zich reeds in uw museum bevindende voorwerpen van dien aard eenige der nu weder eerst gevondene of gevonden zullende worden ter mijner beschikking worden gesteld en dat gij zulks aan den Heer Perk gelieft medetedeelen.

In afwachting van eenig antwoord blijve ik

TT
Eyck¹³²

Eyck wilde de hier gevraagde voorwerpen waarschijnlijk voor de PUG collectie, maar besloot later dat hij misschien maar niet op Janssen vertrouwen moest wanneer hij die collectie verrijken wilde. Twee dagen later, op 10.6.1853, waarschuwde hij zijn vrienden van het PUG:

Zoo even krijg ik de tijding dat er morgen avond te zes uur op de heide door den Heer Perk eene oude haardstee zal worden opgegraven. Ik haast mij UED hiervan kennis te geven met verzoek zulks aan den Heer Raadsheer [?] Voorduyn te willen berigten en met de propositie dat de Heeren tegen 5 uur of half zes zich te mijnen huize willen laten vinden als wanneer het mij tot groot genoeg zal strekken hen ter bewuster plaatse te geleiden.

UED dw dnr Eyck
in haast¹³³

Of de heren ook werkelijk zijn gaan kijken is onbekend. Zeker is echter dat Vermeulen in 1853 een van de opgravingen bezocht en daarbij de collectie van het PUG vergroot heeft:

Op een uitstap naar de Hilversumsche heide verkreeg ik nog eene steenen pijlspits en twee kleine steenen van verschillenden vorm, aan de onderzijde gescherpt.¹³⁴

Wat Janssen aan Eyck van Zuylichem antwoordde is onbekend,¹³⁵ maar wat het ook geweest mag zijn, Eyck was er niet tevreden mee:

Maartensdijk 13 Junij

Amice! Ik vind mij gedwongen nog eens op den uwen van 11 dezer te antwoorden.

1° wanneer gij in uwe berigten de namen van de HH Perk en van Hengst niet genoemd had was er geene reden om over het verzwijgen van den mijne te klagen maar ik meen niet goed bij hen op zijde te kunnen staan daar ik wel degelijk de eer der ontdekking meen te moeten reclameren, wie anders heeft den arbeider Westbroek op het mogelijkheid van het vinden van dergelijke voorwerpen herhaaldelijk opmerkzaam gemaakt en toen hij mij berigtte, zoo als hij het noemde, eene soort van keldertjes gevonden had hem de grootste omzigtigheid daaromtrent aanbevolen.

2° niet bij toeval nam ik dus kennis van dien vondst, maar zonder mijne bijzondere opmerkzaamheid op die plaats waar de arbeider spitte ware alles verloren gegaan, want noch Perk noch van Hengst hadden er gedachten op, gij zijt dus hiervan zeer slegt onderrigt. Dezelfde opmerkzaamheid en belangstelling in oudheden deed mij reeds voor een jaar op den grond van den Heer Bake de spittende arbeiders naar dergelijke voorwerpen vragen, dus niet bij toeval maar opzettelijk is deze ontdekking door mij gedaan en kan ik de eer der ontdekking inroepen.

3° Dat ik aan uw verzoek tot het afstaan der belangrijkste voorwerpen toen in mijn bezit voldeed was niet meer dan natuurlijk, en waren er weinige gevonden zoude ik hierop niet terug komen, maar nu de rijkdom zoo groot wordt zoude het hebzucht van 's Rijksnuseum worden indien het er niet eenige der voortaan gevonden zullende worden voorwerpen wilde afstaan.

4° zonder de verdiensten van den Heer Perk te willen verkleinen, meen ik toch dat de leiding der opgravingen, wanneer gij er niet bij waart, even goed aan mij, die er in allen gevalle nader bij woonde, had kunnen worden toevertrouwd en herberging had gij, des verkiezende evengoed bij mij kunnen vinden, dus ligt zijne meerdere verdienste alleen in uwe verkiezing, gij weet wel dat voor drie jaren ik u bekend maakte met de verzameling Oostindische wiggen van den Heer de Wilde en alzoo de middelijke oorzaak was dat ook die verzameling in 's Rijksmuseum kwam. Ziedaar amice mijne bezwaren, hoewel ik weinig eerzucht heb om van mij te laten spreken zoo treft het mij toch geheel achter gezet te worden. Ik blijf bij mijn verzoek om een 20 tal der voortaan gevonden wordende wiggen of slingerballen te mogen erlangen, gebeurt dit niet zou het niet zeer aanmoedigen in het vervolg iets voor het Rijksmuseum te doen

TT

Eyck

NB de Staatscourant wordt in deze gemeente niet meer aangeboden.¹³⁶

Gelukkig voor Eyck waren zijn vrienden van het PUG, waar Janssen ook lid van was, wel bereidwillig om zijn rol in deze ontdekking duidelijk over het voetlicht te brengen:

Niet lang geleden deelden de nieuwsbladen mede, dat op weinige schreden afstand van de grensscheiding tusschen het *Gooiland* en de Provincie *Utrecht*, onder de gemeente *Hilversum*, in de helling der hooge zandgronden, een aantal zeer oude haardsteden zouden gevonden zijn. De Staats-Courant gaf daaromtrent vóór weinige weken omstandiger berigten, uit de verslagen van den heer Conservator Janssen overgenomen, onder wiens leiding de opgravingen aldaar plaats vonden, door welke 's Rijks Museum een aantal nieuwe voorwerpen verkreeg. Die berigten zijn door den *Kunst-* en *Letterbode*, het *Nederlandsch Athenaeum* en eenige dagbladen algemeen bekend geworden.

Door de welwillende medewerking van den heer Mr. F.N.M. Eyck van Zuylichem, Burgemeester der gemeente *Maartensdijk*, was de verzameling des Genootschaps reeds in het bezit van eenige voorwerpen, door die jongste ontdekkingen in de nabijheid dier gemeente, aan het licht gekomen. De heer Eyck namelijk kreeg, in het verleden jaar, van eenen arbeider eenige onbestemde berigten aangaande steenen, die de man van tijd tot tijd bij het omwerken van den zandigen bodem had aangetroffen. Eigen onderzoek op de plaats zelve en de bekende vorm van de door den arbeider daar aangewezen voorwerpen, deden den heer Eyck het vermoeden opvatten, dat er wellicht meer te vinden zoude wezen, vooral daar de arbeider verzekerde reeds een aantal nesten (want zoo noemde hij de gevonden haardsteden) afgebroken en omgewerkt te hebben. De heer Eyck nam alle maatregelen, die in zijne magt waren, om de gedane ontdekking ter kennis van deskundigen te brengen en voor de archeologische wetenschap nuttig te doen zijn. Middelerwijl vereerde hij de verkregen voorwerpen aan ons Museum.¹³⁷

En zo was Eycks rol in deze geschiedenis dan toch op overtuigende wijze gepubliceerd. De leiding over de opgravingen kreeg hij echter niet, die bleef bij Perk. Drie dagen voordat Eyck voor het eerst over zijn gekwetste gevoelens begon had Perk Janssen alweer over een nieuwe haardstede bericht:

Hilversum 5 Junij 1853

WelEdelGestr Heer, geachte vriend!

Er is nog eene bevoering gevonden, en misschien een tweede te ontdekken, waarvan ik morgen zal werk maken. De eerste is opgebroken en bij den heer Six overgebracht. De opgave des wegens en de producten zal ik medebrengen met de teekeningen van De Rijk, bij welzijn Dinsdag etc. met den laatsten, of zoo t mij mogelijk is met den voorlaatsten trein hoop ik dien dag te Leiden te komen; in 't eerste geval denk ik te logeren aan de Poort op 't Hage, van hier komende aan de linker hand, in 't laatste nog dien avond mij naar Soetermeer te doen brengen alwaar ik dien dag of den volgenden vroeg wezen moet. In beide gevallen hoop ik UwEdGestr te komen zien, overtegeven wat er gevonden is en verslag te doen. Ik hoop UwEdGestr. te huis te vinden daar ik in mijn tijd beperkt ben.

Aangenaam was het mij te vernemen dat het verlorene terecht is.

De Staatscourant heb ik gister ontvangen waarvoor en voor het mij gelaten stuk, dat ik met veel genoegen gelezen heb, ik dankbaar ben.

Met hoogachting noem ik mij
ook namens mijner familie
UwEdGestrDwDienaar
A. Perk¹³⁸

18 Juni 1853 was Janssen opnieuw bij een opgraving aanwezig.¹³⁹ De vorm van deze haard was weer min of meer het zelfde als die van de anderen, maar het aantal gevonden objecten was opvallend groot:

Alle deze voorwerpen bevonden zich in een kuiltje, hetwelk nauwelijks 20 duim middellijn had, en waarin dus niet minder dan negen en vijftig stuks vereenigd waren. Het geheele getal steenen gereedschappen, in en bij deze haardstede gevonden, bedraagt vijf en zestig stuks.¹⁴⁰

Verhandelingen en Mededeelingen

In Juli 1853 publiceerde Janssen opnieuw een interim rapport, dit keer in het door hem zelf uitgegeven *Oudheidkundige Verhandelingen en Mededeelingen*:

Aan ieder die prijs stelt op de kennis van de vroegste overblijfsels der beschaving onzer voorouders, op kennis van de eersten trap hunner ontwikkeling, moest die ontdekking belangrijk voorkomen, en wij gelooven daarom aan de vaderlandsche oudheidvrienden geen ondiensdienst te doen, door er hier een beknopt verslag van mede te deelen ...¹⁴¹

Het mag verwonderlijk lijken dat Janssen nog voor de opgravingen voltooid waren al met een tussentijds rapport kwam, maar dan moeten we bedenken dat dit ook een zeer uitzonderlijke vondst was:

Thans reeds overtreft het aantal der gevonden steenen gereedschappen het getal, dat in den loop van vele eeuwen in geheel Nederland gevonden en in verzamelingen bewaard gebleven is. Bovendien zijn er vele voorwerpen tusschen, die door vreemden vorm zeldzaam en door wijze van bewerking of plaatsing in den grond opmerkelijk zijn; zoodat die voorwerpen (waarvan er zich thans reeds p.m. 400 stuks in het Museum te Leyden bevinden) ook in het algemeen, voor de archeologie der vroegste bewoners van Europa, als zeer belangrijk moeten beschouwd worden.¹⁴²

We moeten er op letten dat Janssen hier over de vroegste bewoners van Europa spreekt. Wanneer we iets verder lezen krijgen we een beeld van wat hij daaronder verstaat. In een aantal van de haardsteden had Janssen resten van verbrande beenderen gevonden. Deze had hij laten determineren door Dr. Schlegel. Deze had vastgesteld dat ze van een aantal verschillende dieren afkomstig waren en dat opzicht was al een bijzonderheid:

Reeds uit hoofde van deze beenderensoorten zijn deze haardsteden zeer merkwaardig, wat tot dus ver heeft men in ons vaderland in geen gedenkstuk uit de steenperiode (wij bedoelen hier de steengraven of hunebedden) dieren-, maar altijd slechts menschenbeenderen gevonden. En ofschoon onze haardsteden niet als graven kunnen beschouwd worden, is het toch te veronderstellen, dat zij uit denzelfden tijd zijn als de hunebedden, waarvan er, volgens overlevering, voor eenige jaren ook nog in de nabijheid van deze ontdekkingsplaats aanwezig waren, en er thans nog een aan de Vuurst aangetroffen wordt.¹⁴³

Dit is een uiterst merkwaardige conclusie. De vondsten wijken in alles af van de hunebedden, maar toch moeten de haardsteden uit de zelfde periode stammen. Zelfs al zou het gerucht dat er vroeger nog meer hunebedden dan het ééne bij de Vuursche in deze omgeving gelegen hebben waar zijn, dan nog vormde dat geen ondersteuning voor deze conclusie van Janssen. Hij zou zijn haardsteden net zo goed aan grafheuvels hebben kunnen koppelen. Die komen veelvuldig in deze omgeving voor en de daarin gevonden objecten wijken ook sterk af van die in de haardsteden. Janssen trok deze conclusie vermoedelijk geheel op het primitieve uiterlijk van de gevonden objecten. Dit uiterlijk liet geen andere conclusie dan grote ouderdom toe en hunebedden waren de oudste monumenten die Janssen kende. Ergo, de twee moesten wel tot de zelfde cultuur behoren. Deze conclusie gaf Janssen meteen de mogelijkheid om iets over de cultuur van de "hunebedbouwers" te zeggen:

Is die gelijkheid van ouderdom aannemelijk, dan leeren ons deze jongste ontdekkingen wat wij nog niet wisten, dat het volk uit de steenperiode bij ons te lande reeds *runderen* en *geiten* kende en waarschijnlijk ook reeds door het getrouwe huisdier, den hond, die in alle werelddeelen den mensch, ook op lagen trap van beschaving, nabij is, vergezeld is geweest. Dit doet ons besluiten, dat dit volk den ruwsten ontwikkelingsstrap reeds te boven was, ofschoon dan ook nog in die vroege ontwikkelingsperiode verkeerde, die men het herders- en jagers-tijdperk kan noemen, en welk tijdperk bij ieder volk aan het akkerbouw-tijdperk voorafgaat.¹⁴⁴

De bouwers van de hunebedden, de vroegste bewoners van Europa, het volk uit de steenperiode, stond niet op de allerlaagste trap van ontwikkeling. Dit roept dan meteen de vraag op waar de mens zijn

eerste schreden op de weg naar beschaving gezet had, maar die vraag stelt Janssen niet. Janssen kijkt nu naar Tacitus om te zien wat hij over dit volk te zeggen heeft. Hij gaat er van uit dat hun voedsel het zelfde was als dat van de Germanen, ook al stonden ze, omdat ze nog geen metaal kenden, op een lagere trap van beschaving. De bouwers van haardsteden en hunebedden leken vermoedelijk op de door Tacitus beschreven Fennen:

Gerust jegens menschen, gerust jegens Goden, hebben zij de moeilijkste aller zaken bereikt, te weten: dat zij zelf het wenschen niet noodig hebben!"¹⁴⁵

Hoe Janssen zich deze Fennen voorstelde kunnen we zien aan een aantekening in zijn handexemplaar van *Hilversumsche Oudheden*:

Finnen. De beschavingstrap van dit volk zal p.m. dezelfde geweest zijn als thans nog die is van de bewoners van Sinder,¹⁴⁶ in middelafrika, gelijk ons die, volgens de jongste ontdekkingsreizen geschilderd wordt door K. Arenz die Entdeckungsreisen in Nord- u. Mittelafrica von Richardson, Overweg, Barth und Vogel (Leipzig 1854)¹⁴⁷ S 55: Over 't algemeen genomen is hier geen industrie. De vrouwen zorgen voor de keuken en haar toilet, en draayen zich rond in den beminden dans naar het geluid (de maat?) van trommen. De mannen doen in 't geheel niets. Zij loopen rond, wanneer ze niet bepaaldelijk rooftochten op het oog hebben, want daarvan leven ze, en de eenige opvoeding die de mannelijke jeugd geniet heeft ten doel haar te vormen voor de razzias (rooftochten), het geen voor 't overige ook, hehalve van Sinder, nog van vele andere Negerlanden geld. Met handel willen de inwoners van Sinder ook niet te doen hebben.¹⁴⁸

Ook de merkwaardige stenen voorwerpen wijzen in de richting van een uiterst primitief maar toch niet geheel onontwikkeld volk. Het schijnt dat ze in ieder geval al voldoende kennis van het vuur hadden om het bij de vervaardiging van hun werktuigen te gebruiken:

Dr. Beima verzekerde mij, dat steenen gereedschappen als deze, door een weinig in het vuur gelegd te worden, harder werden, en daar ik nu soms ook *onbewerkte rolsteentjes* opzettelijk tusschen bewerkte in een haardje op houtskolenasch vond, zou dit nog meer aanleiding kunnen geven om te vermoeden, dat men die gereedschappen opzettelijk in het vuur harder en daardoor voor het gebruik geschikter had willen maken.¹⁴⁹

Deze redenering begrijp ik niet helemaal. Waarom wilde men onbewerkte stenen verharderen? Zou het niet slimmer zijn om ze, terwijl ze nog zachter waren, eerst te bewerken en pas daarna te verharderen? Nu waren het toch al heel merkwaardige stukken gereedschap, dus wie zal zeggen wat de volgorde van bewerking precies was:

Sommige wiggen, lans- en pijlpunten zijn ook nog niet geheel voltooid, blijkens de stomp gelaten punten en sneden, terwijl anderen klaarblijkelijk door het gebruik stomp geworden zijn.¹⁵⁰

Vervolgens vraagt Janssen zich af waar deze haardsteden nog meer voor gebruikt zijn. Ze waren te klein om mensen in te verbranden, ze hebben dus niet als crematoria gediend. Kookplaatsen dan misschien? Nee het aantal dierenbeenderen dat gevonden is, is daarvoor te klein. Bovendien zijn deze beenderen niet als vuilnis weggegooid, maar doelbewust in een kuiltje bij elkaar begraven:

Hier schijnt alleen de keuze over te blijven tusschen de stellingen, dat men de gereedschappen in zulke brandkuiltjes harder heeft willen maken, of dat men de verbrande beenderen als een offer en de gereedschappen als een godsdienstige toewijding (gave) beschouwd hebbe, of dat beide oogmerken vereenigd werden?¹⁵¹

Het zouden natuurlijk ook gewoon vuurtjes geweest kunnen zijn waarbij onze voorouders zich warmden, een onderdeel van hun woning:

... [tegen] het aangevoerde staat ... dat alle haardsteden zeer klein en nauwelijks voor ééne persoon geschikt waren, en dat er bij of rondom geene sporen gevonden zijn dat men op dien plek

gronds bijzonder gehuisd of hem dikwijls bezocht hebbe; rondom vond men enkel zand, nimmer eenige humus. Dit laatste pleit ook tegen het vermoeden, dat ze misschien haarden geweest waren, die tot hutten hadden behoord waarin de vroegste bewoners zich tegen de guurheid van het weder hadden beveiligd. Zeker is het ook, dat er geen enkel spoor of overblijfsel van zoodanige hut gevonden is.¹⁵²

Uiteindelijk geeft Janssen één opmerking die iedere moderne archeoloog aan het denken zou zetten. Dit waren zeer oude overblijfselen, die, volgens Janssen, door verstuiwing onder de grond geraakt waren. Die verstuiwing moet al meteen na dat de mensen deze haarden verlieten begonnen zijn en ze moeten dus al enige eeuwen onder de grond liggen:

... bij het opgraven bleek de bovengrond zoo los te zijn dat ze niet opzettelijk schenen te zijn digt gemaakt.¹⁵³

Aangezien Janssen op kosten van de regering werkte stuurde hij van al zijn onderzoeken een verslag aan de minister van binnenlandse zaken. Deze verslagen werden, na lezing, aan hem terug gestuurd en over het algemeen vervolgens door hem gepubliceerd. Dit keer publiceerde hij eerst en stuurde vervolgens een exemplaar aan de minister:

Leijden den 13 September 1853.

De ondergeteekende heeft de eer Uwe Excellencie hierbij het Eerste deeltje der door hem bewerkte Oudheidkundige verhandelingen en mededeelingen aantebidden, waarin o.a. een beknopt verslag voorkomt over de in dit jaar in het Gooiland, meest onder zijne leiding opgegraven merkwaardige oudheden, die zich thans grootendeels in het archaeologisch Kabinet alhier bevinden.

De Conservator bij het archaeologisch Kabinet,
Dr. L.J.F. Janssen.

Aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche zaken te 's Gravenhage.¹⁵⁴

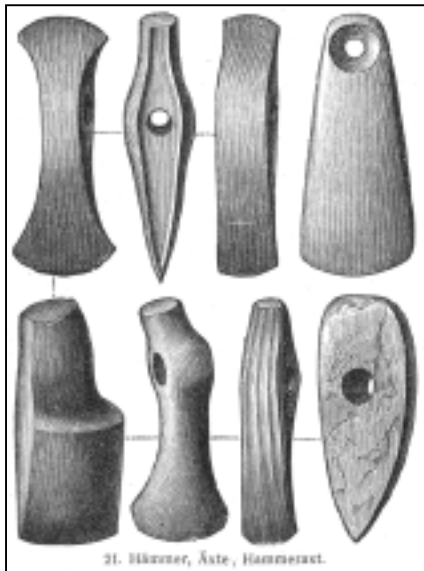
Thor's Donnerkeil

Ter verklaring van de stenenwerktuigen, die af en toe in grafheuvels werden gevonden, verwees Janssen, in zijn *Grafheuvelen der oude Germanen* uit 1833, naar een brief van Otto Sperling (*Otonis Sperlingii*), zoals die door Christian Detlev Rhode (1653-1717) gepubliceerd waren.¹⁵⁵ Deze ging er vanuit dat men slechts zelden werkelijke wapens in grafheuvels vond, omdat die aan de nabestaanden werden gegeven. Om toch wat aan de dode mee te geven kreeg deze kopieën van steen, omdat die minder duur waren. Stenen werktuigen waren volgens Sperling dus geen werkelijke, maar symbolische werktuigen. Sperling baseerde zijn ideeën op een Chinees gebruik. Stenen werktuigen waren in deze interpretatie geen teken voor een bepaalde technologische ontwikkelingsfase, maar een aanduiding dat het volk dat ze achter gelaten had er bepaalde religieuze gebruiken op na gehouden had. In zijn *Germanen en Romeinen* uit 1836 worstelde Janssen opnieuw met de betekenis van stenen werktuigen. Waarvoor hadden ze gediend en hoe waren ze gemaakt? Dit keer kwam hij tot de conclusie dat ze naast een religieuze ook een praktische functie gehad hadden. Je kon ze eigenlijk overal voor gebruiken.

In 1845 publiceerde Haasloop Werner in het *Nederlandsch Magazijn ter verspreiding van algemeene nuttige kundigheden* een artikel over de oudheden uit het steenen tijdvak in ons vaderland. Hij begint met zijn lezers een algemeen beeld te geven van de stand van zaken in de oudheidkunde van dat moment:

Het is genoegzaam algemeen bekend, dat er in ons land eene menigte kunstig gehouwen en geslepen steenen werktuigen, in den vorm van wiggen, hamers, beitels, messen enz. worden opgedolven. Velen verkeerden in het denkbeeld, dat dezelve wel nimmer als gereedschappen zouden gediend hebben, derwijl men met die voorwerpen noch behoorlijk snijden noch hakken

kon, of tot nut en gemak daarvan gebruik kon maken. Men nam dus aan, dat dezelve door onze Oerbewoners alleen waren gebezigd bij offeranden, die gedurende het heidendom den goden werden gebracht. Zoo meende men, werden de *steenhamers* gebruikt, om met dezelve de offerdieren den doodslag toe te brengen, en nadat de offerpriester met een' *steenbeitel* de huid had afgestroopt, werd het vleesch met *steenmessen* in stukken gesneden, enz. enz. De hunebedden en heuvels, in welke soortgelijke voorwerpen gevonden werden, zouden dan gedeeltelijk offerplaatsen, heilige godshuizen en gerechtsplaatsen geweest zijn. Toen men echter eene grootere menigte van zoodanige oudheden van steenen voorwerpen verzamelde, en men ontdekte, dat vele exemplaren de duidelijke kenmerken droegen, tot den arbeid gebruikt te zijn, begon men te twijfelen of dezelve wel bepaald als offergereedschap moesten aangemerkt worden. Eindelijk werd men opletend, dat nog in onzen tijd op onderscheidene eilanden in de Zuidzee en op andere plaatsen, wilde volksstammen leven, die, zonder het gebruik der metalen te kennen, zich van steenen gereedschappen bedienen, die volmaakt denzelfden vorm en dezelfde gedaante hebben als diegenen, welke in menigte hier te lande uit den grond worden opgedolven. Ja, wat nog meer is, er werd bewezen, op welke wijze de wilden aldaar zich van de zoo eenvoudige en zoo het schijnt onbruikbare gereedschappen zouden bedienen hebben. Niemand zal dus langer willen betwijfelen, dat ook onze *steenoudheden* werkelijk als gereedschappen zijn gebruikt geworden, in eenen tijd, toen men het metaal nog in het geheel niet kende, of dat dit nog zoo zeldzaam en kostbaar was, dat zulks slechts in het bezit van eenige weinigen kon komen. Wij moeten dus den oorsprong der steenen oudheden in den vroegsten tijd zoeken, en wel bij de eerste bewoners van ons land. Nadat men had aangetoond, dat niet alle oudheden uit een en denzelfden tijd afkomstig zijn, verkreeg men een beter gezigtspunt ter beschouwing van derzelve verscheidenheid. Thans kunnen wij met zekerheid bepalen, dat onze oudheden uit den heidenschen tijd zich in drie hoofdklassen en in drie onderscheidene tijdvakken laten verdeelen.

Hammers met gaten

zoogenaamd *steenentijdvak*, of uit dien tijd herkomstig zijn, toen het gebruik der *metalen* gedeeltelijk nog onbekend was.

De tweede klasse bevat al de oudste metalen voorwerpen; deze waren nog niet van ijzer, maar van een eigenaardig metaalmengsel, uit koper en een weinig tin te zamengesmolten, dat men den naam van *brons* gegeven heeft, waarnaar het tijdvak, in hetwelk dezelve gebezigd werden, het *bronzen tijdvak* genoemd is geworden.

Eindelijk worden tot de derde klasse gerekend te behooren, alle voorwerpen uit den tijd, waarin het *ijzer* algemeen bekend en verspreid was, of uit het *ijzerentijdvak*.¹⁵⁶

Aan de stijl waarin hij schreef is duidelijk te zien dat er voor Haasloop Werner geen twijfels meer waren. Het werkelijke gebruik van stenen werktuigen en het drieperiodensysteem waren voor hem een zekerheid. Aan het feit dat hij een weinig metaal in het stentijdperk toestaat kunnen we zien dat zijn verhandeling rechtstreeks terug gaat op Thomsen en niet voortbouwt op de klassieke ideeën van b.v. Lucretius. Haasloop Werner gaf de stand van zaken weer zoals die in Denemarken ontwikkeld was.

Toch was niet iedereen het met hem eens. Acht jaar later, in 1853, behandelde Ernst Kirchner in zijn *Thor's Donnerkeil und die steinernen Opfergeräthe des nord-germanischen Heidenthums* het zelfde probleem. Anders dan Janssen en Haasloop Werner was hij er echter van overtuigd dat alle nieuwe ideeën fout waren. We kunnen dat ogenblikkelijk zien aan de titel van zijn eerste hoofdstuk:

Die künstlich geformten Steingeräthe sind nicht von einem rohen, aller Cultur und Kunst unkundigen Volke vefertigt.¹⁵⁷

Het kernthema van niet alleen dit hoofdstuk, maar van het totale denken van Kirchner, draaide om dit “künstlich geformten”:

In großen Sammlungen, z.B. in dem nordischen Museum zu Kopenhagen, sieht man allerdings zahlreich Exemplare von sogenannten Streithämmern, sogenannten Steinmeißeln, Messern u. dergl., welche von roher Arbeit zeugen. Aber die überwiegend große Zahl zeigt eine Vollkommenheit in dem allgemeinen Umriß der ganzen Form, ein Ebenmaß der Theile, eine Politur und Schärfe der Ecken und Kanten, daß theils Kenntniß der Eigenschaften des Materials, theils hoher Kunstsinn bei den Verfertigern muß vorausgesetzt werden ...¹⁵⁸

Ze zijn gewoon te mooi om van wilde barbaren te kunnen zijn:

Die Vollkommenheit der meisten Geräthschaften hat daher viele Alterthumsforscher mit jener neueren Ansicht nicht befreunden können, daß sie einer rohen, culturlosen Stufe des Menschengeschlechts müßten zugeschrieben werden.¹⁵⁹

En zo weten we nog voor het boek goed en wel begonnen is waar we aan toe zijn. Een steentijd en daarmee het drieperiodensysteem, is onzin, die heeft nooit bestaan. Maar hoe zit het dan met de stenen werktuigen die door de moderne wilden gebruikt worden? Kirchner ontkent niet dat deze bestaan, maar ze hebben geen verband met de Noord-Europese:

... keineswegs aber finden wir den Grad der Kunstfertigkeit, der mit unferen Geräthen eine Vergleichung aushielte.¹⁶⁰

Het feit dat dit soort gereedschappen bij deze wilden gevonden worden zegt ook niets over de oorspronkelijke cultuur van de vroege mensen. Die waren helemaal niet gelijk aan de moderne wilden zoals sommige oudheidkundigen denken, in tegendeel:

... [wir] sprechen ... in Rücksicht derselben unsre Meinung dahin aus, daß die einzelnen Völker der Erde, auch die auf abgelegenen Inseln, nicht wie Pilze einst der Erde entwachsen sind, daß sie vielmehr durch verschiedene Veranlassungen alle aus einer cultivirteren Gemeinschaft einst entfernt und die sogenannten Wilden eigentlich v e r w i l d e r t sind.¹⁶¹

Maar hoe zit het dan met die ruwe exemplaren die toch ook gevonden zijn, wat moeten we daar van denken?

Wenn nun auch manche formlose und rohe Exemplare von Hämmern etc. aus germanischen Ländern vorkommen, so ist dies theils dem Umstande zuzuschreiben, daß die Steingeräthe in dem ganzen Volke Jahrhunderte lang zu gewissen Zwecken im Gebrauch waren, und daß nicht jeder Verfertiger sie mit demselben Grade der Kunstfertigkeit herzustellen wußte, theils, daß manches Gestein bereits in der Verwitterung begriffen ist, endlich auch, daß manches Stück als verunglückt verworfen wurde.¹⁶²

Wanneer men de in Noord Europa gevonden stenenwerktuigen nauwkeurig bestudeert ziet men ook duidelijk dat er geen verband tussen deze en die van de primitieve volkeren kan bestaan. De Noord-Europese zijn met behulp van metalen werktuigen vervaardigd en de moderne wilden kennen het gebruik van metaal niet:

Nun aber sind Exemplare genug von sogenannten Streithämmern vorhanden, deren Stielloch unvollendet geblieben ist, und wo in dem angefangenen sogar noch theilweise das Herz des ausgebohrten Stückes steht, so daß offenbar ein H o h l b o r e r angewendet ist. Einen solchen aber wird wohl niemand aus einem festen Gestein (zumal ohne Hülfe von metallenen Werkzeugen) gemacht glauben wollen ...¹⁶³
Hiernach muß ein hartes Metall, natürlich S t a h l, in verschiedenen Formen als Bohrwerkzeug, ja schon zur ersten rohen Zuhauung des Steins, um einen Hammer, Meißel etc. zu verfertigen, angenommen werden.¹⁶⁴

Dit mag verbazend klinken, maar het is niet meer dan logisch. IJzer was helemaal niet onbekend in de oudheid. De oudheidkundigen die dat beweren kennen gewoon hun bijbel niet:

Es ist aber überhaupt ein Irrthum, daß das Eisen überall erst sehr spät bekannt geworden sei. Sagt nicht schon die heilige Schrift, Thubalkain, der über 3000 Jahre vor Chr. und ungefähr 700 Jahre vor der Sündfluth lebte (von der bekanntlich alle alten Völker der Erde sprechen), sei ein Meister gewesen in Erz und Eisen (1.Mos. 4, 22)?¹⁶⁵

In Hoofdstuk III komt Kirchner met het drieperiodensysteem:

Mit jener Ansicht, daß die steinernen Geräthschaften der Grabhügel aus dem entferntesten Alterthume stammen sollen, hängt diejenige zusammen, nach der einige Alterthumsforscher der neuesten Zeit aus den aufgefundenen Waffen und Geräthen d r e i P e r i o d e n in der Geschichte der Völker des nördlichen Deutschlands und Skandinaviens annehmen, namentlich die Periode der H ü n e n, deren Gräber nur Steingeräthe enthalten sollen, die Periode der G e r m a n e n mit Bronzeeräthen, und die der W e n d e n mit Eisengeräthen. Die genannten Materialien, sagt man, sollen in den genannten Perioden vorherrschen; wenn aber in Hünengräber einzelne Bronzeeräthe und in Germanengräbern einzelne Eisengeräthe gefunden würden, so rühre dies theils davon her, daß die verschiedenen Perioden ihre Uebergangspunkte hätten, theils, daß spätere Bestattungen geschehen seien auf Grabhügeln der früheren Völkerschaft.¹⁶⁶

Kirchner baseerde zich met deze indeling op Lisch. Hij deed dit doelbewust omdat het hem een mogelijkheid gaf om dit systeem aan te vallen:

... durch die geringe Zahl der großen Hünengräber in den meisten Gegenden ... [Deutschlands scheint] eine Sonderung von Hünen und Germanen-Gräbern uns nicht hinreichend gerechtfertigt ...¹⁶⁷

Wir erinnern endlich nur noch daran, daß die sogenannten Streithämmer und Meißel auch überall in denjenigen Gegenden auf Feldern, in Chausseehaufen¹⁶⁸ etc. gefunden werden, wo kein Spur von eigentlichen Hünengräbern ist, wohl aber die gewöhnlichen germanischen Grabhügel zahlreich vorhanden sind.¹⁶⁹

Wanneer de zelfde voorwerpen zowel in de hunebedden als in de grafheuvels gevonden worden kan het systeem gewoon niet kloppen, dan moeten beide grafvormen van het zelfde volk stammen. De bouwers van de hunebedden moeten dus net als de bouwers van de grafheuvels over metalen werktuigen beschikt hebben:

Warum aber, wird man fragen, finden wir g e w ö h n l i c h die Steine ohne Metall-Geräthe, wenn doch metallene Schmucksachen und Waffen sollen vorhande gewesen sein?

Um diese Frage zu beantworten, glaubt zuvörderst der Verfasser die Ansicht bestreiten zu müssen, es habe ein V o l k von Hünen gegeben. Eine H ü n e (nicht etwa eine Hunne, wie Einige meinen) ist nichts anderes, als ein Riese oder H e l d, ein durch Tapferkeit und Großthaten ausgezeichneter Anführer unter den germanischen Völkerschaften. Wer das Völkergedränge sich vergegenwärtigt, von dem uns die Geschichten aller alten Staaten erzählen, - wer hinzunimmt, daß unter stets kriegführenden Menschen man nicht mehr sagen kann: des Menschen Leben währet 70 Jahr, und wenn's hoch kommt 80! Der wird nicht mehr meinen, aus allen großen, kolossalen Grabstätten Skandinaviens, Holsteins etc., und wenn er auch die 1869 Hünengräber Rügens hinzunähme, welche Herr Dr. von Hagenow gezählt hat, untergegangenes Volk Hünen und zwar auch nur Eines Menschenalters zusammenzufinden. Dergleichen Gräbstätten sind ja meistens unverwüstlich. Wo wären denn die anderen Geschlechter und die Tausende in jedem derselben begraben! Und fordert nicht schon das Heranschaffen und Aufbauen und das zum Theil auch sichtbare Vorbereiten so kolossaler Materialien mechanische Vorbereitungen, welche wir Wilden nicht zugestehen können. Schreiben wir also die hohen, ausgezeichneten Grabstätten den Helden und Anführern zu, - zumal wenigstens in den meisten Ländern diese bedeutenderen Bauten, die sogenannten Riesengräber, nur vereinzelt vorkommen, - zugleich aber auch den Vorstehern der Priesterschaften, weil die

Geschiede aller alten Völker, und so auch die Geschiede der Deutschen uns ausdrücklich ihre hohe Bedeutsamkeit leert, indem ohne letztere auch die Helden und Könige kein Macht hatten, und indem namentlich die Skandinavier gewiß ... von Priester-Colonien in ihr Land geführt sind, und anfangs Priester-Könige hatten.

... Daß nun der Priesterkönig, der Priester-Vorsteher und der dem Kriegsgotte sich weihende Held nur das in's Grab nimmt, was ihn als solchen auszeichnet und seine religioese Ueberzeugung bekundet, muß als nothwendig escheinen; ebenso aber, daß auch die dem Glauben der Väter treueren Glieder dieselben Kennzeichen im Tode werden getragen haben; und schon diese Betrachtung muß auf die Ansicht führen, daß die steinernen Geräthe, wie die Volks-Ueberlieferung sie bezeichnen, mit der religioesen Ueberzeugung der Germanen innig zusammengehangen haben.¹⁷⁰

De stenen werktuigen die in de diverse graftypen gevonden werden stamden dus van de Germanen en hadden een religieuze functie gehad. Kirchners ideeën over hun functie zullen we hier verder buiten beschouwing laten omdat Haasloop Werner ze voldoende beschreven heeft aan het begin van zijn artikel. Aan het eind van zijn boek schetst Kirchner hoe de Germaanse goden in de wereld gekomen zijn en en passant dateert hij daarbij het begin van de Germaanse geschiedenis en dus van het gebruik van stenen werktuigen:

Es mag ... unentschieden bleiben, ob jemals ein Held und Priesterkönig Odin gelebt habe, wie viele Schriftsteller, namentlich auch des Nordens, versichern. Ein solcher soll nämlich um 500. v. Chr., Andere sagen im letzten Jahrhundert v. Chr., noch Andere 275. bis 300. nach Christo vom schwarzen Meere her mit einer großen Anzahl Gothen, die nachher zu Asen oder Götter wurden, in den Norden vorgedrungen sein bis dahin, wo früher die Massageten und Thyrsageten der Alten, die Stammväter der Finnen und Lappen, gewohnt hätten ... Ihm verdanke der Norden Cultur und religioese Einrichtungen, und deshalb sei er und seine Söhne, insonderheit Thor, nach dem Tode von der dankbaren und bewundernden Nachwelt ... in den Himmel erhoben. Odin sei auf solche Weise nach und nach mit dem höchsten Gott, den man schon vor ihm verehrte, zu Einer Person verschnolzen.¹⁸⁰

Het begin schommelt dus ergens tussen de 500 voor en 300 na Chr. Dat is wat vaag. Duidelijker is Kirchner wat het einde betreft. Het gebruik van stenen werktuigen komt aan z'n eind met de komst van het Christendom. Wanneer de oude goden verdwenen zijn is er geen behoefte meer aan dit soort rituele objecten. Aangezien de komst van het Christendom niet overal gelijktijdig gebeurde is de einddatum waarop stenen werktuigen gebruikt werden voor alle landen een andere. In het Noorden duurde het gebruik van deze werktuigen door tot onder de Noormannen:

...Oluf Skotkonung, der von 993. bis 1024. regierte, rief christliche Prediger ... in's Land, ließ sich taufen, gestattete aber das Fortbestehen des Heidenthums, wo er nicht mit friedlichen Mitteln durchdringen konnte, so daß auch nach seinem 1024. erfolgten Tode das Heidenthum noch in einzelnen Gegenden und Unterkönigreichen fortbestand.¹⁸¹

Stenen werktuigen waren dus helemaal geen teken dat een vondst oud was, ze waren tot ver in de Middeleeuwen gemaakt en gebruikt.

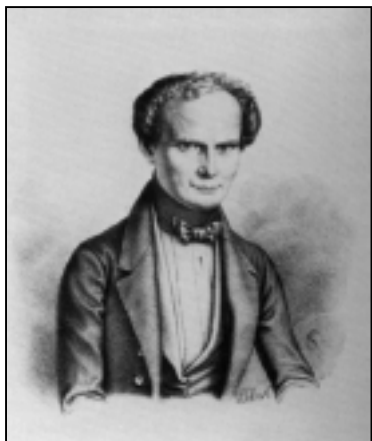
Kirchners idee werd, zoals we verderop zullen zien, door het merendeel van zijn tijdgenoten verworpen. Er waren zoveel aanwijzingen, in de vorm van gebruikssporen, dat bijlen werkelijk gebruikt waren dat zijn idee niet te handhaven was. Dit betekende echter niet dat er geen bijlen zijn die geen directe praktische functie gehad kunnen hebben. Thomsens idee dat ze in latere perioden ook een symbolische functie hadden werd b.v. in 1890 door Schliemanns vondst van 4 pronkbijlen in Troje II bevestigd. Drie van de vier bedoelde bijlen zijn vervaardigd uit Nephrit (Nephritoid?) en één uit Lapislazuli (Lasurot). Aan weerskanten van het steelgat zijn ze voorzien van drie verhoogde cirkels en tussen de boven en onderkant van het steelgat loop een baan van drie naast elkaar geplaatste halve bolletjes. Twee van deze bijlen vertonen sporen van goudbeleg. Deze bijlen behoren zonder twijfel tot de hoogtepunten van steenbewerking uit de bronstijd. Vorn en decoratie alleen al maakt ogenblikkelijk duidelijk dat deze bijlen niet vervaardigd zijn om bomen om te hakken. Schliemann zelf meende van af zijn eerste beschrijving dat ze als "Zepter-Griff" dienst gedaan hadden.¹⁸²

Modern onderzoek heeft aangetoond dat er ook in het Neolithicum al bijlen vervaardigd werden die geen praktische functie hadden en dus als pronkbijlen gezien moeten worden. Wat de TRB cultuur betreft kunnen we er op gebruikstechnische gronden vanuit gaan dat bijlen die langer zijn dan ca. 20 cm niet voor gebruik gemaakt zijn omdat bij gebruik het risico op breuk, door de daarbij in het materiaal ontstane krachten, te groot is (zeg. Endschock). Bij onderzoek van deze grote bijlen bleken ze ook geen van allen gebruikssporen te vertonen. Ook hier gaat het weer om bijlen van de allerhoogste kwaliteit, het beste wat de Neolithische steenbewerker maken kon. Doordat het hier om duidelijk kostbare bijlen gaat die door hun lengte ongeschikt zijn voor praktisch gebruik kan het niet anders of deze bijlen moeten in de TRB cultuur een andere functie gehad hebben.¹⁸³

De receptie van *Verhandelingen en Mededeelingen*

Janssen was absoluut overtuigd van het grote belang van zijn Hilversumse vondsten. Deze ontdekking was niet alleen lokaal interessant, nee, deze had internationale betekenis. Hij stuurde overdrukken van zijn artikel uit *Verhandelingen en Mededeelingen* aan een aantal vooraanstaande buitenlandse collegas. Wie hij precies een exemplaar stuurde is helaas onbekend:

Hier hebben wij niet enkel vaderlandsche oudheidkundigen op het oog; want de bouwstoffen, door de opgravingen aan het licht gebragt, behooren tot de algemeene archaeologie der europesche, vóór-romeinsche volken. Daarom staan ons vooral ook buitenlandsche oudheidkundigen voor den geest, met name zij, wier studiën zich voornamelijk op de monumentele oudheden van Duitschland, Scandinavië, Brittannië en Frankrijk gerigt hebben, en wier ervaring door veeljarige onderzoekingen, opgravingen en vergelijkingen gerijpt is. Reeds is mij gebleken, dat sommigen van deze met bijzondere belangstelling van de ontdekkingen kennis namen en een uitvoerig verslag er over met verlangen te gemoet zien, ja, dat enkelen zelfs nu reeds een bepaald gevoelen over de oorspronkelijke bestemming hebben uitgesproken.¹⁸⁴

Georg Christian Friedrich
Lisch (1801-1883)

Aangezien Janssens artikel in het Nederlands geschreven is kunnen we ons afvragen of en hoe goed deze buitenlandse geleerden het lezen konden. Helaas heb ik niet veel van de buitenlandse correspondentie over dit onderwerp teruggevonden, zodat we het hoofdzakelijk met Janssens mededelingen uit *Hilversumsche Oudheden* zullen moeten doen. Na het zich aan laat zien was Lisch¹⁸⁵ de eerste die reageerde:

26 November 1853

Ik dank u voor de toezending van het stuk waarin de nasporingen voorkomen over woonplaatsen uit de steenperiode, die in der daad belangrijk zijn, wanneer de ontdekking zich werkelijk zoo heeft toegedragen als gij meldt. Bij zulke nasporingen moet men zich op de omzigtigheid en het doorzigt van den navorscher verlaten. Bij ons te lande zijn zulke woonplaatsen, die uit steenen huizen bestaan, nimmer ontdekt; ook heb ik van soortgelijke nooit gehoord. Fabriekplaatsen, waar ontelbare splinters en enkele gebroken gereedschappen van vuursteen gevonden worden, komen bij ons dikwerf voor. In Denemarken heeft men in de laatste jaren verschillende plaatsen gevonden, waar in de steenperiode groote maaltijden van oesters enz. gehouden zijn – het is te hopen, dat de Denen op uwe nasporingen de opmerkzaamheid zullen vestigen.¹⁸⁶

Opvallend hierin is dat Lisch over stenen huizen spreekt. Had hij Janssens tekst niet goed begrepen of is dit zijn eigen reconstructie van de haardsteden? Nu wij weten dat de Hilversumse vondsten vervalsingen waren is het aantrekkelijk om meer scepsis in deze brief te lezen dan er waarschijnlijk in zit. Lisch opmerking over “omzigtigheid en het doorzigt van den navorscher” hebben waarschijnlijk meer met

twijfel aan de interpretatie en/of de beschrijving van de vondst te maken, dan met twijfel aan de echtheid daarvan. Lisch zelf raakte in 1862 ook in een vervalsingsaffaire betrokken toen hij zich met het Pfahlbauten-onderzoek in Mecklenburg¹⁸⁷ bezig hield:

... Unglücklicherweise ereignete sich dabei das ganz besondere Missgeschick, dass Herr Lisch sich zu den ersten Untersuchungen und zur Sammlung der betreffenden Gegenstände eines Mannes bediente, welcher nicht lange nachher wegen Fälschung vor das Criminalgericht citirt wurde, wobei es sich leider herausstellte, dass auch von denjenigen Alterthumsgegenständen, welche durch seine Vermittelung in die Sammlung zu Schwerin gekommen waren, offenbar ein nicht ganz kleiner Theil gefälscht war, theils absolut-gefälscht, so dass ganz moderne Gegenstände, denen der Mann ein etwas alterthümliches Aussehen verliehen hatte, abgeliefert waren, theils in der Art gefälscht, dass anderweitig gefundene Alterthumsgegenstände als solche eingeliefert waren, welche innerhalb der betreffende Stellen in der Tiefe der Pfahlbauten gelegen haben sollten.¹⁸⁸

Ook J.W. Wolf kwam, in 1854, met een reactie:

Verehrtester herr,

Erst ganz vor kurzem hatte ich die freude, Ihre erste sendung zu erhalten und ich bringe Ihnen meiner herzlichsten dank für das große wohlwollen, mit welchem Sie sich meiner angenommen haben, so wie für die trefflichen arbeiten, mit denen mich Ihre gütige hand beehrte.

Von unserer zeitschrift ist eben das dritte heft erschienen und viele und tüchtige kräfte haben sich bei dem unternehmen betheiligt. Was mir nur leid thut, ist daß ich noch fast gar nichts niederländisches habe, indessen hoffe ich immer noch daß wenn erst die sache mehr bei Ihnen bekannt wird, es sich damit besser stellt. So wäre es mir z.b. sehr erwünscht die kalender in denen sagen, sitten u. dgl. stehen, besprechen zu können, damit man doch einmal erfährt in Deutschland, was bei Ihnen in dieser beziehung geschieht, es würde nach und nach mehr herüber gehn, wir kämen in lebendigem verkehr mit einander. Wächst doch die theilnahme an unsern archäologischen studien und allen was mit ihnen zusammenhängt weiter und in erfreulichsten maas!

Ich habe im III heft das ersten theil der oudheidkundige verhandeligen en mededeelingen besprechen lassen und zwar zugleich mit der schrift, Thor's donnerkeil und die steinernen opfergeräthe des german. Heidenthums von E. Kirchner (Neu Strelitz 1853) die Ihnen gewiss in manchen punkten interessant sein wird. Claussens übersetzung der zwei ersten abschnitte von P.A. Munche 'det norske folks historie' kennen Sie wohl bereits. Eben kommt mir eine übertragung von Al. Castren's vorlesungen über die Finnische mythologie von A. Schiefner aus Petersburg zu, deren III abschrift über götterbilder und heil. naturgegenstände handelt. Gestern war ich überrascht in der illustrierten zeitung (aus Leipzig) den sogen. mannstein im Riesengebirge zu sehen, der dem eisenklumpen ganz ähnlich sieht, welchen man in der nähe der altar der Sandrandiga fand, er ist ein reiner kegel. Während jener klumpen sich nach unten verjüngte, wie uns die Ihrer abhandlung beigegebene zeichnung lehrt. Wünschen Sie näheres darüber, so stehe ich zu diensten.

Herrn Eyck tot Zuylichem bitte ich Sie, meinen verbindlichsten dank für seine mir durch Ihre verwiklung gütigst übersandten abhandlung zu bringen. Sie sind von so höhen werth als die ersten gaben aus den Niederlanden, die über die ältere architektur der kirchen uns zukommen und zeugen von inniger vertrautheit mit derselben. Ich habe sie mit großer freude gelesen und an Herrn prof. Dr. Kreuser in Cöln geschickt, der sie auf das beste benutzen wird.

Seien Sie nur aufs beste begrüßt!

Mit besonderer Hochachtung

Ihr ergebener

J.W. Wolf

Ingelheim Bergstraße 3 febr. 1854¹⁸⁹

Wolf stuurde de recensie die hij in het *Zeitschrift für deutsche Mythologie und Sittenkunde* had laten plaatsen mee. Janssen maakte hiervan een uitgebreide samenvatting die hij in zijn archief bewaarde. Omdat we ons hier met Janssen en niet met Wolf bezig houden ga ik hier niet naar de originele tekst, maar geef ik Janssens notitie:

In J.W. Wolf's *Zeitschrift für deutsche Mythologie und Sittenkunde* IB. 3ten Heft (Göttingen, 1854) S. 365 leest men in eene korte aankondiging van de Oudheidkundige Verhandelingen en mededeelingen van Dr L.J.F. Janssen I (Arnhem 1853) het navolgende: “Janssen's frische, vruchtbare en geëerde werkzaamheid opent hiermede een tweede reeks zijner in het jaar 1842 begonnen en in 1846 afgebroken archeologische mededeelingen, waar voor wij dezen vlijtigen geleerde grooten dank schuldig zijn en die wij eene spoedige voortzetting en de meest uitgebreide verspreiding toewenschen. Het zijn bepaaldelijk twee opstellen van dit deel waarop wij de aandacht wenschen te vestigen. Het eene handelt over den toestand der beschaving van de vroegste bewoners der Nederlanden in het algemeen, de andere van grooter gewigt behandelt de opgravingen op de Hilversumsche heide, die een groot aantal oude haardsteden aan het licht brachten, waarbij men steenen gereedschap vond van allerlei soort en wel in zoo groote menigte, dat alle verzamelingen van Holland vereenigd niet zoo veel bevatten als deze ééne vondst opleverde, tot dus ver kwamen er alleen in het Leydsche Museum 400 stuks aan. (Hier volgt een korte beschrijving van het karakter der haardsteden en van de voorwerpen en van de wijze hoe zij gevonden werden) Ruimte genoeg tot gissingen, wier meerdere of mindere zekerheid door de voortzetting der opgravingen zal blijken. Zijn die afgelopen, dan zal ons de ijverige schrijver een meer uitvoerig werk over deze merkwaardige ontdekkingen schenken en wij zien zulks met spanning te gemoet. Eene zeer dankenswaardige toegift is de bijgevoegde plaat die ons een getrouw beeld geeft van eene der haardsteden en van onderscheidene der gevonden gereedschappen.¹⁹⁰

Het schijnt dat Wolf niet echt wist wat hij met de Hilversumse vondsten aan moest en de, door Janssen aangekondigde, nog te verschijnen eindpublicatie aangreep om zijn oordeel uit te stellen. In het vervolg van de recensie voelde hij zich echter gedwongen om er toch nog even op terug te komen. Ook van dit gedeelte bewaarde Janssen een uitgebreide aantekening. Doordat hij de gewoonte had de zinnen die hij belangrijk vond te onderstrepen kunnen we hierin eenvoudig met hem meelesen:

Terzelfder plaats wordt ook verslag gegeven van een werkje hetwelk op hetzelfde gebied te huis behoort maar ons tot dus ver onbekend gebleven was, te weten: Thor's Donnerkeil und die steineren Opfergeräthe des Nordgermannischen Heidenthums, zur Rechtfertigung der Volksüberlieferung gegen neuere Ansichten von E. Kirchner, Seperint [?] zu Gransee. Mit 4 Steindrucktafeln. Neu-Strelitz 1853. Dat werkje is, volgens het ... verslag, voornamelijk gerigt tegen het werk van Prof. Nilsson¹⁹¹ “de ur-inwoners van het Skandinavische Noorden”, waarin de oude Duitschers die zulke gereedschappen gebruikten als wilden voorgesteld zijn, en hij bestrijdt ook de gevoelens van hen die beweren dat die gereedschappen afstammen van een ruw volk zonder beschaving en kunst, hij toont daarin aan dat zij niet uit gebrek en zonder behulp van metaal vervaardigd zijn, dat de kunstig gevormde en doorboorde steenen gereedschappen niet tot den strijd dienden, dat ze niet tot verkrijging van levensbehoeften noch tot huiselijk gebruik gediend hebben, maar dat ze bij uitsluiting behoord hebben tot den godsdienstplegtigheden en tot de daarbij gebruikelijke kampspelen en als amuletten gediend hebben. De verslaggever verzekert dat de schrijver dit alles met goede bewijzen gestaafd heeft, maar daar de schrijver ook beweerd had, dat de steenen gereedschappen gelijktijdig met bronzen bij dezelfde Germaansche stammen gevonden worden, stelt de verslaggever hier tegen over dat zulks bij de Hilversumsche ontdekkingen niet het geval geweest was, en dat deze dus “aan 's mans gevoelens een stoot zouden geven, wanneer niet in de grafheuvels en legerplaatsen, die geheel (sic) in de nabijheid der haardsteden liggen, nog bronzen gereedschappen mogten gevonden worden. Is dit niet het geval dan zou zijn zeer duidelijk en welgegrond beweerden (dat deze steengereedschappen bij uitsluiting bij den godsdienst, voor de daarmede zamenhangende kampspelen en als amuletten dienden) tot eenen lateren tijd te beperken zijn, en men de steenen gereedschappen alleen tot den allervroegsten tijd moeten brengen.”¹⁹²

Waar Kirchner het drieperiodensysteem afwees schijnt de door Wolf gepubliceerde recensie de mogelijkheid open te houden voor het bestaan van een steentijd. Was de recensent onder invloed van Janssens Hilversumse vondsten tot dit oordeel gekomen?

Al in 1836 was Janssen, in zijn *Germanen en Romeinen*, tot de conclusie gekomen dat stenen werktuigen voor meerdere verschillende doeleinden gebruikt waren. Hij was het dan ook niet met Kirchner eens en reageerde uitgebreid op diens stelling in zijn *Hilversumsche Oudheden*:

Snij- en houwgereedschappen, in vorm als de wiggen, konden van dienst zijn zoowel bij huiselijk bedrijf, als bij godsdienstige verrigtingen en bij vijandelijken aanval. Zij waren de eerste en meest noodzakelijke werktuigen van volken, die zich uit den ruwsten staat beginnen te ontwikkelen. Intusschen is dit gevoelen hevig bestreden, en wij mogen zulks niet met stilzwijgen voorbijgaan. Het gevoelen omtrent eene huisselijk-maatschappelijke bestemming, bepaaldelijk der aks- en beitelvormige gereedschappen, heeft in den jongsten tijd een' ijverigen bestrijder gevonden in Kirchner, die in zijne verhandeling: *Thor's Donnerkeil* ... de meening bepleit (vooral tegen Nilsson), dat die gereedschappen bij uitsluiting gediend hebben "bij de godsdienstige eeredienst en daarmede zamenhangende strijdspelen, alsmede tot amuletten." Hij tracht daarbij ook te bewijzen, dat zij met behulp van metaal vervaardigd en van een geenszins zoo onbeschaafd volk afkomstig zijn als Nilsson en de meeste oudheidkundigen tot dus ver gemeend hebben. Wij hebben thans slechts met zijn eerste gevoelen te doen, en moeten verklaren, dat de schrijver onzes inziens in zijne bewijsvoering geenszins is geslaagd.¹⁹³

Janssen voert een groot aantal argumenten aan om zijn overtuiging te staven. Wij kijken hier alleen even naar de twee belangrijkste, om te beginnen een etnologisch argument:

... moge hier het getuigenis volstaan van Cook,¹⁹⁴ aangaande Indianen van Nieuw-Zeeland, die geene metalen hadden. Zijn bericht luidt: "zij hebben groote en kleine bijlen en beitels, die hun ook voor boren dienen, om gaten mede te boren. Daar zij geene metalen hebben, zijn hunne bijlen vervaardigd uit een' harden zwarten steen ..."¹⁹⁵

Wanneer de moderne wilden hun stenen werktuigen voor allerhande zaken gebruikten, waarom zouden onze primitieve voorouders dat dan ook niet gedaan hebben. Om dat laatste aan te tonen kwam Janssen met een archeologisch bewijs. Hij gebruikt hiervoor Kellers beschrijving van de Pfahlbauten te Meilen gevonden stenen werktuigen die nog in een hertshoren handvat staken:

"Wat het *gebruik* aanbelangt, het welk men van deze wiggen maakte, zoo geloof ik [Keller] bijna niet te dwalen door aan te nemen, dat zij naar hunne *grootte, vorm, stof* en *wijze* waarop ze ingevat waren, tot de meest verschillende vereischten gediend hebben ... In 't kort, hare aanwending was zeker uitgebreider, dan wij, die met de levenswijzen der vervaardigers niet bekend zijn, vermoeden kunnen." Tot dus ver Keller, met wiens beschouwing wij ons volkomen vereenigen.¹⁹⁶

Lisch's wens dat de Denen ingelicht zouden worden was door Janssen vervuld. Janssen had een exemplaar aan Worsaae gestuurd en deze had daar, zij het met wat slagen om de arm, positief op gereageerd. In de volgende paragraaf zullen we daar uitgebreid op terugkomen.

Ook Janssens vriend Von Estorff kreeg een exemplaar van de *Verhandelingen en Mededeelingen* en ook hij hield zich in zijn bedankbrief enigszins op de vlakte voor zover we dat uit Janssens vertaling en verkorte weergave er van kunnen vaststellen:

Hoewel het te wenschen is, dat uit verdere opgravingen en onderzoekingen te Hilversum, waarop door u hoop gegeven wordt, nieuwe bouwstoffen zullen gewonnen worden, over wier resultaat ik dankbaar de beloofde nadere berichten te gemoet zie, laat zich toch nu reeds veel positiefs vaststellen, en ik kan u in het algemeen zeggen, dat ik in menigen opzichte met uwe beschouwing er over instem, in sommigen echter van u verschil. Ik houd die ontdekking voor de vaderlandsche archaeologie zeer gewichtig, daar mij zoodanige gedenkstukken uit den vroegsten tijd nergens elders zijn bekend geworden.¹⁹⁷

Helaas is het onbekend waarin Von Estorffs interpretatie van de vondsten afweek van die van Janssen.

Het bleef niet bij persoonlijke brieven van buitenlandse collega's, ook in druk werd er op Janssens artikel gereageerd. Een zekere B.¹⁹⁸ gaf een kritiek over Janssens *Oudheidkundige verhandelingen* in de *Algemeene Konst- en Letterbode*. Deze B. was zeer te spreken over Janssens initiatief:

Wij kondigen hier een klein werkje aan van den conservator bij 's Rijks museum van oudheden, Dr. Janssen, wiens oudheidkundige schriften en ijverige opdelving genoegzaam bekend zijn, en wij doen dit hoofdzakelijk, omdat het ons voorkomt, dat dit geschrift die vereischten bevat, die wij meenden voor het groote publiek te mogen stellen, en dus niet nalaten kan de belangstelling op te wekken.¹⁹⁹

B. behandelt uitgebreid de eerste drie stukken, waarbij het duidelijk is dat zijn voorkeur uit gaat naar dat over de Assyrische Oudheden. Janssens eigen ontdekkingen komen er echter wat bekaaid van af:

Het laatste stuk bevat een beschrijving der oudheden onlangs door den schrijver op de Hilversumsche heiden ontdekt. Zijn die opgravingen ook bij de oostersche vergeleken van gering belang, zij ontleenen waarde, omdat zij op onzen bodem opgedolven, zeer oud en van ongewonen aard zijn.²⁰⁰

En daar moet de lezer het wat Hilversum betreft mee doen. Dit neemt echter niet weg dat de recensent dit nieuwe tijdschrift een goed hart toe draagt, zoals we kunnen zien aan de zinnen waarmee hij zijn kritiek afsluit:

Wij wenschen van harte, dat dit kleine geschrift genoegzaame deelneming moge vinden, om den schrijver tot de voortzetting daarvan te bewegen.²⁰¹

Ook Wilhelmi²⁰² kwam met een gepubliceerde reactie op Janssens *Verhandelingen en Mededeelingen*. Het had even wat tijd nodig gehad, maar toen het artikel in 1855 verscheenen was stuurde hij Janssen een exemplaar:

Verehrtester Herr!

Einige Zeit ist entschwunden seitdem Sie mich mit Ihrem gütigen für mich so interessanten Zusendung vom 15 Sept. 1853 beehrt und erfreut haben, für die ich meinen verbindlichsten Dank ausspreche.

Glauben Sie ja nicht daß ich Sie vergessen habe. Ihre Hilversumsche Oudheden haben mich im Gegentheil viel beschäftigt, und obgleich ich auf dem Gebiete der Eigentlichen Alterthumskunde nicht nur bekannt bin, so ist mir in der That eine gleiche, oder nun ähnliche Erscheinung nicht bekannt geworden. Sie stehen für mich als einzig in ihren Art da. Doch habe ich eine Erklärung denselben in den Heidelberger Jahrbüchern versucht, und ich beehre mich, den Abruck demselben Ihnen hierbei zu übersenden.

Die Fränkischen Gräber bei Wijk unter Duurstede sind mir längst bekannt und sind von großer Wichtigkeit. O daß es Ihnen nur gelungen wäre das beabsichtigte große mit vielen Tafeln illustrierte Werk darüber heraus zu geben! Allein solche Druckernahmen sind gar zu schwierig, dar größere Absatz fehlt bei den großem Unkosten, welche sie veranlassen. Auch Lindenschmit und ich haben noch lange nicht die nöthige Anzahl der Subschreibenden.²⁰³ So ruhet auch unser Sache, obgleich alles zu dieselben vorbereitet und mein Manuscript längst fertig ist. Allein ich verstehe nicht, daß dieses ungedruckt bleiben mochte. Es enthält die Resultate der Forschungen meines Lebens und vieles, was man gewiß nirgends so findet. Wir müssen unsere Plan beschränken, aber wenn auch so das Unternehmen nicht ausführbar wird, so lasse ich mein Manuscript allein noch ohne Lithographien drucken und verweise ich auf die vielen andern bereits bestehenden Bildwerke.

Die Sammlung Frankischer Alterthümern in dem Museum zu Leijden muß sehr wichtig seijn. Besteht nicht ein vollständiger erklärender Katalog derselben, und wo ist dieser zu bekommen?

Zudem ich nochmals um gütigste Entschuldigung bitte daß ich nicht früher meine Vermuthungen über die Hilversumsche Oudheden ausgesprochen habe ich die Ehre mit vollkommener Hochachtung zu verbleiben
 Eure Hochwohlgeboren
 ergebenster Wilhelmi
 Duoan²⁰⁴ und Ritter von Zähringer
 Löwen

Sinsheim den 14 März
 1855²⁰⁵

Karl Wilhelmi
 (1786-1857)

Wanneer we Wilhelmi's artikel lezen valt meteen op dat deze Duitse geleerde geen problemen met het lezen van een Nederlandse tekst had. Ik noem het hier met opzet een artikel en geen recensie, omdat Wilhelmi, zoals hij in zijn brief aan Janssen al aangaf, verder ging dan alleen een behandeling van Janssens artikel. Wilhelmi had op grond van wat hij bij Janssen gelezen had een eigen verklaring gezocht. Dit wordt al meteen in het begin van het artikel duidelijk:

... in ihrer Art beinahe einzige Merkwürdigkeiten fanden sich ³/₄ Stunden SSOLich von der Gemarkung des Dorfes Hilversum auf dem südlichen wärmern Abhange der ehemals unter dem Namen des Gooischen Busches (het gooische bosch) bekannten Hilversum'schen Heide. Und diese Merkwürdigkeiten bestehen in zahlreichen ohne Plan und symmetrische Ordnung näher oder ferner, oft nur 2 bis 3 Ellen von einander liegenden heiligen Stätten, welche noch lange nicht alle aufgesucht und erforscht sind und die man haardsteden, d.i. Heerdstätten, genannt hat, wir aber lieber Brand- oder Opferstätten nennen möchten.²⁰⁶

Wilhelmi had, om tot de conclusie te komen dat het offerplaatsen waren, Janssens tekst grondig doorgenomen en kwam zelfs met een punt waar Janssen zelf geen aandacht aan besteed had:

Polirt ist kein einziges dieser Werkzeuge. Und die Kunst, Stiellöcher für Aexthe, Beile etc. zu bohren, kannte man durchaus noch nicht. Nicht eines der so vielen steinernen Geräthe hat ein solches Loch, oder zeigt eine Spur nur, dass man ein solches zu bohren versucht hätte. Dieses ist ein besonderer Umstand, auf den wir um so mehr aufmerksam machen, als Herr Janssen denselben gar nicht hervorhebt.²⁰⁷

Aangezien Wilhelmi ervan uit gaat dat gaten in stenen werktuigen alleen met behulp van metalen werktuigen gemaakt kunnen zijn, is het ontbreken van die gaten een absoluut teken dat we hier met een zeer vroege, primitieve bevolkingsgroep te maken hebben. Wilhelmi sluit zijn artikel af met een eigen interpretatie van deze vondsten:

Wir lassen hier von den Erklärungen allein, welche Herr Janssen ausspricht; und sprechen nur unsere Vermuthung aus. – Und da dienten diese heilige Stätten gewiss nur zu religiösem Gebrauche, und die Steingeräthe wurden bei der Tödtung, Abhäutung und Zerlegung der kleinen Thiere, der Ziegen, Kälber, Rinder etc., welche man den Göttern opferte, gebraucht. Namentlich die schweren Steinballen dienten wohl zum Todtschlagen derselben. Bei diesen Opfern fanden aber Feste und gemeinsame Schmäuse Statt. Die Götter erhielten nicht die ganzen Thiere, sondern die bessern essbaren Theile derselben wurden von dem Volke, das zugleich trank und eine Libationen den göttern brachte, verzehrt. Nur gewisse Stücke mussten den Göttern dargebracht und möglichst zu Asche und Kohlen verbrannt werden. Es waren Brandopfer. Hatte man diese beendigt, so wurden auch die steinernen Opferinstrumente auf die heiligen Stätten in dem heiligen Busche oder Haine nieder gelegt und mit einem platten Steine zugedeckt. Hier lagen sie, bis man wieder ein Fest feierte und dazu die Geräthschaften wieder gebrauchte; sei es nun, dass jede Volksfamilie für sich so eine heilige Stätte hatte, oder dass man bei jedem neuen Feste für die

ganze kleine Volksgenossenschaft eine solche neue heilige Stätte errichtete und immer die bei dem Opfer gebrauchten Steingeräthe, welche zu keinem anderen Opfer weiter gebraucht werden durften, für immer auf die heiligen Stätten unter den Steindeckrn nieder legte. Diese so merkwürdigen Steingeräthe sind wohl das Aelteste, was man von den ersten und ältesten, aller Metalle noch entbehrenden Bewohnern der Niederlande noch hat.²⁰⁸

Janssen vond Wilhelmi verklaring in principe plausibel, maar op een detail kon deze toch niet juist zijn:

Niet aannemelijk echter is de stelling, dat die gereedschappen allen offergereedschappen zouden geweest zijn. Immers, in sommige haardsteden zijn zeer vele, in andere slechts weinige en geenszins overal dezelfde soorten gevonden; ballen b.v. werden slechts in vier haardsteden aangetroffen, en deze ballen zullen bezwaarlijk onder offergereedschap gerangschikt kunnen worden. Wilhelmi schrijft wel, “die zware steenen ballen zullen gediend hebben om de dieren ... dood te slaan” maar daartoe zijn zij meerendeels te klein ...²⁰⁹

Aangezien we Janssens antwoord aan Wilhelmi niet kennen is het onduidelijk of hij hierover met zijn Duitse collega gediscussieerd heeft. Wel is duidelijk dat hij Wilhelmi schreef dat Worsaae deze haardsteden voor (tijdelijke) woningen hield:

Verehrtester Herr!

Ihre mir überaus schätzbar Zuschrift habe ich am 28ten v. M. erhalten und ich beehre mich, dieselbe Punkt nach Punkt zu beantworten:

Hinsichtlich der Hilversumschen Alterthümern kann ich mit Herrn Worsaae durchaus nicht überein stimmen. Obgleich ich ihn persönlich kenne, - denn er war, als er Deutschland im Namen der Kopenhagener Gesellschaft bereiste, auch bei mir hier und hat große Freude an unser wohlgeordneten kleinen Sammlung gehabt, - und sehr schätze, so scheint er doch zu irren. Für Wohnstätten sind die Räume viel zu klein und ungeschickt und die steinerne Werkzeuge viel zu geordnet. Was sollen Menschen zu ihrem häuslichen Gebrauche damit anfangen? Wer hatte nun sie liegen lassen, wenn sie solche gewohne waren und wenn eine die Wohnungen verlassen hätte? - Die Sache ist auf jedem fall bis jetzt einzig in ihren Art und Sie thun sehr wohl daran wenn Sie dieselben noch weiter in einer eigenen Schrift (mit VIII Tafeln in 4°) behandeln. Denn können sich die Gelehrten daran versuchen. Ich bin sehr verlangend nach diese Schrift und will möglichst denn die ganze Sache nochmals vornehmen.

Was die steinern Gerathe überhaupt betrifft, so müssen wir hier wohl unterscheiden: in der aller ältesten Zeit hat man das Durchbohren derselben noch gar nicht verstanden und bloß eben den noch rohen Steingeräthe auch ganz rohe Zustutze gehabt. Alle Metalle fehlten noch, D. z. man verstand noch nicht den Bearbeitung. Diese älteste Zeit ist aber an dem Mittelrhein weit früher gewesen als am Unterrhein und in Skandinavien gar. Doch habe ich auch Totenhügel bloß mit den rohesten Steingeräthen und Gefäßscherben unfern das Neckars, und genau bei dem Dorfe Hüffenhart, gefunden, und ich erlaube mir Ihnen meinen Jahresbericht X mit den Beschreibung der Hüffenharter Todtenhügel hierbei zu übersenden. Dasselbst haben sonder [ohne] Zweifel die Steingerüste noch zu heiligem Gebrauche bei Opfern gedient. Das Steinalter ist offenbar überall das älteste – denn kaum Bernstein, Gold und Kupfer, dann Bronze, jetzt mag man mit bronzene Bohren und durch Anwendung von S[ch]mirgel (von feinen Quarzsande und Feuersteinsglitserchen,) die Löcher durch die, steinern Geräte, durch die Aexte und Hämmern zu Wege gebraucht haben. Man hat den Stein zumal von beiden Seiten, bearbeitet, so daß man ja Hole findet, die erst am den beiden Seiten, einander gegenüber, angebohrt sind, ohne daß das Loch noch fertig geworden ist. Die frühern Menschen hatten auch zu solchen Arbeiten ein große Kraft und bei derselben ein ungemene Ausdauer so daß ihnen durch bloßes Abreiben und Schleifen von Stein an anderen Steinen gelungen ist, was wir jetzt nur durch die künstlichen metallener Werkzeuge heran zu bringen vermögen – die eiserne Steinbohren gehören erst dem letzten Zeitalter, den das Eisern und Silbers, an. Allein nachdem man längst die Waffen und Werkzeuge von Bronze und Eisen hatte, hat man die von Stein noch lange fort gebraucht, gleichwie ich selbst die steinern Opfergeräthe noch in Hügeln mit Gold und Bronze gefunden habe, es gehörte zu dem

aus dem frühesten Alterthume stamenden Opfergebrauche, diese Opferinstrumente fort in Stein zu haben. Auch waren da, wo man die geeigneten Sorten Stein in Menge hatte, die steineren Arbeitsgerüste, z.B. Hohlmeißel, am wohlfeilsten und darum die sehr gebrauchten.

Je' mehr Nachrichten Sie mir über die Fränkischen Alterthümer geben, um so angenehmer ist es mir. Diese interessieren mich eigentlich am allermeisten. Die Funde bei Wijk bij Duurstede sind mir höchst wichtig; und für das mir gütigst zugefügte Verzeichnis werde ich sehr dankbar seijn.

Das daß mit Herrn Lindenschmit begonnen große Werk nicht die nötigen Subscriptionern gewonnen hat, ist mir sehr leid. Die bloßen Abbildungen zu dem Prospektes sind uns schon sehr hoch gekommen, und wir haben kaum mehr Exemplare desselben. Wir haben sie sehr weit verbreitet, wo wir eben auf eine Menge Unterschriften hofften, ist eine oder sind höchstens zwei erschienen. Selbst nicht einmal alle Geschefts- und Alterthumsminnern haben subscribirt, und in England ist gar nichts zu machen. Ich will die ganze Sache nochmals mit Herrn Lindenschmit überlegen, und behalte mir vor Ihren dann unsern weiteren Entschluß mit zu theilen.

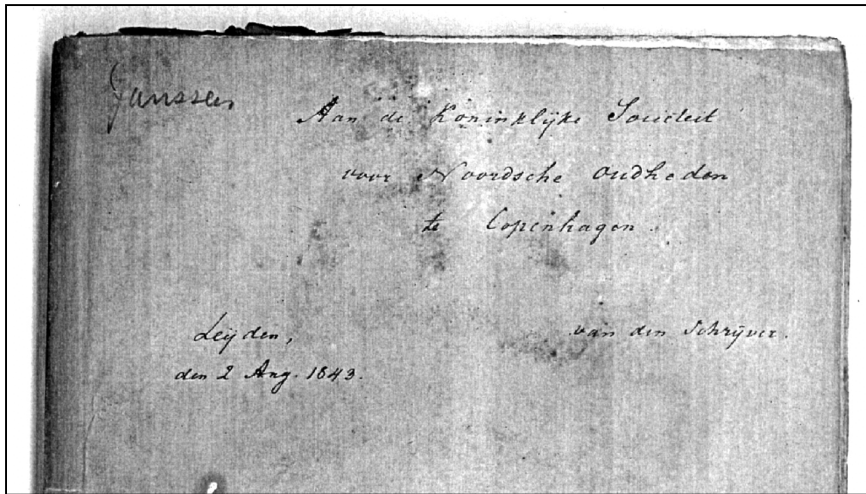
Und somit empfehle ich mich Ihren bestens. Leben Sie recht wohl! Mit ausgezeichnete Hochachtung

Ihr
ergebenster Wilhelmi
Duoan

Sinsheim den ii. Mai 1855.²¹⁰

Hoewel Wilhelmi Worsaae kende had hij toch hetzelfde probleem met het drieperiodensysteem als b.v. Von Estorff. Ook hij meende dat de steentijd door de aanwezigheid van stenen voorwerpen, en niet door de afwezigheid van metalen voorwerpen, bepaald werd. Ook hij raakte in de problemen omdat stenen voorwerpen ook samen met metalen voorwerpen gevonden worden. Anders dan Von Estorff schreef hij het drieperiodensysteem niet af. Opvallend hierbij is echter dat hij niet alleen metaalvondsten als indicatie van de volgende perioden ziet, maar ook op zoek gaat naar aanwijzingen aan de stenen voorwerpen, dat er metalen gebruikt werden. Hij meent deze gevonden te hebben in de steelgaten die er in sommige stenen voorwerpen te vinden zijn. Opvallend hierbij is dat hij deze als een zeker teken van het gebruik van metalen boren ziet terwijl hij een slijptechniek beschrijft die ook heel goed met stenen hulpmiddelen uitgevoerd kan worden. Dit is vermoedelijk een gevolg van het feit dat Wilhelmi zich de mogelijkheden van stenen werktuigen niet kon voorstellen. Hij redeneert dat stenen werktuigen uit een metaalcontext een (behoudende) religieuze betekenis moeten hebben. Hij ziet hierbij over het hoofd dat stenen werktuigen, op het moment dat de bronstijd begint, al zeer lang met succes waren gebruikt en, dat wat in het verleden succesrijk was gebleken ook in de toekomst nog een hele tijd gebruikt zou kunnen worden. Vaak zal dit voortgezette gebruik ook gewoon een economische grond gehad hebben, brons moest in veel streken via handel verkregen worden, terwijl steen ter plaatse aanwezig was. Wilhelmi wijst hier zelf ook op als hij opmerkt dat "wo man die geeigneten Sorten Stein in Menge hatte, die steineren Arbeitsgerüste ... am wohlfeilsten" waren. Met zijn idee dat de latere stenen werktuigen in een religieuze context gezien moeten worden sluit Wilhelmi aan bij Thomsen.

Deense contacten

Opdracht in:
Over de oudste
vaderlansche
schansen,
bepaaldelijk
de Huneschans
aan het
Udeler-meer.
1843

Zoals we gezien hebben stuurde Janssen zijn *Verhandelingen en Meedelingen* aan Worsaae in Denemarken. Dit was niet de eerste keer dat hij contact met iemand uit Denemarken had. Wanneer deze contacten begonnen zijn is onduidelijk. Het oudste boek van Janssen in de catalogus van het Nationalmuseum in Kopenhagen is zijn *Germanen en Romeinen* uit 1836. Helaas is dit boek op het ogenblik zoek en is het zodoende niet mogelijk om te zien of er een gedateerde opdracht in staat. Het eerste contact waarvan we zeker zijn stamt uit 1842. Janssen had toen bezoek van een Deen die hij bij prof. H.W. Tydeman introduceerde:

d. 5 July XLII

Dr. Kalkar uit Odensee, wenschte bij UHG zijne opwachting te maken, mede om toegang te erlangen tot de bibl. Tijssiana, en Uwe inlichting te verzoeken, nopens nog onbekende stukken (zoo zij UHG bekend mogten zijn) omtrent het verblijf etc. van Christiaan II alhier te lande. Ik heb Zed toegezegd, hem bij UHG heden te 12 ure te zullen introduceeren wanneer U geen verhindering had, weshalve ik UHG vriendelijk verzoek mij te willen berigten wanneer U verhinderd ware ons aftewachten en in dat geval den tijd te willen bepalen op welken de Heer Kalkar niet ongelegen komen zou?

Met de meeste hoogachting
UHG dwdr en vriend
L.J.F. Janssen²¹¹

Janssen was niet de enige van het Museum die contacten met Denemarken had. In 1843 bezocht Leemans een congres van de Koninklijke Sociëit voor Noordsche Oudheden te Kopenhagen.²¹² Het is de vraag of Leemans precies begreep wat er onder Noordsche Oudheden verstaan werd want hij gaf er een lezing over een Egyptologisch onderwerp en moet daarmee nog al uit de toon gevallen zijn. In dit zelfde jaar stuurt Janssen deze Sociëit een exemplaar van zijn Huneschans boekje en een overdruk van *Oudheidkundige Ontdekking aangaande den Tempel der Dea Sandraudiga*:

Aan de Koninklijke Sociëit voor Noordsche Oudheden te Copenhagen.
Van den Schrijver

Leijden den 2 Aug 1843²¹³

In 1847 stuurt Janssen een exemplaar van *Romeinsche, Germaansche of Gallische Oudheden* waarvan de opdracht interessant is:

a la Societé Roiiale des Antiquités du Nord
 offerte par son membre correspondant
 L.J.F. Janssen
 Leyde, le 12 Dec. 1847²¹⁴

Hier uit kunnen we zien dat Janssen tot corresponderend lid van deze vereniging benoemd was. We kunnen er dus van uitgaan dat de Deense oudheidkundigen hem als een serieus vakbroeder beschouwden.

In 1848 schijnt hij een exemplaar van *Drenthse Oudheden* gestuurd te hebben, maar ook dat was op dit moment niet terug te vinden. In 1850 stuurt hij exemplaren van *Over eene merkwaardige Oud-Germaansche ontdekking te Odoorn* en *Oud-Germaansche en Frankische oudheden opgegraven te Apeldoorn*. In 1851 volgt dan *Over de gouden Halsbanden en ringen, te Velp, bij Arnhem, gevonden*. In 1852 zijn het weer twee overdrukken, *Over een' gouden halsband te Beilen gevonden* en *Berigt over den te Beilen gevonden gouden halsband*. In 1853 volgt dan *Over de Beschaving der allervroegste bewoners van ons vaderland*. Bij al deze overdrukken zijn de opdrachten in het Duits geschreven.

Jens Jacob Asmussen
 Worsaae (1821-1885)

In 1853 stuurde Janssen een exemplaar van zijn *Verhandelingen en Meededelingen* aan Worsaae in de hoop dat deze hem wat over zijn Hilversumer vondsten zou kunnen vertellen.²¹⁵

Leijden d. 15 Sept. 1853

Wohlgeborner u. Sehr geehrter Herr!

Ihre eingehende und belehrende Schriften über skandinavische und anverwandte Alterthümer haben mich von Ihrer Kennerschaft auf diesem Gebiete überzeugt und dies veranlasst mich Ihnen anbei eine vorläufige Notiz zugehen zu lassen über eine sehr seltene Entdeckung aus der Steinperiode in hiesiger Gegend, mit dem freundlichem Ersuche mir mittheilen zu wollen wenn sich Ihnen ähnliches bei Ihren vielfachen Forschungen vorgethan haben sollte? Weder in Ihren Schriften, noch in denen anderer Nordischen, Deutschen,

Engl. u. Franz. Forscher, so weit sie mir zulänglich waren, habe ich ähnliches gefunden, es könnte mir aber sehr leicht etwas entschlüpft sein und Sie könnten Erfahrungen haben die noch nicht öffentlich Bekannt gemacht wären. Sollte Ihnen die holland. Sprache incommodieren so wollen Sie es mir nur melden, dann werde ich Ihnen einen kurzen Auszug in deutscher Sprache senden. Mit ausgezeichneter Hochachtung habe ich die Ehre zu seyn,

E' Wohlgeboren
 Ergebenster
 D' L.J.F. Janssen.

Herrn Prof. J.J.A. Worsaae
 Wohlgeboren im Copenhagen.²¹⁶

Boven aan deze brief staat in wat vermoedelijk Worsaaes handschrift is: Beant. d. 21 Januar 1854. Helaas is dit exemplaar van *Verhandelingen en Meededelingen*, dat volgens de catalogus nog in bibliotheek van het Nationalmuseet aanwezig zou moeten zijn, op dit moment niet te vinden. Het is daardoor onbekend of er zich aantekeningen van Worsaae in bevinden. Het schijnt echter dat deze het Nederlands geen bezwaar vond. Worsaaes antwoord brief is, net als al zijn brieven aan Janssen, helaas verloren gegaan, maar de inhoud is min of meer bewaard gebleven omdat Janssen er een groot gedeelte, in vertaling, afgedrukt heeft in zijn *Hilversumsche Oudheden* van 1856. Opvallend hierbij is dat Janssen dit antwoord een maand later dateert dan het volgens de aantekening op zijn brief geschreven zou zijn:

21 Febr. 1854

Door uwe verhandeling over de hilversumsche oudheden hebt gij mij – zeer verblijd. Voorheen had men, gelijk bekend is, bijna enkel grafheuvels en grafkamers uit de steenperiode aangetroffen; nu echter begint men gelukkigerwijs ook getuigenissen over het huisselijke en gezellige leven der vroegste bewoners van Europa te vinden. Het kan voorzeker niet betwijfeld worden, dat zulke getuigenissen door u op de hilversumsche heide gevonden zijn. Daar ik de aldaar ontdekte brandplaatsen zelf niet gezien heb, mag ik er natuurlijk, en bijzonder tegenover u, geen bepaald gevoelen over uitspreken. Het komt mij echter zeer waarschijnlijk voor, dat de vroegste bewoners, in de steenperiode, op voornoemde heide eene verblijfplaats gehad hebben, althans gedurende den jagtijd, en dat de genoemde brandplaatsen overblijfsels dier verblijfplaatsen zijn. Hier te lande (Denemarken) heeft men, zoo ver mij bekend is, nog niets soortgelijks gevonden; uwe ontdekkingen zijn de eerste van dien aard; maar wij hebben, in de laatste jaren, op de kusten van Denemarken, groote zamenhoopingen (Ansammlungen) gevonden van schelpen van de *Ostrea edulis*, *Cardium edule L.*, *Mytilus edulis L.*, *Litorina litorea L.*, en tusschen deze schelpen eene menigte visch- en dierenbeenderen, waarvan de laatsten allen zorgvuldig gespleten waren, klaarblijkelijk om er het merg uit te kunnen nemen. Midden tusschen deze schelpen en beenderen hebben wij altijd asch en kolen gevonden, benevens scherven van potten, ook zeer vele ruwbewerkte aksen, hamers en pijlpunten van vuursteen en van dierenbeenderen, alsmede allerlei gereedschap van vuursteen en been enz. In ons museum van noordsche oudheden bezitten wij thans de uitkomsten van dertig tot veertig van zulke vondsten, uit de meest verschillende streken van Denemarken. In vereeniging met de natuurkundigen Prof. Forchhammer en Prof. Steenstrup, heb ik zelf vele dier zamenhoopingen onderzocht, en wij zijn alle drie van gevoelen, dat het overblijfsels zijn van maaltijden uit de steenperiode. Het is hoogst merkwaardig, dat men thans geheel gelijksoortige zamenhoopingen gevonden heeft op de kust van Amerika, waar geheel dezelfde verschijnselen voorkomen. De bekende engelsche geoloog Sir Ch. Lyell, beschrijft in zijne tweede reis in Amerika zulk een plaats op een eiland bij Georgië, en hij houdt er zich eveneens van overtuigd, dat hij daar overblijfselen van maaltijden aangetroffen heeft. De steenen aksen, die wij in Denemarken in deze zamenhoopingen gevonden hebben, vertoonen eene tamelijke overeenkomst met de uwen van de hilversumsche heide. Tot dus ver hebben wij nog geene afbeeldingen van voormelde oudheden uitgegeven; wij hebben er slechts eenige in 't deensch gestelde berigten over gegeven, in de zitting van de koninklijke Academie der wetenschappen; ik hoop u echter bij gelegenheid eenige dier afbeeldingen te kunnen toezenden.²¹⁷

Ook hier moeten we weer oppassen dat we met onze moderne kennis niet meer scepsis in deze brief lezen dan er werkelijk in staat.²¹⁸ Hoewel Worsaae zich niet echt uit wil spreken over de Hilversumse vondsten wekt hij toch niet de indruk dat hij aan de echtheid er van twijfelde. Sterker nog, we kunnen ons afvragen of hij zich niet afvroeg of er een verband tussen de Hilversumse vondsten en de Kjøkkenmøddinger bestond. Dat Worsaae van mening was dat de Hilversum bijlen op die uit de Kjøkkenmøddinger leken is opvallend. Aan de objecten uit de Kjøkkenmøddinger kan men duidelijk zien dat ze door het er afslaan van steen hun vorm gekregen hebben, een kenmerk dat bij de door Janssen afgebeelde Hilversumsche objecten ontbreekt. Janssen was blij met Worsaaes brief en beantwoordde die zeer uitgebreid:

An H^r J.J.A. Worsaae
in Copenhagen.

Leijden am 9 Aug. 1854

Wohlgeborner hochzuverehrender Her!

Ich habe Ihnen noch meinen besten Dank zu bringen für Ihre freundliche Zuschrift vom 21 Januar und für Ihre darin enthaltene Mittheilung, die mich besonders interessiert haben und wovon ich mir erlauben werde öffentlich Gebrauch zu machen, wenn meine grössere Schrift über die Hilversumsche Alterthümer erscheinen wird. Die späteren Entdeckungen dort haben zwar noch manche gleichartige Alterthümer wie die vorigen geliefert, aber keine neue Lichtpunkte zur Erklärung dargeboten, es sey denn dass ein runder Kugel oder Ball (ähnlich den sehr vielen

anderen, u. auch dem abgebildeten in meiner Pièce) mit anderen Kugeln und Steinsachen gefunden ist, der, wie ein hiesiger Lithologe versichert, aus Andernacher Tufstein besteht. Da es nun nicht bekannt ist dass diese Tufsteingruben vor der Römerzeit exploitiert sind, und sich keine Tufsteinbrocken in den niederländischen Alluvial-formationen finden, könnte dieser Ball zu dem Schlüsse berechtigen, dass die Hilvers. Alterthümer nicht vor der Römerzeit hinaufgehen. Ihrer Ansicht, dass die Brandstätten von Hütten herrühren, möchte ich gerne unbedingt beipflichten, gewisser aber ist es, dass es Reste eines Zeitlichen Aufenthaltes sind, wobei die Bestimmung, häuslich oder religiös oder beides zusammen, noch nicht erwiesen ist. Es ist sehr merkwürdig dass sich kein Töpfergeschirr und auch nur in einzelnen Herdstellen (unter Steinwerkzeuge die mit einem Deksteine sorgfältig Gedekt waren) einzelne, aber sehr wenige, Fragmente von verbrannten Thierknochen gefunden haben, merkwürdig auch, dass man oft so viele, kleine und grössere, Steinsachen zusammen, sorgfältig neben u. über einander gelegt vorfand, stets bedeckt mit einem Deksteine, u. zuweilen zwischen und auf Holzkohlen, durch welchen letzteren Umstand der Vermuthung Raum gegeben wurde, dass man die Steinsachen durch Feuer gehärtet habe. Von Hütten, die natürlich nur von Holz könnten gewesen sein, hat sich nirgends eine Spur vorgefunden, wie es z.B. bei Wijk (Dorestat) der Fall war (mit Sachen aus der Alt-Fränkischen Periode, wo ich gebrannte Lehmfragmente fand worin sich die Spuren von dünnem Holze oder Rohr, woraus die Hütten bestanden, zeigten). In Hilversum wurde über und um die Herdstellen nichts gefunden, was auf verbranntem Holze glich, auch der Boden zeigte sich überall ganz gleich, sandig, ohne den geringsten Humus der auf Holz, Stroh oder anderes Material hätte schliessen lassen. Indessen kann ja nach so vielen Jahrhunderten wohl auch die a[ller]²¹⁹ letzte Spur von Hütten vergangen u. zerstoßen sein! Sei[t] der Hilversumsche Entdeckung habe ich auch auf einer grosse[n] Heidefläche in der Prov. Gelderland eine grosse Menge Brandstellen gefunden, von ähnlicher Grösse als die Hilversumsche, und die sich auf der Heide nur als kleine Vertiefungen von 5 bis 8 Zoll Tiefe kund gaben; erst wenn ich 2 Stich tief, und oft noch tiefer, den festen Sand ausgegraben hatte, kam ich auf eine dicke Schicht Holzkohlen, zuweilen so dick, dass meine Arbeitsleute darüber staunten, und einer derselben mir einst versicherte, es müssten wohl ungefähr 100 Büschel Holz darin verbrannt sein, ich fand darin bis jetzt keine verbrannte Knochen, weder auch Töpfergeschirr (etwa 50 habe ich nachgraben lassen), aber in einigen fand ich (als ob es darin Zufällig verloren wäre) 1 bis 3 Stück Steinsachen, nämlich Keile, Feuersteinmesser und Pfeilspitzen. In keiner dieser Brandgraben fanden sich Stein-fluren, wie dies der Fall war in Hilversum. Ich hoffe in diesem Herbst die Nachgrabungen in diesen Brandgraben, deren sich noch eine grosse Anzahl dort befindet, fortzusetzen, in der Hoffnung etwas zu finden was uns neues Licht bieten könnte, jedenfalls liegt auch dort eine häusliche Bestimmung nahe. Sollte ich etwas wichtiges, maasgebendes, finden, so werde ich es Ihnen unverweilt mittheilen, so wie ich mich ganz besonders zu Mittheilungen Ihrerseits empfehle, wenn sich ähnliche Erscheinungen bei Ihnen darbieten sollten. Hochinteressant war mir, was Sie von den Ueberresten von Mahlzeiten aus der Steinperiode, die Sie aufgefunden haben, meldeten, ich werde sehr darauf merken ob sich in der Nähe von unseren Brandstellen nicht auch später solche Reste darthun, bis jetzt fand ich sie nur zu Wijk (Dorestat), aber aus spätere, Fränkischer, Zeit, wenn auch mit vielen Feuersteinbrocken und einzelnen Geräthen von Feuerstein, wovon man aber nicht mit Bestimmtheit versichern darf dass sie aus derselben späteren Zeit sind, die Mahlzeiten-Ueberreste waren wohl theilweise von den Normännern. Sollten Sie etwas über Ihre Entdeckung herausgeben, so halte ich mich sehr empfohlen eine Mittheilung, oder Angabe wo es zu finden sein wird? Von meinen auf diesem Gebiete erschienen Aufsätzen und Schriften habe ich mehrentheils ein Exemplar an die Königl. Bibliothek für Nord. Alterthumsk. versandt, da ich vernommen, dass von dieser Bibliothek kein Catalog existiert und derselbe nicht besonders arrangiert ist, erlaube ich mich Ihnen darauf aufmerksam zu machen, nicht als ob Sie, ein so vielfach geübter Kenner, daraus etwas lernen könnten, sondern um etwa die Tafeln zur Vergleichung. Schliesslich noch zur Nachricht (wenn es Ihnen nicht schon bekannt ist) dass wir in unserem Museum eine grosse Anzahl Steinsachen aus Java haben, die ganz den nordischen, deutschen, hiesigen etc., ähnlich sind, und auf Java den Urbewohnern zugeschrieben werden, es sind darunter sehr prächtige Keile von geschliffenem u. glatt polierten Achat.

Mit wahrer Hochachtung habe ich die Ehre zu verharren,

Ihr ergebenster

L.J.F. Janssen.²²⁰

Waar Janssen geen enkele brief van Worsaae bewaard schijnt te hebben heeft Worsaae er maar een paar van Janssen bewaard. Het is onmogelijk om een inschatting van de oorspronkelijke omvang van deze briefwisseling te maken, maar aan de toon van de aanhef van de volgende bewaarde brief is duidelijk te zien dat de heren in de periode die er tussen ligt met elkaar contact gehad moeten hebben.

Ook buiten de correspondentie met Worsaae om hield Janssen zich op de hoogte van de Deense ontwikkelingen en als hoofdredacteur van de *Algemeene Konst- en Letterbode* bracht hij die onder de aandacht van het Nederlandse publiek:

...eene beknopte mededeeling van Worsaaës mededeelingen, uit een brief onlangs in het engelsche *Athenaeum* geplaatst.

De steenen en beenen werktuigen in de deensche heuvels [Kjökkenmøddinger] ontdekt, hebben voor het grootste gedeelte dezelfde groote en ruwe gedaante. De werktuigen van kwarts [sic] zijn in 't algemeen noch effen, noch glad; hunne zeer eenvoudige gedaante is geheel en al verschillend van die der bijlen en andere gereedschappen uit het gallische of celtische tijdperk, dat de *steenperiode* genoemd wordt.²²¹

Het was Worsaae opgevallen dat niet alle stenen voorwerpen hetzelfde waren. Het ging hem hierbij niet om de details, maar om de totale bewerking van de steen:

In de publieke lessen, in 1859 aan de universiteit te Copenhage gegeven, trachtte ik aan te toonen, dat de grove gereedschappen van *silex*, in de heuvels gevonden, volkomen gelijk waren ... aan ongevormde bijlen en andere gereedschappen van *silex*, ontdekt onder omstandigheden die mede eene zeer hooge oudheid aanduiden, te weten, in beenderenhollen in Frankrijk en Engeland, in de aangespoelde zandvlakten van Abbeville en Saint-Acheul. Ik heb eenige dezer laatstgenoemde gereedschappen te Abbeville gezien in het museum van den heer Boucher de Perthes ...²²²

Doordat Worsaae de vondsten van de Kjökkenmøddinger aan die van Boucher de Perthes koppelde kon hij ook iets over hun ouderdom en herkomst zeggen wat hij op grond van de Deense vondsten niet kon:

... de ruwe gereedschappen van *silex*, van bepaalden vorm, gevonden in de heuvels van Denemarken en in de beenderhollen en zandlagen van Frankrijk en Engeland, moeten opklimmen tot een veel vroeger tijdvak dan de steenperiode, de cromlechs, de gedenkteecken der Druïden enz., en dat zij allerwaarschijnlijkst het werk zijn van een afzonderlijken stam wilden, die de eerste bewoners van het noorden en westen van Europa waren ...²²³

Op deze manier heeft Worsaae een steenperiode voor de steenperiode gecreëerd. In het door Janssen gepubliceerde gedeelte van Worsaaes brief spreekt deze niet expliciet van een tweedeling van de steentijd, maar uiteindelijk is het toch dat wat hij bedoelt. Hij is zelfs nog verder gegaan en heeft ook tweedelingen in de brons- en ijzertijd aangebracht:

In de maand Maart van het laatste voorjaar [1859] heb ik in eene zitting der koninklijke academie deze onderverdeeling der steenperiode, voorafgegaan (gevolgd?) van eene evenzeer nieuwe onderverdeeling van het tijdvak van het brons uiteengezet. Voor zes maanden is het mij gelukt op dezelfde wijze eene onderverdeeling van het ijzer-tijdvak vast te stellen ...²²⁴

Het is duidelijk dat Worsaae een meer gedetailleerde verdeling in het drieperiodensysteem aangebracht heeft, maar wat dat voor de brons- en ijzerperiode precies betekende wordt uit dit artikel niet duidelijk.

Wat de steentijd betrof gaf dit artikel wel enig idee over een nieuwe datering:

... indien men het tegelijk bestaan der wilde stammen en der verdwenen dierengeslachten aanneemt ... [betekent dit] dat de tegenwoordigheid van het menselijk geslacht in onze streken opklimt tot aanmerkelijke oudheid, dat het vroeger bestaan heeft dan de laatste *cataclysmes* die de oppervlakte van den grond zeer diep gewijzigd hebben ...²²⁵

De mens was dus ouder dan men tot op dit moment dacht.

Janssen publiceerde dit uittreksel uit een brief van Worsaae zonder enig commentaar en het moet voor de lezers dan ook een open vraag geweest zijn in hoeverre deze verdeling geaccepteerd werd of in hoeverre hij op Nederland van toepassing was. De mededeling over de verdeling van de brons- en ijzertijd was bovendien zo vaag dat er uit dit artikel niet eens valt af te leiden in hoeveel stukken die verdeling uitgevallen was. In de praktijk was er, op deze manier uitgelegd, niets met deze nieuwe indeling van het drieperiodensysteem te doen:

Leijden den 27 Aug. 60

Hochzuverehrender Herr und Freund!

Die schöne Gelegenheit die Sie mir durch den H' Fjeldskov eröffnet haben und die hochgeschätzte Geschenke die er mir in Ihrem Namen überreicht hat, veranlasst mich Ihnen eigenhändig einen freundlichen Gruss aus der Ferne zu senden, und Ihnen herzlich zu danken für die mir sehr willkommene und interessante Schriften: Nordiske Oldsager te 2^e Aug. und Ihre Abhandlung Om en ny Deling af Steen- og Broncealderen, und dies um so mehr, weil ich Erstere noch nicht besass (wenn ich sie auch Kannte), und letztere mir nur auszüglich bekannt war aus einer Mittheilung im Londoner Athenaeum, die ich vor einigen Wochen in dem von mir redigierten hiesigen Wochenblatt Konst - en Letterbode reproduziert habe. Die Nord. Oldsager sind äusserst wichtig, und bieten den reichsten Stoff zu weiterer Forschung und Vergleich, dürfte man dabei noch etwas wünschen so wäre es wohl wenigstens bei den jüngeren Perioden, eine mehr spezielle Andeutung des Alters der einzelnen Gegenstände, was sich doch von mehreren, meiner bescheidenen Ansicht nach, wohl ermitteln liesse. Wir werden aber über einige Zeit hierin sicherer gehen können und hoffen, das bei einer 3ten Ausgabe von vielen Sachen die Zeitangabe ihrer Ursprungs bei geschrieben werden kann. In wie weit ich Ihrer neuen Eintheilung der Stein- und Bronze-perioden meine völlige Zustimmung geben kann, werde ich erst bei durchstudirung Ihrer Abhandlung wissen, um aber damit schneller fertig zu werden würde mir (falls eine solche existierte) ein fränzosischer oder deutscher Text sehr willkommen sein, wo ich dann in Ihrem Namen das dänische Exemplar der Maatschappij der Nederl. Letterkunde darbielen würde. Für das Exemplar Ihrer Nord. Oldsager, betont der Maatschappij, sage ich Ihnen auch (als Vorsitzender) den besten Dank, und werde es selber bei der ersten Sitzung, anfangs October, zur Tafel bringen. In diesem Jahre habe ich vielfacher Arbeiten, als Redacteur den benannten Wochenblattes, wegen, nicht reisen können, doch hoffe ich im künftigen Jahre den Norden zu besuchen, von hieraus nach Copenhagen, und so über Schwerin und Berlin zurück, wo ich mich darauf freue persönlich Ihre Bekanntschaft machen zu können, und meinen hochgeschätzten alten Freund Thomsen (Staatsrath) wieder zu sehen, den ich Sie bitte meinen hochachtungsvollen Gruss zu überbringen, und den ich noch eigenhändig zu danken habe für den schönen u. interessanten Catalog den er mir vor einiger Zeit verehrt hat. Da H' Fjeldskov, den ich befragt, mir versichert zu können glaubte Sie besässen meine Schrift über alte Wandmalereien, hier selbst entdeckt, noch nicht, erlaube ich mir davon ein noch bei mir vorhandenes Exemplar für Sie zu bestimmen, als [wedergift] für Ihre liebe Gabe, und Hr Fjeldskov hat die Güte mit der Einhändigung derselben sich zu bethelligen, ich empfehle sie Ihrer Nachsicht, u. damit aufs Neue mich selbst Ihrem ferneren wohlwollenden und freundschaftlichem Andenken!

Mit erneuerter Zusicherung hochachtungsvoller Ergebenheit verharre ich,

Der Ihrige

D' L.J.F. Janssen

NS. Sie besitzen vermuthlich schon die Etudes géologico-archéologiques en Danemark et en Suisse par A. Morlot. Lausanne 1860. Wo nicht, wird es Ihnen, wenn es auch des Ihnen Neuem nicht enthalten möchte, sehr interessieren (pris 2 fr, 45 c.)²²⁶

De museumreis die Janssen in 1859 naar Duitsland, Hongarije, Bohemen en Zwitserland gemaakt had was hem duidelijk goed bevallen. Van de museumreis naar Kopenhagen, waarover hij het in deze brief

heeft, is echter nooit wat gekomen. Voorzover ik heb kunnen vaststellen heeft Janssen Worsaae nooit persoonlijk ontmoet. Hoe Janssen in contact gekomen is met Thomsen is onduidelijk. Voor zover ik heb na kunnen gaan is hij nooit in Denemarken geweest. Vermoedelijk heeft Thomsen ooit het Museum in Leiden bezocht en hebben deze twee elkaar bij die gelegenheid leren kennen. Omdat Janssen Thomsen zijn „hochgeschätzten alten Freund“ noemt zou men kunnen verwachten dat hij ook na deze ontmoeting schriftelijk met hem in contact gebleven is. Helaas is tot op heden niets van deze eventuele briefwisseling terug gevonden.

Over Janssens problemen met het drieperiodensysteem komen we verderop noch uitgebreid te spreken. De volgende brief van Janssen aan Worsaae die we nu nog bezitten wordt anderhalf jaar later geschreven.

Leijden den 12 Jan. 1862

Hochzuverehrender Freund!

Jetzt erst ist mir Die sehr willkommene Besendung zugegangen, worauf Ihre freundliche Zuschrift, nebst Cognossement,²²⁷ mir vor ungefähr 14 Tagen Aussicht gab; alles ist ungeöffnet und unversehrt geblieben und mir durch H' Woldsen, dem ich das Cognossement sofort zugeschickt und um seine gütige Vermittelung ersucht hatte, aus Amsterdam besorgt worden. Ich beeile mich dann nun auch Ihnen sofort diesen richtigen Empfang anzuzeigen, und Ihnen meinen verbindlichsten Dank zu sagen für die schönen Geschenke, die Feuersteingeräthe für unser Museum und Ihre Abhandlungen für unsere Maatschappij d. N. L. und für mich selbst. Die Feuersteingeräthe haben für mich ein besonderes Interesse, und fürs Museum grösseren Werth eben durch Ihre Bemerkungen über die Verschiedenen Perioden denen sie angehören sollen, ein isolirtes Vorfinden der roher und feiner bearbeiteten Geräthe, wovon besonders Ihr Land Beispiele liefert, berechtigt zu solcher Annahme allerdings, es wird sich aber bis jetzt noch keine allgemeiner Schluss daraus ziehen lassen, weil manche Beispiele anzuführen sind vom Zusammenfinden roh- und fein bearbeiteter Steingeräthe, was dann natürlich auch zu der Ansicht berechtigt es könnten die noch im rohen Zustande verbliebenen Geräthe entweder unvollendet sein, oder den Ärmeren des Volkes angehören, es ist daher gewiss höchstlobenswerth dass Sie so viel möglich aus allen Gegenden die Beispiele sammeln, und dazu auch Ihren Blick auf Holland u. Belgien richten. Gerne werde ich Ihnen darüber alles mittheilen was in meinem Bereiche ist, vollständig was unser Land betrifft, die Höhlen-Funde aber in Belgien, sind mir bloss schriftlichen Berichten mangelhaft bekannt, ich werde aber darüber an den Director der Königl. Alterthumssammlung in Brüssel schreiben (H' Juste [?]), und wenn dieser auch mehr Geschichtsforscher als Alterthumskenner ist, wird er mir doch Auskunft geben können. Vor der Hand kann ich Ihnen, was unser Land (Königr. der Niederlande) betrifft, die Beispiele, welche das isolirt vorfinden von roh bearbeiteten Steingeräthe bestätigen, nur zu Hilversum, in den dort aufgedugenen Stein-Herden, anweisen, worüber ausführlich in den Ihnen im Jahre 1853 zugeschicktes Hilversumsche oudheden Nachricht gegeben ist, in allen jenen Stein-Herden fand sich, mit Ausnahme eines einzigen feuersteinernen Axtes, bloss roh bearbeiteten Geräthe, und jener feuersteinere Axt (Hilvers. Oudheden S. 19) wurde nicht von mir selber, in einem Herde, gefunden, sondern von einem Arbeitsmanne, bei meiner Abwesenheit, welcher um den Fundort nachgefragt mir sagte, dass er ihn „glaube gefunden zu haben an der Stelle, wo ich früher den Herd N° 12 hatte aufgraben lassen“.

Da ich Morgen nach Amsterdam zu reisen habe, die Versammlung der Kön. Akademie der Wissenschaften beizuwohnen, werde ich erst Übermorgen Ihre Geschenke dem Museum einhändigen und der Maatschappij der N. L. anbieten Können; über entrée wird Ihnen dann auch noch wohl H' director Leemans Dank abtatten, wiewohl die Geräthe der meiner besonderen Sorge anvertrauten Abtheilung des Museums zugehören. Sie haben in Ihren Studien das beneidenswerthe Glück, das Ihr König Ihrer Wissenschaft u. Ihnen selbst ermunternd u. fördernd zur Seite steht. Bei mir ist das eben nicht der Fall, habe ich auch seit mehr als 25 Jahren wissenschaftlich gearbeitet und in und ausserhalb des Vaterlandes Forschungen angestellt, von jener Seite wurde mir nie ein Zeichen der Ermunterung zu Theil. Mit vielem Interesse las ich zur Zeit die Abhandlung Ihres alterthumskundigen Königes über den Bau etc. der Steingräber, und ich habe darauf auch gelegentlich die Aufmerksamkeit unserer Akademie der Wissenschaften gelenkt, in dem das

Vorhaben besteht, dieselbe zu benutzen bei der von der Akademie beschlossenen Herausgabe meiner Zeichnungen der in hiesigen Lande noch vorfindlichem Steingräber (Hunebetten). Da indessen unsere 2te Kammer der Staten-Generaal das für die Akademie entworfene Budget leider mit f 6000 beschnitten hat, wird von dieser Herausgabe vor der Hand wohl nichts Kommen!²²⁸

Mit Bezug auf die Steingeräthe würden Sie mich sehr verbinden, durch eine Mittheilung Ihrer Ansicht über die Weise wie man, ohne Metallgeräthe, die überaus fein u. zierlich verfertigten Sachen hat darstellen Können? Als mein geschätzter Freund Thomsen im vorigen Jahre hier war, fragte ich ihn deswegen, er schien dies nicht räthselhaft zu finden, aber die von ihm eilends u. Kurz angedeutete Methode blieb mir unklar.

Mit besonderem Behagen u. vollkommener Einstimmung habe ich Ihren kräftigen Protest gegen J. Grimm's altes-neues Völkerrecht gelesen, die Rüge u. Persiflage ist höchst verdient, es ist von solch einem übrigens sehr humanen Gelehrten sowohl zu verwundern als innig zu bedauern.²²⁹ Ihr Protest wird mich vermuthlich veranlassen von meiner Seite ihm auch zu antworten auf das was er von Hollands aufgehen in Deutschland geträumt.

Indem ich Ihnen bald die gefragten Mittheilungen zusenden zu Können hoffe, verharre ich hochachtungsvollst,

ganz der Ihrige
L.J.F. Janssen²³⁰

Het is opvallend dat Janssen op Worsaaes vraag naar ruw bewerkte stenenwerktuigen de Hilversumse haardsteden meldt. De hierin gevonden voorwerpen zijn weliswaar maar heel weinig bewerkt, maar absoluut niet ruw. Dit kwam doordat deze objecten hun vorm niet door afslaan, maar door slijpen verkregen hadden. Janssen schijnt bij het woord ruw niet aan de structuur van de objecten, maar aan de geringe bewerking gedacht te hebben. Dit kwam vermoedelijk doordat hij niet werkelijk vertrouwd was met objecten uit de Kjøkkenmøddinger en de Belgische en Franse grotten. Ook kunnen we ons afvragen of hij zich gerealiseerd heeft wat het voor de datering betekende wanneer hij zijn Hilversumse vondsten in Worsaaes eerste groep indeelde. Wanneer deze er, met Janssens datering, werkelijk in thuishoorden moest er, tot in de Romeinsetijd, in het Gooi, een enclave geweest zijn van de oorspronkelijke, uiterst primitieve, bewoners van Europa. De hieruit voorkomende consequenties voor Worsaaes verdeling van het stenen tijdperk en voor het hele drieperiodensysteem zullen we hier verder buiten beschouwing laten.

Het bezoek van Thomsen waar Janssen het in deze brief over heeft vond eind november 1861 plaats. Op 10 november 1861 gaf de Deense Koning (Friederich VII) de toen 73 jarige Thompsen opdracht om een verzameling noordse oudheden aan de Franse keizer (Napoleon III) te brengen. In een brief van 16 november 1861 aan Lindenschmit meldt Thompsen dat hij op punt van vertrekken staat en op 4 december schrijft hij van uit Parijs aan Lindenschmit.²³¹

Dat Janssens contacten met Denemarken sterk waren valt ook uit zijn bibliotheek af te leiden. Daarin bevonden zich 29 Deense titels, waaronder 11 van Worsaae. In deze bibliotheek bevonden zich als kernwerken Thomsens *Leitfaden* uit 1837 en Worsaaes *Nordiske Oldsager* uit 1859.

Het is duidelijk dat Janssen goed op de hoogte was van alles wat er in deze periode in Denemarken gebeurde.

Dit laatste zorgde er echter niet voor dat hij een werkelijk begrip voor het drieperiodensysteem ontwikkelde. Wat dat betreft bleef het tobben zoals we uit de volgende ongedateerde aantekening kunnen zien:

Over de benaming van Steenperiode.

Die benaming is niet juist, wanneer er sprake is van een algemeene Classificatie der niet-romeinsche vóór-Christelijke oudheden, deels omdat er te veel voorbeelden van gemengden aard zijn, waar metaal tevens gevonden wordt (de overgangstijd), deels omdat er nog vele monumenten zijn, waarvan men nog niet weet tot welke periode ze behoren, als Schanzen, landweren, legerplaatsen enz. Voor zulk eene Classificatie is de benaming gedenkteeken van steen en van aarde de beste, als de stof waaruit zij voor 't grootste gedeelte bestaan. Wanneer het echter gereedschappen geld die gevonden zijn, hetzij in de losse aarde, veen of zand, hetzij in graven, heuvels enz., zie ik geen bezwaar om de benaming steenperiode bij te behouden.²³²

Janssen was niet de enige Nederlander die ondanks goede Deense contacten het drieperiodensysteem niet omarmde. Ook De Haan Hettema (1796-1873) schijnt moeilijkheden met het

accepteren van het nieuwe systeem gehad te hebben. Deze was net als Janssen lid van de Koninklijke Sociëteit voor Noordsche Oudheden. Waar we bij Janssen kunnen vermoeden dat hij Deens kon lezen weten we dat bij De Haan Heattema zeker. In 1846 kreeg deze het gevoel dat de oudheidkunde in Nederland op een te laag pitje stond:

Het onderzoek naar oudheden begint in *Nederland* meer en meer veld te winnen, hoewel de buit, tot nu toe gemaakt, nog zeer gering is.

Ik weet, dat bij eenige Genootschappen en bij sommige liefhebbers wel eenige voorwerpen bewaard worden, doch het getal zal, wanneer ik in aanmerking neem, wat ik dezen zomer te dien aanzien in *Leiden* zag, alwaar de verzameling van Germaansche Oudheden al zeer gering is, niet groot zijn, en dit deed mij vermoeden, dat men hieromtrent niet genoegzaam was ingelicht, en alle daartoe betrekkelijke voorwerpen, vooral van steen, niet genoeg kende.²³³

Om een extra impuls te geven aan het oudheidkundig onderzoek in Nederland publiceerde hij een vertaling van *Om Nordiske Oldsager og deres Opbevaring – Opgraving en Bewaring van Oudheden* - uit 1831 in *de Vrije Fries*. Opvallend hierbij is dat hij zich van deze oude tekst bediende en niet Worsaaes *Dänmarks Vorzeit durch Alterthümer und Grabhügel beleuchtet* uit 1844 gebruikte. Door dat De Haan Hettema voor deze tekst uit 1831 koos kregen de lezers van de *Vrije Fries* in 1846 nog een verdeling in twee periodes voorgeschiedeld, bestaande uit voorwerpen uit den Heidensche tijd en voorwerpen uit den Christelijken tijd.

Nu duidelijk is geworden dat Janssens contacten met Denemarken veel intensiver waren dan ik oorspronkelijk dacht moet ik hier even terug komen op een opmerking uit Janssiana II.²³⁴ Ik meldde hierin dat het idee dat de stenen, benodigd voor de bouw een hunebed, verplaatst werden door middel van rollers in 1852 voor het eerst door Koning Frederik VII gepubliceerd was in het *Antiquarisk Tidsskrift*. Dit is slechts gedeeltelijk waar. De koning meldde er het volgende over:

Vroeger heeft men het vermoeden geuit, dat de zware deksteen met hefboomen langs een aangebrachte schuinsche helling konden opgevoerd worden, waartoe intusschen eene aanmerkelijke aanwending van krachten gevorderd wordt, en welzulke groote, dat men stellen mag, dat de bewoners van dientijd, toen het mechanismus zonder twijfel op een zeer lagentrap stond, kunnen geacht worden, daarover niet te hebben kunnen beschikken.²³⁵

Het idee om rollers te gebruiken was dus vermoedelijk al voor 1852 gebruikt. Helaas geeft de koning hier voor geen bron. De koning zelf wijst dit idee op dit moment af. Uit Janssens bibliotheek catalogus blijkt dat hij van 1843 tot 1857 lid was van dit tijdschrift. Verder blijkt uit het relatief grote aantal Deense titels in zijn bibliotheek, zie de Appendix, dat hij hoogstwaarschijnlijk redelijk in staat was om Deens te lezen. Het is dus mogelijk dat hij de boven geciteerde opmerking kende toen hij in 1853 zijn *Over de beschaving der allervroegste bewoners van ons vaderland* schreef. Janssen stuurde, zoals we gezien hebben, een exemplaar van dit artikel naar Denemarken. Vier jaar later, in 1857, kwam Frederik VII met het zelfde idee in een lezing voor de Koninklijke Sociëteit voor Noordsche Oudheden.²³⁶ Voorzover ik heb kunnen nagaan bevond er zich in Janssens bibliotheek geen oudere bron voor dit idee. Dit wil echter niet zeggen dat het niet mogelijk is dat Janssen die wel kende. In 1845 publiceerde Haasloop Werner in het *Nederlandsch Magazijn, ter verspreiding van Algemeene en Nuttige Kundigheden* een artikel over "Hunnebedden en steenen gedenkteeken". Haasloop Werner start dit artikel met de vraag hoe deze monumenten gebouwd zijn. Hoewel hij begint met het citeren van Picardt is het duidelijk dat hij de reuzen als bouwers afwijst. Vervolgens komt hij met een antwoord dat hij in een Duits tijdschrift gevonden heeft:

Waardoor de vraag ontstaat, welke middelen bezigden dan wel de over-oude bewoners in dat land bij de oprigting der steenen gedenkteeken? – Welke vraag ons door P. Wigand nagenoeg op deze wijze beantwoordt: ...²³⁷

Haasloop Werner laat hierop een goede, vrijwel volledige vertaling van het hieronder geciteerde Duitse artikel volgen. Als auteur noemt Haasloop Werner de rechtsgeleerde en historicus Paul Wigand (1786-1866) die we nu hoofdzakelijk nog kennen door zijn briefwisseling met de gebroeders Grimm. Deze was hoofdzakelijk in de middeleeuwen geïnteresseerd. Wigand raakte echter tussen 1826 en 1834 zijdelings bij oudheidkundige onderzoekingen betrokken doordat hij het *Archiv für Geschichte und Alterthumskunde*

Westphalens uitgaf. In de tweede jaargang, 1827, vinden we het artikel waaruit Haasloop Werner een gedeelte in het Nederlands vertaalde. Uit de titel van dit artikel blijkt dat Haasloop Werner het aan de verkeerde auteur toegeschreven heeft:

Alterthümer im Kreise Meppen. Untersucht, entdeckt und beschrieben von Heinrich Bödiker, Advokat und Landmesser zu Aschendorf.

Bödiker beschrijft in dit artikel een aantal sterk verwoeste hunebedden om vervolgens twee vragen te stellen en te beantwoorden. Één, hoe werden de hunebedden gebouwd en twee, waar dienden ze voor. Voor ons is vooral het antwoord op vraag één interessant:

1. Welches Verfahren hatten die alten Einwohner dieses Landes bei der Errichtung und Konstruktion jener Monumente?

Einfach, wie ihre Lebensweise, gebrauchten unsere Vorfahren auch nur die einfachsten Mittel, wie sie ihnen der natürliche Verstand an die Hand gab, bei der Aufeinanderthurmung so grosser und ungeheurer Steinmassen zu den Denkmälern, welche ihre Enkel, die doch alle Künste der Mechanik, vom Hebel bis zur Schraube ohne Ende erlernten, mitunter als Werke von Riesen angestaunt haben.

Diejenigen Gegenden, wo mehrere größere und kleinere zu jenen Bauten taugliche Steine sich vorfanden, waren für die Errichtung derselben am bequemsten; wir müssen daher annehmen, daß solche vorzüglich zur Errichtung unserer Denkmale gewählt worden sind. Nachdem man den Platz für die Aufführung derselben bestimmt und geebnet hatte, fing man damit an, daß man die Grundsteine durch darunter angebrachte Hebel auf Walzen von Baumstämmen brachte, und so mit Hülfe von Pferden oder Ochsen über den geschlichteten Boden an den Ort ihrer Bestimmung schaffte. Hier wurde ihrer so viele, gewöhnlich zu dreien, nebeneinander aufgerichtet, als die Zahl der darüber zu legenden Decksteine erforderte. Zuweilen mag man auch mehr Grundsteine genommen, oder einzelne Decksteine (wo unter ich hier überhaupt die größeren Steine verstehe) ohne Unterlage gelassen haben.

Dann begann die Einfassung der Grundsteine mit kleineren Kieseln und Erde, welches wegen der Festigkeit geschah, und als eine Art Mauerwerk betrachtet werden kann; worüber zuletzt noch eine Decke von Erde gelegt wurde, wodurch das Werk die Gestalt eines allmählig sich erhebenden Hügels mit den hervorstehenden Spitzen der Grundsteine erhielt, und so für die Aufwältzung der größeren Decksteine bequem und geschickt gemacht wurde. Nunmehr wurden diese, wenn gleich mit mehr Anstrengung wie vorhin bei den Grundsteinen, jedoch ohne daß man nöthig hat, übernatürliche oder Riesenkräfte anzunehmen, wie dort, nachdem sie auf runde Bäume gewälzt worden, durch zugthiere auf den Hügel gezogen und hier mittelst angemessener Hebel in die gehörige Lage auf den Grundsteinen gebracht. Bei Ueberfluß von Steinen, oder vielleicht auch aus besonderer Absicht, wurde hierauf der Hügel oft noch mit Ringsteinen umgeben, und so das Werk vollendet.

Die Richtung der Denkmale wurde gewöhnlich von Morgen gegen Abend nach den Lauf der Gestirne genommen ...

Die Menge Scherben, welche sich oft zwischen den Kieseln der Grundlage finden, erklärt sich daraus, daß man die zerbrochenen, oder sonst nicht mehr brauchbaren Opfergefäße, wofür ich die ausgegrabene Scherben und ganz erhaltenen thönernen Geschirre halte, nicht besser vor ungeweihten Händen schützen zu können glaubte, als wenn man sie dort an geweihter Stätte mit einmauerte; denn gewiß waren die Steindenkmaler geheiligte, und deshalb unverletzliche Orte; mögen sie nur eine religiöse oder andere öffentliche Bestimmung gehabt haben ...²³⁸

Wanneer we de trekdieren door mensen vervangen, hebben we hier min of meer dezelfde manier van bouwen als die Janssen in 1853 in zijn *Over de beschaving der allervroegste bewoners van ons vaderland* beschreef. Aangezien dit artikel uitstekende diensten zou hebben kunnen bewijzen bij het schrijven van *Drenthse Oudheden*, maar daarin niet genoemd wordt, is het waarschijnlijk dat Janssen het niet gelezen heeft. Omdat Janssen Haasloop Werner kende (en hem in een ander verband citeerde) is het niet uitgesloten dat hij diens vertaling wel gezien heeft.

Het antwoord van Bödiker op de vraag waarvoor de hunebedden diende is minder interessant. Hier sloot hij zich bij een al langer bestaande verklaring aan en heeft hij niets nieuws te melden:

Unsere Steindenkmale nun, welche die alten heidnischen Einwohner dieses Landes ... aufrichteten, haben ... ohne Unterschied, obgleich wohl am häufigsten zu Altären, doch auch bald zu Volksversammlungsplätzen, und bald zu Gerichtsstätten gedient.²³⁹

Bödiker baseerde zich hierbij hoofdzakelijk op Tacitus en andere klassieke bronnen. Dat de legende een van deze hunebedden voor Sorbolds Graf hield, een koning die volgens hem in 783 gesneveld was,²⁴⁰ is voor hem onacceptabel:

Vielleicht ist Sorbold der Name eines Friesischen Anführers gewesen, welcher auf dem Hümling umkam, und dessen Urne in d e r N ä h e des nach ihm benannten Denkmals beigesetzt wurde ... Die beim Nachgraben gefundenen Scherben, welche sämtlich von ziemlich feinem Thon waren, und wovon keine, wie der Augenschein lehrte, zu einer Todtenurne gehört hatte, wie man sie gewöhnlich in unserm Kreise findet, deuten ... auf einen heidnischen Opfer-Altar von weit höherm Alter hin, bei welchem die zertrümmerten Gefäße etwa als Opfargeschirre gebraucht worden sind. Auch fand ich weder eine Menge Kohlen noch Ueberbleibsel von Knochen, welche man doch sonst in den Grabhügeln unserer Vorfahren immer antrifft.²⁴¹

Het is duidelijk dat Bödiker ontdekt had dat er een duidelijk verschil was tussen het aardewerk uit de hunebedden en dat wat buiten de hunebedden gevonden werd. Hij interpreteerde dit echter niet als een verschil in cultuur van de bouwers, maar als een gevolg van de functie van dit aardewerk. Hierdoor bleef hem de vraag hoe deze twee monumenten zich in tijd tot elkaar verhielden bespaard. Ze stamden beide van het zelfde volk en de gewoonten van dat volk waren door o.a. Tacitus beschreven.

Veluwsche brandkuilen

De haardsteden waren qua vorm en inhoud uniek, maar een haardstede of een kuil waarin een vuur gestookt was kende Janssen al uit een vroeger onderzoek. In 1842 had hij er tijdens zijn onderzoek in de Hunneschans aan het Uddelermeer ook een gevonden:

Daarna werd de kuil in de zuidelijke zijde van de wal voorgenomen ... Nadat de dikke graszode weggestoken was, kwam men op eene geelbruine vettige leemaarde, die, nadat zij op 0,3 el doorgraven was, opgevolgd werd van eene tamelijk dikke en vaste laag houtskolen. Hoe zorgvuldig deze kolen ook doorzocht werden, vond men daarin, noch ook daarbij, eenig voorwerp van techniek. Slechts scheen uit de diepte, waarop zij gezeten waren, te mogen worden afgeleid, dat die kuil evenmin van late dagteekening was, als de glooiende hoogte van het binnenplein. Hij was oogenschijnlijk voor een' kleinen vuurhaard te houden.²⁴²

Naast de houtskool waren er geen overeenkomsten, maar het was mogelijk dat deze haard uit dezelfde basis gedachte gebouwd was als de Hilversumse. Het was de moeite waard om nog eens wat meer op de Veluwe rond te kijken.

Ook dit keer begon het onderzoek, even als in Hilversum, met een ander intrigerend fenomeen:

Op de heide tusschen het dorp Ede en de gehuchten Wekerom en Roekel, $\frac{1}{2}$ uur van de kom des dorps Ede verwijderd, links van den rijweg die van Ede op Roekel loopt, bevinden zich (even als ook elders op die heide, en als in de provincie Drenthe) verscheidene vierkante en langwerpige heideperkjes, die eene middenlijn van 30, 40, 50 tot 60 el hebben, en van elkander gescheiden zijn door een laag walletje van p.m. 30 tot 50 duim breedte en 10 tot 20 hoogte. De oorspronkelijke bestemming dier perkjes ligt nog in het duister.²⁴³

In tegenstelling tot de kampen die hij op de Hilversumse heide onderzocht ging het bij de structuren op de Wekeromse Heide heide om echte celtic fields. Hij onderzocht ze voor het eerst in 1848. In het rapport dat hij over dit onderzoek aan de minister van Binnelandsche Zaken stuurde verklaarde hij ze voor identiek en even oud als de legerplaatsen die hij in Drenthe onderzocht had.²⁴⁴ Bij zijn hernieuwde onderzoek bracht een nieuwe vondst hem echter op andere gedachten:

Huneschans

In de voormelde buurschap de Valk werden in enkele walletjes van die perkjes scherven van oudgermaansch aardewerk gevonden. In de perkjes zelve, ofschoon men er daar herhaaldelijk in gegraven heeft, werd niets van menschenlijke hand afkomstig ontdekt. Onlangs echter is in een walletje, behoorende bij soortgelijke perkjes op den *Heiligenberg*, in het gehucht Roekel, eene vuursteen wig gevonden van 9 duim lengte, aan alle zijden bewerkt ... Deze bijzonderheid leert, dat die perkjes op de Roekelsche heide uit den tijd zijn, toen steenen gereedschap in zwang waren en niet, gelijk ik aangaande de Drenthsche gemeend heb, uit een' lateren tijd dan de steenperiode.²⁴⁵

Volgens Janssen stamden zowel de hunebedden als de haardsteden uit de steenperiode. Hij had hier dus te maken met een fenomeen dat uit dezelfde periode stamde en vermoedelijk dus door dezelfde mensen vervaardigd was. Conclusies die hij uit de Roekelsche vondsten trok zouden dus ook van toepassing zijn op de bouwers van haardsteden en hunebedden. Helaas vertelden deze structuren niets. Gelukkig kon hij ze in verband brengen met een ander fenomeen dat er vlak bij gevonden werd.

Geheel in de nabijheid nu van bovengenoemde aan den weg van Ede naar Roekel gelegen perkjes bevinden zich in de heide onderscheidene kleine en ondiepe kuilen, die, daar zij gemiddeld slechts een el middellijn en 20 duim diepte hebben, aan het zoekend oog ligt ontsnappen, vooral wanneer de *erica's* der heide hoog en niet door hak of spade afgekapt zijn. Op die plek heb ik ongeveer twintig dier kuiltjes aan een opzettelijk onderzoek door opgravingen onderworpen. Deze lagen 2, 4, 7, 14, 24, 28 en 36 el van elkander ...²⁴⁶

Janssen geeft een compacte beschrijving van de kuilen die hij opgroef:

In No. 1 vond ik, ter diepte van $\frac{1}{2}$ el onder den beganen grond, die van eene dikke schors heide voorzien was, eene menigte houtskolen, die zich over eene oppervlakte van een el verspreidden, maar in het midden een weinig trechtervormig naar beneden liepen. Hieruit bleek, dat er oorspronkelijk een kuil gemaakt en daarin sterk gestookt was.

No. 2 tot 7, leverden nagenoeg dezelfde uitkomsten als No. 1; doch in een dier kuilen had de laag houtskolen de bijzondere dikte van $\frac{1}{2}$ el in het midden, en tusschen de houtskolen bevond zich nog eene leemlaag van 10 duim dikte, waaruit volgde, dat er op twee onderscheiden tijden in gestookt was; vermoedelijk was de eerste stoking met leem gedempt geworden. Voorts vond men in een' dier kuilen, tusschen de houtskolen, een' wigvormigen, en in een' anderen een'

mesvormigen steen, beiden onbewerkt naar het scheen, maar die er toch opzettelijk schenen ingelegd te zijn.²⁴⁷

De belangrijkste vondsten werden echter gedaan terwijl Janssen niet aanwezig was:

Ottho Gerhard Helderling
(1804-1876)

Belangrijker waren de uitkomsten die No. 18 opleverde. Deze kuil was buiten mijne tegenwoordigheid door ... Van Zantbergen opgegraven, en zijne mededeeling daaromtrent komt hier op neder. De kuil had de middellijn van 1½ el; ter diepte van een voet onder den beganen grond bevond zich eene laag houtskolen; op of tusschen deze lagen *twee steenen wiggen*, die bewerkt en van eene scherpe snede voorzien waren. Deze wiggen zijn door mij te zijnent bezigtigd; de eene was van grauwen granietsteen ...de andere van kalksteen ...Deze wiggen waren door hem bestemd voor den heer O.G. Helderling Jun. te Hemmen, in wiens verzameling zij zich thans wel bevinden zullen.²⁴⁸ Dezelfde Van Zantbergen had in een andere kuil nog eene soortgelijke ontdekking gedaan. Die kuil, van een el middellijn, bevatte, ter diepte van ½ el onder den beganen grond, eene laag houtskolen, en tusschen deze laag eene wig, die, even als de twee vorigen, goed bewerkt en van eene tamelijk scherpe snede voorzien was. Zij werd mij mede te zijnent vertoond en was van gelen jaspis, lang 7½

duim, en de vorm kwam met dien der eerstgenoemden overeen. Ook deze was voor evengemelden heer bestemd.²⁴⁹

Deze kuilen waren dus net als de Hilversumse haardsteden aan stenen bijlen gekoppeld. Het grote verschil was echter dat die messen hier scherp en in Hilversum stomp waren. Opvallend genoeg gaat Janssen hier echter niet op in. Volgens Janssen waren deze kuilen, net als de haardsteden, na gebruik, opzettelijk weer dicht gemaakt. Op dezelfde heide vond Janssen nog een tweede groep kuilen:

Zij waren gelegen twintig minuten ten zuiden van Wekerom, dicht aan den rijweg van Arnhem naar de Valk. Daar telde ik er ruim vijf en twintig, die doorgaans slechts 2 en 3 el, een enkele maal 10 el van elkander verwijderd, en tamelijk regelmatig gegroepeerd waren.²⁵⁰

Ook hier in deed Janssen weer opgravingen:

In een' kuil die p.m. 30 duim diep was, vond ik, nadat de heideschors en het zand ter dikte van ½ el was weggegraven, eene ronde stookplaats van 1½ el middellijn, waar de met asch vermengde houtskolen dicht op elkaar gepakt zaten; de houtskolenlaag had in het midden 20 en aan de zijden 10 duim dikte. Tusschen deze houtskolen bevonden zich enkele verbrande beendertjes, wier fragmentarische toestand echter geene nadere bepaling gedoogde, alsmede een fragment van aardewerk, afkomstig van een pot en van oud-germaansch karakter. Op den bodem lagen eenige keisteenen, die er opzettelijk schenen ingevlijd te zijn en door het vuur aangebrand waren. De houtskolen waren kennelijk van eikenhout, en hunne massa was zoo groot, dat de timmerman Van Zantbergen verzekerde, dat er wel honderd bossen hout moesten verstookt zijn, om zulk eene massa kolen te erlangen ...

Een vierde kuil, 530 el ten westen van den *Heiligenberg* gelegen, en wel binnen een der daar aanwezige perkjes, had 3 el middellijn; ter diepte van 65 duim onder den beganen grond bevond zich eene laag houtskolen, en daatusschen een vuursteen mesje [dat overeen kwam met een mesje dat in de Huneschans gevonden was].²⁵¹

Het was duidelijk dat er een directe verbinding tussen deze kuilen en mensen die stenen werktuigen gebruikten bestond. Er zat echter een voetangeltje onder het gras. Er waren nog meer kuilen. Die waren wat groter, maar leverden vaak dezelfde vondsten op:

Het is daarom te vermoeden dat zij uit denzelfden tijd dagteekenen als de kleinere kuiltjes ...²⁵²

Een van deze kuilen leverde een probleem:

Deze laatste heeft namelijk eene middenlijn van 30 el en op haren rand liggen twee heuveltjes, die vermoedelijk grafheuveltjes zijn; want een ander soortgelijk heuveltje, slechts 10 el westelijk van den kuil gelegen, en 4 el breed, bleek mij bij onderzoek een grafheuvel te zijn; ter diepte van $\frac{1}{2}$ el vond ik eene laag houtskolen, die met asch vermengd was en daartusschen fragmenten van verbrande beenderen en brokken van oud-germaansche urnen of potten, waaronder één van bijzondere dikte; alsmede een fragment van een' koperen hals- of armring, naar het scheen, en eenige fragmenten onbestembaar koper ...²⁵³

Hoewel Janssen het nergens zegt moet ook hij begrepen hebben dat deze grafheuvel uit de bronstijd stamde. Wanneer de verbinding met de kuil dus klopte, dan moest ook die uit de bronstijd stammen. Als dat waar was, wat betekende dat dan voor die andere kuilen? Janssen gaat op deze vraag niet in. Hij concentreert zich op de verschillen en overeenkomsten tussen de Veluwsche en de Hilversumse brandkuilen en haardsteden:

... het gebrek aan steenen bevoeringen en muurtjes bij de Veluwsche haardkuilen ... kan toegeschreven worden aan gebrek van natuurlijke steenen op die Veluwsche heide ... En wanneer men op de Veluwe wegens gebrek aan materiaal geene bevoeringen, noch muurtjes gemaakt heeft, is het ook gemakkelijk te verklaren, waarom de grondslagen dier haardkuilen meer trechtervormig waren dan de Hilversumsche; want de natuurlijke gedaante van kuilen, in zandgrond uitgegraven, is gewoonlijk trechtervormig ... Het verschil derhalve tusschen de Hilversumsche en de Veluwsche haardkuilen is onzes inziens niet zoo aanmerkelijk, dat men aan beiden eene verschillende bestemming zou hebben toe te kennen; integendeel, wij gelooven dat een onpartijdig onderzoek dringt tot het aanemen van eene gelijksoortige bestemming voor beiden, en dat men zonder vermetelheid zal mogen stellen, dat beiderlei haardkuilen afkomstig zijn zoo niet van denzelfden volksstam, dan toch van volkstammen die op gelijken trap van beschaving stonden.²⁵⁴

Het onderzoek in Hilversum gaat door

Op 2 augustus 1853 was Janssen opnieuw op de Hilversumse heide aanwezig, dit keer in gezelschap van de heer Van Hengst. De vondsten waren weer min of meer hetzelfde, eigenaardig als altijd:

Drie der pijlpunten zijn eigenaardig van vorm; de eene, een ovaal rolsteentje, is slechts aan een einde driezijdig bijgeslepen; de tweede, eveneens een ovaal rolsteentje, is aan het eene einde vijfzijdig bijgeslepen; de derde is plat en vijfhoekig, terwijl de twee langste zijden zich in eene scherp geslepen punt vereenigen. Zulke en andere afwijkende vormen schijnen vooral toe te schrijven te zijn aan de natuurlijke gedaante der rolsteentjes die men tot deze gereedschappen koos en slechts een weinig bijwerkte.²⁵⁵

Volgens de afrekening die Janssen, in 1854, aan de minister van Binnenlandse zaken stuurde reisde hij van 12 tot 29 augustus 1853 naar Hilversum en Ede. De opgave van deze data kan niet juist zijn, omdat Janssen al op 15 augustus vanuit Leiden een brief naar Perk stuurde met nieuws over zijn werk in Ede. Wanneer hij zowel in Hilversum als in Ede geweest is moet hij dus eerder vertrokken zijn. We zullen ons hier verder niet om de precieze data bekommeren, omdat die wel niet meer te achterhalen zullen zijn. Omdat hij Perk over zijn ontdekkingen in Ede schrijft kunnen we ervan uitgaan dat hij zijn reis in Hilversum begonnen is. Aangezien hij 20 oude brandkuilen in Ede opgroef, moet hij het grootste gedeelte van zijn tijd in die gemeente doorgebracht hebben:

Leijden den 15 Aug. 53.

WelEdelGgestreng Heer en zeer geachte vriend!

Behouden teruggekeerd zijnde van den uitstap naar Ede heb ik terstond nagezien of de teekening N° 12 van den hr. de Rijk bij mij berustte, dit is gebleken niet het geval te zijn, en ik veroorloof mij dus U te verzoeken om natezien of ze niet nog bij U gedeponeerd is en zoo ja – ze mij overtemaken. Van den hr. Six heb ik den kolossalen wig ontvangen. Het spijt mij ZE hier om te moeten hebben bewegen doch dat stuk is gewis geheel eenig en bovendien in eene haardstee gevonden waarvan alles in het Mus. alhier bewaard is.

Te Ede heb ik meer dan 20 oude brandkuilen opgegraven, waarin verbazend vele houtskolen en asch, doch slechts in enkelen vond ik een steenen voorwerp. Inmiddels zijn die uit denzelfden tijd als de Hilversumsche en hebben misschien dezelfde bestemming gehad.

Met hoogachting en vriendelijke groeten aan de Uwen

Uwdwdr en vd
L.J.F. Janssen²⁵⁶

Helaas bespreekt Janssen hier niet de stenen voorwerpen die hij gevonden heeft. Dit is verbazend omdat ze er vermoedelijk anders uitzagen dan de uiterst primitieve Hilversumse.

Tijdens zijn bezoek aan Hilversum heeft Janssen ongetwijfeld de verzameling van Perk bekeken. We moeten hier de gang van zaken reconstrueren, omdat er duidelijk een gat in de briefwisseling zit. Naar het zich aan laat aanzien realiseerde hij zich na 15 augustus dat hij in de verzameling van Perk een opvallend potje had gezien en intrigeerde dit hem zo dat hij Perk een brief schreef met het verzoek om dit potje te mogen lenen om het op z'n gemak te kunnen bestuderen. Op 25 augustus vroeg Perk het potje terug:

Leijden 29 Aug. 1853

WelEdelgestreng Heer en Vriend!

Ingevolge uwe vriendelijke letteren van den 25 ll. en het daarin uitgedrukte verlangen zend ik hiernevens het potje van de Vuurst terug, in de hoop dat, wanneer het ooit door U mogt worden weggeschonken, het Museum alhier door U zal bedacht worden, uit hoofde van de bijzonderheid dat zich aldaar een urtje bevindt, uit een' grafheuvel te Eext (Drenthe) in 1756 opgegraven, waarvan de versieringen met die van uw potje bijzonder overeenkomen. Soortgelijke potjes zijn onder Germaansch aardewerk wel niet zeldzaam, maar in ons vaderland zijn ze nog weinig gevonden. Of het Frankisch zij zou ik niet durven bijvallen, maar 't zou wel uit het Frankische tijdperk kunnen zijn, voor zoo ver ik op aardewerk uit dat tijdperk dezelfde soort van versieringen gevonden heb, intusschen weet men niet hoe hoog in oudheid, in voor-Frankischen tijd, die versiering opklimt, en het aardewerk zelf raadplegende, zou ik het potje eer voor Oud-Germaansch, dan voor Frankisch uit den Merovingischen of Carlovingischen tijd houden.

Het urtje van Eekst is vermeld in de Germaansche en Noordsche monumenten van het Museum van Oudheden bl. 27 N° 73, vergel. Pl II fig. 39.

De bij U berustende teekening van den hr de Rijk major, is N° 12 der haardsteden, en aldus ook gemerkt, gelijk mij de heer de Rijk gezegd heeft, ik twijfel er niet aan of zij zal door U als de druktens wat voorbij zijn teruggevonden worden, en houd mij dan tot verzending aanbevolen.

Door een ongeluk met den lithographischen steen is de uitgave van het verslag over de Hilversumsche zaken wat vertraagd geworden, doch het zal spoedig volgen.

De mededeeling aangaand Ede bewaar ik tot eene persoonlijke ontmoeting, daar het echter niet waarschijnlijk is dat ik in den eersten tijd in uwe nabijheid kom, heb ik gemeend de terugzending van het potje, waarvan ik eene teekening gemaakt heb, niet te mogen uitstellen.

Met vriendelijke groeten aan Mevrouw, Kinderen en huisgenoten en na verzekering van alle hoogachting blijf ik mij aanbevelend noemen

UwEGdwdr en vriend
L.J.F. Janssen²⁵⁷

Janssen begreep dat het hier niet om het gewone Germaansche aardewerk ging, maar wat het precies was wist hij niet. Perk hield het voor vroeg middeleeuws, maar Janssen twijfelde. Het kon veel

ouder zijn. Terecht concludeerde hij dat er nog te weinig over dit soort aardewerk en de ontwikkeling daarvan bekend was om er iets met zekerheid over te kunnen zeggen:

Leijden 3 Sept. 1853

WelEdelGestrenge Heer en vriend!

Terwijl ik met dankzegging hiernevens de portefeuille retourneer, waarin de teekening mij bij uwe letteren van den 30 Aug. overgezonden, vrees ik slechts ten halve aan uwe verwachting te zullen voldoen. Immers uit voorn[oemde] letteren blijkt dat die teekening in originali door U teruggewacht wordt, terwijl ik van den beginne aan in de meening verkeerde dat zij als behoorende tot die haardsteden wier opgraving ik persoonlijk leide bij de verzameling dier voorwerpen zoude komen, in dien geest werd zij dan ook, bedrieg ik mij niet geheel, door den hr. De Rijk, vervaardigd, die mij ook nog per brief van zijn zoon liet weten, dat zij eerlang aan mij zijn gezonden worden, en wien ik daarvoor dan ook reeds mijn voorloopige dank betuigd heb. Ik hoop te meer dat deze beschouwing door U niet zal worden veroordeeld, daar ik die teekeningen niet voor mij zelven maar voor de Rijkscollectie verzamelde, waarin zich de voorwerpen bevinden, en waaruit zij nimmer kunnen verstrooid raken, terwijl het door U aangestipte motief “om haar te voegen bij een album van Hilversumsche schilders” voor zoo ver immers zwakker zal zijn, wanneer U, uwe teekeningen naziende, ontwaren zult, dat zich daartusschen reeds eene fraaije teekening van De Rijk major van eene haardstede bevindt. Mag ik er nog bijvoegen, dat het ook voor de kunstenaars zelve, naar mij toeschijnt, meer aanmoedigend en opwekkend is voor 't vervolg, zoo zij weten dat hun werk, in 't belang der wetenschap belangeloos ondernomen, bewaard blijft en op prijs gesteld wordt in eene Rijksverzameling, waar het door velen kan gezien worden en hun naam er ook eenigzins door wordt gereleveerd [?]. Inmiddels heb ik ook van die teekening voor Uwe collectie eene getrouwe copij laten vervaardigen, door den teekenaar Wendel alhier, die ik mij 't genoeg geef hierij te voegen.

Met groote belangstelling vernam ik dat door Führen's²⁵⁸ werklieden aan den Vuurschenmolen een haard is opgegraven, maar verwoest. Ik bent tamelijk goed met die lokaliteit bekend en toch wist ik niet dat daar natuurlijke diepten waren; het is aangenaam dat Führen zijne medewerking wil verleenen, mogt men weder op het spoor van zulke haarden op die plaats komen. Hij zou mij verplichten daarvan door een lettertje aan mij kennis te geven om er zoo mogelijk bij te zijn eer ze vernield worden, en te beproeven of er nog eenig nieuw licht over dat duister onderwerp door kon verspreid worden?

Zoo even ontvang ik de verhandeling van Prof. Kist over de Abdij Elten, met Pl. en den afdruk van 't Necrologium dier Abdij en het goederen-register of tinsboek, die hij door langdurigen aandrang van vriendschap van mij heeft verworwen, onder voorwaarden waaraan niet voldaan werd en nu niet meer voldaan kan worden, daarvan had hij wel een woord kunnen zeggen! Maar overigens is het eene belangrijke en nieuwe bijdrage voor onze geschiedenis, ook voor die van 't Gooiland, en zoo gij ze wenscht te lezen zal ik ze U gaarne te leen zenden; zij komt in 't volgend deel van het kerkarchief; of ze ook afzonderlijk in den handel zal komen is mij onbekend.

Het potje zal thans ook bij U terug zijn, het is opmerkelijk dat de paar scherven van de Vuurst, door U aan mij medegegeven en door mij gehouden voor afkomstig uit de steenperiode, nu in de daar gevonden haardstede een' tijdgenoot hebben!

Met hoogachting en vriendschappelijke groeten, ook aan Mevrouw & Kinderen & huisgenooten,

Uwdwdr en vd
L.J.F. Janssen²⁵⁹

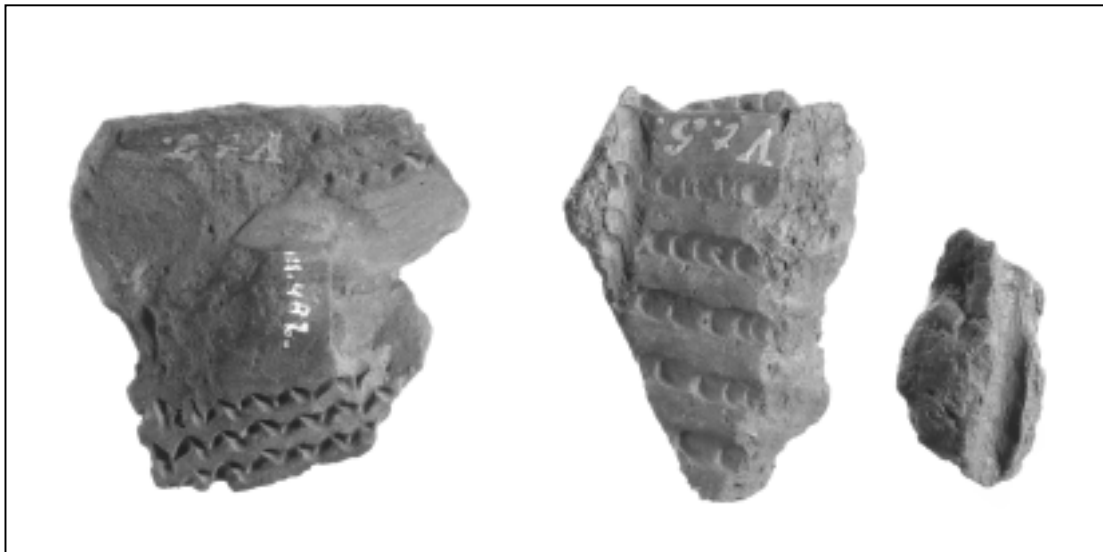
De paar in deze brief genoemde scherven vormen zonder twijfel het grootste raadsel dat het werk van Perk en Janssen in het Gooi aan ons nagelaten heeft.

Pleyte beeldde deze scherven in 1902 af in zijn *Nederlandsche Oudheden* en schreef er het volgende over:

Wij bezitten ... drie scherven ... van vaatwerk, dat uit de hunnebedden afkomstig is, een geschenk van den Heer Perk uit Hilversum. Het bijschrift luidt: “gevonden bij het heuveltje aan den molen [van de Vuursche]. A. Perk”.

Toen Janssen de Vuursche bezocht bestond deze heuvel nog:

... één [grafheuvel] in den kom des dorps, bij den molen. Deze heuvel is thans van boven plat gemaakt en met twee lindeboomen beplant. Hij heeft p.m. 50 el omvang; volgens overlevering zijn er, bij gelegenheid van zijne platmaking, urnen gevonden. ...De scherven, die ik in de nabijheid vond liggen, en die men zeide daarvan overblijfsels te zijn, waren van germaansch karakter ...²⁶⁰

De drie TRB scherven van de Vuursche.

Aangezien Janssen heel goed in staat was om scherven van Germaansch karakter te herkennen kunnen we er zeker van zijn dat dit niet de locatie van Perks scherven is. Wanneer we Pleytes beschrijving verder lezen blijkt dat hij het een en ander door elkaar gehaald heeft:

De Vuursche molen stond in de kom van het dorp, en eene schetsteekening eener opgraving van 1853 is in mijn bezit. Deze geeft eene steenbevloering met ovaal daarom liggende grote brokken steen, duidelijk het overblijfsel van een hunnebed.²⁶¹

Pleyte verwart hier twee dingen, de grafheuvel bij de molen en de door Fuhren's werklieden opgegraven hard/vloer. Deze twee bevinden zich op ruime afstand van elkaar. Pleyte beschikte slechts over summier informatie en kende bovenstaande brief niet. Uit deze brief blijkt echter dat Janssen het potje en de scherven al kende voor Fuhren deze hard/vloer ontdekte. Aangezien deze hard/vloer dus niet de vindplaats kan zijn vervalen hier mee de rest van Pleytes veronderstellingen.

Bakker determineerde ze als volgt :

Het betreft hier ... goed geconserveerde, zorgvuldig versierde [TRB] scherven met 'verse' breuken van drie verschillende potten uit minstens twee niet gelijktijdige aardewerkhorizonten: een schoudercherf van een schouderpot en een tunneloortje van schaal of emmer, beide van de Drouwener stijlhorizon (Brindley 2-4), en een hals-schoudercherf van een Vroeg-Havelter amfoor (Brindley 5).²⁶²

Wanneer deze scherven als ensemble gevonden zijn kunnen ze eigenlijk alleen uit een echt (gesloopt?) hunebed komen.²⁶³ Helaas is de informatie die Perk in deze brief aan Janssen geeft zeer onvolledig. We weten alleen dat hij een potje en drie TRB scherven had. Of deze bij elkaar horen of dat ze van verschillende vindplaatsen komen meldt de brief niet. Ze zouden uit het "hunebed" aan de Vuursche kunnen komen, maar daar had Janssen in 1850 gegraven en geen scherven gevonden. Scheltema had in 1833 het gerucht gehoord dat er nog andere hunebedden tussen de Vuurst en Hilversum zouden liggen,

maar Janssen en Perk konden ze niet vinden. Perk nam Scheltema serieus en vroeg zich af of ze niet verdwenen konden zijn. Wat het hunebed van de Vuursche aanging was hij er zeker van dat dit pas omstreeks 1650, bij de aanleg van de dorpsstraat, tevoorschijn gekomen was. Perk ging ervan uit dat in een streek waar men zo vaak onenigheid over de grenzen gehad had een bestaande steenhoop zeker als markering gebruikt zou zijn. In de oude kronieken over deze streek vond hij echter nergens een vermelding van een dergelijk fenomeen. Na een langdurig onderzoek van alle vroege beschrijvingen van deze streek die hij kende kwam Perk tot de conclusie dat geen steenophoping van enige omvang in deze omgeving bestaan hadden.²⁶⁴

Wat het potje betreft vinden we in *Hilversumsche Oudheden* twee tegenstrijdige aanwijzingen:

Ten aanzien van het oude aardewerk aan de Vuurst gevonden, verdient ook nog vermelding een klein, zoutvatvormig kommetje, van fijne, geel-bruine aarde, uit de hand gevormd en uitwendig van versieringen voorzien, die overeenkomstig zijn met die van eene urn uit Eekst (Drenthe) in het Museum alhier,²⁶⁵ en die er met een kamvormig werktuig schijnen ingedrukt te zijn. Dit potje, hetwelk misschien tot bekertje gediend heeft, werd door de hilversumschen steengraver Van Vuuren, “tusschen steenen”, maar niet in een’ grafheuvel gevonden, en bevindt zich thans bij den heer Perk te Hilversum. Het heeft meer overeenkomst met aardewerk uit de zoogenoemde steenperiode, dan uit den lateren metaaltijden. Misschien zijn de steenen “waar het tusschen gevonden” werd, overblijfsels geweest van eene oude haardstede of stookplaats.²⁶⁶

Janssen meldt hier expliciet “niet in een grafheuvel”, maar volgens Perk klopte dat niet:

De opgravingen ... hebben behalve ... het kleine potje door u voor zeldzaam en van hooge ouderdom geacht, wat de tumuli betreft, niet veel bijzonders opgeleverd ...²⁶⁷

Wanneer Janssen gelijk heeft is het mogelijk dat Führen tijdens het stenendelven op een steekist gestoten is. Aangezien er niets is dat ons het idee geeft dat de scherven niet samen gevonden zijn moeten we er wel van uitgaan dat er hier ergens een verwoest hunebed gelegen heeft.

Geachte Vriend!

Niet lang wil ik U laten wachten met het berigt van de goede overkomst der copie teekening, waarmede ik zeer tevreden ben, de helft van de door U aangevoerde redenen was genoegzaam om mij te doen berusten in uwe beschikking. Zeer verlang ik naar Uwe mededeeling omtrent onze steenhistorie waarbij de massa op Trompenberg op nieuw in achtving rijst.

Gaarne ontvang ik het bewuste werk over Elten ter leen; ik zit in de stilte van den Herfst meer in de historie dan vroeger en kan dus eene spoedige terugzending beloven. Hebt ook de mogelijkheid er bij te voegen, mede ter spoedige terugzending, het oudheidkundig werk in uwe laatste letteren vermeld, waarbij een soort gelijk potje beschreven is, te Eext gevonden als het mijne; het welk ik niet hoop afstaan dan aan t Museum.

De werklieden van Führen hebben weder iets gevonden en half verstoord dat naar een haardstede gelijkt, ik hoop dat Maandag te gaan opnemen en zal UwEd berigten als er iets belangrijks gevonden wordt. Ik heb de last hernieuwd om kennis te geven van het geen mogt ontdekt worden en niets te verstoren.

Hoogachtend noem ik mijn met complimenten van mijn huisgenoten

UwEdGeDwDr & vriend

A. Perk

Hilv. 9 Sept 53.²⁶⁸

Perk doelt hier op Janssens *Germaansche en Noordsche monumenten van het Museum van Oudheden*. Het is opvallend dat Janssen alleen naar zijn eigen boek verwijst en niet naar Van Liers boek, hoewel hij Van Liers naam wel noemt:

Leijden den 13 Sept. 1853

Geachte vriend!

Ingevolge uw mij kenbaar gemaakt verlangen, heb ik 't genoeg U hiernevens de verhandeling van den hr. Kist over de Abdij van Elten te leen te zenden, als mede mijn exemplaar der Germ. en Noordsche oudheden, waarin het urntje beschreven is waavan de versiering geheel overeenkomt met uw potje van de Vuurst (p. 27 N° 73), doch, wanneer l.c. verwezen wordt naar de versiering Pl. II, 91, is in het oog te houden, dat die versiering slechts eene gelijksoortige is, terwijl op het urntje eene meer gelijke voorkomt.

Daar ik juist heden de exemplaren der Hilversumsche Zaken ontvang, neem ik die gelegenheid waar er twee voor UE bij te voegen, als mede twee voor de hh. de Rijk en 1 voor den hr. Six van Hillegom, met wier expeditie UEG zich wel zal willen belasten?

Aan de hh. Eyck en Hengst verzend ik gelijktijdig met deze een exemplaar p. post, en hoop nu dat ook de hr. Eyck volkomen te vrede zal zijn.

Wederom vernam ik met belangstelling dat de werklieden van Vuren weder iets gevonden hadden gelijkende naar eene haardstede, uwe nadere berigten daarover zullen mij steeds zeer welkom zijn. Half October zal ik misschien eene 14 dagen naar Limburg gaan om de Romeinsche wegen weder natesporen, doch mogt er in uwe streek iets ontdekt worden, gaat zulks vóór, en kom ik weder naar Hilversum over. In hoop dat U deze (nevens de uwen) in besten welstand ontvangen zal blijf ik na vriendelijke groeten aan alle de uwen met hoogachting mij noemen

Uw DwDr en vriend
L.J.F. Janssen²⁶⁹

Dit is de laatste keer dat het potje in de briefwisseling van Janssen en Perk genoemd wordt. Het onderzoek bij de Vuursche is echter nog in volle gang:

Hilversum 17 Sept 1853

Geachte Vriend!

Bij mij is wel ontvangen het pakket boeken en de exemplaren van de Hilversumsche Oudheden; die ik met het meeste genoeg bezorgd en gelezen heb. Ik dank UwEd zeer voor de toezending, zoo als dit ook de hh De Rijk doen. Mij dunkt de heer Van Eyck heeft nu alle reden van tevredenheid. Wat mijn aandeel betreft in de vermelding, ik had het gaarne met wat minder gedaan.

De boeken hoop ik spoedig terug te zenden, en eenig nader berigt omtrent de Vuursche. Mag ik in bedenking geven of er nog een exemplaar zoude kunnen gezonden worden aan den heer Gouverneur en gaarne vernam ik bij gelegenheid het middel om er nog eenige aan te koopen wanneer er naar gevraagd wordt. De stukjes van de bijdragen van Nijhoff zijn toch wel afzonderlijk verkrijgbaar.

Met betuiging van hoogachting noem ik mij
UwEdGestrDwDienaar & vriend
A. Perk²⁷⁰

Helaas leverde het voortgezette onderzoek bij de Vuursche niet op wat Perk verwacht had:

Geachte Vriend!

Ik ben zeer erkentelijk voor de toezending der verzochte werken, en hoop bij de eerste rust er uit overtenemen wat mij dienstig is en die dan terug te zenden; over Elten heb ik nog al iets natezien en te vergelijken.

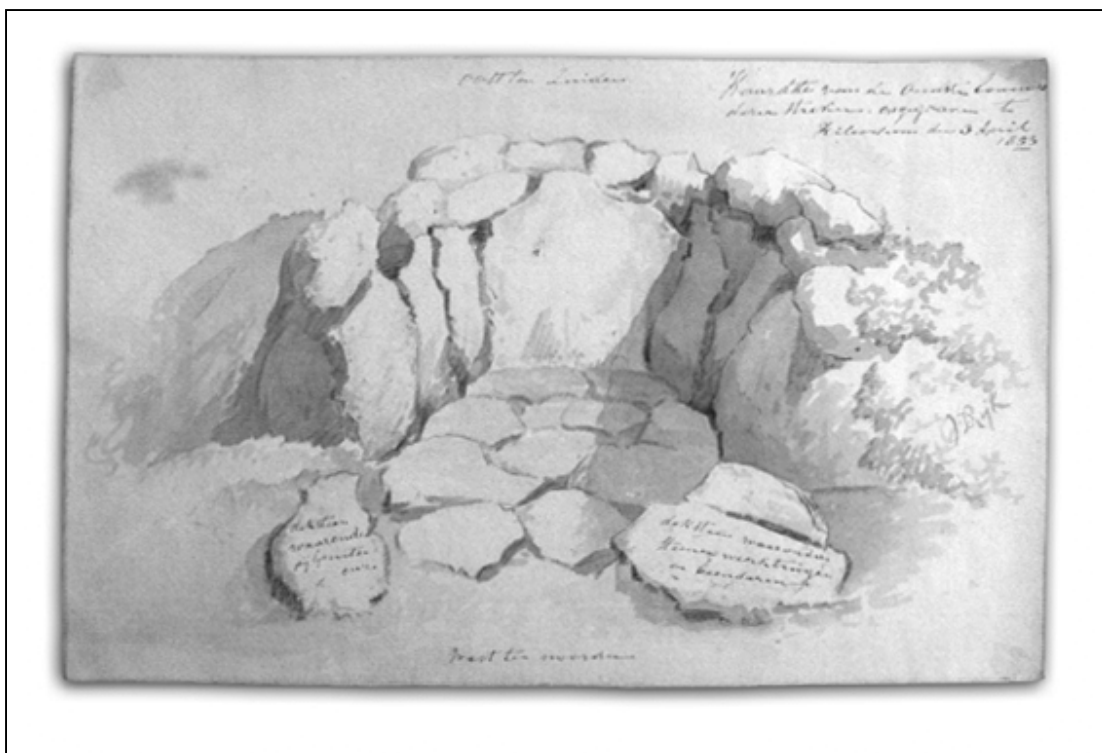
Intusschen wil ik U niet doen wachten naar eenig berigt om dat het op uwe reisplannen van invloed zoude kunnen zijn. De Vuursche zal niets opleveren vermoede ik. Met gespannen verwachting heb ik eene opgraving gedaan met Fuhren, maar dezelve leverde weinig voldoende, wel eene bevoering en eenige kantlagen, sporen van asch, maar weinig onvolkomen, laag, luttel gefatsoeneerd, eene soort of hoogstens twee soorten van steen; zijnde brokken van graniet en van brosse zandsteen, noch in constructie, noch in vorm overeenkomende met de onder Hilversum

gevonden haarden. Die bij deze vergeleken veel meer zorg en kunst vertoonden, geene voorwerpen van steen die bearbeid schenen, hoegenaamd een hoogst ruwe stookplaats misschien hooger van kanten geweest en verbroken gedeeltelijk, gelijk veel in die buurt; de plek is uitkomende uit het Bosch van den weg van Maartensdijk naar de Vuursche, (de continuatie van den Mooyen hoek die wij inreden naar Eik gaande) vijfminuten zuidwestwaards van de Vuursche molen.

Verder is tot hertoe niets gevonden en ook de Keyengraving voor den Laarderstraatweg levert niets op. Doet zich iets voor dan zal ik het melden.

Met betuiging van hoogachting
noem ik mij
UwelEdGest Dwdienaar
A. Perk

Hilv. 30 Sept. 53²⁷¹

Een haardstede. Aquarel James de Rijk.

Het schijnt dat er Perk veel aan gelegen was om enige van de haardsteden voor het nageslacht te bewaren. Nadat hij er één op gemeentegrond gereconstrueerd had ging hij er nu toe over om er ook een in zijn tuin te zetten:

Hilvm. 13 Oct. 1853

WelEdelGestrenge Heer & Vriend!

Het was mij aangenaam Uwe berigten te ontvangen, vooral ook te zien dat er gelegenheid is eenige kosten te besteden tot verdere onderzoekingen.

De brandhaard in mijn tuin is opgericht. Bij die gelegenheid heeft mij de werkman nog een tiental spitse steentjes overhandigd, gevonden met spitten, zoo hij zegt naast de in uwe tegenwoordigheid opgegraven steenen. Ik bewaar dezelve voor U en heb hem er goed voor betaald of die man te vertrouwen is betwijfel ik echter eenigermate en acht hem wel tot eenig verzinsel in staat om te profiteren. Hij heeft zich na verbonden alles voor UwEdGestr. te bewaren en ik heb van zijn

patroon de heer Hengst een zeer voldoende brief die ik hem heb medegedeeld om te beter op hem te kunnen reekenen.

Hij zal mij nu waarschuwen en de UwEd alvorens er opgegraven wordt, als het uiterlijke maar iets dicteert.

Van de heer Staring heb ik magtiging om eenige voortgraving te laten doen; het seizoen en andere drukten weerhouden de geologen.

Gaarne deelde ik Dinsdagavond hier iets mede uit de steen-periode en hetgeen gelijksoortigs als hier elders gevonden is, is UwEGestr. ook bij magte mij per spoortrein ware 't mogelijk van morgen 1 uur (doch ik vrees dat deze te laat daar toe aankomen zal) over het station Vreeland, een of een paar werken te zenden waaruit eene beknopte mededeeling te maken ware . Is dit niet gemakkelijk te doen alsdan hoor ik daarvan later wel iets, en wacht ik zelf geen bericht daaromtrent. Mijne vrouw en huisgenoten verzoeken hunne groeten over te brengen en hoogachtend noem ik mij

UwEdGestr Dw Dr & vriend
A. Perk²⁷²

Het schijnt dat Perk bij de nieuwe vondsten zich gerealiseerd heeft hoe eenvoudig het moest zijn om dit soort voorwerpen te vervalsen. Helaas is het antwoord van Janssen op deze brief niet meer voorhanden en weten we niet hoe hij op de verdenking van Perk gereageerd heeft. Voor zover het zich nu aan laat zien heeft Janssen met deze waarschuwing niets gedaan en is hij er ook niet kritischer, voorzichtiger door geworden.

Fir Bolgs

In het zelfde jaar dat de Hilversumsche vondsten aan het licht kwamen, 1853, onderzocht M.A. Spring in de omgeving van Namen een rotsspleet. Zijn en Janssens vondsten hebben op zich niets met elkaar te maken, maar door Springs interpretatie komen ze toch bij elkaar in de buurt. Het is wat dat betreft interessant om hier even naar zijn reconstructie van de oerinwoners van Europa te kijken. Om te beginnen de vondst zelf:

C'est cette petite grotte ou fissure de rocher [Chauvaux] qui recélait un riche dépôt d'ossements humains et d'animaux ...²⁷³

Spring was niet de eerste die in een grot of rotsspleet, tussen de overblijfselen van dieren, menselijke skeletdelen had gevonden. O.a. Tournal en Schmerling waren hem hier in voor gegaan.²⁷⁴ Deze voorgangers hadden dit soort vondsten van uit de geologie en de paleontologie bekeken en kenden op grond van deze observaties een zeer grote ouderdom aan deze vondsten toe. Spring vroeg zich af of deze benadering wel juist was:

Je restais toujours indécis si les os de Chauvaux remontaient à une époque anté-historique ou non, en d'autres termes, si j'avais affaire à une question de paléontologie ou à une question archéologique.²⁷⁵

Spring houdt in zijn overwegingen vast aan de bijbelse chronologie en het idee dat alle gevonden menselijke overblijfselen van na de zondvloed moeten zijn:

... je dois déclarer que, dans ma conviction, les os de Chauvaux appartiennent à une époque postérieure au grand déluge.²⁷⁶

Op grond van deze stellingname is Spring van mening dat de door hem gevonden beenderen geen werkelijke fossielen zijn. De in Chauvaux gevonden beenderen behoren tot het terrein van de archeoloog en vallen dus onder het drieperiodensysteem. Sprengs drieperiodensysteem is echter iets anders dan het onze:

Les ethnographes et les antiquaires de la Scandinavie se sont mis d'accord sur une classification des monuments et des peuples primitifs, qui semble être aussi généralement adoptée en Allemagne et en Angleterre. Ils les distinguent en trois époques, selon la nature des restes qu'on découvre actuellement: l'*âge de pierre*, l'*âge de bronze* et l'*âge de fer*. L'âge de pierre correspond aux aborigènes, l'âge de bronze aux Celtes, et l'âge de fer aux Germains et aux Romains.²⁷⁷

Aangezien volgens Spring de beenderhoudende lagen in de diverse grotten direct na de zondvloed ontstaan zijn, is de identificatie van de menselijke resten die hij gevonden heeft eenvoudig. Ze hebben toebehoord aan de oorspronkelijke inwoners van dit werelddeel en Spring weet precies hoe die er uitzagen:

... on rassemble les renseignements qui concernent les aborigènes de l'Europe, on est frappé de l'entière conformité de mœurs qu'ils ont présentée depuis l'Oural jusqu'au Tage, depuis l'Islande et le Groenland jusqu'en Sicile. C'étaient partout des sauvages nomades "couverts de peaux d'animaux, chassant l'aurochs et l'élan, émettant des sons qui ressemblaient plutôt aux cris des animaux féroces qu'à la voix humaine, se réfugiant dans des cavernes et des crevasses de rochers, d'où ils sortaient nuitamment pour se livrer à des actes sanguinaires. Il me semble pouvoir être admis que les hommes de Chauvaux appartenaient à la race primitive, aux *Fir-Bolgs*, si l'on veut, à l'âge de pierre.²⁷⁸

En wat voor bloeddorstige daden verrichten deze in dierenvelen geklede wilden dan wel in hun duistere grotten? Volgens Spreng zijn de archeologische aanwijzingen zonneklaar:

... les os de Chauvaux sont les restes d'un festin de cannibales.²⁷⁹

En dat sluit precies aan bij wat de klassieken ook al over deze oermensen gezegd hebben:

C'est ainsi que Strabon le géographe dit des anciens Irlandais, que plusieurs historiens font descendre de peuples envahisseurs venus des Gaules et du pays actuellement occupé par les Belges, qu'ils étaient, de son temps encore, des cannibales avides, et qu'ils considéraient même comme un acte louable de manger les corps de leurs parents.²⁸⁰

In hoeverre Spring hier, door het invoeren van de Fir Bolgs, Strabon oprekt zullen we hier buiten beschouwing laten.²⁸¹ Volgens het uit de middeleeuwen stammende *Lebor Gabala* (het boek der invasies), waarin de Keltische ontstaansmythen van Ierland beschreven zijn, waren de Fir Bolgs het vierde volk dat op dit eiland leefde en de voorlopers van de Tuatha Dé Danann. Deze laatste waren de goddelijke voorvaders van de Kelten. Ze roeiden de Fir Bolgs, toen die het door hun bewoonde eiland niet zonder slag of stoot wilden afstaan, nagenoeg geheel uit. Niet helemaal overigens want nog in de zeventiende eeuw waren er Ieren die zich er op beriepen dat ze van de Fir Bolgs afstamden.²⁸² Of deze Fir Bolgs ook ergens als kannibalen beschreven worden is mij onbekend en uit Springs artikel krijg ik de indruk dat deze zijn informatie niet zozeer in de mythologie, maar in de etnologie gevonden had. Het gedrag van zijn Fir Bolgs was zo te zien hoofdzakelijk gebouwd op het vermeende gedrag van moderne wilden:

Comme les Indiens de l'Amérique, les aborigènes de l'Europe semblent avoir réservé la chair humaine pour des festins solennels; comme eux, ils semblent avoir mangé aux mêmes repas, en commun, de la chair d'animaux, des huîtres et des moules ...²⁸³

De oorspronkelijke, primitieve Europeanen waren het zelfde als de moderne wilden, met de zelfde weerzinwekkende gewoonten en de zelfde voedingspatronen. Met deze kennis kon Spring de vondst van Chauvaux aan een andere vondst koppelen:

En Danemark et dans la Suède méridionale, on trouve, surtout aux bords de la mer, de grands amas d'écaillés d'huîtres et d'autres coquillages, parmi lesquels se rencontrent des instruments en os et en silex, ainsi que des os de boeuf, de cerf, de sanglier, ...²⁸⁴

En zo weten we dankzij Spring dat de makers van de Kjøkkenmøddinger net als de Amerikaanse Indianen in beestenvellen liepen en op hoogtijdagen mensenvlees aten. Het idee dat de primitieve mens in beestenvellen gekleed was, sloot naadloos aan bij wat de bijbel over Adam en Eva na de verdrijving uit het paradijs vertelt:

En de Here God maakte voor den mens en voor zijn vrouw klederen van vellen en bekleedde hen daarmede.²⁸⁵

Wat dat betreft is het opvallend dat geen van de vroege reconstructies van onze voorouders de logica van Lucretius volgt in zijn opmerking:

Ze wisten niet hoe ze zich zelf in vellen moesten kleden.²⁸⁶

Tijdens het Congrès International d'Antropologie et d'Archéologie Préhistoriques van 1869 in Kopenhagen behandelt Spring deze vondst nogmaals. Hij begint met enigszins afstand te nemen van zijn oorspronkelijke artikel:

Ce fut en 1843, qu'il avait cru trouver les traces d'antropophagie dans une caverne de la Belgique. A cette époque il n'y avait pas encore d'archéologie préhistorique, cette science n'était pas encore née ...²⁸⁷

De vondst en Springs interpretatie veranderden niet, maar de mythische verklaring via de Fir Bolgs wordt hier niet herhaald. Eindelijk kunnen we nu zien waar hij zijn inspiratie gevonden heeft:

Le fait qu'aucun de ces ossements humains n'était entier et qu'ils étaient tous fendus ou brisés sans présenter des traces d'avoir été rongés par de animaux, l'avait fait penser aux anthropophages de nos jours, aux Caraïbes notamment.²⁸⁸

Spring sloot zich met zijn kannibalisme aan bij het achttiende en negentiende eeuwse denken over primitieve volken. In de reis literatuur uit deze periode vinden we een groot aantal berichten over kannibalisme. Ook in veel romans uit deze periode vinden we het thema verre vreemde landen, wilden en kannibalisme:

"Good-bye, old fellow," he said, "my dear friend – my more than father. We have no chance against those scoundrels; they will finish us in a few minutes, and eat us afterwards, I suppose."²⁸⁹

In werkelijkheid kwam dit echter aanzienlijk minder voor dan we op grond van reisberichten en romans zouden verwachten.²⁹⁰

Pfahlbauten I

Zoals de haardsteden onder Hilversum bij toeval ontdekt werden, zo kwamen in de winter van 1853-1854 ook de Pfahlbauten in de Zwitserse meren bij toeval aan het licht:

In Folge der ausserordentlichen Trockenheit und anhaltenden Kälte während der Wintermonate von 1853 auf 1854 stellte sich in Alpengebieten die ungewöhnliche Erscheinung ein, dass sich die Flüsse in's Innere ihrer Bahn zurück zogen und die Spiegel der Seen bedeutend sanken, so dass an einem Orte ein breiter Strand das Schwinden des Wasser verkündigte, am anderen eine nie gesehene Insel auftauchte. So nachteilig sich diese Verhältnisse dem Betriebe der Schifffahrt und dem Gange der Mühlenwerke erwiesen, so günstig waren sie für Wasserbau-Unternehmungen, - besonders erwünscht aber den Alterthumsforschern, in dem eine Menge interessanter Lokalitäten an's Licht trat, die sich seit Jahrhunderten den Blicken entzogen hatten und ohne Zweifel auch den kommenden Geschlechtern nicht so bald wieder zugänglich sein werden. Während an den Ufern des Rheins, der Aar, der Limmat Ueberreste von Römerbauten zum Vorschein kamen, trat am Zürchersee eine Ansiedelung aus grauer Vorzeit zu Tage ...²⁹¹

Naast de pahlbauten in de Zürichersee bij Meilen waren, die zelfde winter, er ook in andere Zwitserse meren soortgelijke constructies gevonden. Deze constructies bestonden hoofdzakelijk uit de resten van palen die in de bodem geslagen waren. Door de omstandigheden was het moeilijk om ze goed te onderzoeken:

Unmöglich war es ... in den mit Morast angefüllten Löchern, worin die Arbeiter sich bewegten, die Anordnung der Pfähle auszumitteln und den Abstand von einem zum andern genau zu messen. Nach der übereinstimmenden Angabe aller Arbeitsleute liefen die Pfahlreihen parallel mit dem Ufer und in ziemlich geraden Linien sowohl dem See entlang, als seeinwärts.²⁹²

Ferdinand Keller, die deze ontdekkingen beschreef, baseerde zich in hoofdzaak op de grote hoeveelheid vondsten die men, in de korte periode dat men kon werken, tevoorschijn gebracht had. Hierbij

Die ketischen Pfahlbauten in den Schweizerseen

is het hier voor ons het interessant om naar zijn opmerkingen over de stenen voorwerpen te kijken. In *Gedenkteekenen der Germanen en Romeinen* had Janssen zich afgevraagd waar onze voorouders hun stenen werktuigen voor gebruikten. Janssen had daar geen eenduidig antwoord op kunnen geven. Keller kwam nu met de zelfde vraag:

Was die Bestimmung der Steinkeile betrifft, so ist bekanntlich dieses Geräthe sowie der ihm nahe verwandte ehernen Keil (Bronzecelt) seit mehr als einem Jahrhundert der Gegenstand ausführlicher schriftlicher Besprechung gewesen, und von den Alterthumsforschern bald als Kriegswaffe, bald als hauswirthschaftliches Geräthe, bald als Opferinstrument, bald als Symbol betrachtet worden. Die zu Meilen gefundenen Keile liefern, wie mir scheint, einen nicht unwichtigen Beitrag zur genauern Kenntniss dieses bisher so räthselhaften Instrumentes. Vor Allem muss ich die neulich wieder verfochtene Ansicht bestreiten, die Keile hätten einzig und allein eine religiöse Bedeutung gehabt ... Unter den zu Meilen gefundenen Keilen ist nämlich weitaus der grössere Theil mehr oder weniger schadhafte, indem eine Menge Scharten und Aussprünge an den Schneiden vorkommen.²⁹³

De gevonden werktuigen waren werkelijke bijlen geweest en het waren niet alleen de sporen op de bijlen die daar op wezen. De gevonden palen toonden het ook overduidelijk aan:

Fünf gut erhaltene Spitzen von Pfählen aus Tannenholz sind von Zimmerleuten und Schreibern untersucht worden, und ihr einstimmiges Urtheil ging dahin, dass bei den behauenen oder vielmehr behackten Pfählen die Beschaffenheit der Hiebe ganz bestimmt auf die Anwendung von Steinbeilen hindeute, dass keine metallenen Geräthschaften, keinerlei ordentliches Zimmermannsgeschirr bei dieser Arbeit gebraucht worden sei. Um die Möglichkeit, mit solchem Geräthe Holz zu bearbeiten, ausser allen Zweifel zu setzen, habe ich mehrmalige Versuche vornehmen lassen und mich von der Richtigkeit der Annahme vollständig überzeugt.²⁹⁴

Ook de stukken hertshorn, waarin een aantal stenen bijlen nog gevat zaten, waren met stenen werktuigen bewerkt. Deze stenen werktuigen waren daar ook uiterst geschikt voor:

Alle Keile scheinen im Anfange eine sehr scharfe Schneide gehabt zu haben, und wir besitzen mehrere Exemplare, mit denen sich ein Bleistift ganz leicht schneiden lässt.²⁹⁵

Om dit soort goed bruikbare werktuigen te vervaardigen kon men niet zo maar een willekeurige steensoort gebruiken. Men had daarvoor specifieke steensoorten nodig:

Auf den praktischen Gebrauch, denn man von diesen Dingen zu machen beabsichtigte, deutet auch die Wahl der Steinart hin. Alles zu Keilen verarbeitete Material besitzt nämlich in vorzüglichem Grade die Eigenschaften der Zähigkeit und Stärke. Ein harter, aber brüchiger Stoff blieb, wenigstens in unserer Gegend, wo Gestein in grosser Mannigfaltigkeit sich darbot, unbeachtet, auch wenn es sich durch Farbe noch so sehr auszeichnete. Es finden sich daher in unsern Sammlungen keine Keile aus granit- oder kalksteinartigem Material.²⁹⁶

Hoewel Zwitserland, zoals Keller opmerkt, voor het grootste gedeelte uit steen bestaat, leverde het toch niet altijd wat men nodig had:

Was das Material betrifft, so ist dieses Steingeräthe theils aus einheimischen, theils aus ausländischem, wenigstens in der Schweiz bisher noch nicht aufgefundenem, theils aus Gestein verfertigt, dessen Vorkommen in irgend einem Theile Europas bis jetzt noch nicht nachgewiesen worden ist ... Die aus Beilstein, Nephrit verfertigten Stücken stammen aus nicht europäischen Ländern, aus dem Orient, her.²⁹⁷

De in Noord-Europa meest gebruikte steensoort, vuursteen, komt in Zwitserland niet voor. Wanneer men die gebruiken wilde moest men hem importeren:

Die Ansiedlung zu Meilen ist auch desshalb von Interesse, dass sie sich als eine ziemlich ergiebige Fundstätte von Feuersteinsachen erwiesen hat ...²⁹⁸

Uit alles wat er gevonden was bleek overduidelijk dat Meilen een voortvarende nederzetting was geweest in handelscontacten met andere nederzettingen onderhouden had. Metalen waren er niet gevonden en men zou dus verwachten dat Keller het als een steentijdnederzetting zou beschrijven. Dat deed hij echter niet. Keller geloofde niet dat er ooit een steentijd bestaan had. De steentijd kon gewoon niet bestaan hebben:

... [das] mit bewundernswürdiger Geschicklichkeit angefertigten Feuersteingeräthes, das doch jedenfalls der frühesten Periode, der eigentlichen Steinzeit, zuerkannt werden muss, zugleich auch das Vorhandensein des Eisens, da, wie Jouannet unumstösslich bewiesen, zur Verfertigung des Feuersteingeräthes eiserne Hämmer, kurz dieselben Instrumente angewendet werden mussten, deren man sich noch heutigen Tages zum Schlagen der Flintsteine bedient.²⁹⁹

Daarnaast leed Keller aan het zelfde onbegrip als Von Estorff. Hij ging er vanuit dat de aanwezigheid van steen bepalend was en raakte daardoor in de problemen:

... diese Art der Eintheilung [het drie perioden systeem] gewährt desswegen keine Sicherheit, weil nicht einmal in Gräbern, viel weniger bei Ansiedlungen die Funde in der Reinheit zum Vorschein kommen, dass man dieselben einer der genannten Perioden ausschliesslich zusprechen könnte. Mischen sich doch die Stoffe, auf denen die Eintheilung beruht, meistens in dem Grade, dass bei neun unter zehn gegebenen Fällen der Alterthumsforscher unschlüssig bleibt, welcher Culturperiode er ein Grab oder einen Wohnsitz, die ihm Alterthumsgegenstände geliefert habe, zutheilen soll.³⁰⁰

Hoewel er verder niet over gesproken wordt blijkt nu plotseling dat er in Meilen ook brons gevonden is :

Der Umstand, dass bei der Ansiedlung zu Meilen wenig Bronze und kein Eisen zum Vorschein gekommen, während das erstere in grösster Fülle und das letztere gar nicht sparsam in der Pfahlansiedlungen im Bielersee gefunden worden ist, erklärt sich vielleicht durch die

Abgeschiedenheit und Dürftigkeit der ausser dem Bereiche des Tauschverkehrs liegenden und für diesen kleine Objekte besitzenden Ansiedler zu Meilen.³⁰¹

Hoewel de bewoners van Meilen in staat waren om vuursteen uit West- en Noord-Europa en nefriet uit de oriënt te bemachtigen, lagen ze te ver van de rest van de wereld om aan brons te komen. Keller gebruikte een antropologische vergelijking om tot deze conclusie te komen:

Es mochten also hier [Meilen] dieselben Verhältnisse existiren, wie gegenwärtig noch im Westen Nordamerikas und in verschiedenen andern Ländern, deren Bewohner sich durch Tausch die nothwendigsten Instrumente aus Metall verschaffen können, aber nichts desto weniger gezwungen sind, ihren gewöhnlichen Bedarf an wirthschaftlichem Geräthe aus denjenigen Stoffen herzustellen, welche das Thier-, Pflanzen- und Mineralreich ihnen im Ueberflusse darbieten.³⁰²

Om een beschrijving van de omstandigheden in Meilen te geven gebruikt Keller het reisverslag van Cook:

“Nachdem ich [Cook] – so lautet sein Bericht – von den verschiedenen Arbeiten der Neuseeländer gesprochen, muss ich auch etwas von ihren Werkzeugen erwähnen. Sie haben Höbel, Aexte, Meissel. Die letztern dienen ihnen auch anstatt eines Pfiems, um Löcher damit zu bohren. Da sie keine Metalle haben, so nehmen sie zu ihren Höbeln und Aexten eine Art harten schwarzen Steins oder auch einen grünen Talkstein, der nicht allein hart, sondern auch zähe ist; ihre Meissel aber machen sie aus Menschenknochen oder aus Jaspis. Wenn sie den letztern dazu gebrauchen, so schlagen sie von einer grossen Masse dieses Steines kleine scharfeckigte Stückchen ab, die fast die Gestalt eines Flintsteins haben. Von allem, was sie besitzen, schätzen sie die Aexte als das kostbarste und wollten uns eine solche nicht überlassen, wenn wir ihnen gleich noch so viel dafür geben wollten. Ihre kleinen aus Jaspis verfertigten Werkzeuge, deren sie sich zur äussersten Ausarbeitung des feinsten Schnitzwerkes bedienen, werden so lange gebraucht, bis sie stumpf sind, alsdann aber weggeworfen, weil sie kein Mittel haben, dieselben zu schleifen. Wir hatten einigen Leuten ein Stück Glas gegeben und sahen bald nachher, dass sie Mittel gefunden hatten, ein Loch durch dasselbe zu bohren, um es an einen Faden zu ziehen und statt eines Zierraths am Hals zu tragen ...”³⁰³

Uiteindelijk heeft Keller noch een vraag te beantwoorden, wie deze paaldorpen gebouwd hebben. Hij kan dit eenvoudig doen omdat hij er vanuitgaat dat alle paaldorpen uit de zelfde periode stammen:

Es kommt uns ... hier der Umstand zu Gunsten, dass die Ansiedlungen am Zürchersee mit denjenigen am Bielersee in Absicht auf die Idee, die der Anlage zu Grunde lag, völlig identisch sind. Es treten nämlich hier dieselben Pfahlbauten, dieselben aus Stein, Thon und Holz verfertigten Geräthschaften auf. Zu diesen Dingen fesselt sich aber am Bielersee ein neues Glied, das diese Erscheinung der historischen Zeit etwas näher bringt, nämlich das keltische Element, welches sich in der Menge, der Form und Auszierung der aus Erz gegossenen Geräthschaften in vollster Entwicklung kund gibt.³⁰⁴

Meilen was een Keltische nederzetting geweest, zij het een die in een van de belangrijkste handelswegen afgesneden uithoek lag.

1854 en het werk bij Hilversum gaat door

Op 20 februari 1854 vond Westbroek, zonder dat er iemand bij aanwezig was, opnieuw een aanwijzing dat het volk dat de haardsteden gebouwd had met een meer ontwikkeld volk in contact gestaan had. Een volk dat in staat was om steen over een grotere afstand te vervoeren:

Onder den steen ... lagen twaalf steenen ballen naast elkander ... één hunner was van tufsteen. De tufsteen was uit Niedermennig, volgens verklaring van voornoemden Dr. E.M. BEIMA, conservator van het mineralogisch gedeelte van 's Rijks Museum alhier.³⁰⁵

Dit was een steensoort die niet van nature in dit gebied voorkomt en dus van import uit het buitenland afkomstig moet zijn.

Hilversum 25 febij 1854

Geachte Vriend!

Den 20 dezer is door Westbroek eene haardstede gevonden in de nabijheid der vroegere, des avonds toen zij reeds verwoest was is bij mij daarvan door hem berigt gedaan, alsmede dat de steenen van de haard door hem in de drooge sloot waren geworpen en het geen gevonden was van pijlspitsen etc geborgen. Ik was dien dag in s Hage en vernam het bij mijne thuiskomst Woensdagavond. Donderdagmorgen reeds deed ik hem zeggen dat ik dien zelfden dag overkomen zoude om alles over te nemen, het geen dan ook plaats had. Het mij overhandigde gaat hierbij, en levert eene vrij belangrijke voorraad, de ballen waren in t midden, de groote bijtels om de ballen, onder de deksteen aan de linke[r] hand als men voor de haard stond, de kleine voorwerpen onder een deksteen regts, de geelachtige groote steen op den haard, op de wijze als de langwerpige metaalachtige in eene der haarden gevonden, de haard zat iets dieper, overigens was alles als bij de andere, de plaats is nader aan te wijzen met het geen Uwed meer verlangt, het is de noord westelijke hoek van de gespitte grond.

Het merkwaardigste is een potje geweest wel afzonderlijk niet in den haard maar toch kort, nog gene schrede voor dezelve gevonden, waarvan helaas hierbij slechts een fragment. Het overige is weg. Westbroek heeft het daar zoo hij zegt om te verharden op de boven grond laten staan, en toen ik Donderdag kwam het nog overal gezocht, doch de jager schuld gegeven van het weg genomen te hebben. Het is of onbegrijpelijk dom of er schuilt iets achter en zijne handelwijze verdient zeer een rapplement, dat de zaak echter niet herstelt. Ik heb hem dat reeds voorlopig gegeven, hij belooft er nog werk van te zullen maken, doch tot heden vernam ik niets naders. Waarom, bij het vinden van den haard niet dadelijk naar mij gekomen? Hij zegt dat hij reeds ingestort was, doch niets verhinderde alles te laten liggen en mij te waarschuwen, hij beroept zich op de laatste afspraak met Uwed, dat om één haard het nu niet meer de moeite waard was te komen, Maar hij kon altijd mij waarschuwen, en dit zal voor t vervolg met overleg van den heer Hengst hem moeten worden belast. Volgens zijn opgave is het bijgaande een brokstuk dat aan het potje ontbrak. Ik veronderstel dat het van belang is dit stuk te bezitten en zal er nog nader onderzoek naar doen, zoo als ik ook plan heb den heer Borck aan de Vuursche te bezoeken, die een voorwerp heeft door hem als een versteende vogel beschreven. Ik hoop daarvan Uwedgestr te berigten. Ik heb Westbroek gezegd Uwedgestr te zullen vragen wat ik voor de bijgaande voorwerpen hem kon uitbetalen, intussen geef ik in bedenking mij te magtigen hem te zeggen dat ik dit doen zal als de zaak van het potje is opgehelder.

Met dankzegging retourneer ik hierbij de mij geleende boeken, vriendelijk verzoekende dat van de Maatschappij aan den heer Bibliothecaris terug te geven.

Ik had gehoopt een dag te Leiden op de bibliotheek te kunnen doorbrengen en Uwedges een bezoek te geven, maar een rhumatisme in den arm heeft mij nog al gehindert in mijne plannen, en het weer is ongemeen ongunstig. Welligt hebben wij in het voorjaar nog het genoegen Uwedgest bij ons te zien.

Met hoogachting noemende mij
UwEdgestdwdien & vriend
A. Perk³⁰⁶

Voor Perk was het duidelijk dat dit potje van belang was en hij deed alles om precies te weten te komen wat er gebeurd was:

De restanten van het door Westbroek gebroken potje.

WelEdelgestreng Heer & Vriend!

Heden morgen ontving ik Uwe geeerde letteren die mij herinneren dat ik al lang moest geschreven hebben en mij daarom onmiddellijk de pen doen opvatten.

Ik zal nu kort kunnen zijn met de vermelding dat de jager van den heer Hengst, een zeer knap man en bij zijn heer als geloofwaardig bekend, mij berigten heeft gegeven die geheel niet overeenkomen met die van Westbroek omtrent het bewuste potje. De geheele houding van dezen laatsten in die zaak komt mij verdacht voor en doet mij ook mede reekenen op vroegere verklaringen, want die in staat is bij het liegen nog zoo veel vertrouwen te maken als hij heeft gedaan, op dien valt in niets te reekenen.

De vogel van den heer Borck heb ik gezien, t is een steen van vreemden vorm doch niet bewerkt, met een figuur van bek en vogellijf, doch die naar t mij toeschijnt geen belang kan inboezemen.

Ik voeg hierbij wat ik uit den mond der jager heb opgeschreven, ten gevolge waarvan ik het onderzoek naar de plaats van de bewuste hardstee moet beschouwen als geheel niet kunnende leiden tot een zeker resultaat.

Uit de verwarde berigten van Westbroek moet ik ook opmaken dat UwEdgestr hem gesteld had in regelrechte communicatie met UwEdgestr, omschrijvende als een soort van surveillant ook op mij. Ik weet nu echter wat er van zijne verklaringen te geloven valt.

Ik heb gemeend wel te doen met den Jager te belasten mij te berigten wanneer er iets wordt gevonden. Het is in tussen welligt van belang dat UwEdgestr Westbroek zelve nog onderhanden neemt.

Het zal mij aangenaam zijn UwEd in welstand te ontmoeten

Met achting heb ik de eer mij te noemen

UwEdgestdienstwdien&vriend

A. Perk

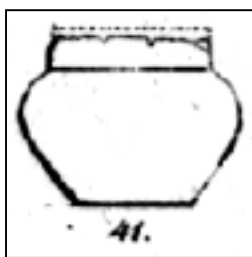
Hilv 28 April 54

Toen de jager A. van de Geer met de werklieden Lodder en vd Standen bij Westbroek kwam lag de zoogenaamde haard al aan stukken in de groep [grup?]. Hij scheen toen reeds voor acht dagen de haardstede te hebben gevonden en zeide ik heb een kannetje gevonden, volgens zijn toenmalig zeggen wel 8 tot 10 voeten ver van die haard. Hij liet het zien, het was bijna vergaan, en scheen de rondehelft van een donker rood potje, de voet van grootte als een drie gulden. Toen de jager het aannam brak het af en is toen verder gebroken door Lodder en van der Standen. Westbroek was er zelf bij dat het geheel gebroken werd en de stukken tot stof gevreven.

Naar dat zelfde potje nu heeft hij met mij zoo veel dagen later angstig loopen zoeken.³⁰⁷

Dit is de tweede keer dat Perk aan Janssen meldt dat hij het gevoel heeft dat alles niet geheel gaat zo als het zou moeten gaan. Opnieuw krijgen we het idee dat Janssen hier niet van onder de indruk was. In *Hilversumsche Oudheden* houdt hij zich aan de informatie die Westbroek hem gegeven heeft:

Op den afstand van p.m. een el van deze haardstede was door den arbeider nog een klein, bruin, aarden vaasje gevonden, het eenige voorwerp van gebakken aarde, dat op die plek, bij de opgravingen van haardsteden werd ontdekt, en waarvan dus eene naauwkeurige vermelding te noodzakelijker is. In dat vaasje had zich, volgens zeggen van den vinder, eene soort van witte asch bevonden, doch daarvan was niets bewaard, en het vaasje was bij ongeluk stuk geraakt, zoodat hij er mij nog slechts één brokstuk van overhandigen kon. Dit brokstuk was intusschen tamelijk voldoende, om grootte, vorm en bewerking van het oorspronkelijke te kunnen nagaan. Het was van bruine tamelijk fijne, doch met kiezelgruis vermengde aarde, vrij goed uit de hand bewerkt, om den buik met ingekrabde zigzags versierd en ligt gebakken. De middellijn, aan den buik, kon slechts 8½ duim geweest zijn; de vorm scheen overeenkomstig te zijn geweest met Pl. II, 41 der *Germaansche en Noorsche Monumenten van het Museum van Oudheden te Leiden* ...³⁰⁸

Figuur 41.

Figuur 41 geeft alleen de contour van een pot. In de catalogus vinden we tien potten die deze hebben. Twee uit Drente, twee uit Noord-Brabant, één uit Posen en vijf uit Silezie. Ik geef een voorbeeld:

C.95 Potje van bruine aarde, ruwe bewerking en vorm als Fig. 41, doch de rand is geschonden; om de buik loopt eene versiering ...; afkomst, Drenthe, uit een' grafheuvel bij Ballo, gevonden in het jaar 1789.³⁰⁹

Ook de andere potjes met deze vorm waren, voor zover bekend, afkomstig uit grafheuvels. Janssen besteedt daar verder geen aandacht aan, maar komt tot de volgende conclusie:

Dit vaasje behoort zeer waarschijnlijk tot denzelfden tijd en hetzelfde volk, als waartoe de steenen gereedschappen te brengen zijn. Daartoe toch geeft de vindingsplaats aanleiding, terwijl de kleinheid van vorm en de fijnheid van maaksel strekken, om die meening te bevestigen. Immers, soortgelijk klein en fijn aardewerk vindt men bij voorkeur in het zoogenoemde steentijdperk ... Ofschoon de geharzeerde zigzag-versiering, gelijk die op ons vaasje voorkomt, zoo veel ik mij herinner niet op vazen uit de zoogenaamde steenperiode, maar veel op die der latere metaalperiode voorkomt, is die versiering toch zoo eenvoudig, dat zij ligt ook aan het allervroegste tijdperk kan toegewezen worden.³¹⁰

Hoewel Janssen veel meer aardewerk dan stenen werktuigen gezien had, was de kennis daarover toch nog zo beperkt dat het hem weinig tot niets vertelde over de ouderdom van dit potje, waardoor hij het zonder enig probleem aan de haardsteden kon koppelen, hoewel het, zoals we gezien hebben, zonder een directe relatie met die haardsteden gevonden was.

Geachte Vriend!

Op de morgen van Uw vertrek van hier heb ik, U eenigermate beklagende om het ongunstig weer, in gedachten mede gereisd. Ik heb gezien dat mijne verbeelding mij de werkelijkheid heeft voorgespiegeld.

Wat de gelden betreft aan den heer Westbroek betaald, geef ik het hem gewonnen, hoezeer het mij bijstaat hem twee maal al gegeven te hebben. Ik kan daarop niet genoeg staan.

De opgegevene evenredigheden vind ik niet meer genoteerd, en de stok waarop W. gesneden had is per abuis gebruikt. Ik heb mij daarover eenigermate te beschuldigen, maar die nalatigheid is het gevolg van volstrekt ongelooft aan zijne verklaringen, nadat ik hem de tweede keere sprak. Dat hij onder anderen het zoeken naar t potje niet ontkent, waarbij ik duidelijk een geweldige indruk van wantrouwen en kwaad humeur verkreeg, die mij deze herinnering in hare nuances nog zeer levendig maakt, is een verregaande onbeschaamdheid.

Omtrent die glatte wig en beentjes verrast hij zeer op t minst. Ik heb alles mede gedeeld zonder er iets van uit te zonderen, t kan zijn dat hij met een groote steen in de war is, niet in maar nabij een haard gevonden. Als UwEdg. weder eens hier komt zal ik mijn schat wel terug ontvangen hebben van de tentoonstelling en kan die nog eens worden nagezien met de enkele steenen die ik hier heb.

Mag ik Uwedelgest vragen de toe zending van de bibliotheca van Boxhorns Latijnsche stedebeschrijving van Holland, daarin moet iets voorkomen het welk ik niet heb in de vertaalde.

Onlangs te Nederhorst den Berg zijnde heb ik het raam der kerkdeur aldaar bezigtigd, de characters daarop voorkomende zijn zoo ver ik weet nog altijd een raadsel. Wordt het geen tijd dat te ontcyferen. Bij uwe overkomst moeten wij dat toch eens opnemen.³¹¹

Een gedurig veranderend plan van overkomst naar Leiden is oorzaak van de trage beantwoording van Uwe laatste letteren.

Met hoogachting noemde mij

Uwedgestdienstwd&vriend

A. Perk

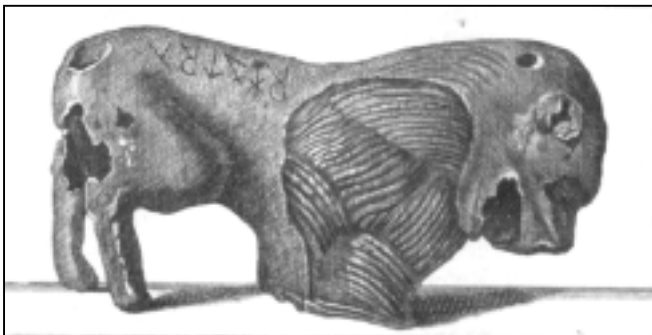
Hilv 25 Mei 54³¹²

Lisch en Rethra, 1855

Aangezien de Mecklenburgse vorsten zich zelf legitimeerden door hun stamboom bij de slavische Obotriten te beginnen was er in dit gebied al vroeg belangstelling voor de vroege, slavische geschiedenis van dit gebied. De geschiedenis van de slaven in deze omgeving wordt al beschreven in de kroniek van Ernst von Kirchberg in 1378.³¹³ Een van de belangrijkste plaatsen die in deze en andere kronieken werd genoemd was de tempelberg Rethra. Van hier uit was de verdediging van de Slaven tegen de Germanen georganiseerd. Toen men in de achttiende eeuw begon de realiteit achter de middeleeuwse mededeelingen te zoeken was de locatie van Rethra onbekend. Men wist dat het ergens in zuidoost Meklenburg aan een meer gelegen moest hebben, maar dat was alles. In 1753 kwam David Franck in zijn *Alt- und Neues Mecklenburg* tot de conclusie dat Rethra bij Prillwitz gelegen had. In 1768 vond de medicus Christian Hempel bij een bezoek aan de goudsmederij van de gebroeders Sponholz in Neubrandenburg, een oud bronzen beeldje van een leeuw dat met runen versierd was. Hempel liet dit beeldje door de historicus Johann Gottlieb Pistorius (1708-1780) onderzoeken. Deze las in de runen o.a. de naam Rhetra. Hierop kocht Hempel deze leeuw. De gebroeders Sponholz verklaarden nu dat het beeldje een onderdeel was van een grotere vondst die tussen 1687 en 1697 gevonden was en sinds die tijd in hun familie bewaard werd. Op 22 januari 1768 kocht Hempel 24 kleine godenbeeldjes die uit de zelfde vondst stamden. Deze groep beeldjes kreeg al snel de naam van Prillwitzer Idole. Prinz Carl von Mecklenburg-Strelitz raakte zeer in deze vondst geïnteresseerd en gaf Andreas Gottlieb Masch (1724-1807) de opdracht deze beeldjes te publiceren. Hiertoe kocht Masch in 1771 de nu tot 46 beeldjes uitgegroeide collectie van Hempel en 22 andere van de gebroeders Sponholz. In het zelfde jaar, 1771, publiceerde Masch zijn *Gottesdienstliche Alterthümer der Obotriten aus dem Tempel zu Rhetra am Tollener-See*. In 1779 groef Gideon Sponholz (1745-1807) in het bijzijn van zo ongeveer iedereen die belangrijk was in Neubrandenburg een aantal met runen bedekte stenen en eenige idolen op. In 1794 verkocht hij deze aan de Poolse graaf Jean Potocki. Deze publiceerde ze in 1795 in zijn *Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe pour la recherche des antiquités Slaves ou Vendes*.

In 1815 kwam Jacob Grimm in de *Göttingische gelehrte Anzeigen* tot de conclusie dat deze idolen vals waren. Dit leidde tot veel discussie en een uitgebreid bronnenonderzoek, waarbij zich voor- en tegenstanders vormden zonder dat men tot een definitief oordeel kwam. In 1855 stelde F. Boll in een artikel in het *Jahrbücher des Vereins für mecklenburgische Geschichte und Alterthumskunde* voor om de echtheid vast te stellen aan de hand van het op de beeldjes aanwezige patina. Lisch voegde aan dit artikel een aantekening toe die uiteindelijk een eind aan de hele discussie maakte. Een onderzoek naar de echtheid van het patina was volgens Lisch onmogelijk omdat deze beeldjes geen patina hadden. Sterker nog, een aantal waren gevernist en Lisch was in staat geweest deze vernis weer plakkerig te krijgen. Deze indicatie werd nog versterkt door wat hij als versiering op enkele van de objecten gezien had:

... ich [will] nur bemerken, daß wiederholt auf den Figuren ein Mann aus der "Perückenzeit" vorkommt, mit Perrücke, Dreimaster, Kniehosen, Staatsdegen u.s.w. – Kurz, ich kann versichern, daß, wenn man die Puppen mit klaren und unbefangenen Auge ansieht, es unmöglich ist, an die Aechtheit zu denken.³¹⁴

Middeleeuwse bronzen leeuw
waarop de vervalser in
Slavische runen het woord
Rethra in zeventiende-
eeuwsche spelling geschreven
heeft.

Hoewel men zou denken dat dit de doodklap voor deze beroemde vondst was duurde het nog tot 1878 voor dat het doek definitief viel. In dat jaar stelde ook Virchow vast dat er te veel moderne elementen op deze voorwerpen te vinden waren om aan een Slavische oorsprong te kunnen denken.

Tegenwoordig worden ze als volkskunst bewaard in het Mecklenburgischen Volkskundemuseum Schwerin-Mueß. De locatie van de tempel van Rethra is ook nu nog onbekend.

Een oproep in de *Algemeene Konst- en Letterbode*

Hoewel Janssen van mening was dat het belang van de Hilversumse haardsteden niet overschat kon worden had deze vondst toch de interesse in de oudheidkunde niet opzienbarend vergroot. Het gevolg hiervan was dat zijn *Oudheidkundige Verhandelingen en Mededeelingen* in zwaar weer terecht waren gekomen. Ook de publicatie van de Hilversumse vondsten had daarin geen verandering gebracht. In een artikel in de *Algemeene Konst- en Letterbode* liet hij het publiek nogmaals zien hoe belangrijk ze waren. Hij vertelde de lezers dat hij zijn voorlopige artikel aan een aantal beroemde buitenlandse collegas gestuurd had met het verzoek of die hier hun licht over wilden laten schijnen:

... eenige der voornaamsten, als: Worsaae te Kopenhagen, Lisch te Schwerin, von Estorff te Hannover en Wilhelmi te Sinsheim, hebben mij reeds berigten doen toekomen, waarbij zij eenparig de hooge zeldzaamheid dier overblijfselen uitspreken en de verzekering geven, dat gelijke of gelijksoortige ontdekkingen hun nimmer voorgekomen of van elders bekend geworden zijn. Ook over de hooge oudheid er van zijn allen het eens ...³¹⁵

De haardsteden werden dus internationaal als bijzonder en zeer oud gezien. Aangezien Janssen een boek over de Hilversumsche vondsten gepland had, waarin hij hun reacties wilde opnemen, wilde hij niet teveel weggeven van wat deze buitenlandse collegas hem geschreven hadden. Wilhelmi had echter zijn commentaar al gepubliceerd waardoor het voor iedereen toegankelijk was en dus kon Janssen het voor dit artikel gebruiken zonder dat hij daarmee iets van de aantrekkingskracht van zijn geplande boek verminderde. Nadat hij Wilhelmi's publicatie uitgebreid besproken had kwam hij met de eigenlijke reden van dit artikel:

Wij gebruiken deze gelegenheid om, als antwoord op enkele aanvragen, mede te deelen, dat het eerste stukje der *Oudheidkundige verhand. en mededeelingen*, waarin het bericht over de Hilversumsche oudheden is opgenomen, tot dus ver nog door geen tweede gevolgd is enkel omdat de geachte uitgever geen genoegzaam aantal exemplaren heeft kunnen plaatsen om zijne kosten gedekt te zien; zoodat, ook bij den besten wil, aan geen vervolg zal te denken zijn, zoo het publiek daarin niet eenige meerdere belangstelling mogt bewijzen. Wij meenden dit ook daarom te moeten mededeelen, opdat men de vertraging in de voortzetting niet bij geval mogt wijten aan verdraagden ijver bij schrijver of uitgever, die gaarne verzekeren tot overwijdde voortzetting gereed te zijn,

wanneer uit een genoegzaam vertier mogt blijken, dat de kosten voor een tweede stuk eenigermate zullen gewaarborgd zijn.

Leyden den 19den April 1855³¹⁶

Helaas voor Janssen schijnt ook de interesse van al deze buitenlandse oudheidkundigen het publiek niet tot het kopen van zijn tijdschrift aangezet te hebben. De *Oudheidkundige Verhandelingen en Mededeelingen* zijn niet opnieuw tot leven gekomen.

In 1856 deed Janssen opnieuw een poging om zijn tijdschrift weer van de grond te krijgen. Hij schreef daarvoor een brief aan de minister van Binnenlandse Zaken:

Leijden den 15 October 1856

Ten gevolge van eene vriendelijke mededeeling van den hr. Dr. R. Westerhoff aan den ondergeteekende, dd. 14 Il., heeft hij de eer aan Uwe Excellentie een adres te rigten, waarvan de gunstige uitslag wederom eenigzins bevorderlijk zou kunnen zijn aan de beoefening der oudheidkundige studieën bij ons te lande.

In het jaar 1842 trachtte de ondergeteekende hiertoe medetewerken door een periodiek geschrift, onder den titel van Oudheidkundige Mededeelingen, waarvan echter slechts vier stukken in het licht verschenen zijn, omdat het aan genoegzaam debiet ontbrak om de kosten, vooral aan de bewerking der Platen verbonden, te dekken. Na vele vruchteloze pogingen dit werk door den boekhandel voortgezet te krijgen, slaagde hij er in, bij zijn' oudheidkundigen vriend Nijhoff te Arnhem, ten jare 1853, eene proeve van voortzetting, in het licht te zien verschijnen, onder den gewijzigden titel van Oudheidkundige Verhandelingen en Mededeelingen 1^e st., en drukte daarbij de hoop uit, dat nu althans een beter debiet den uitgever in staat mogt stellen deze alleen in het belang der wetenschap opgezette onderneming zonder schade voorttezetten.

Ofschoon deze proeve, even als het vroegere geschrift, door deskundigen, zelfs in het buitenland, zeer welkom werd geheeten, moest de voortzetting gestaakt worden, omdat de geachte uitgever zijne kosten geenszins gedekt zag, door een te beperkt vertier.

Nu meldde mij mijn oudheidkundige vriend Westerhoff voornoemd, in zijne letteren dd. 14 Il., dat hij dit onderwerp bij Uwe Excellentie had ter sprake gebracht, en bij Uwe Excellentie eene gunstige stemming had ontwaard om van rijkswege eenigzins te gemoed te komen in de kosten, tot voortzetting van dit werk vereischt, vooral voor de noodige Platen waarvan het behoord vergezeld te blijven. Op grond van die, mij allezins verraschende, mededeeling haast zich de ondergeteekende Uwe Excellentie eerbiedig voortestellen, om tot gemeld einde de som van f200 te willen disponibel stellen.

Bij dit voorstel mag de ondergeteekende slechts deze enkele opmerking niet onderdrukken: Daar hij vóór twee jaren, van wege het Departement van Binnenlandsche Zaken, bij hernieuwing eene som van f400 in beheer mogt ontvangen, tot voortzetting van oudheidkundige opgravingen en onderzoekingen ten behoeve van 's rijks verzameling, en daar deze gelden thans uitgeput zijn, gelijk aan Uwe Excellentie uit de eerlang intezenden rekening en verantwoording (vergezeld van het Rapport) zal blijken, zal de ondergeteekende zich verplicht achten eene gelijke aanvraag van f400, tot hetzelfde oogmerk, eerlang bij Uwe Excellentie te hernieuwen, welke hernieuwing den ondergeteekende zoo noodig voor de wetenschap is voorgekomen, dat hij afstand zou meenen te moeten doen van de thans aangevraagde som van f200, indien de vergunning daarvan onverhoopt mogt ten gevolge hebben eenige inkrimping van de later aantevragen subsidie van f400, tot voortzetting der noodzakelijkst geachte opgravingen en plaatselijke onderzoekingen.

De Conservator bij het Archaeologisch Kabinet te Leijden.

L.J.F. Janssen.³¹⁷

De subsidie van f200 gulden kwam er niet, maar, zoals we verderop zullen zien, die van f400 werd wel vernieuwd.

Larense Oudheden

Locaal was de interesse voor de haardsteden echter wel groot. Op 12 juli 1854 kwam J.L. van Zijll met een artikel over de Hilversumsche Oudheden in *Het Gooiland*.³¹⁸ Van Zijll gebruikte dit artikel om het doel van de haardsteden te verduidelijken. Hij begon met een lijst van alle mogelijkheden, van warmte bron tot altaar:

... [over] de ware bestemming dier haardsteden heerscht [veel verwarring] doch wanneer dezelve met de Mythologie, en wel met de huis- of haardgoden, *Lares*, in verband gebragt worden, zal het dunkt my duidelijk worden, dat zij niet anders waren dan offerplaatsen, en wel bepaald aan die goden toegewijd ... De godsdienstige eerbewijzing der *Lares* geschiedde op een altaar of in eene haardstede ...³¹⁹

De *Lares* zijn Romeinsche huis- of haardgoden. Van Zijll probeerde de haardsteden dus te verklaren van uit de Romeinsche godenleer. Helaas verklaart hij niet hoe de Hilversumse haardsteden met de Romeinen in verbinding gebracht konden worden zodat zijn argument veel aan kracht verliest. Dat er problemen bij deze identificatie waren begreep hij echter wel. De *Lares* werden normaal gesproken in de haarden van huizen vereerd en men deed dit om er voor te zorgen dat zij het huis beschermden. Bij de haardsteden was er echter geen sprake van huizen. Volgens Van Zijll hoefde dat echter geen onoverkomelijk bezwaar te zijn:

Men zou evenwel in bedenking kunnen geven, dat er niets van een vertrek gevonden is waarin de haarden geplaatst waren, en zij alzoo in gene betrekking tot de *Lares* stonden; maar was het een vereischte dat zij daarin tot het doen van hunne offerhanden geplaatst moesten zijn? Of wel zouden de haarden er niet in kunnen gestaan hebben, daar zij hun huis op hun zoo zwervend leven met zich voerden terwijl zij ter eere van hunne goden de offerplaatsen onaangeroerd lieten.³²⁰

Drie dagen later, op zaterdag 15 juli 1854, toen het volgende exemplaar van *Het Gooiland* verscheen, kwam hij met een nieuw en geheel onverwacht bewijs voor zijn veronderstelling:

Bovendien bestaat er nog eene zeer goede grond voor, dat zij onder het opzigt der *Lares* gestaan hebben; want op een uur afstands van de plaats waar de haarden gevonden zijn ligt een dorp, Laren, genaamd, als liggende daarbij de gedachte ten grondslag van eene verzameling haarden of huizen.³²¹

Van Zijll leidde de naam Laren af van het woord *Lares*. Laren betekende volgens hem “een groep huizen”. Dat de *Lares* werkelijk in deze streek vereerd waren was vervolgens eenvoudig te bewijzen. Er lag immers ook een dorp dat Huizen heette. Wanneer we nu Laren als Huizen vertalen krijgen we dicht bij elkaar twee plaatsen met de zelfde naam. Dat kon geen toeval zijn, het kon niet anders of hier had men de *Lares* vereerd. Dit leidde Van Zijll als vanzelf naar een opvallende eindconclusie:

Ten slotte moeten wij nog even terug komen op de benaming *Hilversumsche Oudheden*, en vragen of het na al het bovenstaande niet gepaster zijn zou dezelve Larensche Oudheden te noemen.³²²

Het schijnt dat Janssen een exemplaar van deze krant toegestuurd kreeg en Perk daarover om inlichtingen vroeg:

Hilversum 24 Julij 1854

Zeer geachte Vriend!

Onze zittingen te Haarlem hebben mijne particuliere correspondentie vertraagd. De leurenderij van het bewuste exemplaar en waarschijnlijk van het vervolg ook, zal Uwedele aan den hr. Zijll te danken hebben; die ik niet dan bij naam ken. Reeds heb ik getracht de overigens niets

beteekenende Gooische Couranten te bekomen die over de steenen handelen. In eenige derzelve is overgenomen werk [dat] in de Staatscourant is geplaatst geweest,³²³ daar op zal de wederlegging van v Zijll gebaseerd zijn. Er is niets dan het eenig exemplaar dat de uitgever geloof ik houden moet, van die Courant bij hem voorhanden; en hoe zeer ik trachten wil te bekomen eenige of alle de exemplaren over de steen en haardgraving vrees ik dat dit niet zal gelukken. Heeft UwEdl er toch niet van, bev. over Trompenbergs steenhoop door Eyck – v Hengel enz. gelief mij dit te melden.

Ik wenschte wel iets te stellen of een opstel te ontvangen alleen over de hoogere oudheid van Laren, dan den Romeinschen tijd. Ik heb iets in mijne papieren over het Lahra uit de Saksische eeuw van eenen Tolkeviéd [?]; Van UwEd heb ik daarover ook eenige inlichting bekomen. Dit alleen ware genoeg om al de uitgekraamde geleerdheid hare kracht te benemen ten aanzien van het bewuste onderwerp.

Er schijnt eene kinderachtige jaloersheid bij te bestaan om niet van Hilversumsche maar Laarder Oudheden te doen spreken, in tussen doet de heer Doctor of plattelandsgent[leman] Van Zijll zijne Gemeente in dit opzigt te kort door haar tot de Romeinschen tijd te verjeugdigen. Ik wenschte hem tot zijn straf wel eens in een uur te zien afwandelen de distantie van de steenenhaarden tot Laren, zoo als hij die opgeeft.

Wanneer er iets verder over de Steenen of Haarden voorkomt in ons dagblad zal ik UwEd au Courant houden, en nader opgeven wat ik er van kan bekomen.

Het door den heer Bodel Nijenhuis mij toe gezonden werk verzoek ik UwEd met dank zeggung aan ZwEd terug te geven tevens met de daarenbij gaande plaat van den Trompenberg Steenhoop. Ik heb ZwEd gezegd hoe gebrekkig die schets was doch hij stelde er intusschen veel belang in.

Met hoogachting noem ik mij
UwEdDwDr&vriend
A. Perk

Als het vervolg & slot van de Haarden UwEd niet mogt toegezonden zijn, verzoek ik een paar regelen bericht.

Om UwEd minder moeite te maken zend ik het werk aan den heer BN. regelrecht.³²⁴

Van Zijlls opvatting had geen invloed op Janssens denken, maar hijzelf bleef er tot 1856 aan vasthouden. Toen Van Zijll echter van de onjuistheid van zijn idee overtuigd raakte kwam hij er openlijk op terug. In een artikel over de betekenis van de naam Laren geeft hij eerst aan dat hij niet de enige was die fout zat:

... dat het volgens sommigen van het Latijnsche *Lar* zoude afkomen, in welke dwaling ik in der tijd rondweg gezegd, ook vervallen ben ...³²⁵

De reden die Van Zijll voor zijn dwaling opgeeft is enigszins verbazingwekkend:

Dr. L.J.F. Janssen *over de steenen haardsteden* (die in het Latijn ook door LARES vertaald kunnen worden) *met de daarbij gevonden steenen werktuigen*, deden mij besluiten, dezelve ten onregte met de *Romeinsche mythologie* te vergelijken, in plaats van ze aan de *Noordsche volkeren* toe te schrijven ...³²⁶

Ondertussen weet hij beter en daardoor verandert ook de betekenis van de naam Laren. Het zou nu van het Ketische Laar komen en leeg betekenen. Voordat dit dorp gebouwd werd was hier een lege vlakte geweest, vandaar de naam. Uit Van Zijlls redeneertrant wordt ogenblikkelijk duidelijk dat hij op vergelijkbare wijze als b.v. Charles-Joseph de Grave werkte. Deze laatste had in zijn *République des Champs Élysées ou monde ancien* van 1806 met soortgelijke spitsvondige constructies aangetoond dat Elyseesche velden in Vlaanderen gelegen hadden. Janssen wees deze vorm van historisch onderzoek in 1853 resoluut van de hand. Schlözer volgend in diens uitspraak “Fange die Geschichte an, wo die Geschichte anfängt” komt hij tot de volgende conclusie:

Hij [Schlöder] kan ook etymologizerende geschiedvorschers op het oog gehad hebben, gelijk b.v. ...[Charles-Joseph de Grave, en anderen] die tot de dwaasheid vervielen, om *Zierikzee* met Circe, en *Vlissingen* met Ulysses in verband te brengen. Wie onzer zou het dan niet met eenen Schlöder eens zijn?³²⁷

Opweg naar de drukker

Waarde vriend!

[Op] mijne doorreis door Utrecht heb ik nog even tijd U hiernevens [een] exemplaar van den Letterbode ter bezigtiging te zenden, met verzoek [die] mij over 14 dagen of later als vel druks te retourneren. Voorts [vond] ik op het Leesmuseum alhier de plaats van Meincke met betrekking [tot] den Horatius van Prof Peerlkamp gecopieerd' hij schrijft namelijk in [de] voorrede van zijn Q. Horat. Flacius, denuo recognit etc: A. Meincke ...erol Remer 1854, XLIV 226 8°) "Peerlkampium ego post Bentheim ...um omnium pradavisime de Horatio meritum esse profitesi ...on dubito et futilissimis saepe rationibus oppugnari indignor." Gelief dit den H^r Peerlkamp, met mijne vriendelijke groeten, medetedeelen, - zoo hij het niet welligt reeds weten mogt? Hoogachtend en vriendschappelijk

T.T.

L.J.F. Janssen

Utr. 28 Junij 55
in vl. haast.³²⁸

Op 25 juni 1855 schrijft Janssen opnieuw over *Het Gooiland*, die hij nu de *Gooische Courant* noemt, aan Perk. Uit de inhoud zou men vermoeden dat Perk brief van 24 juli 1854 het antwoord hierop is, maar in dat geval zou Janssen zich bij het dateren niet alleen in de dag, maar ook in het jaar vergist moeten hebben. De mededelingen over zijn bezoek aan Six en zijn onderzoek in Ede wijzen er echter op dat Janssens datering juist is. Van 25 tot 28 Juni bezocht hij Hilversum en Utrecht, zie bovenstaande brief, en op 28 en 29 Juni was Janssen in Ede:

Leijden den 25 Julij 1855

Geachte vriend!

Voor eenige tijd ontving p. post een paar nummers der Gooische Courant, daar na één, waarbij een gedrukt briefje lag de kennisgeving bevattende, dat ik wanneer ik op die Courant niet mogt willen intekenen, ze terug te zenden had, ik zond ze terug. Maar later ontving ik weer een nummer, waarbij op het adres stond present exemplaar. Dit behield ik, en sedert zend men mij, welligt geregeld, nummers toe. Nu verzoek ik U mij uit die kleine ongelegenheid te helpen, om te melden hoe ik in dezen doen zal? Het spreekt van zelf dat ik die nummers niet betalen zal, maar de redactie heeft misschien de bedoeling dat ik medewerken zal aan hare zoogenaamde oudheidkundige correspondentie, waartoe ik noch tijd noch lust heb. Mij dunkt wanneer U dit bij gelegenheid eens beleefdijk aan die Redactie te kennen gaf, dan zou ik van den ontvang dier Couranten verlost worden, ik zeg met opzet verlost, omdat ik zeer noode geschenken aanneem die ik niet kan reciproceren, en toch wilde ik de welmenendheid der Redactie niet beledigen. Toen ik, bij mijne jongste aanwezigheid te Hilversum, Kievietsdaal bezocht, bemerkte ik, dat daar 2 haardsteden waren overgebracht; van de eerste had ik tekening, berigt en voorwerpen, aangaande de tweede was mij niets bekend, daarom schreef ik heden aan den hr. Six om nadere berigten daarover. Misschien waart gij bij die ontdekking mede tegenwoordig, en kunt mij er nog iets over melden, ten einde daarvan in mijn uittegeven geschrift gebruik van te maken? De uitstap is door mij met succes volbragt, en vooral van de Veuwe (Ede o.a.) heb ik belangrijke steenen voorwerpen medegebragt.

In September hoop ik een paar dagen te Hilversum te komen, voor dien tijd kan ik, thans alleen bij het museum zijnde, niet zonder noodzaak van huis.

Met vriendelijke groeten aan de Uwen verblijf ik hoogachtend en mij aanbevelend,

T.T.
L.J.F. Janssen³²⁹

Vijf dagen later komt Janssen terug op deze brief:

Leijden den 30 Julij 1855

Geachte vriend!

Ik neem de goede gelegenheid met vriend Bodel te baat, om U met een woord te melden dat de hr. Six mij reeds omtrent de tweede haardstede, op zijne hoeve Kievietsdal heeft ingelicht, zoodat U daarover geene nasporing zoudt behoeven te doen. Het is eene haardstede die door Westbroek zelve dáár is gereconstrueerd doch zeker verkeerd gelijk de hr. S. meldt, en de daarbij gevonden voorwerpen zouden met de overige Westbroecksche in ons Museum gekomen zijn. Bij retour van den hr. Bodel hoop ik wel eens weder iets van U te vernemen, ook of er niet weer iets gevonden is, daar de gravingen vermoedelijk reeds weder een' aanvang genomen hebben.

Met hoogachting en vriendelijke groeten aan de Uwen blijf ik mij noemen,

UwDwDr en vriend
L.J.F. Janssen³³⁰

In juli 1855 bezocht Janssen Westbroek nog een keer. De reden van dit bezoek is niet bekend, maar wat Westbroek hem die dag verkocht is uiterst opvallend. In zijn *Hilversumsche Oudheden* bestede Janssen er maar weinig aandacht aan:

Eindelijk behoort nog vermeld, dat de meergenoemde werkman mij in Julij 1855 aan zijne woning eene vuursteen wig vertoonde, die hij sedert nog gevonden had, en wel, naar hij meende, op de plek, waar vroeger door mij de haardstede No. 12 was opgegraven. Deze wig was aan de onderzijde plat, aan de bovenzijde bol, goed bewerkt en gepolijst, doch op enkele plaatsen geschonden ... Het opmerkelijkste aan deze wig is de zeer scherpe snede, die geheel ongeschonden is en het voorkomen heeft van ongebruikt, of versch geslepen te zijn. De scherpste is zoo groot, dat zij die van een mes evenaart ... [het lijkt op een van de messen die Janssen uit Palzdorf in zijn verzameling had] ... Onder de Hilversumsche gereedschappen van steen is die wig éénig, omdat daar nog geen zoo groot, en veel minder een zoo zorgvuldig bewerkt voorwerp van vuursteen gevonden is. Ik heb wel geen grond te twijfelen of deze wig op denzelfden akker gevonden is waar de haardsteden zijn opgegraven, maar dat hij bepaaldelijk gevonden zou zijn op de plek waar door mij de haardstede No. 12 was opgegraven, komt mij niet waarschijnlijk voor, omdat die plek, even als alle anderen die onder mijn toezigt opgegraven werden, naauwkeurig onderzocht is geworden.³³¹

En zo verkocht Westbroek Janssen uiteindelijk toch nog een origineele stenen bijl.

Leijden 2 Oct. 1855

Waarde vriend!

Met dankzegging voor uwe vriendelijke letteren van den 27 Sept. ll. moet ik U met een woord berigten dat mijne Septemberkomst afgesprongen is wegens vertraging die ik ondervonden heb in de ter persbereiding van de uitvoeriger beschrijving der Hilversumsche zaken. Immiddels blijft mijn voornemen om, zoodra ik punten gezet heb, overkomen, welligt om nog eens bepaald te graven in de zoogenoemde perkjes,³³² want ik wenschte ook daarover tot eenig waarschijnlijk resultaat te geraken. Ten einde de uitgave van 't geschrift te bespoedigen ben ik reeds begonnen met het drukken, zoodat ik hoop en vertrouwd dat voor nieuwjaar alles af en in de wereld zal zijn. De steenen bal zal dan wel door mij in ontvang genomen worden, doch misschien hebt U wel gelegenheid tot Amsterdam aan mijn adres in het Trippenhuys afgegeven en daar te bewaren tot aanstaande maandag, waarop ik er academie vergadering heb,³³³ en hem dan medenemen kon. Misschien is aan de steensoort nog eene bijzonderheid optemerken, die door mij kon gebruikt worden in den tekst.

Vóór ik overkom zal ik U den dag melden, ten einde zeker te zijn U zoo mogelijk aantetreffen. Ik verheug mij dat de Naardensche beschilderingen gecopieerd worden en ben begerig er van te zien. Met minzame groeten aan de uwen en met hoogachtende groeten

UwDwdr en vriend
L.J.F. Janssen³³⁴

De Origineele stenen bijl en een door Westbroek zelf vervaardigd exemplaar.

Het is merkwaardig om te zien dat Janssen al met het drukken van *Hilversumsche Oudheden* begonnen was terwijl de tekst nog niet geheel klaar was en hij besloten had nog wat afrondend onderzoek in het veld te doen.

Leijden den 12 Oct. 1855

Geachte vriend!

Het heeft mij gespeten in de onmogelijkheid geweest te zijn U te Amsterdam persoonlijk dank te zeggen voor den mij zoo zorgvuldig overgemaakten bal, en tevens op uwe letteren te antwoorden; de werkzaamheden in de vergadering gedoogden geen oogenblik mijne afwezigheid daar het onderwerpen gold, waarin ik van nabij betrokken was en die ik niet eens wist wanéér zij zouden afgehandeld zijn. Ofschoon ik nu den dag mijner komst nog niet bepalen kan, wil ik U toch gaarne melden, dat ik aan Uwen wensch om in het Nut te Hilversum eene mededeeling te doen, hoe kort ook, zal trachten te beantwoorden, door iets over de H. oudheden, waarover mijn geschrift handelen zal, medetedeelen, wanneer ik namelijk te dien tijd genoegzame copy van Nijhoff terug zal hebben ontvangen, want ik heb geen brouillon [klad] of afschrift. Ik vrees echter dat het niet zeer behagen zal, daar ik geen tijd heb er eene populaire voorlezing over te maken, en mijne behandeling voor zulk een publiek mogelijk wat te wetenschappelijk zal zijn. Daar het evenwel Hilversum geldt, zullen de zaken toch interesseren, die men echter reeds voor een gedeelte door U vernomen heeft! In elk geval schrijf ik U nader, vooral wegens de dagbepaling. Daar mijne komst vooral ook ten doel heeft om nogmaals de zoogenoemde Kampen (5) optenemen, was het mogelijk, dat door U die werkzaamheid vooraf kon gefaciliteerd worden, door van elke derzelve, door uwen veldwachter, eene opmeting te laten doen van de lengte en breedte, zoowel der pleinen van binnen als van de walletjes en grachten daarom heen, die opmeting kon door aftreding geschieden, wanneer hij met eene betere meting niet bekend ware. Voorts zou ik wenschen te

weten of en in hoever ze met hun vierkant in de windstreek liggen (o.w. en z.n.). De afstanden, zoowel onderling als van den kom des dorps, zullen vermoedelijk op de kadastrale kaart van Hilversum, waarop ze, gelijk U mij gezegd hebt, genoteerd zijn, kunnen nagegaan worden? Met hoogachting en vriendelijke groeten aan de Uwen blijf ik mij gaarne noemen

Uwe DwDr en vd
L.J.F. Janssen³³⁵

De hier genoemde kadastrale kaart van Hilversum met daarop de aantekeningen van Perk is helaas nog niet terug gevonden.³³⁶ Het is opvallend bij deze opmerking van Janssen dat deze kampen wel op een kadastrale kaart ingemeten zouden zijn, maar dat hun lengte en breedte niet bekend is:

Leijden den 27 Oct. 1855

Geachte vriend!

Wanneer U mij het doortrekje van de schets der ligging der Hilversumsche grafheuvels toezendt, heb dan de goedheid er bij te noteren wat door U bij opgraving in enkele DIER heuvels mogt gevonden zijn. Voorts verzoek ik U beleefdelijk om, wanneer U mij het doortrekje van de ligging der Larensche Kampen van de Kad. Kaart van Laren zendt er de schaal dier kaart bij te voegen. Volgens mijne meting op de Kad. Kaart van Hilversum zijn de drie Hilversumsche Kampen even groot en wel 90 el in middellijn, waarvan er 5 voor de wal en gracht genomen zijn. Indien het niet te veel gevegd is zou ik wel wenschen dat U nog eens op die Kaart nazag of deze meting volkomen juist is, want ofschoon ik vermeen goed gemeten te hebben, was toch eene vergissing alleszins mogelijk. Met verzoek van verschoning voor nevens staande inktvlekken, in haast maar met vriendschappelijke hoogachting

T.T.
L.J.F. Janssen

P.S. Mevrouw Scholten is het gevaar over.³³⁷

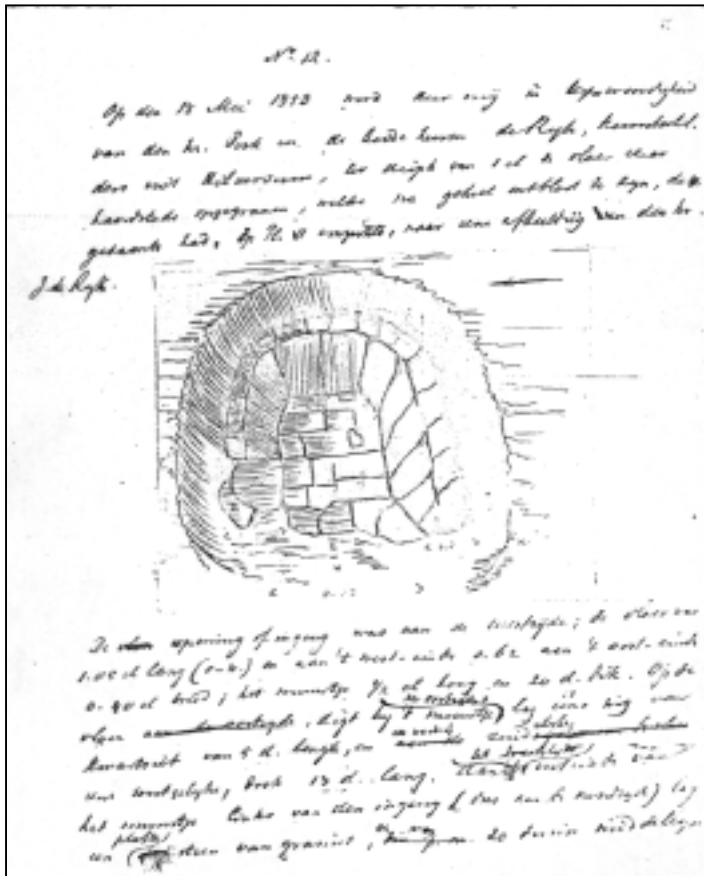
Perk gebruikte transparant papier om de gegevens die hij op zijn kaart aantekende aan Janssen te sturen. Deze hoefden vervolgens alleen het transparant op zijn exemplaar van de door Perk gebruikte kaart te leggen om een kopie van Perks kaart te maken. Hoewel dit systeem op zich redelijk nauwkeurig zou moeten werken schijnt Janssen het toch niet echt vertrouwd te hebben.

Leijden 28 Oct. 1855

Geachte vriend!

Dank voor het berigt en mijne gelukwensching met de ontdekking, gaarne ontvang ik een verslag er over ten einde het nog optenemen in mijn werk. Gij zult wel zorgen dat alles bij elkaar blijft en er niets weggeschonken wordt voor ik het zie. In het laatst der volgende maand kom ik daartoe, deo volente, even over. Inmiddels hoop ik voor dien tijd een verslag en vooral spoediger het antwoord op mijne vragen (zonder U evenwel te jagen) omdat ik mijn boek gaarne voor 1 Jan. 56 in het licht had. Daar echter de stof door telkens ontgraven mij bijna over 't hoofd groeit zou ik wenschen dat de opgravingen nu gestaakt werden tot mijn geschrift uit kwam, want anders vrees ik dat er geen eind aan komt. Ik hoop vooral niet dat anderen dan U, die welligt door uwe vondst aangemoedigd zijn, nu de overige heuveltjes gaan afgraven! Heb de goedheid daarvoor zoo mogelijk te zorgen. Wanneer gij voor eenige Courant een berigt geeft van ontdekking dan zou daaraan kunnen worden toegevoegd, dat door mij een paar dagen vroeger in een ander heuveltje ter diepte van $\frac{1}{2}$ el eene goedbewaarde Koperen of bronzen wig (catega of celt) gevonden was, bij verbrande beendertjes, en dat men van deze ontdekkingen waarschijnlijk nog uitvoeriger berigt zal mogen te gemoet zien in het eerlang door mij uitgegeven werk over de Hilversumsche oudheden. Met veel deelneming las ik het berigt over de ziekte en het gevaar uwe dochter te Bladel, en hoop hartelijk dat die slag U nog zal bespaard worden. Met vriendelijke groeten aan de Uwen

T.T.
L.J.F. Janssen³³⁸

Manuscript van Hilversumsche
Oudheden.
p.10 met plaat VIII

Het boek is nu in een zover gevorderd stadium dat Janssen niet al te veel meer veranderen kan zonder in de problem te komen.

Leijden 31 Oct. 1855

Geachte vriend!

Niet weinig was ik verwonderd uit Uwe heden ontvangen letteren en tekening te ontwaren, dat het aantal der in dien heuvel ontdekte potten enz., 20 stuks meer bedroeg dan Uwe vroegere mededeeling (denkelijk door eene schrijffout) bevatte. Nu komt het mij te meer doelmatig voor dat die ontdekking nog in mijn geschrift opgenomen worde, zoo mogelijk met afbeeldingen van den omtrek van elke der potten en van hunne situatie in den heuvel, zoo als die op de mij verstrekte tekening voorkomt. Welligt kan alles op ééne Plaat komen, en dan zou de uitgave van het boek weinig vertraagd worden, wanneer ik zoo dra mogelijk naauwkeurige omtrektekeningen der urnen, liefst op ééne schaal, mogt ontvangen. Na spoedig gebruik, zend ik U die terug, met de heden ontvangen schets, en de mij geleende kaart van 't Gooiland waarop de Kampen enz. zijn aange teekend. Uwe voorzorgen nopens verdere opgravingen waren mij aangenaam te vernemen. Wat het onderzoek der urnen aangaat, zulks kan gerust ondernomen worden, zonder verdere droog of hardmaking, mits met de grootste omzigtigheid!

Wanneer het U convenieert, wil ik gaarne daarbij zijn, doch zou niet vóór maandag over 8 dagen kunnen overkomen; wij zouden dan alle urnen onderzoeken, en tevens zou ik dan gelegenheid hebben de schetsteekeningen te collationeren. Het is van te groot belang, om nu alles bij elkaar te hebben, dan dat ik er mij niet opofferings voor zou getroosten en nog met alle kracht in Bijlagen bijwerken wat op de Hilvers. Oudheden betrekking heeft.

Wat de opmeting der Kampen betreft, kan de landmeter zéér wel gelijk hebben, doch ik veroorloof mij U te verzoeken op de Kadastrale Kaarten van Hilversum en Laren natelaten zien, hoe groot elk dier Kampen volgens zijne meting is? Naar mijne meting, op grond van de Hilversumsche Kad. Kaart, was de grootte der Hilversumsche Kampen 90 el in middellijn. De Larensche kon ik niet raadplegen, en ten aanzien van de Hilversumsche zou ik mij kunnen vergist hebben!

Wanneer U met het onderzoek der urnen mogt willen wachten tot mijne komst, zouden wij alsdan het onderzoek van de zoogenaamde varkensdrift³³⁹ kunnen voltooijen, en ik persoonlijk mij van de breedte en hoogte vergewissen.

Voor de opnemng der Hilversumsche grafheuvels en hunne plaatsing op de Kad. Kaart zal intusschen wel door U gezorgd worden?

Mijne overkomst op maandag over 8 dagen is vooral gemotiveerd door de noodzakelijkheid waarin ik mij bevind om dien dag te Amsterdam de vergadering van de Akademie der wetenschappen bijtewonen.

Met vriendschappelijke hoogachting,

T.T.

L.J.F. Janssen³⁴⁰

Leijden 4 Nov. 1855

Geachte vriend!

Ter beantwoording uwer zoo even ontvangen letteren wilde ik U bij dezen verzoeken, om de naauwkeurige omtreksteekeningen der urnen zoodra mogelijk te laten vervaardigen, en wel door dien door U genoemden hr. Ravenswaay, daar die het volgens uw berigt goed, en tegen kleine vergoeding doen zou. De teekeningen op ééne schaal en wel op $\frac{1}{5}$ der natuurlijke grootte, en slechts van zulke urnen die in vorm onderscheiden zijn, geheel gelijke in vorm behoeven niet geteekend, daarvan is eene schriftelijke opgaaf van grootte, met verwijzing naar ééne der afbeeldingen, volkomen voldoende. Daar er ook stukjes metaal bij gevonden zijn, zou ik ook daarvan (voor zoover het niet vormloos verbrand of verteerd is) teekeningen verzoeken, en alles vóór aanstaande maandag zoo mogelijk gereed, dan kan ik de teekeningen bij mijne komst collationeren.

Heeft U ook aan het collationeren der metingen van de Kampen, vooral de Larensche, kunnen doen? Indien het U, bij de vele werkzaamheden, mogelijk was, zou ik daaromtrent bij mijne komst mede wel zekerheid wenschen te hebben, want daar ik zelf met arbeid zeer bezet ben, zal mijn oponthoud ditmaal slechts zeer kort kunnen zijn, en de bezigtiging en 't onderzoek der urnen zal misschien ook nog tijd vereischen. Mogt U bij geval aanstaande maandag over 8 dagen, of dinsdag daaraanvolgende niet te Hilversum zijn, dan hoop ik toch eenige schriftelijke opgave aangaande het bepaalde heuveltje waarin het gevonden is, van uwe hand daar aantetreffen, en tevens gelegenheid te vinden de urnen enz. te zien.

Bij het situatieplan der Hilversumsche heuvels in 't algemeen, is die grote kaart niet [nodig], wanneer ik slechts de juiste afstandsbepaling van een der kampen weet, waarop die liggen waarin gij en ik iets gevonden hebben, en daarbij het aantal der overigen, want eene kaart kan ik bij mijn stuk niet bijvoegen. In de hoop dat deze door U in goeden welstand ontvangen worden moge, blijf ik, na minzame groeten aan de uwen, hoogachtend en vriendschappelijk mij noemen

T.T.

L.J.F. Janssen³⁴¹

Janssen reisde inderdaad naar Hilversum om Perks urnen te onderzoeken:

Het hoogstzeldzame, misschien geheel éénige, dat in één' enkelen en zoo kleinen germaanschen grafheuvel twee en dertig stuks urnen gevonden zijn, valt gewis ieder in het oog ...De heer Perk had de urnen in haren natuurlijken staat, gelijk zij gevuld met beenderen en aarde uit den grond gekomen waren, bewaard; mijn onderzoek moest daarom beginnen met hare zuivering van de overbodige van buiten nog er aan klevende aarde en met de omzigtige uitschepping van binnen. Er waren één en twintig urnen voorhanden; slechts enkele waren geschonden; scherven van gebrokenen lagen er bij. Bij het uitscheppen der aarde, die de verbrande beenderen doorgaans tot op $\frac{1}{3}$ der diepte bedekte, vermeerderde zich het getal met twee, die in twee andere urnen

gevonden werden. Nadat de urnen (met behulp van den veldwachter van Hilversum, die de opgraving bijzonder bestierd had) geheel gezuiverd en tot op de verbrande beenderen geleidig waren, werden de omtrekken er van door mij geteekend. Bij die afbeeldingen is op te merken, dat enkele, min of meer geschonden urnen als volledig geschetst zijn, omdat mijn oogmerk slechts was den oorspronkelijken vorm met naauwkeurigheid te doen uitkomen, en het mij uit tijdsgebrek ondoenlijk is geweest, elk afgebroken stuk door stippelijntjes afzonderlijk aan te wijzen ... Vergeefs zocht ik bij het uitscheppen der aarde naar voorwerpen van kunst of techniek, die daarin wel eens plegen gevonden te worden. De verbrande beenderen zelve werden door mij in onaangeroerden staat gelaten, omdat ik door eene toevallige ongesteldheid genoodzaakt werd de werkzaamheden te staken.³⁴²

Janssen kwam dus door een plotseling opgekomen ziekte niet aan het onderzoek van de crematieresten toe. Dat moest uitgesteld worden tot een latere datum. Het hier genoemde aantal urnen levert een probleem op. Er waren er, volgens bovenstaand citaat uit *Hilversumsche Oudheden*, 32 gevonden, waarvan er nog 21, min of meer complete, voorhanden waren. Op de afbeeldingen in dit boek toont Janssen ons echter de silhouetten van 22 urnen, terwijl zich in zijn archief silhouettekeningen van 23 urnen bevinden.

Ook in Perks leven ging het op dat moment niet al te goed. Die had weer een van zijn dochters verloren. In het totaal had Perk bij twee vrouwen 14 kinderen, waarvan hij er zes, allemaal meisjes, verloor:

Leijden 24 Nov. 1855.

Geachte vriend!

Sedert mijn vertrek van U ben ik meestendeels onder doctershanden geweest doch door tehuis blijven en inacht nemen thans weder zoo tamelijk op orde, en hoop dat uwe treurige reis thans ook door U met voldoening, al is het dan ook niet met hope, zal volbragt zijn. Ik vergat U te Hilversum te verzoeken om de Jager³⁴³ nog eens naauwkeurig te ondervragen naar de vermoedelijk verschillende diepte waarop sommige urnen en potjes in den heuvel geplaatst waren. Kon men b.v. bespeuren dat er twee, of drie of meer étages, waarin zij gevonden werden, aanwezig waren, en hoe velen zaten er in elke étage? Hij gelieve U optegeven zoo veel hij er van weet, en dit zal dan wel door U in uw verslag genoteerd worden. Gaarne had ik dat verslag binnen eene 8 dagen, ten einde de pers niet te laten wachten, want ik zal daaraan nog eenige opmerkingen, ten gevolge van de autopsie der voorwerpen, aan toe te voegen hebben, die eerst kunnen geschreven worden, wanneer ik uw opstel hebben zal.

Met alle hoogachting en vriendelijke groeten aan uwe echtgenoot en kinderen,

UwDwDr en vriend

L.J.F. Janssen

PS. Bij de toezending der tekening van den hr. Ravenswaay aan de hr. Bodel, gelieve de opgave van den prijs te noteren?³⁴⁴

Op 26 November schreef Perk zijn verslag over zijn grafheuvelonderzoek. De originele brief is niet teruggevonden, maar Janssen publiceerde een gedeelte er van in zijn *Hilversumsche Oudheden*. Hoewel Perk later, zoals we zullen zien, nog de gelegenheid gehad heeft om hem te corrigeren, nemen we zijn gecorrigeerd rapport toch hier op om de chronologie van deze briefwisseling zoveel mogelijk te bewaren:

Op den 25 October 1855 deed ik [Perk] een der heuvels opgraven onder deze gemeente gelegen, Sectie C (noord-heide) in het kadastraal nommer 79; 470 schreden noordwaards van den doodweg, van het punt alwaar die doorsneden wordt van den oud-bussemer weg en 150 schreden oostwaards van den laatstgemelden, in de rigting van het Laarder kerkhof.

In hetzelfde kadastraal perceel ligt een der vierkante kampjes, waarvan een zestal in Gooiland gevonden werden.

Wanneer men in de rigting van den westelijken wal van het bedoelde kampje eene lijn noordwaards trekt, komt die een weinig bewesten den ontgraven tumulus uit.

Hij was genoegzaam rond, had 32 schreden in omtrek; 10 el over kruis, in gelijke glooiing oploopende, ter hoogte van slechts 8 palm, en behoorde tot de kleine, minst in 't oog

vallende, van de in de nabijheid gelegen tumuli, waarvan hij overigens in uiterlijk niet verschillend is. De geheele oppervlakte was met heide begroeid.

Bij weinig graving reeds vertoonde zich meer dan ééne urn, hetgeen dadelijk aanleiding gaf om de verdere ontgraving met de meeste voorzichtigheid en de opneming met naauwkeurigheid te doen; een en ander is achtereenvolgende geschied.

De urnen zijn gevonden in de rigting, op bijstaande schets aangewezen, op de diepte van twee tot vier palm van den opgehoogden grond, zonder dat er verschil van lagen waarin, of van diepte waarop zij geplaatst waren, kon opgemerkt worden.

De urnen van eene kan, die onder no. 2 op de schets is aangewezen is in dezen omtrek nooit voorgekomen;³⁴⁵ ook zijn er vroeger geen potjes gevonden zoo klein als hier gedeeltelijk in, gedeeltelijk nabij groote potten werden aangetroffen.

Nabij de urnen of potten No. 12 en 22, werden gevonden: eene haarnaald, een vingerring en stukken van armrings van koper; de losse beentjes en scherven, waarin en waarbij zich deze koperen voorwerpen bevonden, doen vermoeden, dat zij behoorden in urnen die reeds vergaan waren.

Houtskolen en asch, in andere tumuli voorkomende, dikwijls in merkelijke hoeveelheid, zijn hier niet aangetroffen.

De opgravingen door u [Janssen] sedert de laatste vijf jaren en door mij reeds sedert twintig jaren nu en dan bewerkstelligd, hebben, behalve de onlangs door u gevonden koperen lansspits³⁴⁶ en het kleine potje door u voor zeldzaam en van hooge oudheid geacht,³⁴⁷ wat de tumuli betreft, niet veel bijzonders opgeleverd; uit dezen hoofde is het nu ontdekte van genoeg belang, om er u dit kort verslag van te geven. Overigens vermeen ik naar de schets te mogen verwijzen, waarop alle, ook de niet geconserveerde urnen zijn aangewezen, welke laatste gedeeltelijk vergaan en verbrokkeld waren. Van de goed bewaarde en gedeeltelijk geledigde, zal de vorm en zullen de verdere bijzonderheden door u wel worden opgenomen, zoodat alle uitwijding hierover overtollig zal zijn

A.Perk

Hilversum 26 November 1855³⁴⁸

In zijn *Hilversumsche Oudheden* verwerkte Janssen de informatie uit deze brief niet in zijn hoofdstuk over Grafheuvels en andere begraafplaatsen, maar gaf hij deze brief als een Bijlage³⁴⁹ zodat we ook aan het boek zelf kunnen zien dat het haastig in elkaar gezet is.

Leijden den 17 dec. 1855

Geachte vriend!

Onder het nazien der drukproeven zie ik dat mij nog ontbreekt uwe mij toegezegde naauwkeurige opgaaf van de breedte en hoogte der varkensdrift, zoo mogelijk ook van de breedte der strook gronds die tusschen die twee parallellen der varkensdrift ligt. De veldwachter zou die wel eens spoedig kunnen opnemen, ten einde ik ze zoo mogelijk nog in de overmorgen te wachten revisie kan opnemen.

Met vriendschappelijke gevoelens

T.T.

L.J.F. Janssen³⁵⁰

Op 23 December 1855 sloot Janssen het manuscript van *Hilversumsche Oudheden* af.

Leijden den 9 Jan. 56

Geachte vriend!

Uwe letteren van den 20 Dec. ll. kwamen te laat om van den inhoud nog voor mijn werk gebruik te kunnen maken, intusschen niet te laat om er later nog op terug te komen, wanneer onze voortgezette opgravingen een Supplement of eene nieuwe Bijdrage over de hilversumsche oudheden noodzakelijk zullen maken. Binnen 14 dagen hoop ik dat er één exemplaar van mijn geschrift in uwe handen zijn zal; heden verzond ik de laatste proef, waarin uw verslag voorkomt en ik heb den uitgever verzocht daarvan eene revisie aan U te verzenden, welke revisie ik U

beleefdelijk verzoek, nadat zij door U doorgezien is onverwijld en zoo spoedig mogelijk aan mij te adresseren, ten einde uwe mogelijke correctiën in mijn exemplaar overtenemen en zóó aan den uitgever overtemaken. Zoo even kom ik van een' uitstap naar Zwoll, waar ik gelezen heb, terug, en heb het daardoor wat volhandig, zoodat ik er niets meer bijvoeg dan dat mijne lezing te Uwent (wanner zij zeer gewenscht mogt zijn – anders blijf ik liever hier) kan plaats vinden zoodra mijn boekjen uitgekomen en verzonden is.

Met hoogachtende groeten aan Mevrouw en Kinderen blijf ik mij vriendschappelijk en aanbeveelend noemen

T.T.
L.J.F. Janssen³⁵¹

En zo verscheen *Hilversumsche Oudheden* zonder zijn titel werkelijk eer aan te doen. Het was niet het standaardwerk geworden wat men bij een dergelijke titel verwachten zou. Janssen had het onderzoek naar de beenderen uit de urnen van Perk niet afgewacht en hield er al rekening mee dat er nog een supplement zou moeten komen. Het boek werd gekenmerkt door haast, maar de reden voor die haast is onbekend.

Leijden, 22 Jan. 1856.

Geachte vriend!

Gister is de laatste revisie van mijn werk naar den uitgever verzonden, en ik heb dus de hoop binnen 8 à 14 dagen een exemplaar aan U te kunnen overmaken. Gij zult de allereerste zijn die het ontvangt, uw vriendschappelijke bijstand, die mij deze niet altijd gemakkelijke taak zoo zeer heeft helpen verlichten, geeft daarop aanspraak. Uwe heden ontvangen letteren geven mij hoop U binnen kort hier te zien, mag ik U verzoeken mij een paar dagen vooraf uwe komst te melden? Teneinde de nodige voorzorgen te nemen dat ik zoo mogelijk bij uwe komst in loco ben, waar ik U gaarne alle mogelijke hulp bij 't bezoek der bibliotheken verleen zal. De teekening van Ravenswaay is door mij aan den hr. Six aangeboden, met verzoek om, zoo hij ze mogelijk voor den bestemden niet mogt kunnen plaatsen, aan uw adres te retourneren, Bodel verlangde ze niet, en daarom meende ik vrijmoedigheid te hebben dezen weg in te slaan. Het spijt mij dat ik zelf ze niet gebruiken kon – mijn werk zal U de bewijzen kunnen geven, waarom niet. Met hoogachtende en vriendelijke groeten aan Mevrouw en familie

UwDwDr en vriend
L.J.F. Janssen

PS. Uwe revisie is mij voorgister geworden, en terstond geexpedieerd. De afzender had verzuimd, op het adres bij 1 vel druks het woordje franco te voegen, waardoor mij de verplichting werd opgelegd haar als brief te betalen. Ik herinner dit slechts en enkel voor het vervolg. Eene drukproef behoort van franco voorzien te zijn en kost dan den afzender 2 c^t, 1/2 vel 1 c^t.

US.³⁵²

Janssens opgravingen hadden een duidelijk positieve uitwerking op het lokale patriotisme van sommige Gooische intellectuelen. In maart 1856 deed W.C. van Zijll een oproep tot het stichten van een eigen museum:

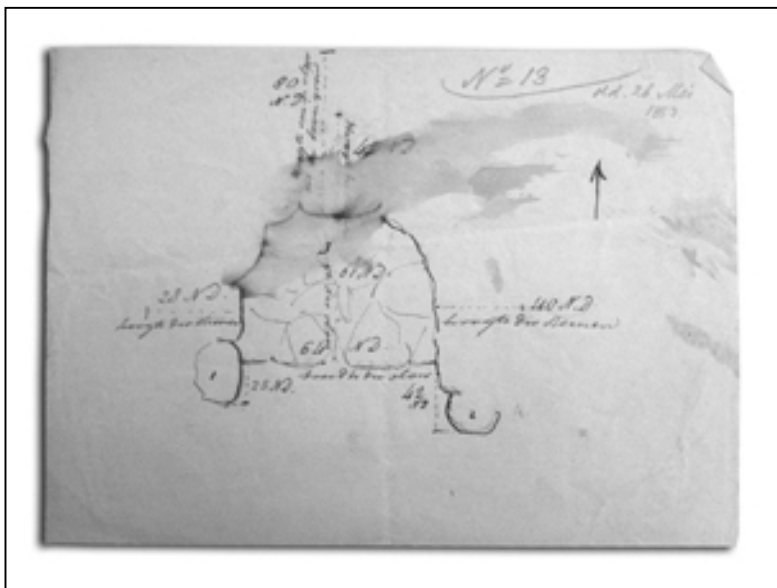
Wij misgunnen niet, dat het Museum van Leiden of bijzondere Kabinetten die gevondene voorwerpen met zorg bewaren, maar wagen het toch in het midden te brengen, dat de gevonden *oudheden* op ééne plaats in het Gooi bijeengebracht zijnde meer algemeen nut en liefhebberij in die wetenschap zouden aankweeken.³⁵³

Van Zijll wil overigens niet alleen de oudheden van het Gooi verzamelen, zijn ideeën gingen veel verder. In zijn artikel spreekt hij b.v. ook over de insectenrijkdom van deze streek. Het plan kwam tot niets. Pas in 1934 werd het Goois Museum / Museum Hilversum opgericht.³⁵⁴

Haardsteden

In 1856 kwam Janssen in *Hilversumsche Oudheden. Eene bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis der vroegste Europesche Volken* met zijn “eindrapport” over het haardstedenonderzoek. Hij gaat hier in nog eens alle punten af die hij ook in zijn *Oudheidkundige Verhandelingen en Mededeelingen* bekeken had en komt tot de conclusie dat de verdere opgravingen weinig aan dit voorlopige rapport toegevoegd hebben. Alleen wat betreft het harden van de stenen werktuigen is Janssen van mening veranderd:

... omdat een ervaren mineraloog, de heer Dr. E.M. Beima alhier, verzekerd had, dat steenen gereedschappen als de Hilversumsche, door een weinig in het vuur te liggen harder worden, werd het vermoeden door mij geuit, dat die gereedschappen opzettelijk in het vuur zouden gelegd zijn om ze harder te maken. Bij nader indenken echter is mij dit niet aannemelijkvoorgekomen, want even zeker is het dat sommige steenen, die lang aan het vuur bloot gesteld zijn, brosser worden en zelfs van elkaâr springen; en ware er ook al eenige redenen om mesjes en wiggen te harden in het vuur, geene verstandige redenen kan er gevonden worden, om ook ballen van tufsteen en graniet met gelijksoortig doel in het vuur te leggen. Wij vermoeden daarom thans, dat de vuren, in de haardsteden gebrand, hoofdzakelijk gediend hebben tot offervuren.³⁵⁵

Perk's
schetsplattegrond
van haardstede 13.

Dit brengt Janssen ogenblikkelijk bij de vraag waarvoor stenenwerktuigen gebruikt werden. In 1836 had hij in *Gedenkteekenen der Germanen en Romeinen* besloten dat ze een driedelige functie gehad hadden – godsdienstig, krijgskundig en maatschappelijk-huiselijk. Sinds Kirchner in 1853 zijn *Thor's Donnerkeil und die steinernen Opfergeräthe des nordgermanischen Heidenthums* gepubliceerd had was er een vraagteken achter dit antwoord gekomen. Kirchner verdedigde in zijn boek dat stenen gereedschappen door een redelijk ontwikkeld volk met behulp van metalen gereedschappen gemaakt waren. Deze stenen gereedschappen waren bedoeld als amulet en bij de offerdienst. Janssen wijst deze verklaring van de hand onder verwijzing naar Cook en Keller. Het gebruik van stenen werktuigen zoals dat door Cook bij moderne “wildernissen” is vastgesteld komt overeen met dat van onze voorouders zoals Keller dat in Meilen gevonden heeft. De door Keller getrokken conclusies gelden ook voor Nederland:

Ten aanzien van de ontdekking van soortgelijke gereedschappen, die wegens den toestand waarin en de omstandigheden waaronder zij gevonden zijn, tot huisselijk-maatschappelijke oogmerken moeten gediend hebben, herinneren wij de vele ook in ons land gevonden wiggen, die blijken dragen van veel gebruikt te zijn, die aan de scherpe snede geschonden, soms doorbroken, soms

in de lengte doorgespleten zijn. Sommigen dragen blijken van op nieuw bijgeslepen te zijn, en sommige zijn zoo scherp geslepen, als een goed gescherpt metalen mes. Dit alles wijst op stellige gebruikmaking, en is althans met eene bestemming als amulet geheel in strijd.³⁵⁶

Janssen weet vervolgens via Cook dat ze ook nu nog als oorlogswapens gebruikt worden. In de Noordse mythologie vindt hij vervolgens een aanwijzing dat dit ook in het verleden het geval geweest zal zijn:

Wanneer men hierbij nog overweegt, dat de Germanen aan Thor, den sterksten en magtigsten zoon van Odin, als voornaamste wapen eene reusachtige steenen wig, donderbeitel of hamer toeschrijven, waarmede hij alles tot gruis verplettert, de reuzen overwint en aan het hoofd der helden in de veldslagen staat, wat is dan aannemelijker, dan dat dit strijdlustig volk zelf zich eens bediend hebbe van zulk een wapentuig, dat overeenkomstig was met hetgeen zij in idealen of kolossalen vorm aan hunnen God toedichtten?³⁵⁷

Dat ze daarnaast ook in de eredienst gebruikt konden worden bij een rituele slacht spreekt vervolgens van zelf. En zo is Janssen weer terug bij zijn overtuiging uit 1836. Blijft echter noch de vraag of men stenen werktuigen wel zonder metalen werktuigen heeft kunnen vervaardigen:

Wij mogen ... hier de groote strijdvraag niet geheel met stilzwijgen voorbijgaan, die nog niet geheel beslist is: of men gereedschappen (wiggen, aksen, messen, lans- en pijlpunten) uit de hardste steensoorten, gelijk er onder de vroegste overblijfselen in de meeste landen der wereld gevonden zijn, zonder behulp van metaal heeft kunnen vervaardigen? Die vraag is door de meeste, vooral door noordsche en noordduitsche oudheidkundigen bevestigend beantwoord. Hunne gronden zijn vooral: dat die gereedschappen, in de oudste steenen graven, doorgaans zonder voorwerpen van metaal gevonden worden, en dat de mogelijkheid om ze zonder metaal te vervaardigen, bewezen is door hedendaagsche wilde volkeren (Nieuwzeelanders, Vuurlanders, Groenlanders, bewoners van Californië, Otaheiti enz.), die soortgelijke gereedschappen nog vervaardigen en gebruiken, zonder metalen te kennen. Op deze beschouwing hebben de noordsche oudheidkundigen ook hun stelsel gevestigd van drie hoofdtijdperken voor de niet-romeinsche, vóór-christelijke, europesche oudheden, waarvan het vroegste tijdperk door hen de *steenperiode* genoemd wordt ... Anderen, vooral zuid-duitsche oudheidkundigen, hebben de vraag in ontkennende zin beantwoord. Zij zijn van oordeel, dat die gereedschappen niet zonder metalen werktuigen kunnen vervaardigd zijn. Hunne voornaamste gronden zijn, dat vele dezer gereedschappen in oude graven gelijktijdig en nevens bronzen werktuigen gevonden zijn; dat het onmogelijk is, dat vuursteenen gereedschappen, vooral de kleine, schubbenvormig behakte pijlpunten en de doorboorde wiggen, met steenen werktuigen zoo keurig behakt afgeslagen en doorboord kunnen worden, terwijl daartoe heden ten dage metalen gereedschappen noodzakelijk worden geacht; eindelijk, dat het nog twijfelachtig is, of er hedendaagsche wilde volkeren zijn, die soortgelijke gereedschappen zonder metaal vervaardigen ... Het behoeft nauwelijks gezegd, dat deze oudheidkundige [Kirchner] ook de verdeling der oudheden in tijdperken, naar de stof verwerpelijk acht.³⁵⁸

Centraal bij deze vraag stonden de gaten die in sommige stenen werktuigen gevonden waren. Hoe waren die gemaakt? Janssen vond geen definitief antwoord op deze vraag:

Gelijk er in onderscheidene gewesten, wiggen en aksen van harde steensoort gevonden zijn, wier doorboorde opening bewees, dat zij met een metalen cylinder vervaardigd waren ... zoo zijn er evenzeer bewijzen, dat die opening niet met een metalen boor, maar door langdurig inslijpen bewerkstelligd is, in dier voege, dat *aan beide zijden* van lieverlede eene holte in den steen ontstond, welke beide holten zich eindelijk in het midden ontmoetten.³⁵⁹

En zo neemt Janssen ook in deze discussie weer een middenpositie in. Er zijn stenen werktuigen geweest die met behulp van steen vervaardigd zijn en die met behulp van metaal vervaardigd zijn. Die met behulp van steen vervaardigd zijn behoren tot de oudste, maar als er geen gaten in geboord zijn is het moeilijk of zelfs in het geheel niet mogelijk om te zien of ze met of zonder metaal bewerkt zijn:

Uit dien hoofde is onzes inziens ook geen genoegzame grond, om de benaming *steenperiode*, die door de noordsche oudheidkundigen aan de vroegste overblijfselen der oudheid van een volk gegeven is, te verwerpen. In weêrwil van de bedenkingen die daar tegen ingebracht zijn, schijnt ons die benaming zeer geschikt om den vroegsten, vóór-historischen beschavingstoestand van een volk aantetuiden ... Er dient echter bij in het oog gehouden te worden, dat ten zelfden tijde toen het gebruik van steenen gereedschappen heerschte, eveneens beenen en houten werktuigen gebruikt zijn geweest, en dat de overeenkomst der oude steenen gereedschappen, in onderscheidene landen gevonden, ook wanneer zij nog zoo treffend is, geen bewijs oplevert, dat zij van een en hetzelfde volk afkomstig zijn.³⁶⁰

Maar hoe zit dat nu met de op de Hilversumseheide gevonden stenen werktuigen?

Eigenaardig is de vorm dezer gereedschappen en over 't geheel onderscheiden van dien der meeste steenen lans- en pijlpunten uit den voortijd, in vele landen der aarde, maar vooral in Europa gevonden. Dit verschil is zoo aanmerkelijk, dat het iemand op het eerste gezicht zelfs twijfelachtig kon voorkomen, of de Hilversumsche inderdaad voor lans- en pijlpunten gediend hadden. Dat verschil vertoont zich ook in stof en bewerking.³⁶¹

Deze stenen gereedschappen zijn ook qua bewerking anders dan de meeste. In tegenstelling tot de grote meerderheid der gevonden stenen gereedschappen zijn deze door slijpen aan hun uiteindelijke vorm gekomen. Janssen verwijst voorzichtig naar Boucher de Perthes *Antiquité Celtiques et Antédiluviennes*. Hierin heeft hij een aantal voorwerpen gevonden die op de Hilversumsche lijken. Dat Boucher bij deze voorwerpen niet precies wist wat hij er mee aanmoest kunnen we duidelijk aan zijn omschrijving zien – “types primitifs des monuments druidiques”. Janssen wijst deze verklaring resoluut van de hand. Hij is van mening dat dit een onhoudbare stelling is die voortkomt uit Bouchers keltomanie. Janssen houdt dus de door Boucher afgebeelde voorwerpen wel voor echt, maar wijst diens verklaring, dat het hier om hele vroege kunstuitingen gaat, van de hand. Tegenwoordig is het duidelijk dat het bij deze objecten om natuurlijk gevormde stenen gaat en dat ze niets met welke cultuur dan ook te maken hebben.

De uniciteit van de haardsteden bleef Janssen echter ook na het voltooiën van zijn *Hilversumsche Oudheden* bezig houden. Uit een aantekening die hij in zijn handexemplaar maakte kunnen we zien dat ze misschien wel helemaal niet zo uniek waren als Janssen oorspronkelijk dacht:

In de omtrek van Wildenhausen bevinden zich niet slechts steengraven overeenkomstig met onze hunebedden, maar ook grafheuvels, zoogenaamde Kegelgraven. Maar van deze laatste bevatten niet alle overblijfselen van begrafenissen, sommige toch bevatten enkel eene steenen bevoering die gedeeltelijk omgeven is van een cirkelvormig muurtje ter hoogte van twee voet uit veldsteenen zonder kalk of cement los opgezet, terwijl op die bevoering sporen van houtskolen gevonden worden; soms is daarover een soort van deksel of gewelf gemaakt, kunstig uit veldsteenen gevleid maar eveneens zonder kalk en van eene opening voorzien. Zie G.W.A. Oldenburg und J.P.E. Greverus, Wildenhausen im Alterthümlicher Hinsicht. Oldenburg 1837³⁶²

Tijdens zijn Museumreis van 1859 ontdekte Janssen dat ook de stenen werktuigen uit Hilversum niet geheel uniek waren. Ze waren zeldzaam, maar hij vond parallellen in zowel Dresden als Praag. Voor het eerst zag hij ze in de verzameling van Klemm:

Enkele kolossale steenen wiggen, ruw en weinig bijgewerkt, trokken mijne aandacht, omdat soortgelijke in oude haardsteden te Hilversum opgegraven waren ...³⁶³

De tweede keer dat hij een parallel voor zijn Hilversumsche vondsten zag was in Praag:

... eene ruw bewerkte pijlpunt van kiezelschiefer, zeer overeenkomstig met vele te Hilversum, in de bekende oude haardsteden opgegravene ... De boheemsche pijlpunt is het eenige stuk van dien aard, door mij in het praagsche museum gevonden, terwijl ook in geen der overige door mij bezochte museums van Duitschland, Hongarije en Zwitserland soortgelijke aangetroffen zijn. Het

belang dier boheemsche pijlpunt is hierin gelegen, dat zij gevonden zijnde met voorwerpen van brons en glas, met een spinsteen en met handmolenstenen, een nieuw bewijs oplevert, dat het volk, of de volkstam, waar bij zulke ruw bewerkte voorwerpen in gebruik waren, niet noodzakelijk tot die hooge oudheid en dien allervroegsten beschavingstrap behoort terug gebracht worden, waarin metalen- en glaswaren, akkerbouw en huisselijke nijverheid, nog niet bekend waren.³⁶⁴

Voor Janssen behoren de stenerwerktuigen uit de haardsteden tot een van de vroegste cultuuruitingen:

Geen enkel gereedschap draagt blijken van door metaal bewerkt of ook slechts bijgewerkt te zijn³⁶⁵

Dit kan vervolgens maar tot een conclusie leiden:

Het is daarom waarschijnlijk, dat de volkstam waarvan deze gereedschappen en deze haardsteden afkomstig zijn, nog geene kennis droeg aan metalen en voor zoo ver tot de zoogenaamde steenperiode behoorde. Daarom zal men ook waarschijnlijk mogen achten, dat die volkstam op gelijken trap van beschaving gestaan heeft als de stichters van sommige steenen graven (hunebedden) in de provinciën Drenthe, Friesland, Groningen en Utrecht.³⁶⁶

Het waren primitieve werktuigen en ze hadden behoord aan een primitief volk. Wanneer had dit volk in Nederland geleefd? Nu komt Janssen met het stuk mergel, dat is min of meer dateerbaar en daardoor kan de hele vondst min of meer gedateerd worden. Waar hij het in de kladversie van *Hilversumsche Oudheden* als Middeleeuws gedateerd had raakt hij er later van overtuigd dat het Romeins is:

... daar uit de berigten van Tacitus, over den toestand der germaansche volksstammen blijkt, dat deze, voor zoo ver zij bewoners van ons vaderland waren, ten zijnen tijde reeds eenigzinds beschaafder waren, dan wij ons de stichters der hilversumsche haardsteden mogen voorstellen, schijnt ons meest aannemelijk, deze overblijfselen te brengen tot een' tijd niet ouder dan Drusus en niet jonger dan Tacitus, en ze dus uit de eerste eeuw onzer jaartelling afkomstig te achten.³⁶⁷

En dit ondersteunde dan meteen de datering die Janssen bij zijn opgraving van een hunebed bij Emmen gevonden had. Met deze datering in de hand doet Janssen vervolgens voorzichtig een uitspraak over het volk dat deze monumenten gebouwd heeft:

Mogt deze beschouwing niet geheel ongegrond zijn, dan zou op de vraag: van welken volksstam deze overblijfselen afkomstig zijn, het stilzwijgen niet geheel behoeven bewaard te worden. Het is althans niet geheel onwaarschijnlijk, dat te dien tijde dit gewest des vaderlands vooral door Friezen bewoond geweest zijn ...³⁶⁸

In zijn *Oorsprong en aard der gebruiksrechten op de heiden en weiden in het Gooiland* was Perk in 1842 tot de conclusie gekomen dat de oorspronkelijke bewoners van het Gooi Friezen waren. Hij was van mening dat het Gooi, voor het ontstaan van de Zuiderzee/IJsselmeer één was geweest met het Gaasterland. Volgens Perk werd het Gooi in zijn geschiedenis getypeerd door een Fries karakter:

Vandaar het verschijnsel, dat even als in Friesland, zoo ook in Gooiland, ofschoon van alle zijden omgeven van landgoederen, die aan Heeren toekwamen, geene Heerlijkheden aangetroffen werden. De Friesche afkomst der Gooilanders blijkt ... ook daaruit, dat de voorrechten der vrije weide bij hen niet alleen aan de bezittingen, maar ook aan de personen verbonden waren, omdat de dochters van alle erfrecht op de gemeene weiden waren uitgesloten: in Friesland toch waren, even als in Scandinavie, de dochters oorspronkelijk van alle erfrecht, later alleen van dat op onroerend goed verstoken.³⁶⁹

Aangezien Janssen bij zijn onderzoek van de Hilversumsche haardsteden in alles zeer nauw met Perk samenwerkte kunnen we ons bij zijn conclusie, dat de bouwers vermoedelijk Friezen geweest waren,

afvragen in hoeverre deze van hem zelf was en in hoeverre hij onderinvloed van Perk ontstaan is. We kunnen ons ook afvragen of Janssen zich bewust was, dat hij met deze redenering ook de bouwers van de hunebedden tot Friezen verklaard had. Janssen was hier in niet uniek. In 1660 had Johan Picardt in zijn *Korte beschrijvinge van eenige vergetene en verborgene antiquiteiten der provincien en landen gelegen tusschen de Noord-Zee, de Yssel, Emse en Lippe, etc.* Drenthe ook al als onderdeel van Friesland behandeld.

Zoals we gezien hebben had Janssen op de Veluwe ook sporen van haarden gevonden. Hoewel de stenen muurtjes, die de haardsteden van Hilversum karakteriseerden, er ontbraken was hij toch van mening dat het hier om overblijfselen van dezelfde cultuur ging. Uit een aantekening in zijn handexemplaar van *Hilversumsche Oudheden* blijkt dat Janssen met de gedachte speelde dat de bewoners van de Veluwe ook Friezen geweest waren. Naast deze aantekening plakte hij een notitie van Perk:

De bewoners van de Veluwe hebben veel meer overeenkomst met de Overijsselaars dan met de Friezen behalve die aan de kusten der Zuider Zee, welke blijkbaar tot een andere stam behooren.³⁷⁰

Perk was het in dit geval dus niet met Janssen eens, maar aangezien Janssen deze aantekening pas na het voltooiën van zijn boek ontvangen schijnt te hebben had hij geen invloed op zijn conclusies.

Aan de hand van de vondsten uit de haardsteden kon Janssen niet alleen de etniciteit van de bouwers vaststellen, maar kon hij ook het één en ander over hun cultuur en religieuze gebruiken zeggen:

... de hilversumsche haardsteden leeren ons over den beschavingstoestand der stichters, en dus ook over dien der hunebedden, iets, wat wij tot hier toe niet wisten, namelijk, dat het volk, waarvan zij afstammen, reeds den eersten, ruwsten ontwikkelingstrap was ontwassen, dat het niet meer enkel in het jagerstijdperk leefde, maar reeds het herderstijdperk was ingetreden, welk tijdperk het naast voorafgaat aan de akkerbouw-periode. Dit leeren de gevonden beenderen van runderen, geiten, of schapen, en honden.³⁷¹

Het waren dus geen absolute wilden geweest die de hunebedden gebouwd hadden, maar ook nog geen beschaafde mensen die aan akkerbouw deden. Het was een cultuur die op het punt stond om “beschaafd” te worden. Het waren mensen met een nomadische levensstijl geweest, die op geregelde momenten naar vaste punten waren teruggekeerd om daar hun religieuze rituelen te houden:

We mogen daarom van deze als meest waarschijnlijk aannemen, dat hunne godsdienstige ontwikkeling niet boven natuurdienst verheven was, dat zij in het midden stonden tusschen feticisme en polytheïsme, en zich bepaald hebben tot de vereering der *hemelligchamen* en van het *vuur*. En aan een volk op dien beschavingstrap zijn bepaaldelijk dierenoffers eigen ...³⁷²

Of er bij de haardsteden inderdaad hemellichamen vereerd waren was niet vast te stellen, maar voor het vuur en de dierenoffers had Janssen overweldigende bewijzen gevonden. Aan de hand van een literatuurstudie stelde hij vast dat het vuur als offer ouder is dan de Germanen, dat wil zeggen al in de voor-Germaanse periode in gebruik was. Wat dit voor zijn idee dat het hier om Friezen ging betekende zegt hij niet:

... men zou uit hoofde van de veelvuldige vuren in die haardsteden gestookt ... ligt tot de meening overhellen, dat de haardsteden bepaaldelijk aan de vereering van het vuur zelve gewijd geweest waren, hetzij als weldadig of ook als vijandig element, en met welken alouden vuurdienst men de thans nog in zwang zijnde St. Jans- en Paaschvuren in verband pleegt te brengen.³⁷³

Wanneer Janssen naar de vondsten uit de haardsteden keek konden deze eenvoudig gebruikt worden als bewijs dat men het vuur vereerde. De gedeelten van dieren, waarvan hij de verbrande beenderen gevonden had, waren aan het vuur geofferd. Het kon echter ook zijn dat het vuur bij dit offer alleen als intermediair tussen de mens en zijn god gediend had:

Immers in alle haardsteden, voor zoo ver zij onder het oog van deskundigen onderzocht zijn, werden fragmentarische dierenbeenderen gevonden, en het zijn deze, welke wij als overblijfsels van offers aanmerken. De geleerde en vernuftige Wilhelmi schreef daarover het volgende: “Deze

heilige plaatsen dienden zeker slechts tot godsdienstig gebruik, en de steenen gereedschappen werden gebruikt bij het doden, onthuiden en stuk snijden van kleine dieren, van geiten, kalveren, runderen enz., die men aan de goden offerde. Bij deze offers hadden feesten en gemeenschappelijke maaltijden plaats. *De goden erlangden niet de geheele dieren; de betere, eetbare deelen werden verteerd door het volk.*” Zie *Heidelb. Jahrb.* 1854, No. 37, S. 585.³⁷⁴

In hoeverre Janssen het hier met Wilhelmi eens was is onduidelijk. Wat de gevonden stenen werktuigen betrof was hij het echter met Wilhelmi oneens. Wilhelmi dacht dat deze uitsluitend gebruikt waren voor het prepareren van het offer, maar volgens Janssen kan dat niet het enige antwoord zijn. Sommige haarden hadden er veel en andere hadden er weinig geleverd. Bovendien waren niet al die werktuigen geschikt om een offer dier te doden. De botte pijlpunten b.v. zouden alleen gediend kunnen hebben bij de jacht op vogels:

Wij meenen dus, dat niet alle gevonden gereedschappen tot den offer-cultus behooren, en waarschijnlijk is het, dat men, bij gelegenheid van de brandoffers, zoowel de gereedschappen die bij deze offers gediend hebben op de gewijde plaatsen heeft nedergelegd, als andere gereedschappen van dagelijksch gebruik, zoo vele men er bezat, missen kon of missen wilde, ten einde die mede aan de goden toe te wijden.³⁷⁵

Wilhelmi was ook van mening dat er bij deze gelegenheden plengoffers waren gedaan, maar ook die wijst Janssen af:

Wat bij onze hilversumsche haardsteden de plengingen niet aannemelijk doet zijn, is het gebrek aan overblijfselen die daarvoor getuigen moeten, b.v. fragmenten van schalen of vazen. Wel is waar, er werd, volgens verzekering van den vinder, in de nabijheid een klein aarden vaasje gevonden ... dat als drinkbeker kan gediend hebben; maar dit enkele voorwerp levert te weinig grond op om er een besluit uit te trekken, omdat in of bij geen der overige (omstreeks veertig) haardsteden iets van dien aard, zelfs geene enkele scherf gevonden is.³⁷⁶

Grafheuvels

Zoals we gezien hebben was Perk rond 1835 begonnen met het zo nu en dan opgraven van grafheuvels. We hebben geen idee hoeveel er dat geweest zijn. Perk probeerde weliswaar zijn vondsten te documenteren, maar we weten niet of hij dat voor elke opgegraven grafheuvel deed of alleen voor die welke mooie vondsten geleverd hadden. Bovendien kennen we Perks archief maar zeer fragmentarisch en weten we niet hoeveel grafheuvels hij gedocumenteerd heeft. Daarnaast was Perk niet de enige notabele in deze omgeving die zich voor grafheuvels interesseerde. In 1836 groef L.G. Visser met enige vrienden in een grafheuvel bij de Vuursche:

Een paar van die grafheuvels [bij de Vuursche] trokken reeds voor twaalf jaren onze aandacht; een paar andere, tegen over de landhoeve *de Zeven linden* genaamd, en op een heiveld van den heer Bosch van Drakenstein gelegen, onderzochten wij in het najaar van 1836. De Heer van Drakenstein, dien wij een' goeden maaltijd te danken hebben, was daarbij met een' onzer Utrechtsche vrienden tegenwoordig ... aan de heuveltjes, die wij lieten omwerpen, verbond zich eene sage, te weten: *de schoone historie van een droogen mulder*, een geest, die des nachts heromwaart, langs *de Zeven linden* heen kuijert, veeltijds een' toer doet naar den molen (waarbij ook *tumuli* gevonden worden), en dan achter een' boomgaard verdwijnt. Men verhaalde nog andere sprookjes, en geloofde aan allen; maar aan *tumuli* geloofde men niet; zelfs de grafheuvels, die wij onderzochten, en welke alle kenteekenen droegen van door menschen-handen te zijn opgeworpen, hield men voor verstuingen of toevallige ongelijkheden van den grond. Weldra kwam er eene laag houtskolen voor den dag, die bij opdelvingen als deze doorgaans de voorhoede van eenige urnen is. Wij hadden zulk eene verschijning voorspeld, en verkregen nu, voor het minst genomen, het aanzien van een' kleinen profeet. Wat meer is, de ijver der werklieden verdubbelde, hunne nieuwsgierigheid nam toe, hun ongeloof was aan het wankelen. Wij maakten intusschen een vuurtje met het overschot van den brandstapel, hier over de

beenderen der afgestorvenen verspreid, en vonden al zeer spoedig eene gansche rij aschkruiken, allen van germaanschen vorm, bruinkleurig, uit zware klei en kiezelaarde met de hand gemaakt, zonder eenige versierselen, en omtrent allen van de zelfde grootte. Slechts in de zon gedroogd,³⁷⁷ waren al die kruiken door de vochtigheid der aarde weder taai geworden, en dus moeilijk te ontbloten; en nog veel moeilijker te vervoeren. Aan de lucht blootgesteld, werden zij evenwel weder hard, en binnen een paar dagen tijds volkomen versteend. Andere overblijfselen vonden wij niet, gene schaduw van kunst, van weelde of gemak, geene lans, geen zwaard, gene beitel, geen steen noch metaal.

Bij verder onderzoek zouden ongetwijfeld de overige grafheuvels van deze merkwaardige plaats dezelfde uitkomsten hebben opgeleverd; want andere opgravingen in het kanton Naarden, door de heer A. Perk van Hilversum ondernomen, komen in hoofdzaak met onze nasporingen overeen.³⁷⁸

De zeven bergjes

Ook Janssen kende een aantal verschillende grafheuvels bij de Vuursche en bovendien wist hij dat Visser niet de enige was die hier gegraven had:

... drie ... in een van welke de heer Moll germaansche potscherven en een brokje vormloos koper gevonden heeft; zes ... die echter door vroegere beplanting deels afgegraven zijn, en waarin, volgens berigt van Prof. Moll, enkel verbrande beenderen zonder urn gevonden zijn; één in den kom des dorps, bij den molen. Deze heuvel is thans van boven plat gemaakt en met twee lindeboomen beplant ... volgens overlevering zijn er, bij gelegenheid van zijne platmaking, urnen in gevonden. De scherven, die ik in de nabijheid vond liggen, en die men zeide daarvan overblijfselen te zijn, waren van germaansch karakter; vijf op eene beplante heide ... 15 minuten ten noorden van de Vuurst gelegen. In twee van deze was reeds gegraven, toen ik ze bezigtigde, en Prof. Moll heeft mij sedert medegedeeld, dat de heer Keer er eene germaansche urn in gevonden had.³⁷⁹

Opvallend is dat Janssen hier over een grafheuvel bij de molen spreek terwijl Visscher het meervoud tumuli gebruikte. Was er tussen 1836 en 1853-1856 niet alleen een heuvel afgeplat, maar waren er ook een aantal totaal weggegraven?

Veel van de informatie die Janssen van deze onderzoekers kreeg was vrij beperkt:

De urn van Prof. Moll was niet aan *de zeven linden*, maar tusschen deze en het dorp opgegraven, uit een klein plat heuveltje van 1¹/₂ el middellijn en nog geen voet hoogte, omgeven van een klein grachtje, hetwelk door een laag walletje besloten was.³⁸⁰

Wanneer we Janssens handexemplaar van *Hilversumsche Oudheden* bekijken zien we dat hij wist dat lang niet alle informatie die hij op deze wijze verzamelde betrouwbaar was:

Prof Moll heeft mij den 10 maart 1856 gezegd, dat de urn door mij bij hem gezien, en waarover op bl. 75 sprake is, niet aan de Vuurst maar te Leersum, in Gelderland, in een' tumulus, gevonden is; hij voegde er echter bij dat de urnen door hem aan de Vuurst fragmentarisch gevonden met die volkomen overeen kwamen.³⁸¹

Daarnaast had Janssen ook nog het probleem dat de eigenaars van de heuvels hem lang niet altijd toestemming voor een onderzoek gaven. Regelmatig waren er economische belangen die zwaarder wogen dan de wetenschappelijke:

Drie of vier ... heuvels liggen p.m. 20 minuten ten n. van de Vuurst op de heide, genaamd *de zeven lindes* ... Daar deze heuvelen bij mijne aanwezigheid met welig houtgewas begroeid waren, mogt ik mij niet veroorloven er opgravingen in te bewerkstelligen.³⁸²

Op andere plaatsen had Janssen meer geluk:

Dertien ... grafheuvelen ... zijn gelegen op de larensche heide ... Sommige dier heuvels waren bij mijne eerste komst aldaar reeds door vergraving onderzocht. In twee der ongeschondenen liet ik opgravingen bewerkstelligen, en zij leverden deze uitkomsten. In een' heuvel, die de middellijn van 20 en de hoogte van 1½ el had en uit gewoon zand bestond, vond ik, ter diepte van 60 duim, eene aarden urn ... De andere heuvel, die eenemiddellijn van 20 en een hoogte van 1 el had, leverde geene spoor van aardewerk op; maar ter diepte van 20 duim werd een zamengepakt hoopje verbrande menschenbeenderen gevonden, en 1 el daarvan verwijderd, maar 55 duim dieper, een tweede hoopje, waaruit men te besluiten had, dat hier de verbrande overblijfselen van twee lijken bijgezet waren.³⁸³

Zijn belangrijkste grafheuvelvondst deed Janssen echter op de Hilversumsche heide:

Op de hilversumsche heide ... zijn acht grafheuvels gelegen, van 30 tot 60 el omvang en van ½ tot 2 el hoogte. In enkelen is door mij gegraven en zijn slechts verbrande beendertjes zonder eenige urn gevonden. Hun niet-romeinsche oorsprong is reeds op grond hiervan niet twijfelachtig, en zij behooren niet tot de steen-, maar tot de latere, zoogenoemde brons-periode, hetwelk mij in October l.l. gebleken is, toen ik een dier heuvels door opgraving onderzocht. Die heuvel ... had den omvang van 48 en de hoogte van 1½ el. In het midden, ter diepte van ½ el onder den kruin, bevonden zich enkele verbrande beendertjes en daarbij eene goed bewaarde koperen of bronzen wig (zoogenaamde *cateja* of *celt*) 18 duim lang, aan de snede 3, aan het achtereinde 2 duim breed, en aan het achterste gedeelte, of de schaft, 3 duim dik ... De wig is goed gegoten, doch zwaar met kopergroen bezet en aan de snede een weinig afgebrokkeld. In eene der twee sleuven, waarmede zij in de schaft bevestigd is geweest, zat nog een stukje vermolmd hout van de schaft.³⁸⁴

Dit is een van de weinige keren dat Janssen in zijn werk expliciet over de bronstijd spreekt. Over het algemeen gebruikt hij de termen steentijd en metaaltijd. Janssen had in 1856 duidelijk problemen met dit begrip. Hij begint met vast te stellen dat ze niet uniek voor het Gooi of voor Nederland zijn:

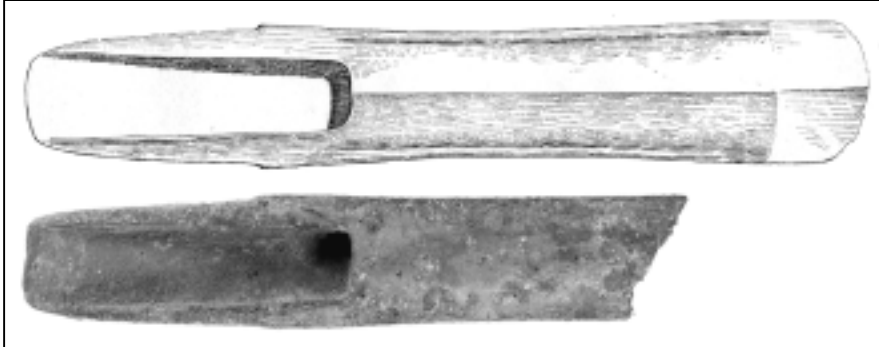
Het is van algemeene bekendheid, dat soortgelijke bronzen wiggen in de meeste landen van Europa, met name in Engeland, Ierland, Scandinavië, Duitsland, de Nederlanden, België, Frankrijk, Zwitserland, Italië en Spanje gevonden zijn.³⁸⁵

Dat wil zeggen, in al deze landen zijn bronzen bijlen gevonden, maar daar houdt de overeenkomst op. Al die gevonden bronzen bijlen zijn overigens niet het zelfde:

Zij verschillen soms zeer in grootte, gedaante, bewerking en versiering ...³⁸⁶

Uit Nederland kende Janssen er 26. Hoewel ze ook in Italië gevonden waren ging men er over het algemeen van uit dat ze van niet Romeinse oorsprong waren:

Het gevoelen, dat zij over het algemeen niet-romeinisch zijn, is het meest algemeene, meest waarschijnlijke en door de beste oudheidkundigen met nadruk aanbevolene, en wordt ook door ons omhelst.³⁸⁷

Bronzen bijl van de hilversumsche heide.
Tekening van Janssen en origineel.

Daarna kwam er echter een tweede vraag die de geleerden verdeelde. Waren ze Germaans of Keltisch? Men kon dat ogenblikkelijk zien aan de namen waaronder deze bronzen bijlen beschreven waren. De aanhangers van de Kelten theorie spraken van *celt*³⁸⁸ en *hache gauloise* terwijl de Germanen aanhangers gebruik maakten van de uit Tacitus afkomstige term *framea*. De term *cateja*, die Janssen tussen haakjes gebruikte, ontleende hij aan Reuvs:

Reuvs deelde de gissing van Rowland, dat zij de punten waren van het wapen, door de romeinen *cateja* geheeten ...³⁸⁹

Voor dat men er echter met zekerheid een naam aan kon geven moest men eerst weten waarvoor deze bronzen bijlen gediend hadden. Hier komt Janssen met dezelfde discussie waarmee hij twintig jaar eerder, in 1836, in zijn *Germanen en Romeinen* geworsteld had. Hadden ze een godsdienstige, huiselijke of krijgskundige functie gehad, of was het hier ook weer alle drie te samen. Janssen begint met het citeren van Reuvs:

Het gevoelen van Reuvs, die dit onderwerp met veel zorg had nagegaan, verdient hier wel herinnerd te worden; “Ik houd”, schrijft hij ... “die voorwerpen voor wapentuig, doch tevens, met eenige geringe wijziging, tot ander gebruik dienende,” en hij voegt er bij, “zoo dienen, bij de wilde volkeren de porfieren en jaspis-wiggen zoowel tot strijdbijlen als tot messen. Het is genoegzaam bekend, dat die porfieren wiggen ook in Europa oudtijds in gebruik zijn geweest en in ons land onder den naam van *donderbeitels* doorgaan. Nu hebben de koperen wiggen in der daad allen schijn, van, bij dezelfde volkeren, de opvolgers van steenen wiggen geweest te zijn en, om deze voor wapenen te houden, pleit bijzonder de omstandigheid van den grooten voorraad dezer stukken, die met andere wapenen vereenigd gevonden zijn” ...³⁹⁰

Daarnaast verwijst Janssen naar andere schrijvers die vast gesteld hebben dat deze bijlen ook gebruikt kunnen zijn om hout te kappen, dieren te doden of het land te bewerken. Het is duidelijk dat men voorzichtig moet zijn bij het toekennen van een specifieke functie aan deze bijlen:

De naam er aan te geven, zal vooral afhangen van hunne oorspronkelijke bestemming, en zoo lang die niet met zekerheid aan te wijzen is, zal men met von Estorff, *Heidn. Alterth. Von Uelzen*, S. 76 het omzigtigste handelen, door ze “bronzen wiggen” (*Broncekeile*) te noemen.³⁹¹

We moeten ons hier bij bedenken dat Von Estorff een tegenstander van het drieperiodensysteem was:

... nach meiner Ansicht [ist] für unsere Alterthümer eine ganz bestimmt abgeschlossene Zeitperiode der Anticaglien nach ihrem Stoffe nicht anzunehmen ...³⁹²

Janssen was dat op dit moment in zijn carrière beslist niet met hem eens en de verwijzing naar Von Estorff staat hier dan ook los van diens verdere conclusies. Door het woord Broncekeile hier over te nemen trekt Janssen deze voorwerpen uit hun verouderde specifiek-etnische context. Hierdoor kan hij zich bij Worsaae aansluiten:

Worsaaë heeft bepaaldelijk aangetoond, dat bronzen voorwerpen en vooral wapenen, niet bij uitsluiting voor keltisch mogen gehouden worden, omdat, volgens getuigenis der geschiedenis, de kelten ook ijzeren wapens hadden en omdat ook niet-keltische volkeren der oudheid, grieken, massageten, scythen (wij voegen er bij: kimbren) het gebruik van koperen wapens kenden ...³⁹³

De bronzen wapenen wezen niet zo zeer naar een etnische groep, maar naar een bepaalde cultuurperiode. Reuvens was niet de eerste Nederlander geweest die daar in het tijdschrift *Antiquiteiten* in 1823 op gewezen had. Zijn mederedacteur en de oorspronkelijke oprichter van dit tijdschrift, Westendorp, was hem daar in 1819/1820 al in voorgegaan;

Naar onze gedachte is het eene nabootsing der gebruikelijke steenen wapenen. Daar zijn er velen van koper in onderscheidene landen gevonden, welke in alles volkomen op de zoogenoemde wiggen van vuursteen en donderbeitels geleken.³⁹⁴

Het lijkt er op als of Westendorp hiermee het drieperiodensysteem van Thomsen formuleert, maar in werkelijkheid greep hij terug op het theoretische systeem van Lucretius. Zoals we gezien hebben heeft Janssen zich nu, opgrond van de in de Hilversumse grafheuvel gevonden bronzen bijl, bij dit systeem aangesloten. Hij heeft daar zelfs nog een extra argument voor, waarmee hij ook ogenblikkelijk bij het bestaan van de hierop volgende ijzerperiode neerlegt:

Zeker is intusschen, dat bronzen wiggen, in een' tijd waarin een volk het meer doelmatige ijzer voor wapens en snijdende werktuigen heeft leeren kennen, slechts bij wijze van uitzondering zullen vervaardigd zijn.³⁹⁵

Na het overlijden van Perk is zijn verzameling tot eind jaren dertig door zijn nakomelingen bewaard. Zij droegen deze collectie in 1934 aan het toen opgerichte Goois Museum (nu Museum Hilversum) over. Pleyte publiceerde deze objecten in 1902 in het IV deel van zijn *Nederlandsche Oudheden*.

In 1925 en 1926 nam A.E. Remouchamp's (1892-1927) het onderzoek van de Zeven Bergjes³⁹⁶ weer ter hand. We vinden Perks naam niet in Remouchamps rapport.³⁹⁷ Dit is heel begrijpelijk omdat deze nooit over zijn werk bij de Zeven Bergjes gepubliceerd had. Het was duidelijk dat er al eerder in deze heuvels gegraven was, maar er was genoeg overgebleven om het onderzoek toch waardevol te maken. Helaas kennen we geen beschrijvingen van Perks werk en zodoende valt het ook niet vast te stellen wat hij in welke grafheuvel gevonden heeft. We kennen hiervan alleen de al eerder genoemde romantische tekening van J. van Ravenswaay. Hierop zien we in de achtergrond vijf bergjes en in de voorgrond een Drakenstein urn. Uit welk bergje deze urn afkomstig is valt op deze tekening niet te ontdekken. Om een indruk van deze heuvels te krijgen kijken we hier even naar Remouchamps die zijn vondsten volgens Holwerda's koepelgraftheorie verklaarde:

Deze heuvel, waarin slechts enkele klokbekerscherven gevonden werden, was in zijn bovengedeelte door latere gravingen voor het grootste deel geheel vernield. Rondom onder in den heuvel werd echter een breede kring van keien gevonden waartusschen ook enkele grootere steenen van graniet. Een breede baan van plaveisel omsloot dus een ongeplaveide cirkelvormige ruimte ... Een kring van paalgaten binnen de ongeplaveide ruimte omgaf de grafkuil; ze moeten wel hebben gediend om het dak van den grafbouw te dragen. In den opstand van den heuvel zelf

waren verder op verschillende plaatsen duidelijk donkere sporen te zien, welke als overblijfsels van balken vanaf het midden van den heuvel schuin naar beneden tot midden op het plaveisel schenen te loopen. Dit laatste is dus waarschijnlijk de voet van den grafbouw geweest ... De grafkuil in het midden van den heuvel was, gelijk zoo vaak, weer door een donker spoor, het overblijfsel van een wand, omgeven. Deze wand stond eenigzins schuin naar binnen ... zodat mogelijk aan een tentvormige overdekking van de grafkuil moet worden gedacht. In de kuil zelf waren slechts onherkenbare sporen aanwezig.³⁹⁸

Remouchamps opgraving

In andere van de Zeven Bergjes vond Remouchamp de door Holwerda gepostuleerde koepelbouw, maar aangezien die buiten het kader van ons onderzoek valt laat ik de eventuele binnenbouw van deze heuvels hier buiten beschouwing. Remouchamp's opgraving is voor ons hoofdzakelijk van belang vanwege de wandprofielen die hij maakte. In het merendeel van die wandprofielen kunnen we de sporen van het werk van Perk en zijn tijdgenoten eenvoudig herkennen. Hieruit blijkt dat Perk min of meer willekeurig gaten in de top van de heuvel groef. Aan de grote van de gaten kunnen we zien dat hij bij de ene heuvel sneller tot zijn doel kwam, een kleiner

vergraven gedeelte, dan bij de andere, een groter vergraven gedeelte. Opvallend hierbij is dat hij slechts bij een heuvel de bodem en de zich daarin bevindende grafkuil, gehaald heeft. Het wordt hierdoor ogenblikkelijk duidelijk dat Perks vondsten voor het grootste gedeelte uit latere bijzettingen afkomstig zijn. Perk groef hier vermoedelijk tussen 1835 en 1840 en volgde de techniek die in die tijd gebruikelijk was.

In 1934 groef F.C. Bursch (1903-1981) weer in Hilversum. Deze kende het werk van Perk en Janssen echter wel. In de inleiding van zijn artikel verwijst hij naar alle relevante pagina's in Janssens *Hilversumsche Oudheden* van 1856. Bursch preeft Perk en Janssen zelfs om dat "de vrij nauwkeurige plaatsbepaling, die de onderzoekers van 1855 gaven van de door hen onderzochte objecten maakte een terugvinden ervan betrekkelijk gemakkelijk"³⁹⁹ was. Op 25 October 1855 werkten Perk en Janssen op 470 schreden noordwaards van de kruising Doodenweg Oud-Bussemerweg en 150 schreden oostwaards in de richting van het Laarderkerkhof (St.-Janskerkhof). Wanneer we de passen van Perk uitzetten op de kaart van Bursch⁴⁰⁰ komen we ergens tussen grafheuvel 8 en 9 terecht. Aangezien de heuvel die Perk opgroef zeer laag en klein was moeten we ervan uit gaan dat hij er nu niet meer is, maar we kunnen verwachten dat hij op b.v. heuvel 9 geleken heeft. Deze heuvel was, toen Bursch aan zijn onderzoek begon, sterk door afplagging beschadigd. Vlak onder de oppervlakte vond Bursch een groot aantal beschadigde urnen en urnfragmenten. Hij reconstrueerde hier uiteindelijk 8 urnen uit. Aangezien hij ook een groot aantal fragmenten vond die niet meer tot hele urnen terug te brengen waren is het onmogelijk om te zeggen hoeveel urnen er oorspronkelijk in deze heuvel gezeten hebben. Het aantal zal vermoedelijk lager geweest zijn dan de 32 die Perk vond, maar omdat het hier ook om een heuvel met een groot aantal bijzettingen gaat is het toch interessant om naar de beschrijving van Bursch te kijken:

Een fraai voorbeeld van een gecompliceerde koepelbouw vonden wij in dezen heuvel, die bovendien om zijn vele nabijzettingen merkwaardig was ... In den leemigen, rossigen, kiezelrijken vasten bodem vonden wij in dezen heuvel niet minder dan drie standsporen ingegraven. Het breede buitenste spoor was eenigzins hoekig rond, en plat in het profiel. Zijn rossige vulling duidde er eveneens op, dat hier liggende balken geplaatst waren, als fundament voor den koepelvormigen grafbouw ... Boven den vasten grond lagen een paar groote veldkeien op dit spoor.

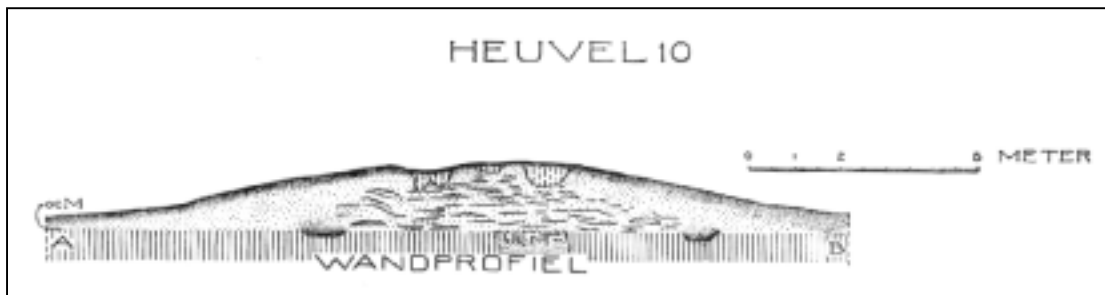
Concentrisch met dit breede buitenspoor volgde dan een smaller spoor met donkerbruine vulling. Het profiel hiervan was geheel anders van vorm, in verhouding dieper en smaller. Alles wees er op, dat dit spoor in tegenstelling met het vorige een houten palissade moet hebben bevat, die dus het centrum van den heuvel omgrensde.

Ten slotte lag binnen dit tweede spoor nog een derde concentrische verkleuring, van denzelfden aard als het eerste spoor, echter van veel kleinere afmeting, en bestemd voor het opnemen van veel kleinere liggende balkjes.

Alle drie deze sporen behoorden bij den oorspronkelijken bouw, evenals de onregelmatig rechthoekige lijkkuil. Deze laatste nu lag merkwaardigerwijze zeer excentrisch, en voor het grootste deel buiten het binnenste spoor, dus oorspronkelijk ook buiten den binnenkoepel. Duidelijk was zichtbaar, dat dit spoor over den kuil heenliep, dus later dan deze gegraven was. De eenige verklaring, die ons logisch kan voorkomen voor dit vreemde verschijnsel is deze, dat men de juiste plaats der bijzetting niet meer wist, toen men den houtbouw aanbracht. Dit wordt te meer verklaarbaar, wanneer wij in aanmerking nemen, dat alle tusschenruimten tusschen de verschillende sporen bedekt waren door een laag grootere en kleinere veldkeien, die samen een steenvloer vormden. Bij het aanbrengen van dezen keienvloer dus heeft men ook het eigenlijke graf onkenbaar gemaakt, zoodat de juiste plaats niet meer terug te vinden was.⁴⁰¹

Allen urnen en scherven die Bursch vond hebben de kenmerken van de Hallstattcultuur. Bij dit gedeelte van zijn onderzoek betrok hij ook de vondsten van Perk:

Alle urnen zijn van zeer verflauwden vorm, weinig kenmerkend voor de cultuur, die zij vertegenwoordigen. Eenzelfde verflauwd karakter vertoonen trouwens ook de door Notaris Perk hier gevonden urnen. Typisch is hier het ontbreken van echt Germaansche vormen,⁴⁰² die elders in onze urnenvelden vaak samen met Hallstatt-vormen plegen voor te komen. Het merkwaardigste verschijnsel is evenwel hun optreden in zóó grooten getale in één enkelen heuvel, terwijl men anders meest voor iedere bijzetting een afzonderlijk heuveltje opwierp, omsloten door palissade of greppel. Een en ander doet ons vermoeden, dat we hier met een degeneratie-verschijnsel te doen hebben, zowel in urnenvormen als in bijzettingwijze zich uitend. Zoo zullen wij goed doen, de Hilversumsche urnen alle een plaats te geven onder de latere vertegenwoordigers onzer urnencultuur.⁴⁰³

De door Bursch opgegraven heuvel 10. De vertikaal gestreepte vlakjes in de top van de heuvel zijn gaten die vermoedelijk door Perk in deze heuvel gegraven zijn.

Wanneer we naar de wandprofielen van de door Bursch opgegraven heuvels kijken zien we hierin dezelfde sporen van vroegere opgravingen als bij de Zeven Bergjes. Dit is opvallend omdat een aantal van deze heuvels rond 1855 door Perk onderzocht zijn. Doordat Perk nog steeds dezelfde techniek van graven toepaste is het duidelijk dat hij Worsaaes *Danmarks Vorzeit* uit 1844 niet gelezen had. Van Janssen weten we dat hij het boek kende, maar hij schijnt het niet noodzakelijk geacht te hebben om Perk op de door Worsaae gepropageerde opgravingstechniek⁴⁰⁴ opmerkzaam te maken. Dit is opvallend, omdat Perks Brabantse collega, Prosper Cuypers deze techniek rond 1847 wel toepaste en daardoor ook bij reeds beschadigde grafheuvels nog goede resultaten behaalde:

De achteloosheid intusschen, waarmede men was te werk gegaan, deed mij besluiten, de heuvels andermaal te doen doorgraven, te meer daar ik ontwaarde, dat men nog niet tot op den harden bodem was doorgedrongen.⁴⁰⁵

De door Perk in zijn brief van 24 november 1851 beschreven Larensche heuvel, “den meer langwerpigen dan ronden heuvel, nabij de Laarderweg” (waarin hij een grote Drakenstein-urn met daarboven een kleine vroege ijzertijd-urn vond waarbij hij als een van de eersten in Nederland een stratigrafische observatie deed, “ik heb gegist dat er geruime tijd kan verlopen zijn tusschen de plaatsing der onderste en hooger gelegen potten”), is hoogstwaarschijnlijk Bursch No. 7.⁴⁰⁶

In november 1952 onderzocht P.J.R. Modderman (1919-2005) een aantal van Remouchamps' grafheuvels opnieuw. Hij werkte met de originele tekeningen van Remouchamps. We kijken hier even naar heuvel 7, om te zien dat niet iedereen de gevonden sporen op dezelfde wijze interpreteert. Remouchamps schreef:

Enkele Germaansche scherfjes hier gevonden doen vermoeden dat men hier een latere brandbijzetting vernield heeft. Zeer duidelijk was verder in den heuvel het standspoor van een grafbouw ... Merkwaardig was het verder hoe dit standspoor aan de buitenzijde vergezeld ging van een reeks regelmatig terugkeerende paalgaatjes.⁴⁰⁷

Remouchamps constateerde dus dat de heuvel twee keer gebruikt was. Modderman komt op grond van zijn werk tot een andere conclusie:

Remouchamps maakte door het monument een ongeveer N.-Z. gerichte sleuf. Wij onderzochten het Z.W. kwadrant waarin wij vier perioden voor de opbouw van de heuvel hebben onderscheiden.⁴⁰⁸

Holwerda's houten koepelgraf-theorie was uiteindelijk onhoudbaar gebleken en zo kwam Modderman, wat de constructie betreft, ook tot een andere conclusie:

Bij het maken van de derde grafheuvel heeft men de greppel gevuld en de tumulus 10 tot 20 cm opgehoogd. Het donkergrijze zand vertoont geen vegetatieband. Aangenomen moet worden, dat Remouchamps deze ophoging als de resten van een koepelbouw beschouwde.⁴⁰⁹

In 1965 en 1966 werden door A.E. van Giffen en J. Lanting, J.A. Bakker en andere stafleden van het Instituut van Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam de heuvels 5 en 6 van Bursch gerestaureerd. Tijdens deze werkzaamheden werd o.a. een krans van gepaarde paalgaten ontdekt die Bursch niet gezien had, maar deze resultaten zijn nooit gepubliceerd.⁴¹⁰

Het is duidelijk dat er sinds de dagen van Perk en Janssen heel wat informatie over de Gooische grafheuvels verzameld is, maar helaas ontbreekt het op dit moment nog steeds aan een werkje waarin al die informatie samen gebracht en geanalyseerd is.

Kampen

Op de hilversumsche en larensche heide bevinden zich zes overoude kampen van vierkante gedaante, die omgeven zijn van een walletje, dat door een droog grachtje besloten wordt.⁴¹¹

Het waren deze kampen geweest die Janssen in eerste instantie naar Hilversum gebracht hadden. Zoals we gezien hebben hadden hij en Perk er alles aan gedaan om ze in kaart te brengen. Hun vorm was duidelijk, maar veel meer waren ze, ook door middel van opgravingen, niet te weten gekomen:

Verscheidene opgravingen door mij met den heer Perk op sommige plekken dier kampen ondernomen, leverden geene spoor van vroegere kultuur, noch eenig bewijs op, dat zij immer bewoond geweest waren. Men vond steeds ongeroerd kiezelzand, gelijk overal op de belendende heide, en ook de walletjes, voor zoo ver er in gegraven werd, leverden geene overblijfselen op van menschenlijke beschaving.⁴¹²

Er was geen enkel aanknopingspunt gevonden, maar Janssen bleef hoopvol. Het onderzoek was pas drie jaar aan de gang en wie weet wat men in de toekomst nog vinden zou:

Intusschen is er betrekkelijk nog te weinig in gegraven om te verzekeren, dat er niets van dien aard in zou verborgen zijn.⁴¹³

Volgens de lokale bevolking stamden deze kampen of uit het begin van de tachtigjarige oorlog of uit de oorlog met Lodewijk de XIV. Janssen wees deze veronderstellingen resoluut van de hand. Ze waren veel ouder:

Dat zij zeer oud zijn schijnt te mogen afgeleid worden, deels uit de heideschors die ze bedekt en deels ook uit gemis van bepaalde historische overlevering.⁴¹⁴

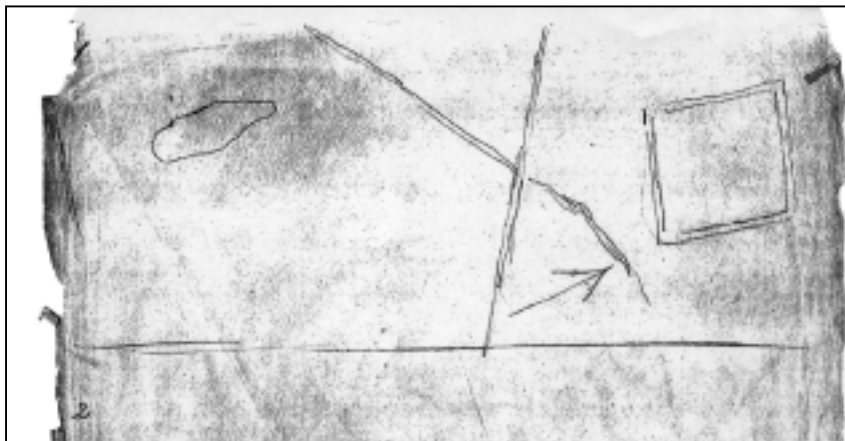
Het tweede gedeelte van dit argument is wat merkwaardig, omdat hij de lokale historische overleveringen van de hand gewezen had.

Door hun vorm kon Janssen echter wel een vermoeden over de bouwers van deze kampen formuleren:

Dat zij ... niet door een onbeschaafd volk vervaardigd zijn, blijkt uit hun regelmatigen vorm en tamelijke gelijke grootte; want barbaren houden zich bij het opwerpen van aardwerken niet onledig met evenredige vormen en met meten; zie b.v. eenige legerplaatsen in onze Drentsche Oudheden.⁴¹⁵

Ze hebben dus niets met de Drentse legerplaatsen temaken. Janssen ziet alleen iets van overeenkomst met de Saalhof bij Emmen, maar die schijnt toch ook weer niet zo groot te zijn dat hij er een conclusie uit wil trekken. Uiteindelijk heeft hij eigenlijk maar een conclusie:

... het [is] ... niet waarschijnlijk, dat zij afkomstig zijn van hetzelfde volk als waarvan onze haardsteden afstammen.⁴¹⁶

Perk's schetskaartje van het kampje bij de grafheuvels.

De kampen zijn dus gemaakt door een volk dat verder ontwikkeld was dan dat wat de haardsteden gebouwd had. Wanneer we nu Janssens datering van de haardsteden volgen, krijgen we vanzelf een globale datering van deze kampen. De haardsteden stamden uit de Romeinse tijd en de kampen zijn jonger, dat wil zeggen dat die, om Janssens terminologie te gebruiken, uit de oud-Frankise periode zouden moeten stammen. Janssen geeft deze datering niet voor de Hilversumse kampen, maar noemt deze periode wel als mogelijkheid voor de Emmense Saalhof. Janssen legt hier geen verbinding, maar een pagina verder vertelt hij dat, eenige jaren eerder bij het stenenzoeken op de heide bij Hilversum, een ijzeren zwaard en een spade gevonden zijn:

Het zwaard, thans nog in bezit van den heer Perk te Hilversum, is zeer geschonden en geoxydeerd en het lemmet ontbreekt; het is tweesnijdend ... en schijnt frankisch van afkomst te zijn; althans een frankisch ijzeren zwaard van gelijke gedaante en nagenoeg dezelfde grootte werd gevonden te op Hölz, in Luxemburg ...⁴¹⁷

Vermoedelijk heeft Janssen niet aan een mogelijke verbinding tussen het zwaard en de kampen gedacht, omdat het zwaard op een andere locatie gevonden was. Het zwaard zou echter als aanwijzing voor activiteiten in deze streek in de Frankise periode gezien kunnen worden en daarmee de mogelijkheid van een Frankise datering van de perkjes kunnen versterken.

Sammen met deze kampen wordt er in deze omgeving nog een tweede raadselachtig aardwerk gevonden:

... tusschen de drie hilversumsche en de drie larensche kampen [is] een oude platte wal gelegen ... genaamd de Varkensdrift, die, in noordwestelijke en zuidoostelijke rigting, lijnregt naar de Lagen laarderweg loopt ...⁴¹⁸

Dit is vermoedelijk een zeer lange wal geweest met een breedte van 4 meter en drie kwart meter hoog. Zeven meter daar naast had vermoedelijk, parallel er aan, een tweede wal gelegen. Perk was van mening dat dit de oude weg van Bussum naar Amersfoort geweest was. De naam Varkensdrift wees er dan op dat hij gebruikt was voor de handel in varken. Ook dit merkwaardige aardwerk onderwierp Janssen aan een onderzoek:

Daar deze wal op een hoogen weg geleeck, liet ik er in de breedte eene doorsnede in graven, doch vond enkel opgehoogd kiezelzand der heide, zonder eenig bewijs dat hij eerstijds tot weg gediend had.⁴¹⁹

Ook hier vestigde Janssen zijn hoop op toekomstige onderzoeken.

In de aantekeningen die Janssen in zijn exemplaar van de naamlijst bij de kaart van *Romeinsche, Germaansche of Gallische Oudheden* kunnen we zien dat hij ook een wal en een kamp bij de Vuursche onderzocht:

Oude wal, 5' ten Z. van de heuvels die ten N. van het dorp liggen

Oud Kamp, 1/4 ten O; het is aan de O.W. en Z. zijden voorzien van een wal en eene gracht, wellicht middeleeuwsch. Rapport van Dr. Janssen 1850.⁴²⁰

Helaas heb ik het hier genoemde rapport uit 1850 niet terug gevonden zodat er op dit moment geen verdere gegevens over dit onderzoek bekend zijn.

Trompenberg

We zijn in de brieven van Perk en Janssen een aantal keren de Trompenberg⁴²¹ tegen gekomen. Vooral Perk hechtte aan de hier gevonden sten met het verloop van de jaren meer en meer waarde. We weten nu dat het niets anders was dan een lokaal gevormde zandsteen, maar we zullen er hier toch even naar kijken. Ook ditkeer begon het met een observatie van Eyck van Zuylichem. Ditkeer informeerde hij niet ogenblikkelijk een bevriend geleerde, maar koos hij voor publicatie om het onder de aandacht te brengen. Op Zaterdag 9 November 1850 verscheen er een artikel van zijn hand over deze vondst in het *Nieuwsblad voor het Gooiland en Omstreken*:⁴²²

Bedriegen wij ons niet, dan is de voor eenigen tijd op het land van den Heer A. Perk opgegravene steenhoop of verzameling van steenbrokken, een merkwaardig, en, zoo ver ons bekend is, tot nu toe eenig verschijnsel in deze omstreken, zoo niet in ons geheele vaderland ... I [het] zijn ... zandsteenen en 2. zijn het geene rolsteenen, maar blijkbaar schijnen zij op de plaats zelve gevormd te zijn, derwijl zij alle kenmerken van gerold of verplaatst te zijn, missen, en als eene natuurlijke rots staan, waar de natuur hem heeft voortgebracht ... De formatie op de plaats zelve, komt te waarschijnlijk voor, wanneer men opmerkt, dat deze steenen bestaan uit dezelfde soort van zand als de omringende grond ... Wenschelijk komt het ons voor, dat bekwame Geologen hunne gedachten hierover laten gaan.⁴²³

Elf dagen later, op Woensdag 20 November determineert de Hilversumse arts J.F. van Hengel het gesteente als *Mittlerer Keuper-Sandstein*.⁴²⁴ Deze determinatie toont aan dat dit gesteente niet ter plaatse ontstaan kan zijn, het is domweg te oud. Volgens Van Hengel zou dit gesteente uit Polen aangevoerd zijn en moet dus toch een zwerfsteen zijn. Over de vorm en de betekenis van deze steenhoop had Eyck niets geschreven, maar naar het schijnt werd daar in Hilversum al dusdanig over gespeculeerd dat Van Hengel zich gedwongen voelde om er iets over te zeggen:

Dat hier niet aan een afgodsbeeld of gewrocht van menschenhanden te denken valt, spreekt duidelijk uit de aard des steens.⁴²⁵

De steen was te zacht en viel, zogauw hij met de atmosfeer in contact kwam, al spoedig in stukken uiteen. Dat dit ook iets voor de transportmogelijkheden van Polen naar het Gooi betekende schijnt Van Hengel over het hoofd gezien te hebben.

In 1853 vermeldt Janssen deze stenen aan het eind van zijn artikel over de Hilversumsche Oudheden in zijn *Verhandelingen en Mededeelingen*:

... [het] bestond uit 7 of 8 groote brokken gelen zandsteen, digt tegen en op elkaâr liggende, waarvan de grootste brok eene flaauwe overeenkomst had met den Hercules-torso van Belvedere, wanneer men zich dien zonder beenen en hoogst ruw voorsteld, ter breedte (borst schouderbladen) van 1,5 el. Op de plaats waar het hoofd zou kunnen gezeten hebben was een rond gat, van één palm wijde en $\frac{1}{2}$ el diepte, hetwelk loodlijng naar beneden liep, en op den rug en de borst waren vele groefjes, als of men er tegen gevild of iets tegen geslepen had.⁴²⁶

Janssen is er niet zeker van of de vorm van deze steen aan mensenhanden te danken is of dat het hier om een toevallig ontstane vorm gaat. Het idee dat er hierop inderdaad stenen voorwerpen geslepen zijn heeft sinds de ontdekking van de haardsteden echter aan kracht gewonnen. Hoewel het zeker een uur lopen van de haardsteden verwijderd is, ligt het op dezelfde heide. Janssen beschouwt het als zeer aannemelijk dat de stenen werktuigen die hij in de haardsteden gevonden heeft op deze steen geslepen zijn.

Helaas wordt het onderzoek echter wat belemmerd doordat het object nogal in de versukkeling geraakt is doordat bezoekers er steeds weer stukken afslaan om als souvenir mee te nemen.⁴²⁷ Uit Perks brief van 13 oktober 1853 krijgt men de indruk dat Janssen en Perk hoopten dat W.C.H. Staring (1808-1877) er naar zou kijken, maar dat die er zelf niet zoveel zin in had. Uiteindelijk vroeg Janssen zijn vriend E.M. Beima, conservator van het mineralogisch gedeelte van 's Rijks Museum voor Natuurlijke Historie in Leiden naar diens opinie. Beima stelt vast dat het hier om kalksteen gaat, hoewel het enigszins naar Bentheimer zandsteen zweemt.⁴²⁸ Het is kalksteen en het is gevonden in een omgeving die uit zand bestaat. Hieruit kan Janssen maar een conclusie trekken:

Op grond van dit wetenschappelijk resultaat is er geen twijfel aan, dat dit steengevaarte van elders door menschenhanden moet aangevoerd zijn, omdat kalksteenen van dien omvang in geene diluvia voorkomen, noch uit hoofde van hunne broosheid kunnen voorkomen. En is dit uitgemaakt, dan zal het evenzeer mogen aangenomen worden, dat de gaten, sleuven en geulen, die men er in aangetroffen heeft, en die reeds op het eerste gezicht opzettelijk door menschenhanden gemaakt schenen,⁴²⁹ niet, althans niet geheel, door de natuur gevormd zijn.⁴³⁰

De steen is hier door mensen naartoe gebracht en is door mensen gebruikt. In eerste instantie lijkt deze conclusie logisch, maar Janssen laat een waarneming achterwege. In de paar jaar dat deze steen aan de oppervlakte lag was hij door menselijk handelen geheel aan stukken uit elkaar gevallen. Waarom was dat niet gebeurd onder de handen van zijn prehistorische gebruikers? Als hij onder de behandeling van bezoekers en landarbeiders in stukken uit elkaar viel, waarom bleef hij dan heel bij het slijpen van stenenwerktuigen?

De volgende vraag was nu duidelijk: wie hebben wanneer deze steen aangevoerd? Janssen is er zeker van dat het niet de Germanen geweest zijn, anders hadden we wel in Tacitus kunnen lezen dat ze de gewoonte hadden om stenen over grote afstanden te vervoeren. Tacitus vertelt daar niets over en dus deden de Germanen dat niet. Het was ook niet middeleeuws, anders was er wel iets van een sage overgebleven en er waren geen sages rond deze steen:

Wij vermoeden daarom, dat de oorspronkelijke steenen door de romeinen zijn aangevoerd; dat zij vroeger aan eene romeinsche constructie (thans misschien door de zuiderzee verzwolgen) gediend hebben, en voorts door niet-romeinsche bewoners van dat gewest ontdekt, op dien zandheuveld gebragt, gefatsoeneerd, gebruikt, mogelijk vereerd, en vervolgens als voorwerp van waarde met zand overdekt en bedolven zijn.⁴³¹

Dat het hier werkelijk om een beeld ging zou ook goed mogelijk kunnen zijn:

Wanneer de grootste steenbrok in der daad een ruw bewerkte torso van een naakt beeld voorstelt, mag tot vergelijking aangevoerd worden de torso van het naakte romeinsche kalksteenen beeldje in Drenthe, in het veen (in een uit steenen opgezet keldertje) gevonden, en al daar vermoedelijk door een der vroegste bewoners als voorwerp van waarde geborgen ... Doch gelijk de Drentsche torso ongetwijfeld den romeinschen beitel verraaft, is van romeinsche kunst aan de hilversumsche steenen niets te bespeuren.⁴³²

Tegenwoordig gaat men er van uit dat het Drentse beeldje uit de 18de eeuw stamt,⁴³³ maar Janssen was er zeker van dat het Romeins was.⁴³⁴ Deze combinatie van gegevens versterkte Janssens idee van een Romeins bouwwerk als leverancier van het stuk mergel dat hij in een van de haardsteden gevonden had. Het schijnt dat Janssen hier een voordehandliggende vraag over het hoofd gezien heeft. De Romeinen hadden, zoals ook toen al algemeen bekend was, een grote ervaring in het werken met natuursteen. Ze kenden de kwaliteiten van verschillende steensoorten en kozen specifieke soorten voor specifieke oplossingen. Waarvoor hadden ze een zo zachte steensoort gebruikt? In een verdwenen constructie zegt Janssen, maar zeker niet in de buiten muren daarvan, want dan zou die steen ook daar al na een paar jaar ingestort zijn.

Toen Craandijk rond 1879 door dit gebied wandelde was de heide in ontwikkeling gebracht, maar was de steen nog steeds te bewonderen. Hoewel de stenen nu nagenoeg onherkenbaar veranderd zijn heeft hij geen twijfel dat het hier om beelden gaat:

Die steenen wijzen op den Trompenberg als op eene overoude plaats der aanbidding. In die menschelijke figuren vereerde meer dan waarschijnlijk de overoude Saxische bewoners der heide de symbolen zijner godheden ...⁴³⁵

In 1902 besteedde Pleyte bij zijn beschrijving van de vondsten uit de omgeving van Hilversum ook een paar zinnen aan dit object:

... het is waarschijnlijk dat het [de stenen] niets anders zijn dan zwerfblokken van mergel met het Wezerdiluvium uit den omtrek van Bentheim medegekomen.⁴³⁶

Het schijnt dat Pleyte hier Beima's determinatie overneemt als het om de steensoort gaat. Over de mogelijkheid dat het een beeld zou zijn spreekt hij niet. In Hilversum blijft men vervolgens nog eenigzins van mening dat het hier om een belangrijk monument gaat en hoewel Pleyte meldt dat ze, op verzoek van de eigenaar, door het Rijks-Museum van Oudheden weer min of meer in de oude staat zijn terug gebracht,⁴³⁷ spelen ze van dit moment af geen rol meer in de archeologie. Of het ooit van een werkelijk onderzoek van een geoloog gekomen is weet ik niet, maar dat het hier om lokaal gevormd zandsteensteen handelde is sinds 1923 geen vraag meer:

Zandsteennieuwvorming

... De door Staring reeds vermelde kalksteen in het Speulderbosch bij Putten en de z.g. afgodsbeelden van den Trompenberg bij Hilversum zijn uit het diluviale zand gevormd door aaneenkittig van kalk ...⁴³⁸

Een osteologisch onderzoek

Leijden 12 Feb. 1856

Geachte vriend!

Gisteren heb ik te Amsterdam Prof. Vrolik mogen bewegen om zich met het osteologisch onderzoek der beenderen in de bewuste urnen te belasten. ZHG nam die taak in 't belang der wetenschap met zijne bekende welwillendheid op zich in dien de beenderen hem slechts bezorgd worden. Om nu hierover geen gras te laten groeijen, gelijk men pleegt te zeggen, was mijn voornemen om op den 25 dezer (maandag) overtekomen en te Hilversum met de vereischte voorzigtigheid de urnen te ledigen enz. Wanneer het U op dien dag, en den volgenden, schikt mij daartoe gelegenheid te geven, zoo veel mogelijk in uw bijzijn, zal het mij aangenaam zijn daarvan met een woordje onderrigt te worden, en zoo door U vooraf de urnen konden genummerd worden (met krijt) naar de thans uitgegeven omtrekken, zou dit de werkzaamheid kunnen bespoedigen; ik zal voor dien enkelen dag liefst bij Buslda mijn intrek nemen, en zoo gij (wat bij uwe vele bezigheden mogelijk was) op dien dag niet a costi [ten uwent] zijn mogt, zult gij mij te uwent wel gelegenheid weten te geven de beenderen te schiften?

Met hoogachtende groeten aan de uwen blijf ik mij vriendschappelijk noemen.

T.T.

L.J.F. Janssen⁴³⁹

Leijden d. 18 Februarij 56.

Geachte vriend!

Met veel dankbaarheid ontving ik gister uw geschenk-exemplaar van uw werk over de gebruiksregten enz in Gooiland en de schriftelijke daarbijgevoegde mededeelingen, waarvan ik er reeds terstond eenige in mijn exemplaar der H. Oudh. heb aangeteekend om er later op terug te komen. De brief van Hoenft zal door mij vergeleken worden met zijn exemplaar op de Bibl. van Letterkunde en dan deel ik U later gaarne meede wat zich daarin méér mogt bevinden, voorshands ben ik 't wel met U eens dat de pleonasmus van Gau en land geen bezwaar oplevert, behalven toch dat de naam vroeger 't Gooi was, gelijk gij meldt, komen zeer vele voorbeelden van zulke pleonasmi in namen voor, b.v. Monterberg, Elterberg, van mons en alten.

De ingevallen vorst brengt eene verandering in mijn plan van overkomst, in de koude is eene operatie met die urnen gelijk wij voorhebben nog al bezwaarlijk, daar het een morsig en omslagtig werk is, kan het niet veel anders dan op den zolder plaats vinden en dat gaat in zulk een seizoen niet zonder gevaar van ziek te worden. Ik ben dus mijns ondanks te rade geworden om het uitstellen tot het weder wat zachter wordt, b.v. in Maart. De zaak presseert nu ook zoo zeer niet. Hoe gaarne ik ook op den 25 zou gesproken hebben in uwe nuts vergadering zou men [mij] zulks stellig een paar dagen tijd gekost hebben om de daartoe vereischte stukken weder bij elkaar te zoeken en ik moet bekennen dat mij die opoffering wel wat zwaar zou vallen. Gelief dus vriendelijk den goeden wil van de daad te nemen.

Gister avond ontving ik eerst mijn overige exemplaren van de H. oudheden en ga nu verder aan 't verzenden. Prof. de Wal zeide mij dat hij er hoog mede ingenomen was, bepaaldelijk met den tekst. Kenners van Platen verzekerden mij hunne ingenomenheid met de voortreffelijke bewerking, zoodat ik reden heb van te veronderstellen dat het boek goed zal opgenomen worden. Nog heden gaan eenige exemplaren naar het buitenland. In de hoop dat deze U in goeden welstand zal aantreffen blijf ik mij met hoogachting en vriendelijke groeten aan de uwen noemen

T.T.

L.J.F. Janssen.⁴⁴⁰

Janssen dankt Perk hier voor een exemplaar van diens *Verslag omtrent den oorsprong en den aard der gebruiksregten op de heiden en weiden van Gooiland* uit 1842.

Leijden, 12 April 1856.

Geachte vriend!

De wederontdekking van Oud-Naarden heeft zeer mijne nieuwsgierigheid opgewekt om meer bepaald te weten wat er gevonden is, en of men ook een plattengrond der stad heeft opgemaakt? Is U er niet bij geweest? Ik bezit er geene berigten over dan de Amsterd. Courant, en houd mij tot betere bij U aanbevolen. Daar het weder thans zachter wordt, wensch ik eerlang mijn bezoek te Hilversum te herhalen, en zou daartoe liefst maandag over 8 dagen bepalen, wanneer we namelijk heden over 8 dagen Academie-vergadering te Amsterdam mogten hebben (wat ik nog niet zeker weet), dan ging het in ééne reis door. In elk geval zou ik gaarne met een woord van U vernemen of gij maandag over 8 dagen (21 april) in loco zijt, of mij althans gelegenheid geven kunt de urnen te uwent voorzigtig te ledigen?

Met hoogachtende groeten aan de Uwen blijf ik mij noemen,
UwDwdr en vriend
L.J.F. Janssen⁴⁴¹

Deze lang vergeten stad [oud Naarden] lag op meer dan een half uur afstands van de tegenwoordige, aan het toenmalig strand, ongeveer in het midden tusschen het hedendaagsche Naarden en het dorp Huizen, zelfs nog dichter bij het laatste. Zij moet reeds in 968 hebben bestaan ...⁴⁴²

Het zou, volgens De Rijk, die bovenstaande zinnen schreef, gesticht zijn door de Duitse keizer Otto de Groote. De plaats behoorde, net als de rest van het Gooi, toe aan het klooster van Elten. In 1280 komt het onder Holland te vallen. In 1350 wordt de stad, als eerste slachtoffer van de Hoekse en Kabeljauwse twisten, totaal vernield:

Hoor, o mijn kind, hoe wild de vlammen loeien,
Zie, de avondlucht schijnt aaklig, bloedig rood,
Helaas wij zijn van have en goed ontbloot;
Ik zag ons huis tot assche en puin vergloeien.⁴⁴³

Hoewel de Rijk er meer dan 500 jaar later nog gevoelig over schrijven kon begonnen de ontheemde inwoners dat zelfde jaar nog met de herbouw van hun stad. Omdat de zee steeds meer land van de kust sloeg besloot men verder landinwaarts opnieuw te beginnen. De overblijfselen van Oud Naarden werden spoedig daarna door de Zuiderzee overspoeld. Van de 16de tot en met de 21ste eeuw zijn resten van deze oude stad bij zuiderstormen met enige regelmaat gezien. Op 19 maart 1856 stond het water echter weer zo laag dat een aantal restanten zichtbaar werden.⁴⁴⁴

Hilversum 16 April 1856

Geachte Vriend!

De weder ontdekking van Oud Naarden schijnt weinig of niets te beduiden gehad te hebben. Ik was belet er naar toe te gaan doch had de Veldwachter gezonden, die mij rapport heeft gebracht dat er niets bijzonders te zien was, en dat men overblijfsellen van een oude buitenplaats die echter slechts een betrekkelijke korten tijd heugt heeft geleverd voor reliquien van Oud Naarden zelve. Ik moet echter de zaak onderzoeken maar van het berigt valt wel zeker veel af te dingen. Maandag 21 is mij Uwe komst zeer gelegen, ik verzoek alleen ingeval van overkomst op een anderen dag enig berigt wijl ik gaarne te huis ben bij Uwe onderzoekingen. Daar het bureelgedeelte van het huis in dezen voorstaande tijd weldra overhoop zal worden gehaald zoo of eene spoedige of eene nog eenige weken uitgestelde komst het verdict moet zijn.

Met hoogachting noem ik mij
Uwedldwien en vriend
A. Perk⁴⁴⁵

Perk schreef er een artikeltje over Oud Naarden in de *Nederlandsche Volksalmanak*.⁴⁴⁶

Leijden 25 Julij 1856.

Waarde vriend!

Het onderzoek der beenderen uit uwe urnen is afgelopen. Prof. Vrolik, die zich daar mede onledig hield, heeft mij de resultaten zijner bevinding medegedeeld, en die zijn zeer belangrijk, weshalve ze zoodra mogelijk publiek gemaakt zullen worden. Daaruit blijkt o.a. dat onderscheidene urnen kinderen-beenderen bevat hebben, soms uit een' leeftijd vóór de tandenverwisseling, en dat de zeldzame, fleschvormige urn de beenderen bevat heeft van eene jeugdige nog niet geheel volwassen persoon, tusschen de 18 en 20 jaren oud. Ik zal U de mededeeling van Prof. Vrolik, vergezeld van eenige aantekeningen van mijne hand, ter tijd in dank toezenden, en heb reeds aan den hr. Nijhoff geschreven of hij ze wil drukken, hetzij in zijn Bijdragen, het zij afzonderlijk, anders gaan ze naar den Letterbode. In elk geval echter zal ik voor afzonderlijke en zoo mogelijk ook voor in den handel afzonderlijk verkrijgbare afdrukjes zorgen. In dien er nu sedert onze laatste ontmoeting nog iets nieuws te uwent mogt ontdekt zijn, verzoek ik U vriendelijk mij dat bespoedigd medetedeelen, want dan kan zulks nog in gemeld stukje, 't welk den titel van Bijvoegsel tot de H. oudh. zou kunnen dragen, opgenomen worden. De beenderen heb ik door den Custos van ons museum in onzen museumtuin doen begraven. In de hoop dat gij en [de] uwen zich welvarende bevinden moogt blijf ik met hoogachting en verzek[ering] mijner vriendelijke groeten als steeds

Uedwdr en vriend
L.J.F. Janssen⁴⁴⁷

Het schijnt dat Janssen enige problemen had met het publiceren van de aanvulling op zijn *Hilversumsche Oudheden*. Hij dateerde het op 24 juli, maar het verscheen pas op 27 september 1856 in de *Algemeene Konst- en Letterbode*:

In ons geschrift over de Hilversumsche oudheden is berigt gegeven over eene zeldzame ontdekking van twee-en-dertig urnen in éénen, betrekkelijk zeer kleinen, grafheuvel. Aan dat berigt kon toen, uit tijdsgebrek, niet worden toegevoegd de uitslag van het osteologisch onderzoek der verbrande beenderen waarmede de urnen voorzien waren, en tot welk onderzoek prof. W. Vrolik te Amsterdam zich in het belang der wetenschap welwillend bereid verklaard had.⁴⁴⁸

Vrolik heeft zijn werk snel en uitstekend gedaan en Janssen is zeer onder de indruk van de uitkomsten:

... ieder die wetenschappelijke opheldering over de zeden onzer vroegste voorouders op prijs stelt, [zal] zich ... met ons aan hem verplicht ... achten.⁴⁴⁹

Janssen begint met de gegevens die hij van Vrolik ontvangen heeft. Ik geef hier een voorbeeld:

Nº. 6. Vermoedelijk van *een krachtigen, volwassen man*. De nog erkenbare beenderen zijn: 1) Twee fragmenten van het hoofd van een opperarmbeen. 2) Onderste en bovenste fragment van een spaakbeen. 3) Fragment van een kootbeen. 4) Fragmenten van dijebeenshoofden. 5) Fragmenten van schedelbeenderen. 6) Fragmenten van eene knieschijf. 7) Fragment van den knokkel van een dijebeen. 8) Fragment van het bovenste einde van een scheenbeen. 9) Fragment, vermoedelijk van eene *ellepijp, met eene genezene fractuur*.⁴⁵⁰

Hieruit valt voor ons ogenblikkelijk een duidelijke conclusie te trekken. De groepstructuur van deze mensen was dusdanig, dat iemand met een gebroken arm, waardoor hij ongetwijfeld minder goed in zijn onderhoud kon voorzien, de tijd kreeg om die arm te laten genezen. Janssen trok deze conclusie niet en hoefde deze conclusie ook niet te trekken. Hij wist dat deze mensen tot de door Tacitus beschreven Germanen behoorden en hij had bij Tacitus gelezen dat de mannen door de vrouwen verzorgd moesten worden als ze niet aan het jagen of oorlogvoeren waren. Voor Janssen gaat het er bij deze onderzoekingen niet om te kijken of Tacitus beschrijving klopt, maar om te kijken of er wat aan toegevoegd kan worden:

Gelijk over zeer veel eigenaardigs de zeden der oude Germanen betreffende, zoo zwijgen de historische oorkonden ook over de begrafeniswijze van kinderen. Slechts de opgedolven graven hebben hier een weinig licht geschonken.⁴⁵¹

Het is door het onderzoek der graven dat het Janssen duidelijk geworden is dat kinderen op twee manieren begraven konden worden. Uit de vakliteratuur weet hij dat er onverbrande overblijfselen van kinderen gevonden zijn. Uit zijn eigen onderzoek bij Kalbeck weet hij dat kinderlijken ook gecremeerd werden.⁴⁵²

Nu is door deze Hilversumsche ontdekking het feit der lijkverbranding van kinderen door drie nieuwe voorbeelden bevestigd; voorbeelden, waaruit tevens blijkt, dat ook kinderen vóór den tijd der tandwisseling, dus vóór den leeftijd van p.m. zes jaren, pleegden verbrand te worden. Ook is, wat tot dus ver onbekend was, aan het licht gekomen, dat in een' enkelen grafheuvel die overblijfselen van vele volwassenen bevatte, verbrande beenderen van *drie kinderen* van onderscheiden leeftijd bijgezet waren.⁴⁵³

Naast deze kinderen bevatte dit graf mannen en vrouwen en dat brengt Janssen tot het vermoeden dat dit slachtoffers van een epidemie zijn, die gelijktijdig begraven zijn. Opmerkelijk is dat hij vervolgens een aanwijzing die deze theorie zou kunnen onderbouwen niet ziet. Bij een werkelijke epidemie valt het te verwachten dat de bevolking snel van zijn doden af wil en daardoor minder zorg bij de crematie neemt dan men gewoonlijk zou doen. Er is een aanwijzing gevonden die deze stelling zou kunnen onderbouwen, maar Janssen ziet hem niet als dusdanig:

Belangrijk is ook het feit, dat men in ééne urn, tusschen verbrande overblijfselen van *een kind* een fragment van een schedelbeen van een *volwassene* ontdekt heeft. Is dit er opzettelijk bijgelegd, dan mag het als een bewijs gelden van diep gevoel der achtergeblevenen, die met de beenderen van het kind een overblijfsel van zijne moeder, vader of anderen naauwen bloedverwant vereenigden. Is het echter bij toeval, bij vergissing, tusschen die kinderbeenderen geraakt – wat ons meer aannemelijk toeschijnt –, dan mag er uit besloten worden, dat men bij het verzamelen der verbrande beenderen niet altijd met die onberispelijke naauwkeurigheid te werk ging, waardoor verhoed werd, dat de beenderen van het ééne lijk zich met die van het andere vereenigden. Men mag dan ook veronderstellen, dat de verbrandingsplaats van het kind niet ver van die van den volwassene gelegen was.⁴⁵⁴

De eindconclusie van bovenstaand citaat is, zoals vele conclusies in de archeologie, een gevolg van logisch denken. De gevonden dode objecten leveren allen door logisch redeneren informatie aan de onderzoeker. Toch is niet elke logische veronderstelling, die op die manier tot stand komt, juist. Nieuwe vondsten, die op een nieuwe wijze onderzocht worden kunnen vaak op een verassendwijze aantonen dat wat eerst logisch scheen dat later niet bleek te zijn. Er werden en worden grote en kleine urnen gevonden en allerhande maten daartussen in. Wat is er nu logischer om te veronderstellen dan dat de kleine urnen voor kinderen bedoeld waren. Dit was niet alleen een logische conclusie, deze conclusie was, wat Janssen betreft, ook onderbouwd door de vondst van een kleine urn met kinderbeenderen te Kalbeck. Hilversum echter toonde aan dat deze conclusie geen algemene geldigheid had:

Geheel onbekend ... was het tot hertoe, dat ook groote urnen tot bijzetting der beenderen van kleine kinderen gebezigd waren, dat daartoe urnen gebruikt waren van eene grootte, die soms de urnen van volwassenen te boven ging.⁴⁵⁵

Janssen is uitgesproken blij met de uitkomsten van dit onderzoek en roept aan het eind van zijn artikel op tot beter en meer multidisciplinair onderzoek. De tijd van het willekeurig urnen graven is voorbij, of zou althans voorbij behoren te zijn:

Daar nu dit onderzoek van den hoogleeraar Vrolik tot zulke gewichtige uitkomsten geleid heeft, mogen wij ons te meer vlijen, dat het aanleiding geven zal, dat ieder die immer in de gelegenheid komt om oudgermaansche urnen op te delven zich aangespoord gevoele om steeds de hulp in te roepen van bevoegde osteologen, tot onderzoek der beenderen die de urnen bevatten. Dit is tot

hiertoe te veel verzuimd, en men blijft het te veel verzuimen. Men vergete niet, dat de archeologie niet minder door het licht der osteologie en anatomie dan door dat der geologie, chemie, lithologie en paleontologie geholpen moet worden; evenzeer als vele dezer wetenschappen, en bepaaldelijk de physiologie van den mensch, uit de archeologie de gewichtigste ophelderingen putten kunnen.⁴⁵⁶

Receptie

Een zekere schreef in 1856 een kritiek op *Hilversumsche Oudheden* in de *Algemeene Konst- en Letterbode*. De doet vermoeden dat Leemans achter deze afkorting verborgen gaat, maar dit is niet meer dan een vermoeden waarover ik geen verdere zekerheid heb kunnen vinden. gebruikt het grootste gedeelte van zijn kritiek voor een hoofdstuksgewijze beschrijving van het boek. Deze beschrijving is zakelijk. Aan het eind van het boek blijkt dat hij er uiteindelijk toch niet echt gelukkig mee is:

Wij eindigen met een enkel woord over de wijze van uitvoering en den vorm. Waartoe hier het zonderling kleine in 4° formaat gekozen is, zien wij niet in; het is jammer voor hen, die des schrijvers lettervruchten over het zelfde of gelijksoortige onderwerpen, bijeen wenschen te bezitten. Ook is de letter van de tekst voor dit formaat te klein, en beter geschikt om papier, dan wel de oogen van den lezer te sparen. De verbetering der drukproeven had met meer naauwkeurigheid kunnen en ook behooren te geschieden; dan ware bijvb. de naam van den Deenschen geleerde steeds *Worsaae* zooals hij zich voor zijne werken noemt, en niet hier en daar *Worsaaë* geschreven ... de afbeeldingen der kleine steenen voorwerpen durven wij niet zoo onbepaald prijzen. De steensoort had hier en daar beter moeten uitgedrukt worden ...⁴⁵⁷

Door deze afsluitende mededelingen krijgen we het gevoel dat echt zijn best heeft moeten doen om de negatieve punten van het boek te vinden.

In zijn *Het Romeensch grafteeken van Dodewaard* uit 1879 toont Leemans, bijna tussen de regels door, dat hij het wat de interpretatie betreft niet met Janssen eens was:

... van hunne woningen, is, met uitzondering der haardsteden in de Hilversumsche heide ... niets tot op obze tijden overgebleven.⁴⁵⁸

Volgens Leemans waren de haardsteden dus huizen.

Volgens de verantwoording van zijn subsidie, waarover we verderop nog in detail zullen spreken, betaalde Janssen in februari 1856 porto voor brieven of pakjes naar Schwerin (Lisch), Copenhagen (Worsaae), Hannover (Von Estorff) en Sinsheim (Wilhelmi).

Von Estorff kwam, in 1857, met een kleine recensie van het boek waaruit moeilijk op te maken valt of hij er nu echt in geïnteresseerd was of dat hij hoofdzakelijk beleefd wilde overkomen:

Wie der auf dem archäologischen gebiete rühmlights bekannte Verfasser im Titel selbst angibt, liefert das vorliegende Werk einen Beitrag zur Entwicklungsgeschichte der frühesten europäische Völker; man kann hinzufügen, einen interessanten und wichtigen.⁴⁵⁹

Van een eigen mening van Von Estorff is in deze kritiek geen sprake:

Wir haben hier Brandstätten zu entschieden götterdienstlichem Zwecke vor uns, da Manches und Gewichtiges gegen einen häuslichen und sepulcralen spricht; und dieses ist auch die Ansicht des erfahrenen Autors.⁴⁶⁰

Wat dat “Manches und Gewichtiges” is legt van Estorff niet uit. Wie deze recensie leest zonder Janssens werk te kennen zal zelfs moeite hebben om zich een idee te vormen over de inhoud er van en het is nauwelijks voorstelbaar dat iemand door deze kritiek aangemoedigd werd Janssens boek aan te schaffen.

Wilhelmi hield woord, hij nam Janssens boek uiterst serieus en gaf er een uitgebreide behandeling van in de *Heidelberger Jahrbücher* van 1862:

Die Hilversum'schen Alterthüme gehören zu dem Eigenthümlichsten und Merkwürdigsten, was sich bisher den Forschern auf dem weiten Gebiete der Alterthumskunde dargeboten hat ... die Ausgrabungen bei Hilversum sind zwar noch lange nicht beendigt; allein die grosse Merkwürdigkeit des jetzt Entdeckten macht Anspruch auf schnell und ausgedehnte Bekanntmachung, und zwar um so mehr, damit wissenschaftlichen Männern aus aller Welt Gelegenheit gegeben wird, ihr Urtheil über dieselben auszusprechen, und kund zu thun, ob nicht auch sie schon auf solche und ähnliche Ercheinungen der Vorzeit gestossen sind.⁴⁶¹

In het eerste gedeelte van zijn artikel behandelt Wilhelmi uitgebreid Janssens boek. Zelfs de rol van Eyk [sic] en Perk komen aan de orde. Vervolgens komt hij met zijn eigen gedachten over de haardsteden. De verbinding die Janssen gelegd heeft met haardoverblijfselen uit Gelderland en Drenthe wijst hij af:

... weil die Bestimmung der dortigen mit auch die in denselben gefundenen, gut bearbeiteten und scharf schneidende steinernen Keile höchst wahrscheinlich späteren Zeit angehören.⁴⁶²

De in de Hilversumsche haardsteden gevonden stenen objecten zijn veel primitiever dan die, die op de Veluwe en in Drenthe gevonden zijn. De in de haardsteden gevonden voorwerpen zijn minder ver ontwikkeld en moeten dus ouder zijn. Wilhelmi onderbouwt zijn idee dat ze ouder zijn door naar het hunebed van de Vuursche te wijzen. Hij meent in de hunebedden een parallel voor de haardsteden gevonden te hebben:

... wir verweisen hier auf eine vortreffliche kleine Schrift, auf die Opfer- und Grabalterthümer zu Waldhausen (unfern Lübeck) von K. Klug,⁴⁶³ welche das erste Heft der Beiträge zur Nordischen Alterthumskunde von dem Vereine für Lübeckische Geschichte bildet. Man schlage hier auf die schöne Lithographie Bl. II, und wir haben vor uns vollkommen im Grosser, was unsere Herdstätte im Kleinen uns darbieten: den ein Fuss tiefe und darüber mit zerbrochenen Feuersteinen gleichsam gepflasterten ovalen Boden (die Pflasterrung), die Mauer aus 10 grossen Granitblöchen an dreien Seiten um dieselbe, den Eingang an der Nordostseite und an demselben die beiden Decksteine und in derselben bloss schwarze irdene urnartige Gefässe ohne alle Verzierung, Steinkeile und messerartige Feuersteinsplitter. Ja südwestlich von diesem Hünenbette befand sich selbst eine Brandstätte, ein Kohlenherd mit betrachtlichen Ueberbleibseln von Eichenholzkohlen und Asche; und es ist nur zu bedauern, dass der letztere uns nicht näher beschrieben wird.⁴⁶⁴

Om aan te tonen dat de in de Hilversumse haardsteden gevonden stenen werktuigen werkelijk tot de alleroudste behoren komt Wilhelmi opnieuw met zijn idee dat men geen gat in een steen kan maken zonder een metalen hulpmiddel:

... kein einzigen ist mit einen Löchlein oder einer Oeffnung versehen. Keine Spur der Anwendung eines hohlen metallenen Cylinders oder Stahlborers zeigt sich. Diese Steingeräthe sind ohne alles Metall zubereitet.⁴⁶⁵

Hiermee wijst hij Janssens idee dat de Hilversumsche haardsteden in de Romeinsetijd ontstaan zijn van de hand:

Dieses Volk wohnte in den allerältesten Zeiten, wenigstens schon vor 3000 Jahren, in dem westlichen und nördlichen Europa, an den Küsten der Nordsee und Ostsee, und ging durch die Einwanderung späterer mächtigere Völker zu Grunde.⁴⁶⁶

Wilhelmi spreekt met geen woord over het mergelbrok dat Janssen tot zijn datering gebracht had, maar aan de hand van wat Janssen over Perks grafheuvel (1855) in het Gooi geschreven had komt Wilhelmi met een uiterst efficiënte aanval op die datering:

Dieser Todtenhügel war offenbar eine Familiengruft. Aber dass die Bestatteten alle ziemlich gleichzeitig, etwa an einer herrschenden ansteckenden Krankheit, gestorben und schnell nach einander beerdigt worden seien; darin können wir dem Herrn Janssen nicht beistimmen. Diese

Familienhügel mit einer Lage Urnen sind vielmehr sehr häufig, und man setzte die Todten der Reihe nach, wie die Menschen Starben, oft erst nach langen Zwischenräumen, in diese Hügel bei; indem man zuletzt den Erdaufwurf über die Urnen aufbaute. Herr Janssen hält dafür, dass dieser Urnenhügel ein altgermanischer und aus der Zeit ist, da die Germanen noch in geringer Berührung mit den Römern standen, vielleicht aus dem ersten Jahrhunderte unserer christlichen Zeitrechnung; und nach Hrn. Janssen fielen also jene Herdstätten bloss noch mit Steingeräthen und dieser Todtenhügel mit seinen vielen Urnen und mit seinen ernen Gegenständen in dieselbe Zeit; was kaum möglich ist.⁴⁶⁷

En daar heeft Wilhelmi het gat in Janssens redenering gevonden, dat verder door niemand gezien schijnt te zijn. Volgens Janssen leefden de haardstedenbouwers in dezelfde tijd, maar niet op dezelfde plaats als de Romeinen. Ze leefden er dicht genoeg bij om een stuk steen uit een Romeins gebouw te kunnen bemachtigen, maar ze waren niet in dagelijks contact met de Romeinen. Dat hierdoor de invloed van de Romeinen op deze mensen klein was valt, zij het moeilijk, voor te stellen. Uit Perks grafheuvel en Janssens datering blijkt echter dat de directe burenen van de haardstedenbouwers al een stuk verder ontwikkeld waren. Waar de haardstedenbouwers nog in de steentijd leefden, verkeerden de grafheuvelbouwers al in de bronstijd. Deze twee groepen leefden echter zo dicht bij elkaar, dat het niet anders kon dan dat zij elkaar regelmatig moesten ontmoeten. Hoe zouden de haardstedenbouwers zich, onder deze omstandigheden, geheel buiten de culturele invloed van de grafheuvelbouwers hebben kunnen houden? Het kon niet anders of er was iets fout met Janssens datering.

In 1859 kwam Janssens uitgever en vriend Nijhoff met een boekbespreking van *Oudheidkundige Verhandelingen en Mededeelingen en Hilversumsche Oudheden* in zijn *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*. Nijhoff was zeer enthousiast over de Hilversumsche vondsten:

De Hilversumsche oudheden behooren ongetwijfeld tot de zeldzaamste en merkwaardigste die ooit aan 't licht gekomen zijn.⁴⁶⁸

Nijhoff geeft een korte beschrijving van de Hilversumsche vondsten. Opvallend is dat in de beschrijving van Nijhoff de vondsten uit de haardsteden enigszins veranderen:

In die haardsteden nu vond men: een enkel vaasje van bruine, met kiezelgruis vermengde aarde, vrij goed uit de hand bewerkt, om den buik met ingekrabde zigzags voorzien en ligt gebakken; ook een enkele pijlspits van been, ...⁴⁶⁹

Hier las Nijhoff net niet nauwkeurig genoeg. Het potje was niet in, maar naast de haardstede gevonden. Vervolgens krijgen we een uitgebreide opsomming van de stenenvoorwerpen, maar die lijst sluit Nijhoff met andere objecten af dan we zouden verwachten:

Vele der gevonden wiggen en ballen zijn nog ten deele ruwe of weinig aangeslepen kiezelsteenen; een enkele wigge van vuursteen, die bijzonder goed bearbeid, geslepen en gepolijst is, heeft daarentegen een zeer scherpe snede. Een mesje van vuursteen is aan een der zijden getand als een zaag.⁴⁷⁰

Doordat in Nijhoffs beschrijving de accenten wat verschoven zijn ontstaat er een min of meer "normale" vondst met enige merkwaardige objecten. Van de verontrustende voorwerpen als het boordeknoopje en het bewerkte stuk mergel horen we hier niet.

Dat een uitgever trots is op het werk van zijn auteur is te begrijpen, maar Nijhoff gebruikte zijn boekbespreking toch niet als verkooppraatje. Hij gaf zijn lezers ook de kritiek die er op Janssens ideeën was. Wanneer het op de datering aankomt geeft hij Janssens conclusie als een citaat weer:

Als slotsom van zijn onderzoek verklaart de heer J. het voor "waarschijnlijk, dat de Hilversumsche haardsteden van een barbaarschen volksstam, uit den Romeinschen tijd en meer bepaaldelijk uit de eerste eeuw onzer jaartelling" dagteekenen ...⁴⁷¹

Vervolgens komt hij met een verwijzing naar Wilhelmi's artikel in de *Heidelberger Jahrbücher der Literatur*:

De heer Wilhelmi kan zich met dit gevoelen niet vereenigen. “Onze Hilversumsche haardsteden” zegt hij “behooren blijkbaar tot een nog onbekend volk, dat vóór de Christelijke jaartelling bestond, en waarvan wij zelfs den naam niet weten, dat op zeer lagen trap van beschaving stond, onbekend was met het gebruik der metalen ... Dat volk woonde, ten minste reeds voor 3000 jaren, in het westelijk en noordelijk Europa ...”⁴⁷²

Of Nijhof het met Janssen of met Wilhelmi eens was wordt niet vermeld. Wel is duidelijk dat hij met Janssen over deze kritiek gesproken heeft:

De heer J. heeft ons gemagtigd te verklaren, dat de bedenkingen van Dr. Wilhelmi hem niet van gevoelen hebben doen veranderen; dat hij, omtrent de bestemming en de afkomst der Hilversumsche gedenkstukken, wel is waar, slechts een vermoeden heeft geopperd, maar dat de gronden, daarvoor bijgebracht, voor geldig moeten gehouden worden zoo lang die niet voldoende wederlegd zijn.⁴⁷³

Aan het eind van zijn recensie komt Nijhoff nog even met een extra aanbeveling van Janssens werk:

... die zóó als onze schrijver de gedenkstukken uit de steenperiode doet spreken, die slaat voor ons de eerste bladzijde op uit de ontwikkelingsgeschiedenis van ons geslacht.⁴⁷⁴

Lisch, die ook een exemplaar van *Hilversumsche Oudheden* ontvangen had schreef geen recensie maar nam het wel degelijk zeer serieus. In 1862 gebruikte hij het om een eerder door hem geponeerde stelling te onderbouwen:

Roll- und Klopffsteine.

Es werden sehr häufig runde oder fast rund geriebene Steine aus harten Gestein, z.B. alten Sandstein, feinkörnigen Grant, Quarz u. vgl. gefunden, welche gewöhnlich 3 bis 5 Zoll im Durchmesser haben und der Steinperiode anzugehören scheinen. In neuern Zeiten sind sie auch in Meklenburg sehr häufig beobachtet und gefunden, so daß die schweriner Sammlungen bereits eine große Anzahl besitzen. In dem Jahrb. XXIII, S. 276 fgd., habe ich mich dafür erklärt, daß diese Steine nicht zum Behauen der steinernen Werkzeuge, also nicht als “Klopffsteine”, sondern zu häuslichen Zwecken, z.B. zum Zerreiben des Brotkorns und harter Baumfrüchte, also als “Reibsteine”, gedient haben, - wenn ich auch daneben die Ansicht hingestellt habe, daß sie vielleicht als Rollsteinene zum Fortbewegen der großen Steinmassen gebraucht sein könnten. In neuern Zeit sind diese Steine aber auch in unterirdischen Wohnungs- oder Kellerräumen gefunden worden ... und dies bestärkt in mir meine Hauptansicht, daß sie nur zu Reibsteinen gedient haben werden. Diese Ansicht wird durch eine sehr merkwürdige Entdeckung lebhaft unterstützt. Bei dem Dorfe Hilversum in Nordholland wurden seit dem Jahre 1852 viele aus Steinen aufgeführte, den Steingräbern ähnliche, höhlenartige Wohnplätze über der Erde aus der Steinzeit entdeckt und aufgedeckt, welche, wie die Pfahlbauten in der Schweiz, eine lehrreiche Einsicht in die Zustände der Steinzeit gewähren (Vgl. Hilversumsche Oudheden, door Dr. Janssen, Conservator te Leyden, Arnhem 1856). In diesen Wohnungen oder Heerden fanden sich nun neben vielen Holzkohlen und Thierknochen sehr zahlreiche Geräthe aller Art aus Stein: Keile, Meitzl, Messer, Lanzenspitzen, Pfeilspitzen, Feuersteinsplitter, und neben diesen auch oft viele von den beschriebenen Reibsteinen ... Diese Reibsteine (“ballen”) waren rund, von Quarz, Quarzit, Granit und ähnlichem harten Gesteinen, von 3½ bis 5, auch 6 und 7 Zoll Durchmesser. In einer Wohnung z.B. fanden sich 9 Reibsteinen in einen Kreis gelegt und innerhalb des Kreises 50 steinerne Geräthschaften in Asche, Kohlen und Knochen; in einer andern Wohnung fanden sich 12 Reibsteine neben einander. Aus diesem Vorkommen an unzweifelhaften Wohnplätzen in Verbindung mit andern steinernen Geräthen der Steinperiode scheint sicher hervorzugehen, daß diese Steinkügeln zu häuslichem Geräthen, namentlich zum Zerreiben von Früchten, also allein als Reibsteine, gedient haben.⁴⁷⁵

En zo bevestigden de Hilversumsche vondsten een vermoeden uit Mecklenburg. Opvallend hierbij is dat Lisch de haardsteden tot de overblijfselen van huizen verklaart zonder dat hij dit verder verduidelijkt.

Hij voert dit als een vaststaand feit op zonder er op te wijzen dat Janssen daar heel anders over dacht. Nog merkwaardiger is dat hij ook Janssens datering geheel buiten beschouwing laat.

In zijn handexemplaar van *Hilversumsche Oudheden* maakte Janssen een aantekening naar aanleiding van de opmerkingen van Lisch:

De ballen van graniet, gelijk er later velen nog gevonden zijn, werden vroeger door mij voor werpballen gehouden, maar thans zie ik dat Dr. Lisch, in de Jahrb. Des Vereins f. Meklenburg. Gesch Th 27 (1862) onder aanvoering van deze onze Hilv. Oudheden, ze houdt voor rol- en klopsteenen, bestemd tot huiselijk gebruik, b.v. tot wrijven van broodkoren en van harde boomvruchten. Hij had dit reeds vermeld in Jahrb. XXIII p. 276, toen hij er van gewaagde, dat er velen in Meklenburg gevonden en in het Schwerinsche museum bewaard waren. Later had men er verscheidene in Meklenburg gevonden die in onderaardsche woningen of kelderholen gelegen hadden, en vindt hij in onze hilversumsche ontdekkingen nieuwe steun voor zijn gevoelen, omdat die haardsteden van Hilversum ongetwijfeld van huiselijk leven getuigen en daarom die ballen voor huiselijk gebruik zullen zijn. Dit bewijs evenwel wordt hier door eenigzins verzwakt, dat ook pijlpunten in die haardsteden gevonden en deze toch niet tot huiselijk bedrijf kunnen gediend hebben. Vergelijk daarmede het berigt van E. Boll, l.c.p. 170 ontleend aan eene beschrijving der handmolens van de hedendaagsche Creolen in Venezuela, geboekt in het Rapport der Smithsonian – Institution 1854, door den botanicus Fendler geleverd in een brief d.d. 11 Juny van vermeld jaar.⁴⁷⁶

Het vermoeden van Lisch vond tot op zekere hoogte ondersteuning van Klemm. Tijdens zijn bezoek aan deze oudheidkundige zag Janssen enkele kolossale stenenwigen die hem aan de Hilversumse exemplaren deden denken:

Klemm hield die stukken voor ploegscharen. Hierbij wordt ondersteld, dat in de zoogenaamde steenperiode, waarin het gebruik van metaal nog niet bekend was, reeds akkerbouw gedreven is; eene onderstelling die nu, na de ontdekking van tarwe en brood in de oude Zwitsersche paalwoningen, meer dan vroeger gewettigd is.⁴⁷⁷

Het schijnt dat Janssen in 1862 overhelde na de interpretatie van Lisch, maar het is de vraag of hij de implicaties daarvan voor zijn reconstructie van de bouwers van de haardsteden en de hunebedden geheel doordacht had. Wanneer deze stenen inderdaad zoals Lisch dacht voor het malen van graan gebruikt waren konden de gebruikers niet langer als nomaden gezien worden en moesten ze tot de landbouwers gerekend worden.

In 1879 behandelde Craandijk de haardsteden in zijn *Wandelingen door Nederland*. Er staat in dit verslag op z'n minst een opvallend detail dat we tot nu toe nog niet kenden. De gereedschappen zijn onder rode stenen gevonden. We zullen ook verderop nog zien dat de Hilversumse haardsteden in de hervertelling zich als een mythe gedragen. Naarmate het verhaal verder van de bron komt verschijnen er meer betekenisvolle details:

... in de jaren 1852 en –53 werden, ... bij Hilversum, oudheden gevonden, door deskundigen “allerzeldzaamst en allermerkwaardigst, ja geheel eenig in hunne soort” genoemd. In de heide, zeer nabij de plaats waar vroeger het Gooische bosch zich had uitgestrekt, vond men zeventien haardsteden of offerplaatsen, bestaande in eene langwerpige vierkante of halfronde bevoering van losse steenen, omringd van muurtjes op dezelfde wijze zamengesteld, die een opening hadden, - meestal naar het zuiden gekeerd – en waar binnen een steen lag, doorgaans links van den ingang. De vloeren waren bedekt met houtskool, asch en overblijfsels van dierenbeenderen, van kalveren, schapen, geiten, bevers en honden afkomstig. Bovendien kwam er behalve een enkel vaasje van aardewerk, een menigte steenen voorwerpen voor den dag; wigen en bijlen, lans- en pijlpunten, mesjes, ballen en slijpsteen. Opmerkelijk is het, dat de meeste dezer gereedschappen, in trechtervormige holten, onder platte, rode steenen aan het uiteinde der muurtjes, blijkbaar met opzet waren nedergelegd. Onze geleerde oudheidkenner, Dr. L.J.F. Janssen, houdt deze vuurhaarden voor offerplaatsen, waarin, nevens de overblijfsels der geofferde dieren, ook de offergereedschappen en andere geschenken zijn bewaard en schrijft hun' oorsprong toe aan een' barbaarschen volkstem, die ten tijde der Romeinsche, bepaald in de eerste eeuw onzer jaartelling,

hier gevestigd was. De Duitse archaeoloog Wilhelmi plaatst den tijd van hun verblijf alhier in nog veel oudertijd, wel 3000 jaar geleden.⁴⁷⁸

Erg veel directe invloed schijnen Janssens Hilversummer vondsten in eerste instantie niet op de Nederlandse archeologie uitgeoefend te hebben. Toen in 1889 J.W. Mulder de opgraving van enige grafheuvels in Twente publiceerde verschenen ze als niet meer dan een vage schaduw in de inleiding waarin hij een beschrijving van het drieperiodensysteem gaf. We kijken hier even naar het begin van Mulders uitleg:

De z.g. steentijd was de meest langdurige der drie beschavingsperioden onzer heidensche voorvaderen; het metaal was dezen nog niet bekend; alleen leverden steen, hout en beenderen hun het materiaal voor de vervaardiging van huisraad, werktuigen en wapenen. Als de voornaamste sporen ons uit die tijden bekend, noem ik:

1. de stookplaatsen. Het zijn doorgaans in den grond gegravene gaten, op den bodem waarvan men nog veelal den uit groote steenen bestaanden vuurhaard ontdekt; gebrande leem, stukken van beenderen en houtskool wijzen op haar vroegere bestemming. Onder of in de nabijheid dezer haarden bevinden zich enkele malen messen, bijlen en andere werktuigen.

2. de ringwallen, hier en daar Huneborggen geheeten. Binnen deze trokken zich mannen, vrouwen en kinderen met have en goed, bij het naderen van den vijand terug.

3. de om haren inhoud dikwijls zoo zeer belangrijke begraafplaatsen, die uit hoog op elkaar gestapelde steenen of uit van aarde opgeworpen heuvels bestaan ...

In de steenen begraafplaatsen, waartoe ook de z.g. hunnebedden kunnen gebracht worden, vindt men ongetwijfeld de oudste wijze van begraving weer; hoogst zelden behooren deze tot het brons- of ijzertijdperk.⁴⁷⁹

Verderop zullen we zien hoe deze nawerking onder J.H. Holwerda (1873-1951) een heel andere wending kreeg.

Hofdijk (1816-1888)

W.J. Hofdijk
(1816-1888)

Zoals we gezien hebben in Janssiana II bereikten Janssens ideeën, in 1857, een groot gedeelte van het geletterde Nederlandse volk door Hofdijks *Ons Voorgeslacht*. In het begin van zijn carrière vond Hofdijk zijn inspiratie hoofdzakelijk in Van Lennep en Walter Scott. Evenals deze schrijvers vond hij zijn onderwerpen hoofdzakelijk in de middeleeuwen. In 1850 trad hij met zijn *Kennemerland* in het voetspoor van Van Lenneps *Nederlandsche Legendes* uit 1828. Hofdijk heeft hierin al zijn gedichten van een jaartal voorzien. Het enige hier voor ons interessante, *De Grafheuvel by Noorddorp*, dateert hij op het jaar 500. Het is een wat treurige geschiedenis over liefde, moord en een treurende jonkvrouwe:

Donker heft de grijze linde
't half ontbladerd hoofd omhoog
Tegen 't flonkrend lichtgewemel
van d' azuren sterrenboog;
Donker ligt de lijkenheuvel,
welvend aan zijn breeden voet,
En een droeve vrouwe zit daar,
smeltende in een tranenvloed.⁴⁸⁰

Hofdijk schreef, meer dan de meeste Nederlandse romantici, onder invloed van de Duitse romantiek. Misschien moeten we hier echter over noordelijke romantiek spreken, omdat de Duitse invloed vermoedelijk via b.v. de poëzie van Byron zijn invloed op Hofdijk uitgeoefend heeft. Dat Hofdijk zijn inspiratie voor een groot gedeelte uit Engeland haalde kunnen we ook duidelijk zien aan zijn *Aeddon* uit

1852. Bij het schrijven hiervan heeft hij zich zeer sterk door Macphersons *Ossian*⁴⁸¹ laten inspireren. Hofdijk behandelt in dit epische gedicht de vroege geschiedenis van Nederland:

Nog lag Europa woest. De nevel der barbaarschheid
 Hing zwaar, en dunde naauw aan 't Zuiden voor de
 schaarschheid
 Van enkele stralen lichts, het Oosten uitgestroomd,
 En borend in die nacht méer dan verwelkoomd.
 Maar 't Noorden, overzwermd van onbekende
 horden,
 Die als het kruid der heide ontloken en verdorden,
 Ontstonden, streden – en vergingen, op een boôm
 Woest als hun aart, wild als hun tochten, en den
 toom
 Zoo min gewend als zy – het Noorden tartte 't
 dagen
 Van ander licht nog, dan wat stoflijke oogen zagen,
 By 't bloot bestaansbesef. Half Neêrland, nog in zee
 Bedolven, bood den voet der zwervers ord noch
 steê
 Den eerst op Drenthes grond, waar donkre
 boschwaranden
 De heuvelige heï belomren tot de stranden
 Des Noorder-oceaans. Dáar sloeg een stout
 geslacht,
 Van naauw bekenden stam, als uit de diepste nacht
 Der tijden opgedoemd, zijn hutten aan de stroomen;
 Fier, krachtig, hoog van stal, gelijk hun
 eikenboomen,
 Maar ruw ook als dier schors, en immer ('t
 zegelmerk
 Des wordingstaats!) in deugd en ondeugd even
 sterk.
 't Metal lag ongewekt. De vuursteen, omgeschapen
 In wigge, in vlijm, in akst, werd werktuig, pronk, of
 wapen;
 De rheeboekshoorn werd priem, en 's woudbeers
 schouderblad
 Gewet tot zeisen, dat de veldgerst wierp in 't zwad.
 De krijg was feest; de vrede een winter voor het
 harte,
 Dat dan in felle jacht de rust des vredes tartte.⁴⁸²

Hoe sterk Aeddon ook op de Ossian lijkt, Hofdijk was uiteindelijk toch geen echte Macpherson-epigoon. Op een punt week hij absoluut van zijn voorbeeld af. Hofdijk schreef niet, zoals Macpherson, een gedroomd epos, maar was op zoek naar de historische realiteit:

Ik heb getracht eene getrouwe schildering te leveren van den natuurlijke toestand des bodems en het daarop teerende dierenleven, beide in zoo naauw verband staande met en zoo menige voorwaarde stellende aan het leven der Nederlandsche Kelten.⁴⁸³

Uit het feit dat hij hier over Nederlandsche Kelten spreekt kunnen we meteen zien dat Westendorp de basis van Hofdijks kennis vormde. Westendorps invloed is hier en daar ook aan Hofdijks woordgebruik te zien. Westendorp geeft in zijn *Verhandeling over de Hunebedden* o.a. de volgende omschrijving over deze monumenten:

Deze trotsche en ruwe steenbrokken (hunebedden genaamd), gevoegd bij de aloude terpen, wierden en vliedbergen, langs den zeeoever en de zomen onzer groote rivieren gezaaid, verheffen den moed en de grootheid van ziel van een dapper maar bezweken volk.⁴⁸⁴

Uit deze zin van Westendorp zou men kunnen concluderen dat deze er van uit ging dat de hunebedden en de terpen uit de zelfde periode stamden. Hofdijk schijnt dit in ieder geval gedaan te hebben, en zo de term steenenterp voor hunebed gekomen te zijn. We hebben deze kennis nodig om te begrijpen waar op de vrouwelijke hoofdpersoon van dit verhaal de held wijst wanneer ze elkaar net ontmoet hebben:

Niet ver van waar uw oog den steenen terp ontmoet,
 Waaronder 't dierbaar stof mijns vaders van zijn strijden
 En tochten rust, den ouden berkenplok⁴⁸⁵ ter zijden:
 Daar staat mijn moeders woon ...⁴⁸⁶

Het meisje woont dus naast een hunebed. Om dit te kunnen begrijpen had de lezer geen grote kennis van de archeologische literatuur van zijn tijd nodig. Hofdijk gaf een groot aantal eindnoten waarin hij aantoonde dat zijn verhaal werkelijk voeten had. Westendorp was daarbij niet de enige auteur waarnaar hij verwees. Om de lezer wat meer kennis te geven over wat voor voorwerpen er gebruikt waren voordat men metalen leerde gebruiken verwees hij naar Haasloop Werners Oudheden van het steenen tijdvak uit het *Nederlandsch Magazijn* van 1845. Voor de hunebedden verwees hij naast Westendorp ook naar Acker Stratinghs *Aloude staat en geschiedenis des vaderlands* en Janssens *Drenthse Oudheden*. Wanneer hij in zijn noten over een hunebed bij Emmen spreekt kunnen we zien hoe hij zich door het gebruik van twee bronnen een beeld van dit monument probeerde te maken:

Men telt, volgens Westendorp, aan iedere zijde elf steenen, behalve de beide eindsteenen, en zeven deksteenen. In den oorspronkelijken vorm zou, volgens Janssen, dit Hunebed uit 19 zijsteenen bestaan hebben (aan de eene zijde een meer dan aan de andere zijde), en uit 9 deksteenen, welke dus met de beide sluitsteenen 30 of één minder uitmaken.⁴⁸⁷

Hofdijk eindigt zijn verhaal met een begrafenis in een hunebed:

Toen brak de rouwshare op, en langzaam ging de baar
 De weg naar 't heilig woud, met priesterlijke zangen
 Aan de uiterste omkreits des gewijden gronds ontfangen.
 Daar rees de hooge mijt, uit harstig dennehout
 Ten heuvel saamgebracht, en hellende opgebouwd
 Uit loten, zwaar van groei, of rank gewassen stammen,
 Gereed het vorstelijk stof te zuivren in de vlammen.
 Het lijkmaal wordt gevierd – en smart noch droefnis
 Ontadelt of besmet de helden aan den disch.
 De zon duikt neer; men rijst van 't maal. Twee trouwe slaven,
 Twee doggen volgen in de donkre nacht der graven
 Hun meester: 't heilig mes doorstoot hun 't hart – de mijt
 Ontfangt hen, aan den voet des Vorsten neergevlijd.
 De blinkende avondstar ontstijgt der purpren kimmen,
 En flikkert aan het west. De roode fakkels glimmen
 In 't woud. De Priestren reien driemaal om de mijt
 Met zangen en gebeên, den donkren God gewijd.
 En de Aarts-Druied treedt voor, en zwaait in rook en vonken
 Zijn knappende flambouw; de rossche vlammen blonken;
 Bezwemen; straalden op en om naar alle kant;
 Vêr lichte een roode gloed – de lijkmiot staat in brand.
 En aaklig was de kreet, het jammeren en gillen
 Der vrouwen, dat op nieuw de vochte lucht doet trillen
 En heengalmt door de nacht, totdat de vuurgloed slinkt,
 En de uitgebrande hoop in vonken samenzinkt.

Drie urnen bergen 't stof, met eerbied opgegraven:
 De vorstelijke aschkruike in het midden van zijn slaven
 En doggen wederzijds. Zijn jacht en krijgsgeweer:
 Zijn taaie taxisboog, zijn scherpgepunte speer,
 Zijn vlijmende akst, zijn kodde en wichtige oorlogshamer,
 Omleegren 't overschot

De sombre wulfselkamer
 Van reuzenflinten (met een onvermoeide kracht
 Ontgraven aan de heide en wentlend aangebracht,
 Te saam gestapeld, en met heuvlende aard omgeven)
 Rijst hooger elken dag. De woeste bodems beven
 Van 't rollende graniet; de menigt zwoegt en zweet –
 En in een maankring is de reuzenterp gereed:
 Tien steenen heffen 't hoofd, en dekken met hun zwaarte
 Het breede rugvlak van 't ontzachtelijk grafgevaarte,
 Dat aan het nageslacht in Borgars heuvlig veld
 Den glorieijken naam van Duroos zoon vermeldt.⁴⁸⁸

En zo weten we dan eindelijk via Hofdijk van wie Titia Brongersma de botten opgegraven heeft. Ook na het voltooiën van zijn *Aeddon* verloor Hofdijk zijn interesse voor het prehistorisch onderzoek niet. Uit zijn *Ons Voorgeslacht* van 1857 blijkt overduidelijk dat hij Janssens ontdekkingen bij Hilversum op de voet gevolgd had. Deze nieuwe vondsten dwongen Hofdijk ertoe om zijn reconstructie te herzien. In dit boek is de invloed van Westendorp duidelijk minder geworden, wat alleen al blijkt uit het gegeven dat de naam Kelten verdwenen is. De eerste Nederlanders zijn nu een wat mysterieus, uit Tacitus bekend, volk geworden. Ze sluiten op die manier beter bij Janssens idee van een vroege Germaanse stam aan. Hofdijk werkt echter nog steeds sterk onder invloed van de Duitse romantiek. Hij weet dat de natuur gevaarlijk en vijandig is. De mens wordt constant door gevaren omringd:

Stuit ge soms op een moerassige plek, met hazelaar, wegedoorn, en watervlier bewassen, waar een zware, knoestige boomstam, wegtrende in het vocht, met een dichte wollige spreij van donkergroen mosch is bedekt, waar de klimop lustig over rond slingert en hier en daar reeds eene enkele witte bloem door den gezwollen knop breken doet – wees dan op uwe hoede: de minste stap kan u doodelyk zijn: onder het bedrieglyk groen in een zwarten modder wech zinkende, zou de drijvende bodem zich zwijgend en stil over u sluiten, en uw pad op aarde spoorloos zijn wech gewist.⁴⁸⁹

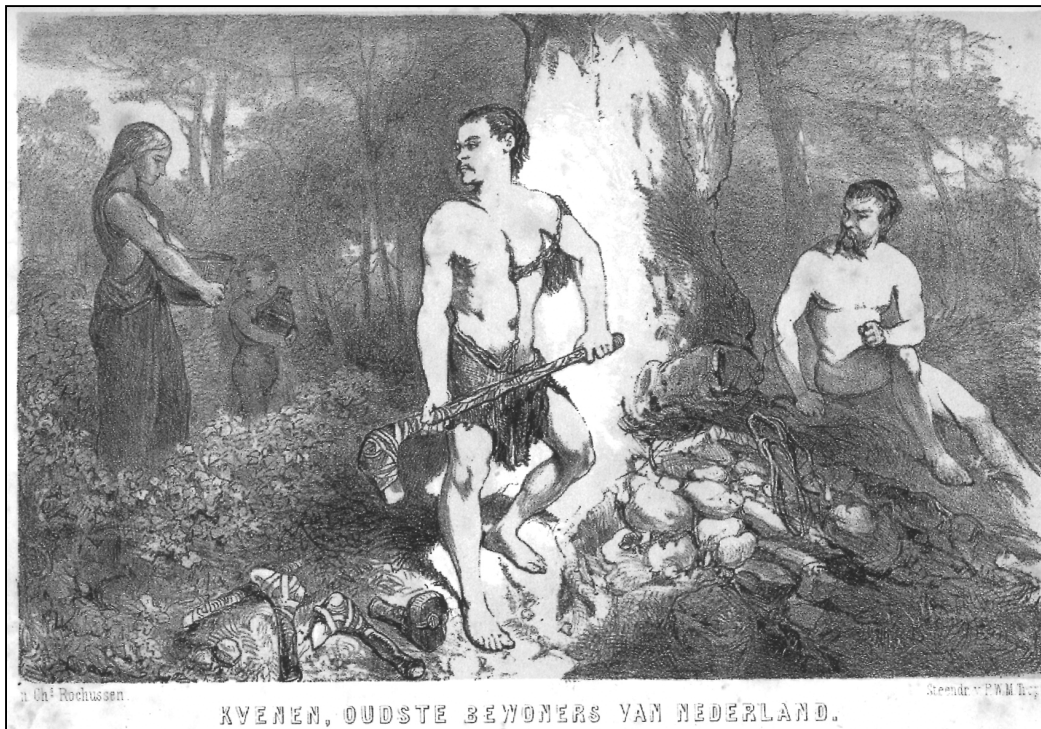
Het is in deze vijandige omgeving dat onze vroegste voorouders leefden:

Hier en daar langs de beschuttende woudgrens bespeurt ge onregelmatige verzamelingen van kleine hoogten, in voorkomen en samenstelling het midden houdende tusschen lage hutten en groote, begroeide aardhopen. Van hunne eigenlyke samenstelling durf ik u niet bepaald spreken. Ik gis, dat ze ten deele in den grond zijn uitgegraven, en het dak, door slierten gestut, uit heideplaggen en opgeworpen zand en struiken bestaat; hier en daar mogen de zijwanden wel met steenklompen zijn verhoogd, waarvan de tusscheneruimten met kleinere steenen, met mosch en klei zijn gestopt, terwijl het geheel met eene naar de heide afhellende aardlage is versterkt. Eenig huisraad moet er voorhanden zijn, getuige de hier en daar verspreid liggende scherven en diggels, kennelyke overblijfselen van een ruw vaatwerk.⁴⁹⁰

We kunnen ons afvragen in hoeverre het idee dat deze hutten in de grond ingegraven waren te maken heeft met de ingegraven haarsteden uit Hilversum. In basis zal Hofdijk deze huizen echter net als Nilsson gemodelleerd hebben naar de verhalen die ontdekkingsreizigers over de woningen van “moderne wilden” gepubliceerd hadden:

In de reis van Kapitein Graa komt een teekening voor van eene winterwoning der Eskimo's. Zij bestaat uit een langwerpige vierkant, met eenen langen smallen gang, die uit het midden van eene der lange zijden, aan het zuiden of oosten uitgaat. De wanden zijn opgetrokken van steen en turf,

en het dak, dat plat is, bestaat uit zamengebrachte takken en mos, waarop somtijds graszoden liggen. De gang is altijd lager dan het vertrek, en als de Eskimo der waarts wil, moet hij er inkruipen, als een dier in zijn hol.⁴⁹¹

De observaties bij de “moderne wilden” werden verder ondersteund door het feit dat ook b.v. de paupers in Friesland en andere arme streken van Nederland in kuilwoningen leefden.⁴⁹²

Het is mij onbekend of Hofdijk de *Philosophie zoologique* uit 1809 van Jean Baptiste Lamarcks (1744 – 1829) gelezen had. Wanneer we echter zijn beschrijving van onze prehistorische voorouders lezen wordt het ogenblikkelijk duidelijk dat hij niet aan een eenmalige en onveranderlijke schepping vasthield;

... de gelaatstrekken getuigen van geringe geest-ontwikkeling, terwijl die lijnen van het voorhoofd, dat laag en ingebogen is, van den diep ingedruken neuswortel, van de lange onderkaak en den rondvormigen schedel geenszins uw begrip van schoonheid bevredigen. Toch ligt er een zekere ruwe goedhartigheid in den opslag van het oog ...⁴⁹³

Deze mensen zijn anders dan de moderne mens en we moeten dus concluderen dat Hofdijk er van uitging dat ze zich, in de loop der tijd, verder zouden ontwikkelen tot moderne mensen. De primitiviteit van de eerste Nederlanders is voor Hofdijk geen vraag. Hij kent zijn Tacitus en weet wie deze mensen zijn:

Hun geheele voorkomen bewijst, dat zy tot den stam der Fenen behooren.⁴⁹⁴

We moeten bij deze en soortgelijke reconstructies van onze voorouders ook rekening houden met het feit dat men in het koloniale denken van Hofdijk, Janssen en hun tijdgenoten ervan uitging dat de technologis minder ontwikkelde culturen inferieur aan de West-Europesche cultuur waren. Primitief betekende per definitie minder. In 1897 beschreef Edward Clodd in *De Geschiedenis van den Oorspronkelijken Mensch* de laatste van de net uitgeroeide Tasmaniërs nog als iemand “die in niet weinig opzichten overeenkomst had met den mensch uit de Palaeolithische Periode”.⁴⁹⁵ Op deze wijze kon men eenvoudig het recht op kolonisatie verdedigen. Hofdijks koppeling van de huizen van de moderne wilden aan de klassieke Fennen past dan ook geheel in het denken van zijn tijd en ondersteunt gelijktijdig de superioriteit der West-Europesche cultuur.

Omdat Hofdijks vroege Nederlanders niet in een plezierig Arcadië, maar in een uiterst vijandige wereld leven hebben ze ruimschoots de gelegenheid om hun werktuigen en wapens te tonen. We ontmoeten ze voor het eerst wanneer ze bezig zijn een boom te vellen. Ze sparen hun werktuigen niet:

... de steenen beitels niet gespaard; mogen zy schilferen of springen, die heide levert er meer, die met wat byslijpen gereed zijn.⁴⁹⁶

Het zijn sterke mannen die boom met stenen beitels kunnen vellen, sterke mannen die de gevaren van hun leefomgeving het hoofd kunnen bieden. In Hofdijks reconstructie blijken de vrouwen veel minder in staat te zijn om de gevaren van hun omgeving het hoofd te bieden. Ze zijn duidelijk het zwakke geslacht en voor hun voortbestaan en dat van hun kinderen aangewezen op de bescherming van hun mannen. De houthakkers krijgen bezoek van de vrouw en zoon van een van hen en dat arme tweetal raakt op de terugweg in de problemen. Ze worden aangevallen door een wild everzwijn. De vrouw vlucht met haar kind in een boom:

De vrouwe, in hare ontzetting, heeft geen andere verweering, dan nogmaals een fellen kreet, en, half waanzinnig, niet om zich-zelf, maar om heur kind, schreeuwt zy onophoudelyk door ...⁴⁹⁷

Uiteraard komen haar man en diens vriend haar te hulp en dat geeft Hofdijk de mogelijkheid om ons het gebruik van een van die wonderlijke Hilversumse voorwerpen te tonen:

... hy ziet gade en kind, zich in de hooge takken eens dennebooms klemmende, plotselyk met dien boom op den grond zinken, en een schuimenden ever, van monsterachtige grootte, op hen toeschieten.

En nu ... Daar tuimelt het woeste dier eensklaps over den grond ... de worp met den steenen kogel was goed, en trof tijdig als juist! Met half verbrijzelden en bloedende kaak rijst de van pijn brullende ever weder op – maar nu is de redding ook voltooid: snel, als slingerde de schok dezer naamlooze gewaarwording hem voort, stond daar de echtgenoot tusschen de zijnen en het borstelig ondiep; drie pletterende hamerslagen, met geweldige kracht toegebracht, treffen het den kop, dat de puilende oogen verdonkeren in zoo heftig bloed – en met vermorzelden schedel stort het neêr.⁴⁹⁸

En zo zijn niet alleen de vrouw en het kind gered, maar heeft men ook nog voor het avondeten en een nieuwe jas gezorgd. Het zijn overigens niet alleen stenen ballen en zware wiggen waarmee deze mensen werken. Ze kennen wel degelijk scherpe vuurstenen werktuigen, maar die hebben een andere functie:

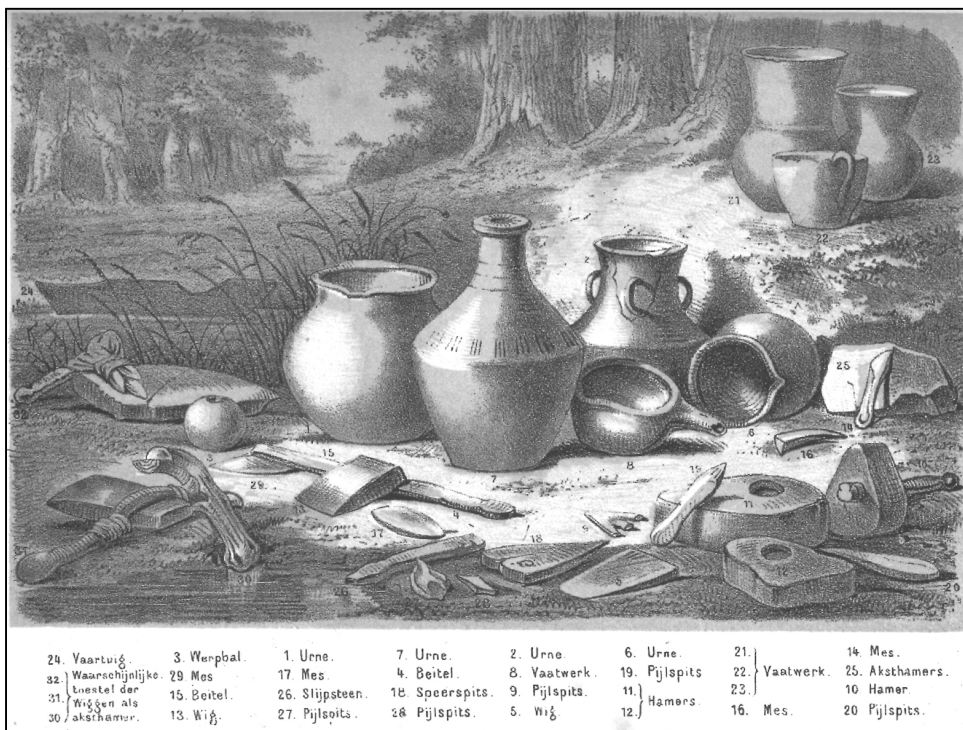
... de [vriend had] ... zich op de knie geworpen by den dooden ever, een scherp vuursteen mes uit den gordel getrokken, en was aangevangen met het afstroopen der huid, waarby hem de wigge, door de wijze waarop hy ze tusschen vel en vleesch stoot, van goede dienst tot losmaken is.⁴⁹⁹

Het mag zijn dat de vrouw vrij weerloos is in deze gevaarlijke wereld, maar dat betekent niet dat ze zonder taken is. Ze maakt de potten, bereidt het eten en geeft haar man bij thuiskomst een verfrissende dronk van een zelf gebrouwen drank. Bij het lezen van Hofdijks beschrijving krijgt men af en toe het idee dat deze cultuur al te ver ontwikkeld is om ons de uiterst primitieve Hilversumse voorwerpen nagelaten te hebben, maar als hij hun religieuze gebruiken beschrijft krijgen we absolute zekerheid. De zoon moet van zijn vader stenen wapenen slijpen:

Dat zou vooral dan kunnen zijn, wanneer er kort te voren een offerfeest aan eenige godheid – ik gis voor het naast aan die des vuurs – heeft plaats gehad. Want dan worden, nadat het gewijde dier door de vlammen en de offeraars verteerd, en het overgebleven gebeente in den gewijden, door steenen wanden gevormden kuil verzameld is, ook jacht- en krijgswapenen geofferd, als het dierbaarst wat men heeft aan te bieden. Dat geofferde, binnen een kringvormigen omtrek by elkander gelegd en met zwaardere steenen overdekt, wordt vervolgens met aarde overstelpd, en blijft een pand der goden, door de menschen geerbiedigd, en door de natuur allengs weder met een kleed van heide en struikgewas overspreid.⁵⁰⁰

Het is duidelijk dat we hier met een Hilversumse haardstede te maken hebben, ook al gaat Hofdijk in zijn interpretatie in tegen de vondsten. Janssen had het verwerken van een offerdier bij de haardsteden afgewezen op grond van te weinig teruggevonden botfragmenten, maar aan die subtiliteit schijnt Hofdijk geen aandacht besteed te hebben. In grote lijnen is hij het echter met Janssen eens, de haardsteden en de hunebedden behoren tot de zelfde cultuur:

Ja, zy, “die trotsche en ruwe steenbrokken, die den moed en de grootheid van ziel verheffen van een dapper maar bezweken volk ...” – zy en de zeldzaam voorkomende offerhaarden, zijn de steenen bladeren, die te lezen konden geven wat nog van den geheimzinnigen voortijd verneembaar was.⁵⁰¹

Steenen oudheden uit den voor-historischen tijd

Op een punt, dat we slechts tussen de regels door vinden kunnen, waren Janssen en Hofdijk het in hun reconstructies echter oneens. Waar Janssen Grimm volgde in het idee dat nomadische jagers aan veelwijverij deden,⁵⁰² reconstrueert Hofdijk een absoluut monogame prehistorische familie van vader, moeder en kind, met daarin alle familiewaarden die de negentiende-eeuwer hoog in zijn vaandel voorde.

Janssen was niet gelukkig met Hofdijks boek. In basis draait zijn kritiek in eerste instantie om de gekozen vorm:

Deze dramatische vorm, met den historischen roman naauwverwant, daarop als het ware geënt, komt ons voor, op het gebied van zuivere historie gevaarlijk, en daarom niet wenschelijk te zijn, omdat de historische waarheid er door beneveld en ligt gekrenkt wordt ... Reeds daardoor dat gefingeerde, handelende personen spreken in vormen van onze tijd, in den eigenaardigen stijl zelfs van den schrijver, worden zeden en gebruiken van onderscheidene tijden met een waas van gelijkheid overgoten, met een sop van modernheid en hedendaagsheid doortrokken, die aan hunne juiste, wezenlijke kennis hinderlijk zijn.⁵⁰³

Deze kritiek snijdt nog steeds hout en kan ook nu nog tegen een groot aantal populaire beschrijvingen van prehistorie en historie ingebracht worden. Janssen toont dit probleem met een praktisch voorbeeld:

Daar de schrijver ons dit [vóórhistorisch] volk enkel in Drenthe laat zien, zou het vermoeden kunnen ontstaan, of alleen die landstreek er door bewoond was geweest. Dit is toch niet het geval; want in onderscheidene andere gewesten onzes lands zijn overblijfselen dier vóórhistorische bevolking aangetroffen.⁵⁰⁴

Doordat Hofdijk de verhaalvorm gekozen had moest hij zich aan een decor houden, in dit geval Drenthe. Hierdoor moest hij de uitkomsten van de Hilversumse onderzoekingen, wanneer hij ze gebruiken wilde, naar Drenthe verplaatsen. Het feit dat de haardsteden in Hilversum en niet in Drenthe gevonden waren bleef zo voor zijn lezers verborgen.⁵⁰⁵

De financiële afhandeling

Als financiële ondersteuning voor zijn werk ontving Janssen met enige regelmaat een subsidie van f400 van de minister van binnenlandse zaken. Dit bedrag werd niet automatisch uitgekeerd. Wanneer het op was moest Janssen een verantwoording aan de minister sturen en een verzoek indienen voor een volgende subsidie. De minister kon daar niet zelf over beslissen, maar moest op zijn buurt weer een verzoek aan de koning sturen. Hoewel ik de afrekening voor 1852, die Janssen op 14 augustus van dat jaar aan de minister stuurde, niet heb teruggevonden, kunnen we er zeker van zijn dat hij daarbij opnieuw subsidie aanvraagde:

Gearresteerd den 2den Februarij 1853 No. 120/5e Afdeling.
Nader Vervolg op Exh. 16 Augt 1852, No 160. 5 Afdeling. Aan

Den Koning / Kon. Kabinet

Eenige malen, laatstelijk bij besluit van U M van den 20 July 1850 N 70, is eene som van f 400 ter beschikking gesteld van den Heer Janssen Conservator bij het Kabinet van Archaeologie te Leyden om door hem te worden besteed tot het doen van plaatselijke oudheidkundige nasporingen.

De verleende gelden hebben gediend tot onderzoekingen in onderscheiden Provinciën waaromtrent door den Heer Janssen belangrijke rapporten zijn ingezonden, die gewoonlijk in druk worden uitgegeven. Tevens heeft hij merkwaardige voorwerpen verzameld, die in het archaeologisch kabinet worden bewaard.

Het geen tot dus verre is verrigt heeft goede uitkomsten opgeleverd. Het mag wenschelijk worden geacht, dat daarmede worde voortgegaan, doch de toegestane gelden zijn nu verbruikt.

Ik veroorloof mij alzoo u M eerbiedig te verzoeken nieuwe fondsen te willen verleen en daartoe bijgaand ontwerp van besluit te willen bekrachtigen

De Minister etc.

Wij Willem III

Op de Voordragt van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken van den dezer M
gelet op het Koninklijk besluit van den 20 July 1850 N 70.
Hebben goedgevonden en verstaan

Aan den Heer L.J.F. Janssen Conservator bij het Kabinet van Archaeologie te Leyden tot het doen van plaatselijke oudheidkundige nasporingen bij wijze van Subsidie te verleen eene nadere somme van Vier honderd Gulden (f 400) te Voldoen uit de gelden beschikbaar gesteld op art 118 van het 5 Hoofdstuk der Staatsbegrooting van dezen Jare

Onze Minister van Binnenlandsche Zaken is belast met de uitvoering van dit besluit, hetwelk zal worden medegedeeld aan de Algemeene Rekenkamer.

's Gravenhage den

De Minister

Van Binnenlandsche Zaken⁵⁰⁶

Het voorstel ging naar de Koning en de Koning tekende. Toen Eyck van Zuylichem Janssen over de vondsten in Hilversum informeerde hoefde deze dus niet eerst een subsidie aanvraag in te dienen, maar kon hij direct aan het werk. Doordat dit deel van de Janssiana uitsluitend over Janssens activiteiten met betrekking tot het Gooi gaat zouden we licht de indruk krijgen dat dit alles was wat hij in deze periode deed, maar uit de afrekening voor de minister uit 1853 kunnen we ogenblikkelijk zien dat het niet meer dan een deel van zijn werk was:

Leijden den 26 July 1854

Ik heb de eer hiernevens aan Uwe Excellentie te onderwerpen, de Rekening en verantwoording over de in April 1853 aan mij overgemaakte gelden, ten bedrage van f 400, ten behoeve van de voortzetting der oudheidkundige opgravingen en onderzoekingen van plaatselijken aard, sluitende met een batig saldo van fl.57.

De zeer gunstige uitkomsten, die de opgravingen en onderzoekingen, sedert het inzenden der laatste Rekening en verantwoording (bij missive van den 14 Aug 1852), voor de wetenschap en het archaeologisch Kabinet hebben opgeleverd, zijn aan uwe Excellentie reeds grootendeels bekend uit de door mij gestelde rapporten in de Nederl. Staatscourant van den 19 Febr, 1853 No 43 en van den 4 Juny 1853 No 130, en uit de Oudheidkundige Mededeelingen, I, Arnhem, 1853. Die uitkomsten hebben het archaeologisch Kabinet met omstreeks 500 voorwerpen verrijkt, en de te Hilversum gevonden haardsteden en steenen gereedschappen, hebben door hunne zeldzaamheid en verscheidenheid zóó zeer de aandacht van geleerde oudheidkundigen, vooral ook in het buitenland, getrokken, dat ik er een afzonderlijk werk over ontworpen heb, in de hoop er een' uitgever voor te zullen vinden. Een dertiental Platen, daartoe reeds in gereedheid gebragt (en later te vermeerderen), veroorloof ik mij ter inzage aan uwe Excellentie voorteleggen (zie Bijlagen) met de opmerking, dat Pl I tot VII, door de Kunstschilders De Rijk te Hilversum, onder mijne oogen, naar de natuur, en met groote naauwkeurigheid vervaardigd, te meerder waarde hebben, omdat de haardsteden zelve (geheel éénig in Europa) thans reeds niet meer bestaan!

Opgravingen en onderzoekingen door mij op de Veluwsche heiden, te Ede, Bennekom, Lunteren enz., bewerkstelligd, hebben mede niet onbelangrijke overblijfselen uit den vóór-romeinschen tijd aan het Kabinet doen toevloeijen, en bij eventuele voortzetting, geregtigen zij tot het uitzigt, dat daardoor nieuw licht zal verspreid worden over de nog niet genoeg opgehelderde bestemming der zoo zeldzame haardsteden in het Gooiland.

In Limburg hebben zich de werkzaamheden bepaald, tot de voortzetting van de nasporing der romeinsche heirbanen langs de Maas, waarvan dan ook wederom een gedeelte, tusschen Horn en Blerik, door mij teruggevonden is, soms, b.v. te Kessel-eik, zóó volkomen bewaard, dat grootte en samenstelling volkomen konden worden opgenomen, ofschoon met 1 tot 5 palm aarde of zand overdekt.

Over deze opgravingen en ontdekkingen zijn door mij uitvoerige en naauwkeurige aantekeningen en schetsen vervaardigd, om te dienen voor het rapport, dat deswege aan Uwe Excellentie zal worden aangeboden, wanneer de onderzoekingen voltooid en de uitkomsten tot meerder rijpheid zullen gebragt zijn.

Bij zoodanige resultaten en uitzigten kan het niet anders dan in het belang der wetenschap en van 's rijks verzameling zijn, dat de onderzoekingen niet gestaakt, maar krachtig voortgezet worden, en ik gevoel mij daarom verplicht Uwe Excellentie eerbiedig in overweging te geven, om tot die voortzetting wederom eens som van f400 disponibel te stellen.

Eindelijk neem ik de gelegenheid te baat, om, ten vervolge op vroegere bezendingen, aan Uwe Excellentie twee van mijne dezer dagen verschenen oudheidkundige opstellen aantebieden, 1) Epigraphische aantekeningen, en 2) Over Assijrische oudheden.

De Conservator bij het Kabinet voor Archaeologie te Leijden,
Dr. L.J.F. Janssen.

Aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken te 's Gravenhage.

Op 14 Augustus 1852, de einddatum van de vorige afrekening, had Janssen een batig saldo van f 6,10⁵. Op 9 April ontving hij de nieuwe subsidie van f 400,00. Hij begon deze afrekening daardoor met

f 406,10⁵ aan de ontvangtzijde.

Uitgaaf			
1852			
Aug. 2	Onderzoek der gevonden oudheden aan het Oranjewater	f	2.88
7-19	Porto's van brieven en pakketten met oudheden naar en van Arnhem, Utrecht en Amsterdam	f	1.46
11	Afschrijffloon aan Hazelhorst	f	0.50
19	Onderzoek van gegraveerde steenen te 's Hage	f	1.95
	Papier	f	0.85
Sept. 1-24	Vragt voor pakketten en brieven van en naar Utrecht, Arnhem, Amsterdam, Bonn en London	f	1.65
Oct. 10	Papier	f	0.20
18-19	Reis naar en verblijf te Heemstede, wegens oudheden uit het Haarlemmermeer	f	4.00
12-30	Porto's voor brieven en pakketten van en naar Hilversum, Amsterdam, Elburg en Bonn	f	0.87
Nov. 5	Papier	f	0.25
12	Reis naar en verblijf te Heemstede wegens oudheden uit het Haarlemmermeer	f	4.75
15	Vragt voor Oudheden uit het Haarlemmermeer	f	1.06
7-22	Porto's voor pakketten en brieven van en naar, Amsterdam, 's Hage, de Maartensdijk, Bonn en Koningsbergen	f	0.64
Dec 14	Papier	f	0.50
17-27	Vragt voor brieven en pakketten van en naar Berlijn en Straasburg	f	0.36
1853			
Jan. 20-27	Porto's voor brieven van en naar Nijmegen en Maartensdijk	f	0.65
Febr. 1-5	Reis naar en verblijf in het Gooiland, en verwerving van Oudheden van Hilversum	f	20.55
12	Afschrijffloon van Hazelhout	f	0.60
5-28	Vragt voor brieven en pakketten met oudheden van en naar Hilversum, 's Hage, Hoorn en Assen	f	2.28
Maart. 4-17	Briefportos van en naar Hoorn en Hilversum	f	0.40
21-23	Reis naar Hilversum en terug wegens ontdekking van Oudheden	f	10.40
	Voor oudheden aldaar	f	13.00
April. 9	Aan leges wegens de ordonnantie van f 400	f	1.69
	Aan den bankier voor incasseren	f	1.10
4-26	Vragt voor pakketten en brieven van en naar Hilversum, Arnhem en Amsterdam	f	3.09
27	Papier	f	0.25
Mei. 3-30	Porto's voor brieven van en naar Hilversum en papier	f	1.35
18	Restitutie van peilingen en opgravingskosten aan den hr. Perk te Hilversum	f	12.00
18-23	Reis naar Hilversum en Ede en terug en opgravingen aldaar	f	36.43
Juny. 2	Afschrijffloon aan Hazelhorst	f	0.33
9	Voor copieren van Hilvrs. Oudheden aan Wendel	f	3.50
14-19	Opgraving van Oudheden te Hilversum, met de reis	f	33.48
6-19	Porto's van brieven van en naar Ede, Utrecht, 's Hage en de Maartensdijk	f	0.52
July. 10	Afschrijffloon aan Hazelhorst, en papier	f	2.10
1-28	Porto voor brieven en pakketten van en naar Lent, Amsterdam, 's Hage, Arnhem, Hilversum, Utrecht en de Maartensdijk	f	1.77
	Copieen van Hilversumsche oudheden	f	3.00
Aug. 12-29	Reis naar en verblijf te Hilversum en Ede, en opgravingen van oudheden aldaar	f	86.77
12-18	Porto's voor brieven en pakjes van en naar Lent, Beek en Lunteren	f	0.98

Sept. 1-27	Vragt voor pakketten en brieven van en naar Hilversum, Rome, Parijs, Brussel, Zwol en Oestgeest	f	2.68
28	Voor een geschenk aan den schilder [de] Rijk, wegens kosteloos teekenen van haardsteden te Hilversum	f	5.00
Oct. 6	Afschrijffloon	f	0.50
15-27	Reis naar en verblijf in Limburg ter opsporing van den romeinschen Maasweg van Horn naar Blerik	f	51.90 ⁵
Nov. 11-13	Opsporing van Oudheden te Doorn en Hilversum	f	18.80
30	Briefport van Assen	f	0.15
Dec. 9	Papier	f	0.15
10-11	Briefporto's van Joppe en Assen	f	0.30
<hr/>			
1854			
Jan. 9	Conferentie te Amsterdam wegens Wijksche Oudheden	f	5.00
	Voorschot wegens oudheden van Hilversum	f	1.00
Febr. 26	Vragt van eene kist met oudheden van Hilversum	f	0.33
Maart 1-3	Porto voor brieven uit Hilversum en Utrecht	f	0.20
9	Conferentie te Amsterdam, wegens Wijksche oudheden	f	3.95
April. 1	Onderzoek van Oudheden uit de Haarl.meer, te Vogelenzang	f	2.00
7	Vragt voor Oudheden van 6 ^m [?] V. Verschuer	f	0.40
20	Briefporto's van en naar Hilversum en Ede	f	0.30
Mei. 1-5	Reis naar en verblijf te Hilversum en opgravingen aldaar	f	38.28
22-26	Vragt voor pakketten en brieven van en naar Hilversum. Parijs, Göttingen en Berlijn	f	1.68
Junij. 24-25	Papier en briefporto's van en naar Ede	f	0.45
Julij. 4-26	Vragt voor brieven en pakketten van en naar Ede, Hilversum en Assen	f	3.20
			<hr/>
			f 404.53 ⁵

Balance

Ontvangen	f 406.10 ⁵
Uitgaaf	<u>f 404.53⁵</u>
Saldo	f 1.57

Blijvende aldus ter verrekening een batig saldo van één gulden en zeven en vijftig cent
Leijden den 26 Julij 1854

De Conservator bij het archaeologisch Kabinet
L.J.F. Janssen⁵⁰⁷

In 1856 werd de afrekening en verantwoording over de subsidie niet direct door Janssen aan de minister gezonden, maar ging dit via Leemans:

Leijden, 17 Novemb. 1856

Overeenkomstig den inhoud van Uwe Excellenties Missive dd 12 Septemb 1854 no 108/5e Afd. heb ik de eer hierbij aan Uwe Excellentie te doen toekomen:

1) de rekening en verantwoording van den heer Conservator Janssen, wegens het gebruik der gelden bij koninklijk besluit dd 5 Septemb 1854 no 89, hem toegestaan tot voortzetting zijner plaatselijke nasporingen.

2) Het rapport aangaande oudheidkundige onderzoekingen en ontdekkingen van plaatselijken aard, vooral nopens de romeinsche heerbaan aan den linker Maasoever enzv. met 2 bijlagen (eene kaart van de heerbaan en eene kaart van het gehucht Holledoorn) – beide stukken vergezeld van eene missive aan Uwe Excellencie dd 15 Nov. jl. Deze missive, (als moetende volgens Uwe Excellenties voorschrift die verantwoording en de verslagen door mijne tusschenkomst ingezonden worden) had welligt gevoeglijk achterwege kunnen blijven, maar nu zij mij met het overige was ingeleverd, meende ik haar niet te moeten terughouden, vooral ook omdat bij de aanvraag om eenen nieuwen onderstand tot voortzetting der onderzoekingen, ook gronden worden aangevoerd, waarmede ik mij volkomen vereenigen kan, en die strekken om de inwilliging van het verzoek aantebevelen.

Met betrekking tot de rekening en verantwoording heb ik geene aanmerkingen. Met betrekking tot het verslag, kan ik getuigen dat het de blijken draagt van de meeste naauwkeurigheid, en de meest voldoende bewijzen levert, dat de gelden door de regering voor den heer Janssen tot voortzetting zijner plaatselijke oudheidkundige nasporingen beschikbaar gesteld, op eene zeer nuttige wijze besteed zijn, en voor de kennis van den vroegeren toestand van ons Vaderland aller belangrijkste bijdragen hebben aangebracht. De heer Janssen heeft voor een en ander de aanspraak op de betuiging van Uwer Excellentie's tevredenheid. Ik geef die verzekeringen zonder terughouding, ook daar waar ik meen op goede gronden vooralsnog enkele gevolgtrekkingen, door den heer Janssen uit zijne berekening van de afstanden der plaatsen aan den romeinschen weg langs den linker Maasoever, opgemaakt, niet te kunnen aannemen.

Met betrekking tot de onderzoekingen door den heer Janssen op de Hilversumsche heide ondernomen, verwijst hij (blz 57 van het rapport) op het werkje door hem over dit onderwerp in het licht gegeven.

In mijn schrijven dd 5 Aug 1854 litt A maakte ik de opmerking dat "het bekendmaken der verkregen uitkomsten in afzonderlijke werken nietwel als een aan Uwe Excellentie ingediend verslag kan worden beschouwd"

In Uwer Excellentie's bovenvermelde missive dd 12 Sept 1854 No 108/5e Afd. werd die opmerking juist genoemd, en gezegd dat de heer Janssen daarop opmerkzaam zou kunnen gemaakt worden.

Ik heb dit gedaan bijmededeeling van het Koninklijk besluit waarbij hem in 1854 de verlangde gelden beschikbaar werden gesteld, en meen dat, althans in het kort, de opbrengsten der Hilversumsche onderzoekingen ook in het thans ingediende verslag vermeld hadden moeten worden. Bijaldien toch het door Uwe Excellentie aangenomen beginsel in deze niet steeds in het oog wordt gehouden, zou wel eens het geheele verslag uit kunnen blijven, en daarvoor de uitgave in druk van de opbrengsten der onderzoekingen in de plaats komen.

Wanneer dus, hetgeen ik zeer wenschelijk acht, aan het verzoek van den heer Janssen voldaan, en hen op nieuw eene som van f400- tot het bedoelde oogmerk beschikbaar wordt gesteld, zou ik Uwe Excellentie in bedenking geven, daar aan tevens op nieuw de verpligting vast te maken van het indienen van de verslagen, nietbij het inzenden van de Algemeene rekening en verantwoording maar, even als vroeger plaats had, achtervolgens, naar gelang van den loop der onderzoekingen. Wanneer toch de verslagen dienen moeten om Uwe Excellentie in kennis te blijven stellen van de vruchten der ontdekkingen, dan is het natuurlijk dat zij ingezonden worden, naar gelang die vruchten verkregen zijn, en beantwoordt het niet geheel aan de bedoeling, wanneer het verslag achterwege blijft en later verwezen wordt op gedrukte stukken, wier bekendmaking dikwerf een langer tijdsverloop vordert.

Overigens blijkt toch uit den inhoud van mijn schrijven dat onverminderd de door mij gemaakte aanmerkingen, de heer Janssen aanspraak heeft op de betuiging van Uwe Excellentie's tevredenheid over den ijver en de zorg waarmede hij in het belang der wetenschap van de hem verstrekte hulpmiddelen gebruik heeft gemaakt.

De Directeur van het Archaeologisch Cabinet
C. Leemans⁵⁰⁸

We moeten ons hierbij bedenken dat het voor Leemans niet prettig geweest kan zijn om subsidie voor zijn ondergeschikte aan te vragen terwijl hij die voor zichzelf niet had. Toen in 1841 het beendergraven bij Wijk bij Duurstede in het nieuws kwam wilde Leemans er heen om ter plaatse een onderzoek in te stellen. Om dit onderzoek te kunnen betalen moet hij echter eerst subsidie bij de minister van binnenlandse zaken aanvragen. Leemans meldt de minister dat hij allang "op eigen rekening en van mijzelve" naar Wijk gegaan zou zijn als hij het geld daarvoor had kunnen missen. Hij schat dat hij twee dagen voor zijn onderzoek nodig heeft en dat het vermoedelijk f20 à f25 zal kosten. Leemans doet zijn aanvraag op 25 februari en omdat hij nog geen antwoord ontvangen heeft herhaalt hij het op 13 mei. Terwijl Leemans op antwoord van de minister wacht reist Janssen, die al een subsidie voor onderzoek aan de Hunneschans had,⁵⁰⁹ van 14 tot 16 mei naar Wijk bij Duurstede en doet daar ter plaatse onderzoek. Al op 17 mei stuurt hij daarover een rapport aan de minister en neemt op die manier Leemans de wind uit de zeilen.⁵¹⁰

Het schijnt dat de Minister minder onder de indruk was van Janssens vergriep dan Leemans. Het weerhield hem er namelijk niet van om Janssens salaris van f1200 per jaar in januari 1855 te verhogen tot

f1400 gulden.⁵¹¹ We hebben gezien dat Janssen zelf van mening was dat hij weinig verdiende en om te zien hoe hoog het werkelijk was kijken we hier even naar een paar andere salarissen. In 1848 verdiende een gemeentesecretaris in Drenthe f450 per jaar terwijl een veldwachter in de zelfde provincie met f272 per jaar naar huis ging.⁵¹² In 1894 was het salaris van een veldwachter in de provincie Gelderland gestegen tot f350 per jaar.⁵¹³ De tekenaar en lithograaf van het Leidse museum, Hooiberg, verdiende in 1865 f500 per jaar.⁵¹⁴ Janssen had de door Leemans verstuurde verantwoording drie dagen eerder geschreven:

Leijden den 15 November 1856

Ik heb de eer Uwe Excellentie hiernevens aantebieden mijn Rapport, aangaande oudheidkundige onderzoekingen en ontdekkingen van plaatselijken aard, vooral in betrekking tot de romeinsche heirbaan aan den linker Maasoever (met twee Bijlagen), alsmede, mijne Rekening en verantwoording der gelden, in October 1854 ten behoeve van oudheidkundige opgravingen en onderzoekingen beschikbaar gesteld.

Uit het Rapport zal, naar ik met bescheidenheid vertrouw, aan Uwe Excellentie blijken, dat de wetenschappelijke uitkomsten, waartoe de beschikbaar gestelde middelen geleid hebben, bevredigend mogen genoemd worden. Die middelen hebben b.v. niet slechts gestrekt om de merkwaardige Hilversumsche ontdekkingen tot een der wetenschap bevorderlijk einde [te] brengen, maar ook, om de rigting van den ouden romeinschen weg langs de Maas, voor zoo ver het nederlandsch grond gebied betreft, met bijzondere naauwkeurigheid te onderzoeken. Dit laatste onderzoek thans, zoo volledig mij mogelijk was, volbragt zijnde, zouden de uitkomsten daarvan, in het belang der wetenschap, kunnen worden publiek gemaakt, waartoe in de Bijdragen voor vaderl. Geschiedenis en oudheidkunde, of in de door mij opgezette Oudheidkundige Mededeelingen (zoo deze, naar ik hoop, eerlang zullen voortgezet worden), of elders, wel eene gelegenheid zou gevonden worden. Mogt Uwe Excellentie mij tot zulke uitgave vergunning verleen, dan zou ik beleefdelyk verzoeken de hiertoe betrekkelijke stukken later ten gebruike terug te mogen ontvangen.⁵¹⁵

Leerde de ondervinding, dat de plaatselijke opgravingen en onderzoekingen tot belangrijke ontdekkingen bleven leiden, en dat zij tevens het Museum van Oudheden met gewigtige aanwinsten bleven verrijken, dan zal hierdoor het voorstel wel voldoende gemotiveerd zijn, dat het Uwe Excellentie behagen moge, om tot voortzetting van die plaatselijke opgravingen en onderzoekingen wederom eene som van f 400 te willen beschikbaar stellen.

De bodem van Nederland is, ook in oudheidkundig opzigt, nog altijd slechts voor een klein gedeelte goed onderzocht. Zal dat onderzoek met degelijkheid worden voortgezet, en zullen wij in soortgelijke onderzoekingen met onze naburen gelijken tred blijven houden, dan zal zulks alleen mogelijk zijn door voortgezette verstreking van materiele hulpmiddelen, gelijk die, op eene betrekkelijk kleine schaal, in de laatste jaren voor die onderzoekingen aangevraagd en besteed geworden zijn.

De conservator bij het archaeologisch Kabinet
L.J.F. Janssen

Op 30 juni 1854 sloot Janssen zijn vorige verantwoording af met een batig saldo van f 1.57. Op 2 november ontving hij opnieuw f 400,00. Hierdoor staat er aan de ontvangstkant van deze verantwoording een bedrag van f 401,57.

		Uitgaaf	
1854			
Julij. 26	Opzet- en emballementspapier	f	0.36
Aug. 4-1	Papier	f	0.55
9-10	Vragt voor pakketten naar Luxemburg, Copenhage en 's Hage	f	0.74
11	Reis naar Amsterdam tot onderzoek van het Museum Shrokbroom [?]	f	5.40
18-29	Aan afschrijffloen, briefport en pennen	f	1.45
28	Vragt voor kisten met Oudheden	f	3.00
Sept. 1-14	Briefporten, papier en afschrijffloen	f	0.60
Oct. 9-26	Voor oudheidkundige opsporingen aan de Maas in Limburg tot Neerakker	f	86.21

	en terug, reis- verblijfs- en opgravingskosten		
Nov. 2	Aan leges voor de ordonnantie van f 400.- en aan den bankier voor incasseren	f	1.69
5	Vragt voor oudheden uit Nijmegen	f	1.68 ⁵
8	Briefporto's uit Nijmegen en Zurich	f	0.45
Dec. 23	Reis naar Amsterdam, wegens de Wijksche oudheden	f	3.75
27	Briefporten uit Gend en Assen	f	0.25
<hr/>			
1855			
Jan. 17	Aan den Zilversmid voor taxeren van Metaal	f	0.15
18-30	Porto's naar Assen, Beek en Nijmegen	f	0.55
Febr. 2-24	Briefporto's van en naar Nijmegen, Emmen en Ubbergen	f	0.75
Maart. 10	Papier	f	0.30
28	Vragt voor een kistje oudheden uit Nijmegen	f	0.91
April. 2-28	Porto's voor brieven en oudheden uit Nijmegen, Oestgeest en Sinsheim	f	0.55
Mei. 27	Porto's voor brieven van en naar Bonn, Hilversum, Utrecht en Pfalsdorf	f	1.25
29-31	Reis naar en verblijf te Hilversum en Utrecht wegens gevondene oudheden	f	19.50
Junij. 2	Prijs en fragt voor een kistje oudheden uit Pfalsdorf	f	6.57
3-22	Porto's voor brieven van en naar Pfalsdorf, Utrecht, Bonn, 's Gravenhage, Capelle en Sinsheim	f	1.15
25-28	Reis naar en verblijf te Utrecht en Hilversum wegens oudheidkundige onderzoekingen	f	14.02
28-29	Van Utrecht naar Ede en onderzoekingen te Weekrum	f	13.85
30-31	Naar Beek, benevens voor aankoop van oudheden	f	14.35
Julij. 1-5	Opgravingen te Groesbeek	f	30.05
6-7	Onderzoekingen op en over de Pruis. grenzen wegens gedenksteen Kistje en fragt voor oudheden	f	11.42 4.74
7-8	Beek, Nemege[n] [sic], Arnhem en over Amsterdam terug	f	15.30
13-27	Briefporto's van en naar Hilversum en Amsterdam, benevens papier	f	0.45
Aug. 3-11	Vragt voor kaart uit Lent, en briefporto's naar Lent en Crefeld	f	0.95
Sept. 1-18	Porto's voor brieven en vellen druks van en naar Tanp [?], Brussel, Gend, Berlijn, Frankfort, Göttingen, Greifswald, Koningsbergen, Bonn, 's Hage, Arnhem, Hilversum, enz	f	3.33
Oct. 1-22	Briefporto's van en naar Crefeld, Mainz, Utrecht, Amsterdam en Hilversum	f	1.19
	Papier	f	0.85
22-25	Opgravingen enz. te Hilversum, benevens de reis	f	23.00
26-30	Porto's voor brieven enz van en naar Hilversum, Arnhem en Utrecht	f	0.99
Nov. 1-10	Briefporto's van en naar Amsterdam en Hilversum	f	0.42
12-14	Onderzoekingen te Hilversum alsmede voor opmeting aan de jager	f	22.66
16-24	Briefport naar Arnhem, Hilversum enz.	f	0.28
Dec. 2-30	Porto's voor brieven van en naar Hilversum, Utrecht, Arnhem, Amsterdam en Coevorden	f	0.92
<hr/>			
1856			
Jan. 9-23	Briefporto's van en naar Hilversum en Berlijn	f	0.75
	Hooiberg voor teekenen van oudheden	f	1.00
Feb. 1 enz	Papier	f	0.80
2-18	Porto's voor brieven van en naar Schwerin, Copenhagen, Hannover, Sinsheim, Hilversum, Arnhem en Rotterdam	f	2.11
	Vragt voor oudheden uit Arnhem en Utrecht	f	1.37
18	Onderzoek te Noordwijk	f	2.00
Maart. 12-24	Briefport van en naar Hilvarenbeek en Hilversum	f	0.60
	Voor een boekgeschenk aan den schilder de Rijk, als kleine vergoeding voor zijne teekeningen	f	2.60
April. 1-17	Porto's voor brieven van en naar Berlijn, Luxemburg, Hilversum en Arnhem	f	1.60
18	Onderzoek van oudheden onder Voorburg	f	2.00

Mei. 3-13	Brieven van en naar Leeuwarden, Hilversum en 's Hage	f	0.45
13-15	Onderzoekingen te Hilversum en Oud-Naarden, benevens vragt voor beenderen	f	18.85
19-29	Briefporto's van en naar Nurnberg, Parijs en Luxemburg	f	0.33
21-26	Onderzoekingen en opgravingen onder Groesbeek en te Katwijk aan de Maas	f	24.90
26-30	Reis naar en verblijf te Hemmen en Kesteren	f	5.60
1-30	Briefporto's van en naar Luxemburg en 's Hage	f	0.50
	Aan den landmeter Damen voor opmetingen en kaart van Holdoorn	f	8.35
Julij. 1-2	Verblijf te en terugreis van Ede	f	10.45
	Vragt voor oudheden	f	1.65
3-29	Briefporto's van en naar Berlijn, Amsterdam, 's Hage, Beek, Arnhem, Hilversum en Welsum	f	0.75
Aug. 5	Brieven van en naar Berlijn, Amsterdam en Haarlem	f	0.45
Sept. 3-22	Voor porto's van brieven van en naar Göttingen, Berlijn, Bonn, Crefeld	f	1.36
	Voor ijzeren bijlen te Holdoorn gevonden	f	1.00
Oct. 2-20	Briefporto van en naar Hilversum, Parijs, Renain [?], Brussel, Gend, Copenhagen en Schwerin	f	0.42
	Aan afschrijffloon	f	2.50
	Totaal	f	405.22 ⁵

Balans

Ontvang	f	401.57
Uitgaaf	f	405.22 ⁵
Nadelig saldo	f	3,64 ⁵

Blijvende aldus een nadelig saldo van Drie gulden vierenzestig en een halve cents.
Leiden 31 October 1856

De Conservator bij het kabinet voor Archeologie,
L.J.F. Janssen⁵¹⁶

We moeten een beetje voorzichtig zijn met deze verantwoordingen, omdat het niet duidelijk is hoe betrouwbaar ze precies zijn. Voor augustus 1853 geeft Janssen b.v. op dat hij tussen de 12 en de 18 porto betaalde voor brieven van en naar Lent, Beek en Lunteren. We weten echter zeker dat hij op 15 augustus een brief aan Perk in Hilversum stuurde. Of hij deze privé betaald heeft of dat hij nog een ander budget had voor brieven weten we echter niet. Datzelfde geldt voor de brief die hij op 29 augustus aan Perk schreef. Min of meer hetzelfde probleem treedt op wanneer we naar Janssens buitenlandse briefport kijken. We weten uit *Hilversumsche Oudheden* dat hij eind 1853, begin 1854 exemplaren van zijn *Verhandelingen en Mededeelingen* stuurde aan Wolf (Göttingen), Worsaae (Copenhagen), Lisch (Schwerin), Von Estorff (Hannover) en Wilhelmi (Sinsheim). In 1853 vinden we echter geen porto kosten voor brieven van of naar een van deze plaatsen en in 1854 alleen voor Göttingen en voor Copenhagen. De verantwoording geeft dus geen enkele aanwijzing dat Lisch, Von Estorff en Wilhelmi een exemplaar toegestuurd kregen, maar we weten dat dit wel zo was, omdat ze er op reageerden.

Een tweede probleem is dat Janssen zijn posten vaak niet uit splitste en daardoor kunnen we niet met absolute zekerheid berekenen wat zijn onderzoek in het Gooi uiteindelijk precies gekost heeft. Wanneer we echter de portokosten achterwege laten en het onderzoek op de Veluwe, dat voor Janssen direct gekoppeld was aan dat van de haardsteden, erbij nemen komen we op een bedrag van f 392,93. Dit bedrag is niet geheel nauwkeurig omdat er ook één bezoek aan Doorn en twee bezoeken aan Utrecht in zitten. Deze bedragen zullen vermoedelijk kleiner zijn dan het totaal aan portokosten dat hij aan dit onderzoek besteedde. Van de f 800 gulden subsidie die hij in deze periode ontving besteedde hij dus nagenoeg de helft aan zijn onderzoek in het Gooi.

Helaas vermeldt Janssen in zijn financiële verantwoording nergens wat hij precies voor de gevonden oudheden betaalde en zodoende is het onmogelijk om met zekerheid te zeggen wat Westbroek voor zijn handwerk kreeg. Volgens de mededeling van Eyck van Zuylichem aan het P.U.G. vroeg Westbroek 50 cent per stuk. Dit schijnt in deze periode de standaardprijs voor oudheden zonder materiële waarde geweest te zijn. Haasloop Werner betaalde hetzelfde bedrag op de Veluwe. Wanneer we de

bovenstaande verantwoording over zijn subsidie bekijken wordt echter al snel duidelijk dat dit niet het bedrag kan zijn dat Janssen per stuk aan Westbroek betaalde. Helaas geef Janssen maar een keer een bedrag dat exclusief voor de aankoop van vondsten bestemd was. Achter de datum 21-23 maart 1853 vinden we de post “Voor oudheden aldaar f 13.00”. Helaas weten we niet om hoeveel oudheden het ging, maar wanneer we het bedrag van f 0,50 aanhouden komen we met een half object te zitten en dat kan niet juist zijn. Aangezien Janssen niet opgeeft hoeveel objecten hij, in de gehele periode, aankocht moeten we ons beperken tot de eerste afrekening. Voor de periode 1853-1854 meldt hij aan de minister dat het museum ongeveer 500⁵¹⁷ voorwerpen verworven heeft. Wanneer Janssen hiervoor Westbroeks vraagprijs betaald zou hebben komt dit op 250 gulden. In het totaal besteedde Janssen in deze periode f269,71 aan zijn onderzoek en in dit bedrag zijn ook twee reizen plus verblijf naar Ede en een naar Doorn begrepen. Dit zou betekenen dat hij voor reizen en verblijf slechts 19,71 te besteden gehad zou hebben. Dit kan niet kloppen. Voor zijn reis naar Hilversum van 21 tot 23 maart 1853 voert Janssen een bedrag van f10.40 op. We weten dat hij in deze periode bij Perk verbleef en dus geen verblijfskosten had. Een reis heen en terug naar Hilversum koste hem dus circa f10. Hij reisde dat jaar 7 keer naar Hilversum, waarbij hij twee keer doorreisde naar Ede en één keer naar Doorn. Deze reizen kosten hem dus minimaal f70. Voor de reizen naar Ede zullen we er nu nog twee keer f10 bij doen. Dan komen we op een totaal aan reiskosten van circa f90. In het totaal was Janssen 33 dagen onderweg. Ik schat het bedrag dat hij voor eten en slapen nodig had op circa f1 per dag en rond het totaal af tot circa f30. Janssens reis- en verblijfskosten waren vermoedelijk dus minimaal f120. Wanneer we nu deze f120 van de totale f269,71 aftrekken houden we circa f150 over voor de aankoop van oudheden. Westbroek kan dus op z'n best f0.30 per stuk ontvangen hebben. Omdat Janssen ook nog geld voor opgravingen in Ede en Doorn uitgegeven zal hebben zal het werkelijke bedrag vermoedelijk tussen de f0.20 en f0.25 gelegen hebben. Als we er van uitgaan dat Westbroek als landarbeider iets tussen de f0.30 en f0.50 per dag verdiende was dit toch nog een heel aardige verhoging van zijn inkomen.

Of Janssen zich veel van Leemans bezwaren aantrok is onduidelijk. Ik heb in het archief van binnenlandse zaken, dat op deze periode betrekking heeft, geen handgeschreven rapporten van Janssen gevonden. Dat zegt echter niet veel aangezien men de gewoonte had om ze aan Janssen te retourneren zodat hij de tekst in druk kon laten verschijnen. Wel heb ik een brief met een aantal overdrukjes gevonden. De tekst van deze overdrukjes valt niet onder de voorwaarde van Janssens subsidie, maar ze tonen duidelijk aan dat Janssen de minister ook op de hoogte hield van zijn verdere werkzaamheden :

Leijden den 6 September 1856

De ondergeteekende heeft de eer Uwe Excellencie hiernevens ten vervolge aantebieden, exemplaren van zes afzonderlijke oudheidkundige-historische verhandelingen en opstellen, sedert de overmaking van zijn jongste werk over de Hilversumsche Oudheden, in tijd- en andere schriften van zijn hand opgenomen.

De Conservator bij het Archaeologisch Kabinet te Leijden
Dr. L.J.F. Janssen

Aan Zijne Excellentie den Heer Minister van Binnenlandsche Zaken, te 's Gravenhage.⁵¹⁸

Bijgesloten zijn:

1. Bedenkingen tegen het betoog van den Heer A. Rutgers over de onechtheid der Eugubijnische Tafelen. (Leiden, July, 1856)
 2. Der Arolsener Stein. *Mnemosyne* 5.
 3. IV Miscellen. *Jahrbuch des Vereins von Alterthumsfreunde*.
 4. Nog iets over oude drinkkannen. *De Navorscher* VI.
 5. Assyrische Oudheden. *Algemeene Konst en Letterbode* 25, 1854.
 6. Getuigschrift aan Czaar Peter den Grooten als scheepstimmerman, afgegeven door den scheepstimmerman Pool, den 15den Januarij 1698. *Algemeene Konst en Letterbode* 68.
- Opvallend in deze lijst is het artikel over de Assyrische Oudheden dat uit 1854 stamt. Vermoedelijk heeft Janssen zich hier in de overdruk vergist en had hij Assyrische Oudheden uit de *Algemeene Konst en Letterbode* 68 uit 1856 willen sturen.⁵¹⁹

Ludwig Lindenschmit (1809-1893)

Ludwig Lindenschmit
(1809-1893)

Ludwig Lindenschmit was aan de kunstacademie van München opgeleid tot schilder. Om in zijn levensonderhoud te voorzien werd hij vervolgens tekenleraar aan het Gymnasium van Mainz. Of zijn hart werkelijk in dit beroep lag valt te betwijfelen, omdat grote gedeelten van zijn tijd doorbracht met onderzoek naar de vroege geschiedenis van Duitsland. Van uit deze interesse stichtte hij in 1843 de Mainzer Altertumsverein. Om zijn geliefde studie nog beter te kunnen bedrijven stichtte hij in 1852 het Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Het doel van dit museum was om alle Romeinse en Germaanse vondsten uit Duitsland onder een dak te brengen. Aangezien de lokale musea hun vondsten niet aan Lindenschmits museum wilden afstaan legde hij zich toe op het bij elkaar brengen van een grote collectie afgietsels. In 1858 had hij er al zoveel verzameld dat hij een eerste selectie publiceerde in *Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit*. In dit boek zet hij ook het doel van zijn museum uiteen:

Wie für das Studium der Kulturgeschichte im Allgemeinen die nähere Kenntniss der Zustände und Lebensverhältnisse wilder Völkerschaften, die Beschaffenheit und Herstellungsweise ihrer Geräthe und Waffen unerlässlich bleibt, so hat auch die historische Betrachtung der einzelnen grossen Völkerstämme ihren Ausgang von jenen Denkmalen und Ueberresten zu nehmen, welche als die unmittelbarsten Zeugnisse ihrer anfänglichen Lebens- und Bildungsweise erhalten sind. Die Aufschlüsse, welche dort im Allgemeinen durch ethnographische Sammlungen gewonnen werden, können für die einzelnen Völker nur in den Grabalterthümern ihrer Vorzeit aufgesucht werden. Alles, was aus geschichtlicher Ueberlieferung, aus den Sprachdenkmälern, aus den Rechtsbräuchen und Sitten, aus Mythe und Sage zu einem Gesamtbilde von dem ursprünglichen Wesen unseres Volkes vereinigt werden kann, erhält erst sichere, so zu sagen greifbare Beglaubigung durch die Denkmale und Grabstätten der Vorzeit und die Werke der Menschenhand, welche ein oft wunderbar zu nennendes Geschick nach Tausenden von Jahren beinahe unverseht unserem Auge vorführt.⁵²⁰

Om de verzameling enigszins toegankelijk te maken moet er orde in aangebracht worden:

... wir [halten] uns im Ganzen an die bekannte Haupteintheilung welche nach der vorzugsweisen Verwendung des Steins, des Erzes und des Eisens zu Werkzeugen und Waffen drei grosse Perioden aufstellt. Sie bezeichnet in richtigem Hauptumriss den Entwicklungsgang der gesammten menschlichen Kultur in einer Folge, über welche keine Meinungsverschiedenheit herrschen kann ...⁵²¹

Helemaal gelukkig met het bestaan van een steen- en bronsperiode is Lindenschmit echter niet:

Die genaue Feststellung und Abgrenzung einer früheren und späteren Stein- und Erz- periode bleibt ... bei unseren Sammlung vor der Hand ... [unter anderem wegen] der Misslichkeit der Durchführung einer solcher Trennung, da z.B. gerade die älteste und einfachste Form der Steinkeile bis in die Gräberfunde der christlichen Zeit herabreicht.⁵²²

Het feit dat Lindenschmit voor zijn museum losse objecten en geen vondstgroepen verzamelde brengt hem in de zelfde problemen als Von Estorff. Ook Lindenschmit begrijpt niet dat de steentijd gekarakteriseerd wordt door de afwezigheid van brons en ijzer, niet door de aanwezigheid van steen. Daarnaast vraagt Lindenschmit zich ook af of er in Noord Europa wel ooit een bronstijd bestaan heeft:

Die Frage über den einheimischen oder fremden Ursprung unserer Erzalterthümer bleibt deshalb ebenfalls unberührt; ihre Lösung kann sich nur aus einer umfassenden Vergleichung, aus der

Erkenntniss ihres Verhältnisses zu denen unserer Nachbarländer, zunächst denen des alten Italiens, ergeben.⁵²³

Het schijnt dat Lindenschmit het gieten van brons en niet het gebruiken van brons als basis kenmerk van een bronstijd beschouwd.

Het jaar daarop, 1859, komt Lindenschmit met deel twee van zijn *Altertümer unserer heidnischen Vorzeit*. De opbouw van het boek is op het eerste gezicht hetzelfde gebleven, maar uit het voorwoord wordt duidelijk dat het in theoretische zin absoluut veranderd is:

Die ganze als zweckmäßig erkannte Anlage des Werkes wird unverändert dieselbe bleiben, nur daß in der Bezeichnung der Tafeln jede Bezugnahme auf das System des Stein-, Erz- und Eisenalters, welche früher in Rücksicht auf die herrschenden Vorstellungen empfohlen schien, von nun an aufgegeben ist. Zur Rechtfertigung der Lösung jeder Verbindung mit diesem System genügt der Hinweis auf die wohl jetzt allgemein anerkannte Tatsache, daß der Gebrauch der Erzgeräte diesseits der Alpen niemals ein durchaus allgemeiner war, und daß selbst die ausgedehntere Nutzung des Eisens die primitiven Waffen und Werkzeuge aus Stein, Knochen und hartem Holze nur allmählich Verdrängen konnte.⁵²⁴

Lindenschmit heeft het drieperiodensysteem nu geheel overboord gegooid. Het is onbruikbaar. Steen is nooit werkelijk door brons en uiteindelijk slechts zeer moeizaam door ijzer vervangen. Helaas vermeldt hij niet waar het “jetzt allgemein anerkannte Tatsache” op slaat, of wie er in deze discussie op dit moment allemaal achter deze conclusie stonden en daardoor is het voor mij onmogelijk om vast te stellen in hoeverre hij gelijk had met deze mededeling.

Lindenschmitt is echter zeker van zijn zaak. In 1860 heeft hij geen enkele twijfel meer en alleen nog maar spot voor de zotten die nog aan dit systeem vasthouden:

Die kulturgeschichtlichen Phantasien, aus welchen die Einteilung der Vorzeit in ein Stein-, Erz- und Eisenalter hervorging, bieten als Reflex des poetischen Dämmerlichts alter Tradition manches Anziehende, allein mit der naturgemäßen Entwicklung der Dinge sind sie niemals in Einklang zu bringen und eine Abscheidung dieser drei Perioden bleibt im Allgemeinen, wie bei den einzelnen Völkern, undenkbar.⁵²⁵

Lindenschmit's probleem ontstond in eerste instantie doordat hij het systeem niet begreep, maar het werd in tweede instantie gevoed door nationalistische gevoelens. Voor Lindenschmit was het een Deense uitvinding en dat was in 1860, aan de vooravond van de Duits-Deense oorlog om Sleeswijk-Holstein (1863-1864) geen aanbeveling.⁵²⁶ Er waren in 1864 zelfs geleerden die beweerden dat het drieperiodensysteem van buitenaf opgedrongen werd om Duitsland te verdeensen. Vooral Lisch kreeg er van zijn collega's zo flink van langs dat hij zich gedwongen voelde om te reageren:

Er is in het jaar 1864, tijdens de oorlog met Denemarken, van verschillende zijden, met name door V. Ledebur te Berlijn, waarbij zich later Hassler te Ulm heeft aangesloten, een heftige, naar het schijnt politieke, aanval gedaan op het, naar men zegt door de Denen ingevoerde zogenaamde ‘systeem’ van de indeling der heidense oudheden in een Steen-, Brons- en IJzerperiode; en ook Lindenschmidt [sic] heeft ongeveer terzelfder tijd deze indeling verworpen. Zelfs is deze indeling voorgesteld als een van buiten af ingedrongen, opdringerig gepredikt systeem dat moet dienen om geheel Duitsland te verdeensen. Ik voor mij moet mij tegen deze, naar ik meen, uit een onjuiste opvatting ontstane bewering in alle ernst verzetten, daar ik in Duitsland dit zogenaamde systeem vroeger opgesteld heb dan de Denen, met wier onderzoekers en onderzoekingen ik toentertijd volkomen onbekend was, zoals trouwens zij eveneens de voorhistorische toestanden in Duitsland nog in 't geheel niet kenden. Thomsen heeft met de hem eigen bescheidenheid en voorzichtigheid, maar ook met overtuiging, zijn opvatting voor het eerst uiteengezet in het kleine boekje ‘Leidraad voor de Noordse Oudheidkunde’,⁵²⁷ dat nu schuldig zou zijn aan de zogenaamde verdeensing. Het voorwoord van de Duitse vertaling die door V. Ledebur bedoeld wordt, is gedateerd november 1837. Deze zelfde meningen heb ik uitgesproken in het grote werk ‘Friderico Franzisceanum’ [sic], waarvan het voorwoord is gedateerd januari 1837. Wat mij betreft is er dus in Duitsland geen Deens systeem binnengedrongen en ik ben, wat Mecklenburg aangaat – dat zoals men weet in

Duitsland ligt, verplicht de schuld aan dit gehate systeem op *mij* te nemen.⁵²⁸ Overigens moet ik bekennen dat ik niet in staat ben, in de wetenschap een onderscheid tussen ‘buiten’ en ‘binnen’ te erkennen. Echter beken ik gaarne dat ik van ‘buiten’, namelijk in het jaar 1864, veel geleerd heb en dat de oorlog van 1864 niet van invloed is geweest op mijn gezindheid ten opzichte van de eerbiedwaardige Thomsen, die in de wetenschap der oudheidkunde tenminste meer ervaring heeft dan alle andere studiegenoten.⁵²⁹

Deze verdediging heeft Lisch overigens niet gebaat zoals we kunnen zien in de biografie die vlak na zijn dood door Krause in 1883 geschreven werd:

Erfolgreich war die nicht von ihm ausgegangene, aber zäh ausgespinnene und festgehaltene Theorie der drei prähistorischen Zeiten: des Stein-, Bronze- und Eisenalters ... Er verstand alle entgegenstehenden Daten trotz ihrer Widerhaarigkeit in diese Schablone einzufügen oder einzuquetschen oder sie durch Ignorieren zu beseitigen ...[es] hat ... manches genützt für die Wissenschaft aber auch viel geschadet, und weicht erst jetzt [1883] langsam, namentlich durch die Forschungen Lindenschmit's und Hostmann's.⁵³⁰

In 1859, gedurende zijn museumreis, bezocht Janssen Lindenschmit in Mainz. Ook hij raakte er daarna een tijdlang van overtuigd dat bronzen voorwerpen uit Italië afkomstig waren. We kunnen dit duidelijk zijn in een brief die Janssen in 1863 aan een Deense neef van Eyck, Dr. Burman Becker,⁵³¹ stuurde:

Leijden den 21 Junij 1863

Hochwohlgeborener,
Hochehrter Herr!

Vor etwa drei Wochen erhielt ich durch gütige Zusendung Ihres geschätzten Veters Eyck van Zuilichem wiederum eine so schöne auswahl Ihrer Zeichnungen von nordischen Alterthumsgegenstände – Funde aus Grabhügel in Jutland aus dem sogen. Bronzealter – dass ich gewiss unverweilt Ihnen meinen Dank abgestattet hätte, wenn nicht vielfache anderweitige Geschäfte bis jetzt alle meine Thätigkeit in Anspruch genommen und verhindert hatten, manche Schuldigkeit zu gehöriger Zeit abzutragen. Ich säume darum um so weniger die ersten freien Augenblicken zu benutzen, und Ihnen für diese mir sehr schätzbare Zusendung aufrichtig zu Danken. Ich brauche Ihnen wohl kaum zu sagen, dass diese Fund mir ebenso neu, so einzig, erscheinen als der in demselben Jahre zu Dragshoi, durch Prof. Worsaae im Jahre 1861 in der Illustred Tidende S. 244 N° 83 beschriebene. Wie schwierig es auch ist über das Alter u. die Herkunft dieser Gräber und in der dabei gefundenen Broncesachen, zu Urtheilen, so scheint mir doch der Jutländische Fund, aus dem Amte Ribe, etwas jüngerer Zeit als der Draghoische, und zwar ins besonders wegen den Ornamentik auf den Knöpfen Fig. F und G; Ornamente, wie die u. A. noch auf Gegenständen aus dem IV^{ten} bis VII^{ten} Jahrhundert angetroffen werden, wohl in Deutschland als in hiesiger Gegend. Beispiele bei Lindenschmit Alterth. Uns heidn. Vorz. IV Heft Taf VII (5-6) und in meinen Oudheidk. Mededeelingen I fig. 14, auch bei Lindenschmit l.c. Heft IX Taf. II, 9, welcher letzterer Mantelhaken, meiner Ansicht nach, nicht, mit Lindenschmit, zu der sogen. Bronzeperiode, sondern zu dem IV^{ten} oder V^{ten} Jahrhunderte gehört.

Die form der wollenen Mütze, fig. C.1, stimmt vollkommen mit der ronden, bronzenen Mütze (Helm-mütze) aus Krentznach, jetzt in Mainz, L. Lindenschmit l.c. Heft XI Taf 1 fig. 3. Ueber die Kleidungsstücke liesse sich vielleicht Etwas mit Bestimmtheit sagen, wenn man die Art des Verfertigen und die Sorte der Wolle (feine italiänische?) genau kannte. Vielleicht hat diese wollene Bekleidung Ähnlichkeit mit der des zu Etzel, im Moose, aufgegrabenen Ostfriesen, worüber ich ausführlich gehandelt habe in einer Abhandlung, in holl. Sprache, Bijdrage tot de kennis van het schoeisel der ouden. In jener Abhandlung finden sich auch Abbildungen von Sandal-Schuhen, in hiesigen Mooren gefunden, welche sehr übereinstimmen mit dem Sandale aus Suder-Braruo, abgebildet bei Engelhardt, Thorsbjerg Mosefund, Pl. 3 fig. 1.; ähnliche befinden sich im Museum zu Mainz, unter den mehr als 10 Sorten römischer Sandalen, die dort vor einigen

Jahren in tiefer Erde, bei Resten einer römischen Schusterladens, aufgegraben sind,⁵³² und nächstens durch H^r Lindenschmit herausgegeben werden sollen.

Für Ihre schönen Mittheilungen über diese Süderbrarupischen Funde wiederhole ich bei dieser Veranlassung meinen besten Dank. Ich hatte, sofort nach Empfang, einen Theil desselben, besonders die Helme und die fremdartigen Kopfbedeckung (die sich später auch als Theil eines Helmes erwiesen) nach Bonn geschickt, um Sie in den Vereins Jahrbüchern herauszugeben. Da man aber dort einen erläuternden Text von mir verlangte, wozu ich mich ausser Stand fühlte, blieb die Herausgabe unterlassen; nun sehe ich dass diese Süderbrarupischen Funde zweckmässig genug in dem Engelhardtchen Werke mit aufgenommen sind, und ich werde deshalb Ihre Zeichnungen aus Bonn reclamiren, dagegen die letztgenannte Zeichnungen von dem Hugelfünde aus dem Amte Ribe dorthin schicken, um sie, wo möglich, in den benannten Jahrbüchern, nebst Ihrer Notiz, zu publicieren, weil ich hier in den Niederlanden keine Möglichkeit zur Herausgabe sehe, ohne grossen Geldzuschutz.

Vollkommen bin ich mit Ihnen einverstanden, dass man um die älteren Verhältnisse und Alterthumsentdeckungen zu erklären, Geschichte, Topographie, Sprache u.s.f. eines Landes kennen muss, besonders auch die Schriften, die in den letzten Jahren über Entdeckungen u.s.f. eines fraglichem Landes herausgegeben. In so ferne fühle ich mich dann auch unbefugt über manche, besonders örtliche, Frage der Nord. Alterthumsk. mitzusprechen. Da aber manches Werk über die Nord. Alterthumskunde hierselbst zu Rathe gezogen worden kann (z.B. die Schriften der Kon. Soc. für Nord. Alt., das Buch von Nilsson, der Atlas und der illustr-Catalog des Copenh. Museums, einige Arbeiten von Worsaaë) bin ich doch im Stande über Einzelne seltene Erscheinungen selbständig zu Urteilen, und dadurch hat sich die Überzeugung bei mir festgesetzt, dass eine grosse Masse bronzener Gegenstände, die durch dänischen Forschern zu der ur-alten Erzperiode gebracht werden, in einer nach-römischen Periode, vom IV^{ter} etc. Jahrhundert, gehören, ein Gegenstand aber worüber ein Buch zu schreiben wäre, und der gewiss nicht in einem Briefe erörtert werden könnte.

Ich bin sehr verlangend das Werk des H^r Madsen kennen zu lernen; es ist mir noch kein Heft hierselbst durch die Buchhandlung zur Ansicht gestellt, ich hoffe dass dies bald geschehen werde und ich also auf den Ankauf eines Exemplar eintragen Können. Auch die Zweite, viel vermehrte, Ausgabe von Worsaaë's Abbildungen fehlt hier noch.

Ich glaube in Dänemark hält man die Inschrift auf dem fragmentarischen Schildbuckel aus Ludartrasup [?] für runisch, mir scheint sie bis jetzt noch etruskisch und zu lesen: FISTCHN. Mit etwas mehr Grund könnten vielleicht die zwei Inschriften auf dem bronzenem Knöpfe bei Engelhardt, Pl. 10 fig. 41, für runisch gehalten werden, aber auch diese Buchstaben finden sich alle, ohne Ausnahme, auf alt-italischen, namentlich etruskischen, Umbrischen u. Oskischen Inschriften Zurück. Sie scheinen mir alle zu den sogenannten, von Mommsen zuerst beisammen herausgegebenen, nordetruskischen Inschriften zu gehören, deren Entzifferung noch kaum angefangen hat.

Eine erste Gelegenheit wird von mir ergriffen werden Ihnen ein Exemplar der oben angeführten Abhandlung über die Schuhen d. Alten zugehen zu lassen, mit der Bitte diese Kleine Gabe anzunehmen als Unterpand meiner Verbindlichkeit für die freundliche Gewohnheit, womit Sie mich und meine Studien beehrten und fortwährend beehren, und womit ich mich aufs Neue bestens anempfehle.

Ihr Vetter Eyck hat mir Kürzlich geschrieben dass er mit seiner Familie nach Deutschland in die Bäder geht, sich aber fortwährend der beste wohlseins erfreuend.

Hochachtungsvollst verharre ich,

Ihr Ergebender,
Dr L.J.F. Janssen.⁵³³

Dat niet alleen Janssen op de hoogte was van Lindenschmits werk, maar Lindenschmit ook van dat van Janssen wordt bevestigd door het feit dat Lindenschmit exemplaren van *Oudheidkundige Mededeelingen* I-3, *Oudheidkundige Verhandelingen en Mededeelingen* 2 en 3 en *Hilversumsche Oudheden* in zijn privé bibliotheek had.⁵³⁴

Na het beëindigen van de Duits-Deense oorlog gaat Lindenschmit door met zijn strijd tegen het drieperiodensysteem. Op het Congrès International d'Antropologie et d'Archéologie blijkt dat zijn ideeën

ook buiten Duitsland wortel geschoten hebben. De directeur van het musé de St. Germain-en-Laye, Alexander Bertrand, heeft Lindenschmits zijde gekozen:

M. Bertrand dit qu'il n'y a pas en France en dehors des dolmens un seul monument caractérisé antérieur au premier âge du fer. Dans les tumuli de Beaune (Côte-d'Or) on a trouvé avec des couteaux en bronze, comme ceux des lacs de la Suisse, de grandes épées en fer pareilles à celles de Hallstatt. A Contréxeville, un bracelet en fer creux, et un petit ciseau qui paraît être en acier, étaient à côté de bracelets en bronze. Ailleurs, les épées en fer sont mêlées aux épées en bronze; mais on ne trouve le bronze isilé que dans des circonstances tout-à-fait exceptionnelles. Le bronze s'est donc introduit en France comme en Suisse, peu à peu, et quand on le trouve en grande quantité, il y a déjà du fer. Il n'y a par conséquent pas, à proprement parler, un âge du bronze avec des rites et des monuments funéraires particuliers.⁵³⁵

In 1875 moet Lindenschmit echter bekennen dat de algemene erkenning van zijn ideeën nog wat op zich laat wachten:

Insbesondere aber sind es die neueren Forschungen über den Charakter der Bronzen, welche allmählig ein sicheres Licht verbreiten über diesen hochwichtigen Theil unserer alterthümlichen Funde, der gerade in den letzten 40 Jahren vorzugsweise der Gegenstand der willkürlichen Aufstellungen der gewagtesten Behauptungen unserer Systematiker geworden war. Wenn sich jetzt eine unbefangenen Anschauung derselben ausspricht, so begegnet sie immer noch einer Zurückhaltung und einer Unsicherheit des Urtheils, die erst nach Bewältigung des Schritt für Schritt zurückweichenden Widerstandes, nach vollkommenen Zerfall des mit so vieler Zuversicht aufgebauten Systems verschwinden wird. Noch heute halten die scandinavischen Forscher an der Ueberzeugung fest, dass die Bronzefunde des Nordens als Landeserzeugnisse zu betrachten seien, und auch bei uns zeigt die seit 40 Jahren verbreitete Vorstellung einer altheimischen Bronzecultur ... immer noch eine so festgewurzelte Lebensdauer, wie alle Ideen, welche durch unausgesetzten Vortrag die Bedeutung von Lehrsätzen erlangt haben.⁵³⁶

De mensen willen het gewoon niet begrijpen en dus zal Lindenschmit het nog een keer duidelijk uitleggen:

Die Bronzen, welche diesseits der Alpen sofort in vollkommener Ausbildung des Form und Technik erscheinen, können ihrem ganzen Charakter nach nur als Erzeugnisse einer hochentwickelten Industrie und als Handelsüberlieferung betrachtet werden, und zwar aus dem Süden, von dem Küstenländern des Mittelmeeres, insbesondere von Italien ...⁵³⁷

Pfahlbauten II

De Kjøkkenmøddinger, op het bestaan waarvan Lisch Janssen geweest had, schijnen hem niet op nauwelijks geïnteresseerd te hebben. De Zwitserse Pfahlbauten daarentegen hadden zijn warme belangstelling. Ook na het schrijven van zijn *Hilversumsche Oudheden* bleven ze hem interesseren. Op 12 februari 1859 gaf hij er een lezing over in de Vergadering van de Letterkundige Afdeling der Koninklijke Akademie van Wetenschappen:

De ontdekking van ... [de Pfahlbauten] behoort zeker tot de belangrijkste, die op het gebied der europesche oudheidkunde (de grieksch-romeinsche uitgezonderd) in de jongste tijd plaats gehad hebben.⁵³⁸

Janssen baseerde zich in hoofdzaak op de eerste twee berichten die Keller in 1856 en 1858 in de *Mittheilungen der Antiquarischen Gesellschaft in Zürich* gepubliceerd had. Daarnaast gebruikte hij een artikel van Frédéric Troyon, wat ik helaas niet heb kunnen identificeren, en enige mededelingen die hij in kranten gevonden had. Hij begon met het schetsen van de leefomstandigheden van de vroegste bewoners van Europa:

De vroegste bewoners van Europa hebben niet *allen* den vasten aardbodem tot woonplaats gekozen, om daar in kuilen, holen of hutten veiligheid en genot des levens te vinden, *velen* hebben op het water hunne woningen opgeslagen, boven de spiegel van meren op paalwerk van gekloofde boomstammen hutten opgetrokken, en zich zóó tegen plotselinge aanvallen van vijanden en van wilde dieren beveiligd, terwijl zij door visvangst, jacht, zelfs door veeteelt en akkerbouw, naar het schijnt, zich de gerieflijkheden des levens verschaffen.⁵³⁹

Hier moeten we vooral op het “naar het schijnt” letten. Verderop zal blijken dat die akkerbouw Janssen veel problemen opleverde.

De Pfahlbauten waren op dit moment alleen nog maar uit Zwitserland bekend, maar samen met vele buitenlandse collega's was Janssen er van overtuigd dat ze ook in andere landen gevonden zouden worden. Hij was er ook van overtuigd dat ze niet alleen in meren, maar ook in rivieren hadden gestaan en dus was het niet meer dan een kwestie van tijd voor ze ook in Nederland gevonden zouden worden. Zelfs wanneer dit niet het geval zou zijn, waren de uitkomsten uit deze onderzoeken toch nog uiterst belangrijk voor de vaderlandse archeologie. Pfahlbau was een methode waarmee de mens met het water omging, een tweede methode, de kunstmatige heuvel, was al uit Nederland bekend:

... onze vaderlandsche terpen [zullen] punten van vergelijking aanbieden met die oude zwitsersche woonplaatsen.⁵⁴⁰

De vondsten uit deze Pfahlbauten schijnen er inderdaad op te wijzen dat deze plaatsen bewoond zijn geweest door de “vroegste bewoners” van Europa:

Van gebakken aarde werden er zeer vele scherven van keuken gereedschap gevonden ... Hieruit schijnt te blijken, dat het aardewerk overeenkomstig was met het oudste vóór-romeinsche in grafheuvels, zoowel in Zwitserland als in Duitsland, Frankrijk, Engeland en ook in ons land opgegraven, en door dezen aan de Celten, door anderen aan de Germanen toegeschreven.⁵⁴¹

Ook hier zien we weer dat Janssen “naar het schijnt” gebruikt. Hij was zijn lezing begonnen met de mededeling dat het hier om overblijfselen van de oudste inwoners van Europa ging, maar zelf was hij daar niet van overtuigd:

De zwitsersche oudheidkundigen, vooral Troyon, stellen de stichting, zelfs de verwoesting dier meerwoningen eeuwen vóór onze jaartelling; Troyon tracht dit door allerlei, zelfs door geologische gronden te betoogen. Wij zijn daardoor nog niet overtuigd geworden ...⁵⁴²

Het is niet alleen dat Janssen niet overtuigd is, hij meent zelfs dat hij daar goede gronden voor heeft en hij is bereid die te verdedigen, ook al moet hij het daarvoor tegen alle Zwitserse oudheidkundigen opnemen:

... Keller [houdt] met alle andere zwitsersche oudheidkundigen die oude constructiën en de daartusschen gevonden gereedschappen voor niet-romeinsch, voor inheemsch-celtisch. Deze celtische afkomst betwijfelen wij, althans bij de steenen gereedschappen; er zijn ook eenige voorwerpen van andere stof tusschen, die ons toeschijnen onder invloed van romeinsche techniek bewerkt te zijn; enkelen zelfs, die met late, uit de V^{de} tot de VIII^{ste} eeuw, overeenkomst hebben.⁵⁴³

Aan de andere kant moet hij toegeven dat de Zwitsers argumenten hebben die voor een zeer oude datum pleiten. Het is alleen de vraag hoe sterk die argumenten zijn:

Opmerkelijk is zeker, dat er nergens munten, of zelfs maar ring-geld, gevonden zijn. Hieruit heeft men mede de hooge oudheid afgeleid; maar het is voorstelbaar, dat er later nog enkele munten, diep in het slib verzonken, gevonden worden, en ook, dat de munten door de uit hunne brandende hutten vluggende bewoners grootendeels zijn medegenomen.⁵⁴⁴

De opmerkelijkste vondst is volgens Janssen die van verkoolde graankorrels in grote aarden potten. Dat wil zeggen, het bewijs dat de bewoners der Pfahlbauten aan landbouw deden. Voor Janssen is dit een absoluut raadsel:

Hoe uiterst vreemd dit zij, hoe aandruischend tegen al wat tot hiertoe nopens de zoogenaamde steenperiode der europesche volkeren aangenomen is (op grond waarvan wij vermoed hebben dat dit graan bij ruil of roof van de Romeinen zou ontleend zijn), is het toch niet mogelijk het feit tegen te spreken ...⁵⁴⁵

Er zijn graankorrels gevonden, dat is zeker, maar wil dat ook zeggen dat deze mensen aan akkerbouw deden? Janssen is er van overtuigd dat dit niet zo is. Uiteindelijk zal dit graan wel van de Romeinen stammen. Hieruit kunnen we zien dat voor Janssen het begrip steenperiode niet alleen een technologische ontwikkelingsfase is, maar veel meer een culturele. De steenperiode vertegenwoordigt voor hem een nomadische of halfnomadische cultuur. Mensen uit de steenperiode waren nog niet vergenoeg ontwikkeld om zich met landbouw bezig te houden. Men zou bijna vermoeden dat Janssen ervan uit ging dat de kennis van metaalbewerking essentieel was voor het bedrijven van landbouw. In hoeverre dit een gevolg was van zijn Hilversumse vondsten is onduidelijk. Deze Hilversumse vondsten zorgden er echter wel voor dat hij zich er niet over verbaasde dat de bewoners van de Pfahlbauten aan veeteelt gedaan hadden:

Het feit, dat huisdieren reeds aan sommige oud-europesche stammen, die het metaal nog niet kenden, bekend waren, was in ons vaderland reeds opgemerkt bij de hilversumsche haardsteden, waarin, gelijk men weet, beenderen van huisdieren gevonden zijn.⁵⁴⁶

Terwijl hij zijn lezing voor publicatie gereed maakte begon het Janssen meer en meer te storen dat die Zwitserse geleerden hun vondsten aan de Kelten toeschreven. Deze ergernis ontstond hoofdzakelijk omdat die Zwitserse geleerden hun Kelten als beschaafder beschouwden dan de naburige Germanen. In een toevoeging aan zijn lezing kwam hij met een anti-nationalistisch citaat van Rawlinson⁵⁴⁷ en Wilkinson dat hij in de Bijlage van de *Allgemeine Zeitung* N°. 182 van 1858⁵⁴⁸ gevonden had:

Daar men in de oudste werkplaats der schepping het vroegere van het later ontstane, de werking van de oorzaak, reeds heeft kunnen onderscheiden, zullen zich ook de voortbrengselen van menschenhanden, al klom hun ouderdom vele duizenden jaren op (tot een tijd waaruit geen geluid meer vernomen wordt), zich op den duur ook niet aan eene stellige beoordeeling kunnen onttrekken. De gedenkteeken en graven der voorwereld gelijken op de verzonken en weder omhoog gehaalde schatten der sage. Uit de diepte opgehaald door de geestelijke aantrekkingskracht van onzen vaderlandschen zin, herrijzen die dooden, om getuigenis af te leggen voor de geschiedenis van den voortijd. Onverziens en verassend is meestal hunne verschijning, even als de schatten, die, bij de tooverroede onbeweeglijk, van zelve geheimzinnig omhoog stijgen. Menschelijke taal heeft hier zoo weinig kracht en werking, dat zelfs op een enkel gesproken geluid het goud van den hoeder (Hort) zich in asch en kolen verandert; en zoo zijn ook de schatten onzer graf-oudheden door het voorbarig geschreeuw van het Celticismus, voor de wetenschap tot broze beenderen en stof zonder waarde vervallen.

Hier geldt het boven alles: ophalen, aan het licht brengen, bewaren, en daarna met bedachtzaamheid den inhoud van het gevondene met alle mogelijke beproevingsmiddelen uitvorschen. Gelijk de fossiele overblijfselen van den voortijd, als getuigen der verschillende periodes van de vorming der aarde zich niet uit hun geïsoleerd of groepsgewijs voorkomen, maar slechts uit de wetten van den ontwikkelingsgang van het gansche wereldligchaam laten ophelderen, zoo wordt ook tot verklaring van de getuigen der oude volkerengeschiedenis een hooger standpunt vereischt, een standpunt, dat verheven boven den beperkten gezichtskring hunner ontdekkingsplaats, een overzigt toelaat over alle voor ons nog bereikbare plaatsen en voorwerpen

dier vreemdsoortige en ververwijderde voorwereld; ten einde eens, door de massa der enkele verlichte punten, een samenhangend beeld van het geheel, zoo ver zulks mogelijk is, te erkennen.⁵⁴⁹

Kortom, het is nog veel te vroeg en er is nog veel te weinig bekend om al vergaande conclusies te trekken.

In de lente en voorzomer van dat zelfde jaar, 1859, maakte Janssen zijn grote museumreis door Duitsland, Hongarije, Bohemen en Zwitserland:

Ook wanneer men er voortreffelijke afbeeldingen van bezit, kan plaatselijk onderzoek en bezigtiging van oorspronkelijke stukken slechts als hoogst wenschelijk beschouwd worden.⁵⁵⁰

Zwitserland en de Pfahlbauten vormden het laatste onderdeel van zijn reis. Uit boven geciteerde zinnen zou men verwachten dat Janssen van mening was dat alleen een onderzoek ter plaatse toereikend was om tot een werkelijke conclusie te komen, maar wanneer we zijn verslag lezen van wat hij op 12 september 1859 aan zijn medeleden van de Akademie vertelde kunnen we ons afvragen of hij wel geheel onbevooroordeeld aan dit gedeelte van zijn reis begonnen was:

Tot Steckborn, drie uren van Constanz, ging de reis te land, ten einde op den Arenenberg, bij de villa van den tegenwoordigen keizer der Franschen, eenige oogenblikken te toeven, om het verstrekkende uitzigt over het meer te genieten. Van het voorplein dier villa zag ik in de verte in het meer paalwerk boven den waterspiegel uitsteken, en dit had veel overeenkomst met het paalwerk, het welk als overblijfsels van oude bewoningen beschreven en afgebeeld was. Toen ik later van Steckborn te water naar Schaffhausen reisde, zag ik op verscheidene plaatsen soortgelijk paalwerk in het meer; maar volgens berigten der landlieden was dit niet bijzonder oud en behoorde aan visschers en schippers, die er op vischten (misschien wel hunne vischkorven er bij plaatsten) en bij onstuimig weër de schuiten achter bevestigden ...⁵⁵¹

En zo was het duidelijk dat palen op zich niets over de ouderdom van de constructie zeiden. Opvallend hierbij is dat Janssen enige regels verder uitgebreid de ontdekking van de eerste Pfahlbauten beschrijft. Hij wist dus en vertelde aan zijn publiek, dat de palen van de paalwoningen niet boven het water uitstaken en alleen bij zeer lage waterstand te zien waren. Uitkijken over het meer had wat de Pfahlbauten betreft eigenlijk geen enkele zin.

Janssen twijfelde nu nog meer wat de ouderdom van de Pfahlbauten betreft dan gedurende zijn eerste lezing. Hij beschouwd het nu als hoogst onwaarschijnlijk dat deze Pfahlbauten uit de steentijd stammen. Zo oud zijn ze volgens Janssen niet. Ter plaatse bespreekt hij zijn twijfel met een van de opgravers. Heeft die werkelijk goed gezocht?

Ik vroeg den ervaren onderzoeker dezer constructiën, genoemde Lölke, of hij wel op alle plaatsen, over de geheele oppervlakte die door de meeroverblijfselen ingenomen was, gegraven en naauwkeurig onderzoek gedaan had, en of het niet mogelijk was, dat metalen voorwerpen nog in den onderzochten bodem verborgen en hem ontglipt konden zijn. Hij antwoordde, wel niet *alles* onderzocht te hebben, en dat het dus voorstelbaar was dat er enkele metalen voorwerpen in den grond verborgen gebleven waren, maar dat hem dit toch onwaarschijnlijk voorkwam, omdat hij op te vele plekken en te naauwlettend gezocht had.⁵⁵²

Wanneer hij Keller bezoek en samen met zijn gastheer een bijeenkomst van het *Antiquarische Gesellschaft* bijwoont⁵⁵³ ziet hij vondsten, die duidelijk op een veel jongere datering wijzen:

[Keller toonde mij] doorboorde aarden schijven [uit Wangen], [die] stellig tot den frankischen tijd behoorden ... Voorbeelden leverden de opgravingen te Wijk bij Duurstede (Prov. Utrecht), te Hervelt (Prov. Gelderl.) en te Oosterend (Prov. Friesland), welke opgravingen onder mijn toezigt plaats vonden ...⁵⁵⁴

Deze Pfahlbauten stamden niet uit de steentijd, dat toonden deze aardenschijven duidelijk aan. Ze waren veel jonger. Dat er ook stenen werktuigen gevonden waren toonde niets aan. In de Hilversumse

haardsteden had Janssen ook niets dan stenen werktuigen gevonden, maar het stuk mergel, dat hij daar ook gevonden had, toonde duidelijk aan dat er in de periode al metalen werktuigen waren. Zonder metalen werktuigen had dit stuk mergel nooit bewerkt kunnen worden. Bij de Pfahlbauten lagen de zaken nog duidelijker. In een heleboel waren er bronzen en soms zelfs ijzeren voorwerpen gevonden. Het was dus duidelijk dat de bewoners metaal gekend hadden. Dat er ook waren die alleen stenen objecten opgeleverd hadden was eenvoudig te verklaren:

Groote armoede, geïsoleerdheid, of wie weet wat? Kan oorzaak geweest zijn, dat de Wangensche meerbewoners geen metalen gereedschappen bezeten hebben.⁵⁵⁵

Gedurende zijn museumreis van 1859 had Janssen in Mainz Lindenschmit ontmoet.⁵⁵⁶ Deze ontmoeting had duidelijk zijn sporen in Janssens denken nagelaten.

Ook nu weer blijkt Janssen duidelijk onder invloed van Lindenschmit tot zijn conclusies te komen. Hij verzette zich niet alleen tegen de ouderdom van de Pfahlbauten, maar ook tegen de identificatie van haar bewoners als Kelten. Via Lindenschmit had hij nu een nieuw argument om daar aan te twijfelen:

De beoordeling van de afkomst en de oudheid van bronzen gereedschappen, in oude graven en constructiën buiten Italië gevonden, is dikwijls zeer bezwaarlijk, en vereischt nog vele en omzigtige nasporingen ... op grond van het onlangs in den vreemde geziene, en veroorloof mij thans slechts aan te stippen, dat volgens mijne overtuiging doorgaans te veel aan celtische, germaansche en regelrecht aziatische afkomst gedacht is, en te weinig het oog geslagen werd op oud-italische fabrieken.⁵⁵⁷

Met al deze twijfels en kritiek op de Pfahlbauten en zijn overtuiging dat je ter plaatse geweest moest zijn om werkelijk te kunnen oordelen, zou je vermoeden dat Janssen, tijdens zijn bezoek aan Zwitserland, er toch tenminste een in situ gezien zou hebben. Hij was er niet in de winter en kon dus geen gebruik maken van laag water, maar sinds de ontdekking van de eerste op meerbodems had men ontdekt dat er ook een aantal in turfmoerassen te vinden waren. Deze konden, mits het weer meezat, het hele jaar door onderzocht worden. Helaas waren de weergoden Janssen niet goedgezind:

Nadat het den ganschen nacht geregend had en 's morgens nog bleef voortregenen, kwam mijne vriend Meyer tot mij met de mare, dat nu alle onderzoek in het Wauwiler-moeras onmogelijk was, en in de eerste dagen niet doenlijk zou zijn, zelfs wanneer het, tegen alle verwachtingen in, terstond mogt beginnen te droogen.⁵⁵⁸

Gedurende zijn bezoek aan Zwitserland zag Janssen een groot aantal objecten die uit de Pfahlbauten stamden, maar de constructies zelf zag hij niet.

Doordat er in heel Europa van dit soort lezingen gegeven werden wonnen de Pfahlbauten snel aan bekendheid en populariteit. Ieder museum en iedere verzamelaar wilde wel enige van de daar gedane vondsten in zijn verzameling hebben en de Zwitsers waren zeer welwillend wat dat betreft. Er kwam een uitgebreide handel in vondsten uit de Pfahlbauten opgang. Waar veel vraag is moet men de markt een handje helpen, zoals menig handelaar in antiquiteiten weet. Dit helpen gebeurde op zo'n grote schaal dat Janssen, die nu hoofdredacteur van de *Algemeene Konst- en Letterbode* was, in 1860 vond dat hij zijn lezers moest waarschuwen:

Paalwoningen in Zwitserland – Er worden thans zoo vele onechte voorwerpen, die naar echte vervaardigd zijn, voor afkomstig uit de zwitsersche meren verkocht, dat in Zwitserland door deskundigen openlijk in de dagbladen daartegen gewaarschuwd wordt. Zoo heet het ergens: “Er worden thans vele, met groote vaardigheid nagemaakte oudheden uit de zwitsersche paalwoningen te koop aangeboden en zelfs naar den vreemde verzonden; men zal dus wél doen, zich voor gewoone kooplieden in acht te nemen.”⁵⁵⁹

De lezer zij gewaarschuwd. Ondertussen ging het onderzoek in Zwitserland jaar naar jaar verder. In 1863 publiceerde Keller zijn vijfde bericht. Hierin nam hij o.a. een samenvatting op van Frédéric Troyon's *Habitations lacustres des temps anciens et modernes* op. Langzamerhand begon er meer orde in de vondsten te komen:

In dem genannten Buche wird als eine bedeutende Entdeckung hervorgehoben, dass nicht nur sämtliche Pfahlbauten in solche, die der Steinzeit, der Bronzezeit, der Eisenzeit und der sogenannten Uebergangszeit von Stein zur Bronze und von der Bronze zum Eisen einzutheilen seien, sondern dass das Auftreten der Bronze in den Pfahlbauten mit der Einwanderung eines neuen von den Ureinwohnern völlig verschiedenen Volkes und die Verbreitung des Eisengeräthes wiederum mit dem Wechsel der Bevölkerung in Verbindung zu setzen sei.

Nach dieser Eintheilung gehören der Steinzeit an die Ansiedlungen der östlichen Schweiz, nämlich die jenigen am Boden-, Pfäffiker- und Moosseedorfsee. Da in den Niederlassungen am Züricher- und Sempacher- sowie zu Concise am Neuenburgersee ebenfalls Bronze gefunden wird, aber in geringer Menge, so sind diese Dörfer in die Uebergangszeit vom Stein zur Bronze zu setzen. In die Bronzezeit fallen die Mehrzahl der Niederlassungen des Bieler- und Neuenburgersee's sammt den jenigen des Genfersee's, in diejenige des Ueberganges von der Bronze zum Eisen oder vielmehr in eine sogenannte erste Eisenzeit, d.i. die helvetische Periode, einige Ansiedlungen am Bieler- und Neuenburgersee.⁵⁶⁰

In dit zelfde bericht nam Keller ook een verslag van Herrn Messikomer over diens werkzaamheden in Robenhausen op. Deze sluit zijn verslag af op een wijze die ik verder nooit in een archeologisch bericht ben tegen gekomen:

Da ich die Nachgrabung fortsetze, bin ich fortwährend im Stande, Gewebe, Geflechte, Sämereien und Knochen an Museen oder Privaten abzugeben.⁵⁶¹

Vis als veevoer

Aan het eind van zijn lezing over de Zwitserse Pfahlbauten van februari 1859 kwam Janssen met een verwijzing naar de Klassieken:

De grieksche geschiedschrijver Herodotus verhaalt van een volk in Macedonië (uit de 6de eeuw vóór Christus) dat gedeeltelijk op een meer woonde, in hutten, die op palen stonden ... van dat zelfde volk verzekert hij, dat het zijn vee (koeijen en ossen) met visschen voerde.⁵⁶²

Het is onbekend of er na afloop van deze vergadering over de Pfahlbauten gediscussieerd is, maar zeker is dat Herodotus' opmerking de vergadering in beweging bracht:

Prof. J. van der Hoeven daarover het woord voerende, haalde den geleerden Haller aan, als hebbende eveneens die voorbeelden van visch voeding gekend, en oordeelde dat het feit niet wel kon ontkend worden, maar dat dit voedsel op den smaak van melk en boter van nadeeligen invloed was, en hij het in een land als het onze, "waar zoo vele goede weiden waren," niet raadzaam achtte. Hier in echter werd hij door zijn ambtgenoot Prof. W. Vrolik tegengesproken, die dien schadelijken invloed ontkende ...⁵⁶³

Vrolik had van een voorbeeld uit Perzië gelezen, waar de koeijen met licht gezouten vis gevoerd werden en daardoor juist veel goede melk produceerden. Prof. Schröder van der Kolk deelde vervolgens mee dat ook in de sommige kust gebieden van Schotland het vee met vis gevoerd werd. Na deze vergadering stuurde Staring Janssen ook nog enige voorbeelden. Staring kende gevallen uit Perzië, Arabië, Noorwegen en IJsland. Het is opvallend dat geen van de participanten in deze discussie er Herodotus op na geslagen schijnt te hebben. In ieder geval schijnt niemand opgemerkt te hebben hoe vrij Janssens vertaling was. Herodotus schrijft namelijk: "Aan hun paarden () en lastdieren () geven zij als het zo uitkomt vissen als voer."⁵⁶⁴ Of de door Herodotus gemelde lastdieren inderdaad koeijen en ossen waren wordt in de tekst niet vermeld, net zo min als er over melken gesproken wordt. Maar goed, ook paarden en lastdieren eten onder normale omstandigheden gras en kunnen zodoende vermoedelijk wel met koeijen vergeleken worden. De discussie die in de Vergadering van de Letterkundige Afdeling der Koninklijke Akademie van Wetenschappen begonnen was vond vervolgens, in verkorte vorm, zijn weg naar de *Landbouw-Courant*. Toen Janssen dit verslag las voelde hij zich gedwongen om er een meer

gedetailleerd artikel over te schrijven zodat de lezers precies wisten waarover het ging. Hij begon met alle voorbeelden die hij nu bij elkaar had gesprokkeld en kwam vervolgens met een analyse daar van:

Uit deze gegevens blijkt o.a. 1. Dat men slechts bij gebrek of schaarste van plantenvoedsel visschen aan het vee toediende; 2. Dat men deze klein gestooten, tot een soort van deeg bereid, gedroogd en gezouten voederde; 3. Dat men van de visschen slechts die soorten of dat gedeelte uitkoos, wat de menschen niet plegen te eten, b.v. koppen en graten; en 4. Dat de koeijen dit dierlijk voedsel met graagte nuttigen, en er goede en zuivere melk van geven.⁵⁶⁵

Onder normale omstandig heden was het in Nederland geen optie om vis aan het vee te voeren. Vissen waren duurder dan gras en door ze als voer te gebruiken zou de boer zeker verlies gaan lijden. In punt drie zag Janssen echter een mogelijkheid:

Men weet dan nu, dat afval van visch (graaten en koppen) gedroogd, gezouten en tot eene soort deeg gevormd, met vrucht als veevoeder kan gebruikt worden, en daar zulk afval op sommige plaatsen van ons land zeker goedkoop zou te krijgen zijn, was het misschien wel de moeite waard te weten welke de juiste wijze van bereiding van dit afval is? Hoe lang en op wat wijze dit voedsel tegen bederf kan bewaard blijven? Welke invloed het heeft (in vergelijking met plantenvoedsel) op melk en boter? En of het niet, vermengd met een weinig hooi of stro, in sommige streken van ons land met vrucht zou kunnen aangewend worden, zelfs in tijden van weinig schaarschte van planten voedsel.⁵⁶⁶

En zo ziet men maar weer dat ook de Oudheidkunde zijn bijdrage aan de economie kan leveren. Of het werkelijk tengevolge van dit artikel van Janssen is betwifel ik, maar tegenwoordig is vismeel een van de hoofdbestanddelen van veevoeder.

The Origin of Species

Het belangrijkste boek uit de negentiende eeuw is zonder twijfel *The Origin of Species by Means of Natural Selection or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* (1859) van Charles Darwin (1809-1882).⁵⁶⁷ Vanaf de vroege middeleeuwen was de bijbel de basis van alle kennis geweest en hoewel het bij geologen in de achttiende en negentiende eeuw meer en meer duidelijk werd dat de aarde niet stabiel was, maar tengevolge van allerhande natuurlijke processen steeds weer veranderde, bleef het denken toch voor een groot gedeelte bepaald door wat er in Genesis verteld werd. In zijn *Principles of Geology* uit 1830-1833 komt Charles Lyell (1797-1875) tot de conclusie dat ondanks alle geologische veranderingen biologische organismen onveranderlijk zijn:

... it appears that species have a real existence in nature, and that each was endowed, at the time of its creation, with the attributes and organization by which it is now distinguished.⁵⁶⁸

Lyells boek had grote invloed op het denken van de jonge Darwin, maar toen deze in 1842 de eerste opzet van zijn theorie schreef kwam hij tot een totaal andere conclusie. Deze conclusie was zo schokkend dat Darwin hem niet durfde te publiceren. Hij besloot dat het verstandiger was om deze theorie in zijn la te laten liggen zodat hij na zijn dood gepubliceerd zou kunnen worden.⁵⁶⁹ In 1858 stuurde Alfred Russel Wallace (1823-1913) zijn *On the Tendency of Varieties to Depart Indefinitely from the Original Type* waarin het zelfde idee verwoord werd dat Darwin in zijn la gelegd had. Dit zorgde er voor dat Darwin, wilde hij nog iets van zijn prioriteit behouden, wel met zijn ideeën naar buiten moet komen.⁵⁷⁰ Aan het eind van zijn in 1859 gepubliceerde boek geeft Darwin het idee van evolutie in het kort weer:

... species are produced and exterminated by slowly acting and still existing causes, and not by miraculous acts of creation ...⁵⁷¹

De wereld zoals wij die om ons heen zien was niet stabiel en toonde niet Gods handwerk en daarmee vormde de evolutietheorie een directe aanval op de bijbel. Als godslasterlijk was hij voor de

meeste van Darwins tijdgenoten volkomen onacceptabel. In *the Origin* zegt Darwin niets over de mens maar voor de goede lezer was er maar een conclusie mogelijk:

The improvement in the grade of being had been slow and continuous, and the human race itself was at length evolved out of the most highly organised and endowed of the inferior mammalia.⁵⁷²

De mens is niet langer het hoogtepunt van de schepping, maar een dier. Dit was voor de meeste mensen volkomen onacceptabel, dit was een directe aanval op god zelf. Dit was het denken van ongelovigen en als zodanig gevaarlijk:

Thus the rising student of nature is taught to reject this mystery of original creation with his earliest footsteps in the researches of geology or natural history, because his teachers look for rationality in all nature, and therefore cannot believe in it; and as they cannot believe in one mystery, they cannot believe in another; and thus he early falters in his faith if he proceeds in his study ...⁵⁷³

In basis was de evolutietheorie alleen van belang voor die archeologen en paleontologen die zich met de alleroudste mensen bezighielden. Belangrijker voor de archeologie was Darwins idee over hoe de door hem geschetste ontwikkeling plaatsvond:

As species have generally diverged in character during their long course of descent and modification, we can understand why it is that the more ancient forms, or early progenitors of each group, so often occupy a position in some degree intermediate between existing groups. Recent forms are generally looked upon as being, on the whole, higher in the scale of organisation than ancient forms; and they must be higher, in so far as the later and more improved forms have conquered the older and less improved forms in the struggle for life ...⁵⁷⁴

De ontwikkeling liep van laag naar hoog, van eenvoudig naar complex. Darwins ideeën over de ontwikkelingen in de natuur liepen parallel aan Thomsens ideeën over de ontwikkeling in de cultuur. De evolutietheorie ondersteunde het drieperiodensysteem.

Darwin was niet de eerste die met een evolutietheorie kwam. Voor hem waren er anderen geweest die we hier verder buiten beschouwing zullen laten. Alleen Jean-Baptiste Lamarck (1744-1829) moeten we even noemen. Deze kwam in 1809 in zijn *Philosophie Zoologique* tot een soortgelijke conclusie als Darwin. In zijn *Antiquity of Man* legt Lyell netjes het verschil tussen de twee theorieën uit:

Lamarck, when speculating on the origin of the long neck of the giraffe, imagined that quadruped to have stretched himself up in order to reach the boughs of lofty trees, until by continued efforts, and longing to reach higher, he obtained an elongated neck. Mr. Darwin and Mr. Wallace simply suppose that, in a season of scarcity, a longer-necked variety, having the advantage in this respect over most of the herd, as being able to browse on foliage out of reach, survived them, and transmitted its peculiarity of cervical conformation to its successors.⁵⁷⁵

Bij Lamarck werd de verandering aangestuurd door het gedrag en de wens van individuen, bij Darwin kwam het voort uit toeval. Dit laatste was (en is) voor veel mensen zo onvoorstelbaar dat ze, zonder het met zoveel woorden te zeggen, de voorkeur gaven aan Lamarcks verklaring en evolutie als een doelgerichte kracht gingen zien.⁵⁷⁶

Of Janssen *The Origin* gelezen heeft is onbekend. Vermoedelijk niet. In zijn werk is daar in ieder geval geen spoor van te vinden. We kunnen er op z'n best van uit gaan dat hij de eerste voorzichtige doorwerking van deze theorie op de archeologie tegen het eind van zijn leven meegemaakt heeft.⁵⁷⁷ De werkelijke invloed van de evolutietheorie op de archeologie komt pas met de ontwikkeling van de typologie tegen het eind van de negentiende eeuw. We kunnen dit duidelijk zien aan de titel van Oscar Montelius (1843-1921) *Typologien eller utvecklingsläran tillämpad på det menskliga arbet* (Typologie of de toepassing van de ontwikkelingsleer op de menselijke arbeid) van 1899. Janssen is dan echter al veertig jaar dood en dit valt dan ook verder buiten ons kader.

Hallstatt – La Tène

In een uithoek van Oostenrijks Salzkammergut, in Hallstatt werd in 1846 door de mijndirecteur Johann Georg Ramsauer een grafveld ontdekt. Het was ogenblikkelijk duidelijk dat het hier om een grafveld en niet om enige geïsoleerde graven ging. In het volgende voorjaar, 1847, werd het uitgebreid onderzocht. Men opende 58 graven met daarin grote aantallen bronzen en ijzeren voorwerpen.

Aangezien het hier om een vondst gaat uit de overgangperiode tussen de brons en ijzertijd heeft hij op zich niets met Janssens Hilversumse haardsteden te maken en hoogstens zijdelings met de bronzen objecten uit de grafheuvels. Ik zou Hallstatt hier buitenbeschouwing laten als het niet duidelijk sporen nagelaten had in Janssens denken over het drieperiodensysteem.

Het was ogenblikkelijk duidelijk dat het hier om een uitzonderlijke vondst ging en al in 1848 verscheen de eerste publicatie over deze 58 graven.⁵⁷⁸

In 1857 werden er in het Meer van Neuchâtel, bij het plaatsje La Tène, opnieuw Pfahlbauten ontdekt. Het overgrote deel van de vondsten die men hier deed is gemaakt uit ijzer. Hierdoor werd het al snel duidelijk dat La Tène jonger was dan Hallstatt. Omdat men hier nagenoeg geen huisraad en landbouwgereedschappen, maar hoofdzakelijk wapens gevonden heeft is het niet zeker of het hier wel om Pfahlbauten ging. *Meyers Großes Konversations-Lexikon* uit 1909 noemt het een militaire uitkijkpost, tegenwoordig gaat men er over het algemeen van uit dat het waarschijnlijk een votievedepot is.

Met de namen Hallstatt en La Tène werden al spoedig twee elkaar opvolgende perioden aangeduid, maar in Janssens tijd was dit nog niet het geval. In 1875 maakte M.G. de Mortillet, o.a. op grond van deze vondsten, de volgende verdeling van de prehistorie:

	Période paléolithique	
Age de la pierre	Période néolithique ou I ^{er} période lacustre	Époque de Robenhausen
Age du bronze	II ^{me} Période lacustre	Époque de Morges Époque de Lasnaud
Age du fer	Période des tumulus	Époque de Hallstatt ⁵⁷⁹

Opvallend hierbij is dat Mortillet voor de ijzertijd geen Pfahlbauten opgeeft. Een jaar later, in 1876, wordt dit systeem door F.A. Forel verder uitgebouwd:

Periode
paléolithique

Lacune chronologique dans l'état actuel des recherches

Période néolithique	Age de la pierre polie	Robenhausen	Station de l'Eglise
Période du bronze	1 ^{er} apparition du bronze Bel âge du bronze	Morgien Larnaudien	Station de Roscaux Morges
Periode du fer	1 ^{er} apparition du fer 1 ^{er} âge du fer	Hallstattien	Möringen La Tène ⁵⁸⁰

We zullen hier niet ingaan op alle details en bijzonderheden van deze systemen. Ik heb ze hier alleen opgenomen om te laten zien dat in 1876 La Tène nog tot het Hallstattien werd gerekend, oftewel even oud als Hallstatt. Pas in 1872, drie jaar na Janssens dood, kwam Hans Hildebrand met de tweedeling van de ijzertijd in de Hallstatt en de La Tène periode.⁵⁸¹ Het belang van deze perioden en het daaraan gekoppelde denken over de Kelten zullen we hier verder buiten beschouwing laten.

Janssen heeft deze discussie ongetwijfeld gevolgd, maar het is de vraag in hoeverre hij er zich mee kon verenigen. In Mei 1863 stuurde Haasloop Werner Janssen een brief met een aantal tekeningen van voorwerpen die op de Veluwe gevonden waren.⁵⁸² Hij wilde graag weten aan welke volkeren deze

toegeschreven moesten worden. Hierbij was o.a een tekening van een bronzen vaas.⁵⁸³ Over deze vaas voegde Janssen de volgende notitie bij Haasloop Werners brief:

De Koperblikken urn van Ede is zeker oud-italisch, zijnde geheel overeenkomstig in vorm en bewerking met zulke uit de opgraving van Hallstad [sic] te Weenen bewaard.⁵⁸⁴

Bronzen en ijzeren zwaarden uit Hallstatt.

Janssen volgt hier duidelijk Lindenschmit in diens idee dat er nooit een originele Noord-Europese bronscultuur bestaan had. Volgens Janssen zijn de in Hallstatt gevonden bronzen objecten dus geen locale producten, maar importen uit Italië.

Dat de opgravingstechnieken van Ramsauer niet echt veel beter waren dan die van Janssen kunnen we duidelijk aan de volgende anekdote zien:

Ramsauer hatte bei seinen Grabungen viele Zeugen, denn von dem stark besuchten Badeorte Ischl aus kamen häufig angesehene Leute, die sich für die Funde interessirten, in deren Beisein dann eines oder mehrere Gräber geöffnet wurden. Auch Se. Majestät der Kaiser, mehrere Erzherzoge sowie fremde Fürsten wohnten oftmals den Nachgrabungen bei; für solche Fälle pfegte Ramsauer Gräber, die nach verschiedenen Anzeichen und bei vorläufiger Untersuchung reiche Ausbeute versprachen, aufzuheben. Die gefundenen Gegenstände wurden mit Ausnahme der ganz schadhaften, deren freilich eine erhebliche Anzahl an völlig vom Rost

zerstörten Eisengegenständen und unbedeutenden zertrümmerten Thongefässen vorkam, in das k.k. Münz- und Antikenkabinet in Wien gebracht, wo sie beisammen gelassen und als ganzer Fund aufgestellt sind.⁵⁸⁵

De Naardensche Plafondschilderingen

Nadat Janssen zijn *Hilversumsche Oudheden* en de daarbij behorende Bijlage gepubliceerd had verdween de binding van het gemeenschappelijke onderzoek met Perk. Te oordelen aan het aantal brieven, dat wij nu nog hebben, zakte de correspondentie daarna wat in:

Leijden – ontzet [03-10], 1856

Geachte vriend!

Gaarne beantwoord ik onverwijld uwe vraag nopens narigten over de Kaart van Peuting. Het is eene kaart waarvan nog 12 bladen overig zijn, denkelijk uit 4^e eeuw (doch het eenige exemplaar dat er overig is, is een afschrift uit de 13^e eeuw hetwelk nog al veel fouten bevat en te Weenen op de Bibl. bewaard wordt), in nat. grootte eerst uitgegeven door Scheyb te Weenen in 1753, daarna veel beter door Mannert, Leizig 1824. Vroeger en later werd zij deels door verkleinde uitgaven of door uitgaven van enkele sectiën zeer bekend, b.v. door Bertius en Altingh. Het was eene reisroutenkaart vooral voor de romeinsche legers en stations in het geheele rijk en bevat dus vooral van de laatsten de geteekend opgaven, met aanwijzing van de afstanden. Om die kaart goed te kennen in haar geheel zou ik U de editie van Mannert van 1824 uit de Bibl. alhier kunnen toezenden, maar ik vermoed dat eene kennismaking met een fragment, en opheldering daarvan, voor U[w] oogmerk voldoende zal zijn; van die zijn er eenigen ook in mijn bezit, en, van ons land berekend, is zeker dat van den hr. Leemans bij zijne Rom. Oudheden van Rossem (ook van Maastricht) uitgegeven, het beste. Dit laatste staat U voor eenige tijd uit mijne boekerij gaarne ten dienst. Meldt mij s.v.p. welk van de beide genoemde gij verlangt.

Hoe gaarne ik ook eens weder de buitenlucht bij opgravingen genoot, ik vrees dat daarvan niets meer in dit jaar zal kunnen komen, daar ik mijns ondanks in een ander onderzoek gesleept ben, dat mij onaangenaam maar geheel onverdiend verwijten berokkend heeft van den hr Rutgers alhier, die ten onregte wilde staande houden dat de beroemde tabula Eugubinae, de bijna eenige taaloverblijfselen van het Umbrische volk, onecht waren. Mijne tegenspraak, waartoe ik om der waarheid wille verplicht was, heeft hem verstoord, en hij heeft getracht (hij moge het verantwoorden !) mijn wetenschappelijke geweten aantevallen. Inmiddels is de zaak nog lang niet ten einde en komt in de volgende Akademievergadering weder voor, waar ook ik weder het woord zal hebben te voeren.

Elken dag wacht ik de afzonderlijke afdrukken van het opstel uit den letterbode over het onderzoek uwer urnen, zoodra ze komen zend ik er U een paar p. post. Eene voortzetting van opgravingen te Hilversum zou ik liefst wenschen op een tijd waarin ik tegenwoordig kan zijn. Kan het dus door U goedschiks verhinderd worden zou mij dit lief zijn.

Met hoogachtting en vriendschap blijf ik mij noemen,
Uw dwdr en vriend
L.J.F. Janssen⁵⁸⁶

Hoe groot de vijandschap tussen Janssen en Leemans ook was, als het om het werk ging werd deze door Janssen terzijde geschoven en verwees hij naar Leemans' boeken. Was er echter een mogelijkheid om de directeur erbuiten te houden, dan was dat natuurlijk te verkiezen:

Leijden 6 Oct. 56.

Amice!

Eene nog latere uitgaaf van het op ons land betrekkelijk deel der tab. Peuting., En tevens als oudheidk. Kaart van ons land bewerkt, komt voor Acker Stratingh al. Staat D III, welk werk, zoo ge het te H. niet kunt raadplegen, U van hier gaarne gezonden worden. In vl. haast

T.T.
L.J.F.J.⁵⁸⁷

Of een van deze boeken ook werkelijk naar Hilversum gestuurd is of niet is onbekend. Na deze korte notitie valt er een gat in de bewaarde briefwisseling. Twee jaar later, in 1858, komt hij weer op gang wanneer het er naar uitziet dat de heren weer een gemeenschappelijk project hebben:

Leijden den 8 Febr. [1858]

Waarde vriend!

Heden ben ik naar 's Hage geweest om met den boekhandelaar M. Nijhoff namens de Holl. Maatsch. van fr. Kunsten het plan ter uitgave van de Naardensche Plafondschilderijen vaststellen; dit is naar wensch afgelopen, en teruggekeerd zijnde heb ik voor hem een Prospectus geconcipieerd en onverwijld verzonden; Prospectus en tekst zullen in 't hollandsch en in 't fransch, de laatsten voor het buitenland, gedrukt worden, en vergezeld zijn van eene proefplaat, die reeds af is, zoodat zeker in 't begin van Maart de verzending van de Prospectussen ter intekening zullen plaats hebben. Heb nu de goedheid mij eens optegeven, aan welke personen te Naarden en Hilversum en omtrek zoodanige Prospectussen, met hoop op goed succes, kunnen worden toegezonden? Slechts 500 exemplaren Prospectussen worden er gedrukt; de proefplaat, onder mijn toezigt door den hr. Hooiberg gemaakt, ziet er goed uit, morgen krijg ik de tweede revisie. Present-exemplaren van het werk zullen niet gegeven worden, dan één aan den teekenaar J.A. de Rijk, en aan de Maatschappij.

Uit uwe letteren van den 2 ll. (ter vervanging van Uw zeer gewenschte bezoek) zag ik met genoegen, dat we de gravings-expeditie wel weer zamen, in 't voorjaar, zullen doen, maar met leedwezen, dat U niets over de Naardensche gilden hebt kunnen vinden. Wanneer U eens in de gelegenheid komt, zou mij welkom zijn eene bepaalde opgaaft van de grootte der figuren (gemiddeld), die op de schilderijen voorkomen; volgens verzekering van de Rijk zijn ze boven levensgrootte, maar de vraag is, hoeveel?

De winter heeft zich op nieuw ingezet, anders zou ik welligt spoediger U een voorstel tot opgraving doen dan nu wel het geval zijn zal.

Met hoogachting en vriendschappelijke groeten aan de Uwen

Uwdwdr en vriend

L.J.F. Janssen⁵⁸⁸

Aan de inleiding die Janssen voor deze prospectus schreef kunnen we zien dat dit project al in een verder gevorderd stadium was. We krijgen zelfs de indruk dat Janssen en Perk ervan uitgingen dat de grootste problemen overwonnen waren:

De aandacht van allen die belang stellen, in de vroegere geschiedenis der vaderlandsche kunst en in het bewaren der zeldzaam geworden overblijfselen daarvan, wordt gevestigd op eene intekening, geopend bij den boekhandelaar Nijhoff te 's Gravenhage, voor de uitgave van 23 platen naar naauwkeurige afteekeningen van even zoovele gewelfde schilderijen in de kerk te Naarden, uit den aanvang der XVI eeuw, zooals zij in ons vaderland weinig, daarbuiten volstrekt niet bekend zijn.

De platen zullen door den heer Hooiberg op steen worden gebragt, onder toezigt van den voorzitter der Leidsche afdeeling van de Hollandsche Maatschappij van fraaije kunsten en wetenschappen Dr L.J.F. Janssen, welke maatschappij alleen het belang der kunst en geen voordeel beoogende, de kosten zoo laagmogelijk heeft gesteld, en wel op f 7.50.

Zonder spoedige medewerking en blijken van belangstelling door intekening en bevordering derzelve zal deze vaderlandsche onderneming moeten opgegeven worden, tot groote ontmoediging van hen die zich tot het behouden van zulke gedenkstukken veel moeite getroosten.

Van menig kerkelijk of ander fonds of van meenig bijzonder persoon, vermeent men zulk eene geringe bijdrage tot zulk een doel te mogen verwachten.

De "geringe" bijdrage, f 7,50, maakt ogenblikkelijk duidelijk dat Janssen en Perk geen boek voor de gewone man wilden maken. Westbroek die 30 cent per dag met het omspitten van een heideveld verdiende had het zich zeker niet kunnen veroorloven. Ook een fabrieksarbeider, die wanneer er 's winters niet te veel dagen uit vielen door vorst, ongeveer f182,- per jaar kon verdienen⁵⁸⁹ of een onderwijzer die,

afhankelijk van de plaats waar hij werkte tussen de f200 en f220, per jaar verdiende,⁵⁹⁰ konden zich dit boek niet veroorloven. Dit was een boek voor de betere standen en dat is duidelijk aan de prospectus te zien.

OUDE EN NIEUWE BOEKHANDER VAN MARTINUS NIJHOFF TE 'S GRAVENHAGE

DE
GEWELF-SCHILDERIJEN
 DER
KERK TE NAARDEN,

uit den aanvang der XVIe eeuw.

UIT TE GEVEN NAMENS DE

HOLLANDSCHE MAATSCHAPPIJ VAN FRAAIJE KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

-----*-----

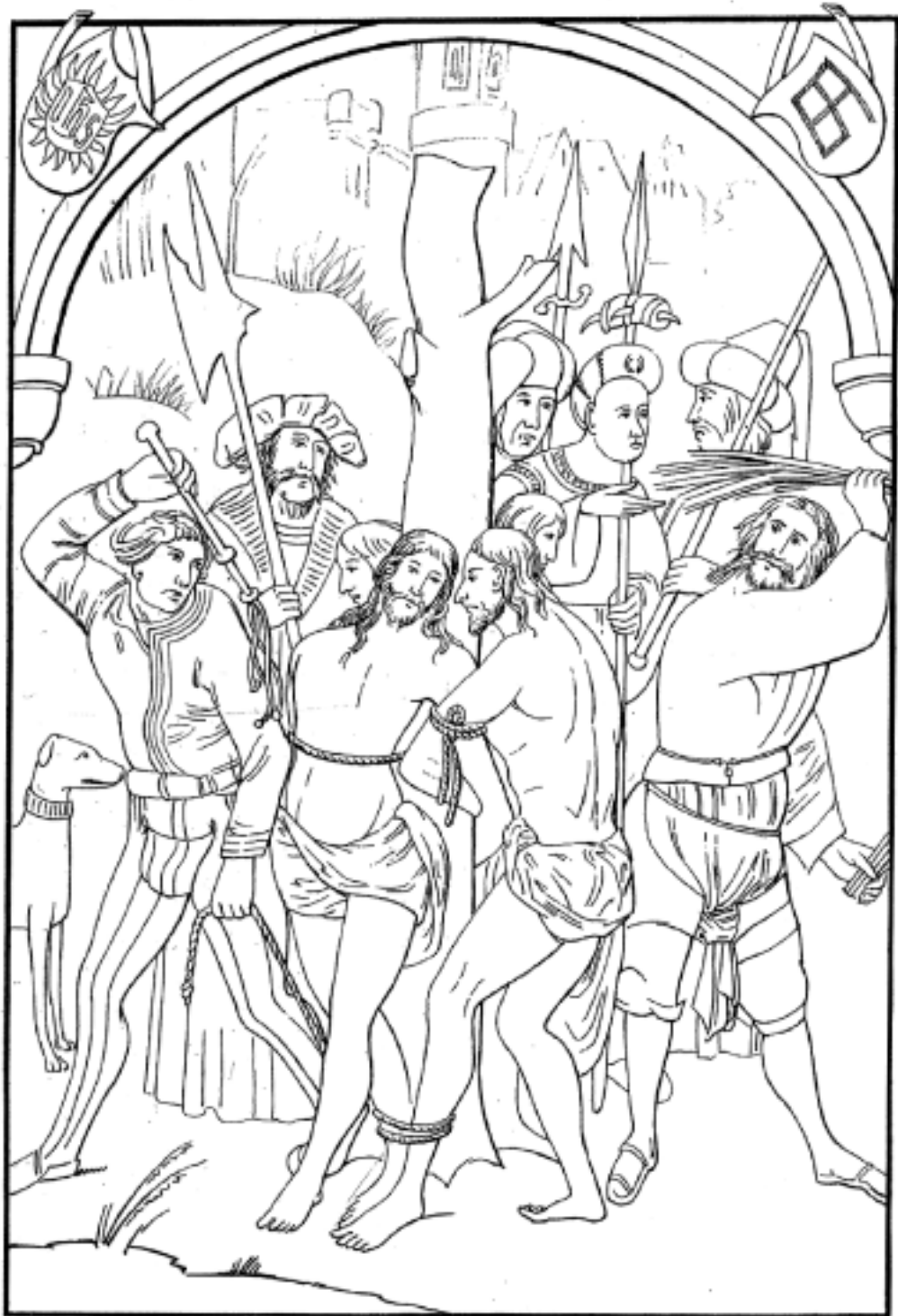
PROSPECTUS.

In de kerk te Naarden bevindt zich tegen het houten gewelf van het schip en het koor, eene aaneengeschakelde reeks van paneelen, met schilderijen uit den aanvang der XVIe eeuw, die in ons vaderland weinig, daar buiten volstrekt niet bekend zijn. De figuren zijn in kolossale grootte, met waterverw, in kleuren en breed geschilderd, en stellen in *drie en twintig* tafereelen bijbelsche geschiedenissen en enkele legendes der heiligen voor, terwijl de meesten vergezeld zijn van de wapenen der gilden of der bijzondere personen die ze geschonken of geschilderd hebben.

Nadat door enkele kunstvrienden het wenschelijke eener uitgave dier schilderijen, op verkleinde schaal, was uitgesproken, nam een jeugdig kunstschilder, de heer J.A. DE RIJK uit Hilversum, de taak op, ze allen zorgvuldig, met inachtneming van hun eigenaardigen stijl en onder weglating van alle latere, gebrekkige restauraties in omtrek te copieeren. Die teekeningen werden door de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen aangekocht, enkel met oogmerk om ze door eene uitgave voor kunstvrienden toegankelijk te maken, en zij droeg aan de Leidsche Afdeeling, waarvan het voorstel was uitgegaan, de uitvoering op. De ondergeteekende werd door deze met den last der uitgave vereerd, en daar men meende niet méér exemplaren te moeten afdrucken dan waaraan blijken mogt behoefte te bestaan, wenscht hij zich hiervan door intekening te vergewissen. De voornoemde Maatschappij heeft daarmede geen restitutie van kosten voor den aankoop, veel minder voordeel, maar enkel het belang der kunst en van hare vereerders op het oog; daarom kon de ondergeteekende den prijs zoo goedkoop mogelijk stellen, en heeft dien bepaald op f 7.50.

Het werk zal, ingevolge de *drie en twintig* tafereelen, uit XXIII Platen bestaan. De Platen worden, onder toezigt van den Voorzitter der Leidsche Afdeeling van voormelde Maatschappij, Dr. L.J.F. JANSSEN, Conservator bij het Museum van Oudheden, door den bekwamen lithograaf T. HOOIBERG op steen gebragt, geheel op de wijze als bijliggende Proefplaat. Daarbij is echter op te merken, dat verscheidene Platen grooter, sommige dubbel zoo groot zijn als deze Proefplaat, en dat er nog zal worden bijgevoegd eene afzonderlijke gekleurde Plaat, bevattende de wapenen van alle schilderijen te zamen, alsmede een korte tekst, tot opheldering, in het formaat van dit Prospectus.

De zeldzaamheid dezer schilderijen, hunne oudheid, eigenaardigheid en oogenschijnlijke overeenkomst in stijl met gewrochten van Leidsche en Haarlemsche meesters van dien tijd, en ook met die van ALBRECHT DURER, zullen, naar men vertouwt, bijzondere aanbeveling dezer uitgave overbodig maken bij allen, die de vroegere geschiedenis der vaderlandsche kunst uit de weinige nog overgeblevene monumenten zelve wenschen te beoefenen.

J.A. de Rijk, del.

T. Roethoy, imp. man.

En nu maar afwachten of de prospectus het gewenste resultaat heeft:

Leijden 2 April 1858

Geachte vriend!

Bij het nazien mijner Hilversumsche aanteekeningen vindt ik nog inliggende brief van Hoeufft dien ik als voor eigendom hier nevens met dank retourneer. Het zachtere weder zou nu wel geschikt zijn om den door U bedoelden heuvel te onderzoeken en ben ik bereid daarvoor een paar dagen aftezonderen, wanneer U b.v. den 13^{den} april ek. Te Hilversum mogt zijn? Voor dien tijd kan ik niet wel, later beter, doch op dien en den volgenden schickt het mij ook goed.

De prospectussen zullen nu wel in uwe handen zijn, ik hoop dat HH. Kerkvoogden te Naarden op eenige exemplaren willen inteekenen – zij zouden die ook niet nutteloos besteden kunnen aan sommige hooggeplaatste personen die zeker hunne kerk wel eens komen bezigtigen, en aan wie daardoor een verplichtend aandenken kan gegeven worden.

Met vrientsch. groeten en hoogachting

T.T.
L.J.F. Janssen⁵⁹²

Terwijl de heren wachten op inschrijvingen komt Janssen met een vraag naar een handschrift die later nog verstrekkende gevolgen voor Perk zal hebben:

Handschriften Hortensius⁵⁹³

Leijden, 16 Mei 1858.

Zeer geachte vriend!

Met hartelijke dankzegging voor uwe even spoedige als geheel voldoende inlichting haast ik mij U te melden, dat mijne nichten, nadat zij mij het verzoek om te Hilversum informatie in te winnen gedaan hadden en dit verzoek aan U overgemaakt was, vernomen hebben, dat aldaar de kinderziekte nog gevonden wordt, en ofschoon zij dus in elk ander geval volkomen genoegen zouden genomen hebben in de door U aangeduide apartementen en conditiën, houdt vrees hen thans daarvan terug. Ik kan en wil hierin natuurlijk niet interveniëren, om van alle verantwoordelijkheid weg te blijven, en moet U dus beleefdelijk verzoeken de onbekende dame, enkel op dien grond, te bedanken – zij zullen nu in Driebergen of Gelderland eens rondzien. Gelief ook mijn vriendelijken dank aan mejufvrr. Uwe dochters voor de genomen moeite te betuigen! In het leven van Hortensius, bij Buchelius vond ik dezer dagen het berigt, dat een HS. van Hortensius, zijnde eene beschrijving van 't beleg van Naarden, ten tijde van Buchelius in bezit was van den hr. van der Linden te Naarden. Die zaak is U zeker bekend, mogelijk is dat HS. elders (bij voorb. dus Mees) bekend en beschreven? Zoo niet, zult gij er zeker uwe aandacht wel op willen vestigen om het weder optesporen? Ik zit in de HS. van onzen beroemden H. Cannegieter nog steeds met goed gevolg te snuffelen, en vind er menig belangrijk opstel, en vooral merkwaardige brieven in, aan vaderl. en buitenl. geleerden, waarover mondeling naar ik hoop nader. Met herhaling van mijn dank voor de genomen moeite, en met vriendelijke groeten aan uwe familie, blijf ik mij aanbevelend noemen,

T.T.
L.J.F. Janssen.⁵⁹⁴

Hoewel Janssen en Perk elkaar vriend noemen is hen correspondentie meer die van twee geleerden dan van twee vrienden. Privé-aangelegenheden komen slechts zelden in hun brieven voor. Vooral Janssen schijnt daar nogal terughoudend in geweest te zijn en dat heeft tot gevolg dat we nu over de persoon Janssen nauwelijks meer weten als over b.v. Westbroek.

Het intekenen op de uitgave van de Naardense plafondschilderingen loopt ondertussen niet zoals Janssen en Perk verwacht hadden. Of het de prijs is of dat de gemiddelde kunstliefhebber de werken niet mooi genoeg vindt is onbekend, maar het aantal inschrijvingen wil niet echt goed op gang komen. De

Koning heeft weliswaar ingeschreven, maar het kerkbestuur van Naarden doet b.v. niet mee. De heren moeten op zoek naar andere wegen als ze hun project overeind willen houden:

Leijden 7 Oct. 1858.

Geachte vriend!

De zaak van de N. muur- of liever gewelfschilderijen mag gelijk door Dr. Gunning aanbevolen worden, - als voorzitter der Holl. Maatsch. alhier, en tevens met de uitvoering belast geweest zijnde, geef ik daartoe alle toestemming. Het was wel te wenschen dat de uitgaaf nog mogelijk gemaakt werd, maar er zijn slechts 34 intekenaren, en er dienen er wel eenmaal zoo veel te zijn! Op de jongste algem. vergadering dier Maatschappij is, met meerderheid van stemmen, mijn voorstel afgestemd, om voor rekening dier Maatschappij nog voor 20 ex. in te teekenen, - ik heb inmiddels op mij genomen om den hr. Nijhoff, die de uitgave wilde doen en den prospectus rond zond, aan te raden, met den hr. Weigel, te Leipzig, er over te handelen, en dien rijken boekhandelaar de toekenning ter uitgave aan te bieden, daar men toch in Nederland er niet van gediend belieft, en het ons niet onverschillig is, of zij uitkomen of niet. De hr. Nijhoff wilde hier aan gevolg geven. Mogt nu de hr. Weigel de aanbieding accepteren, dan zou de aanbeveling van Dr. G. misschien te laat komen, - ten ware zij zoo gunstig werkte, dat men wederom trachten kon van Weigel af te komen.

Met den hr. Ewijk ben ik in geen commissie geweest, en zou dezen bezwaarlijk over de onderneming kunnen onderhouden. Ik kan niet ontkennen dat deze zaak, waarvoor ik reeds veel tijd en moeite ten offer bragt, mij zeer te leur gesteld heeft, en ik haar niet begonnen hebben zou, zoo U mij niet te kennen gegeven had niet te twijfelen of de kerk van Naarden en de omstreek zouden een tal van 20 à 25 ex. nemen. Het is echter verre, dat dit U ten verwijte zou gelden, - want gij zelf zijt teleurgesteld, en hebt U alleen ten aanzien van den warmtegraad der belangstelling te uwent vergist! Kon mijne overkomst naar Naarden nog iets uitwerken – ik had er nog een reis voor over, maar mijne poging bij den pres. kerkvoogd is geheel mislukt, en eene tweede zou niet baten. Aangenaam was het mij, weder iets schriftelijks van U te vernemen, de boodschap aan den hr. Bodel zal ik spoedig doen – of liever (om de zaak te bespoedigen) ik zal mijn exemplaar van v. Wijn huiz. leven⁵⁹⁵ hier maar voor U te leen bijvoegen, met verzoek het mij over 4 weken terug te willen zenden.

Hoe gevoelig voor de vereerende benoeming als Voorz. van Letterkunde, had ik zeer gewenst daarvan versoond te blijven, - mijne voorzorgen hebben mij echter niet gebaat, en ik voel mij verplicht, althans dit jaar, die taak nogmaals op mij te nemen. Ik behoef U wel niet te zeggen dat het mij, bij de vele en zeer verschillendsoortige werkzaamheden mij opgedragen, nog al bezwaarlijk valt, - doch voor noodzakelijkheid, gelijk ze hier bestond, moet ik wijken.

Uw opstel over Oud-Naarden zie ik met belangstelling te gemoet en wensch er U den meesten voorspoed op toe!

Met vriendsch. groeten ook aan uwe echtgenoot en kinderen, blijf ik met hoogachting mij noemen,

T.T.

L.J.F. Janssen

P.S. Bij gelegenheid verzoeken mijn complimenten aan den mij persoonlijk onbekende Dr. Gunning.⁵⁹⁶

Noch de goede woorden van Dr. Gunning noch de aanbeveling aan de rijke boekverkoper Weigel schijnen enig succes gehad te hebben en de zo gewenste uitgave blijft in de lucht hangen:

Leijden 17 Dec. 1858.

Geachte vriend!

Om uwe geerde van den 14 jl. met juistheid te beantwoorden heb ik heden persoonlijk den hr. Nijhoff te 's Hage opgezocht, en van hem vernomen, dat hij de beantwoording uwer vraag steeds had uitgesteld omdat hij toch geen zeker antwoord geven kon. Ook nu is nog geen zekerheid dat het werk voortgang zal hebben, vreest hij, want er zijn, in weerwil der door UE aangewende

pogingen, nog slechts 45 intekenaren, terwijl er p.m. 80 behoren te wezen! Inmiddels is de zaak niet urgent, en willen we blijven hopen dat er nog eenigen bijkomen. De kunstenaars hebben er geen lust in, omdat hun het werk, als kunstwerk niet fraai genoeg is, en zij niet geloven dat de teekeningen getrouw genoeg den stijl uit dien tijd reprecenteren, - zoo hoorde ik te Amsterdam van den hr. Six.

Ik dank U voor uwe belangstelling, de zaak waarop gij doelt kan niet wel schriftelijk behandeld worden, en bepraten we wel eens bij gelegenheid. Zoodra zich eene goede gelegenheid voordoet, verlaat ik Leijden, en zal trachten te vergeten hoe ik behandeld werd. Met deelneming vernam ik de tijding van de ongesteldheid van uwen zoon den notaris en hoop van harte dat hij spoedig betere, gelief hem en alle uwe huisgenooten van mij te groeten, als ook bij gelegenheid Prof. Peerlkamp, en zeg hem dat ik er zeer gevoelig over ben dat die waardige Nestor onzer klasieke geleerdheid mijner gedacht heeft.

Met hoogachting en vriendschappelijke gevoelens,

T.T.
L.J.F. Janssen.⁵⁹⁷

En zo verloopt het plan om de Naardense plafondschilderingen uit te geven. De bij de prospectus gesloten plaat had de welvarende kunstliefhebbers niet kunnen overtuigen.

De zaak waarover niet geschreven kon worden is intrigerend. Vermoedelijk doelt Janssen hier op een zoveelste ruzie met Leemans en begon zijn functie bij het museum hem steeds zwaarder te vallen. Het lukte hem niet om op korte termijn een andere functie te vinden en bleef noodgedwongen waar hij was. Pas in 1869, enige maanden voor zijn dood, vond hij een andere baan en werd hij directeur van 's Rijks Penningenkabinet.

Congrès International Copenhagen 1869

Dit was het vierde Congrès International d'Antropologie et d'Archéologie Préhistoriques dat gehouden werd. In 1866 was men voor het eerst samen gekomen in Neuchâtel, in 1867 was het Parijs, in 1868 in Londen en Norwich en in 1869 was Kopenhagen aan de beurt. Het congres werd gehouden van 27 augustus tot 5 september. Er waren 340 deelnemers uit 17 verschillende landen. Bij de oorlog die Pruisen en Oostenrijk in 1864 tegen Denemarken gevoerd hadden had dit laatste land een aanzienlijk deel van zijn grondgebied verloren en daarmee ook twee van de belangrijkste archeologische verzamelingen, Kiel en Flensburg. Dat dit vijf jaar later nog steeds een zeer gevoelig punt was voor de Denen valt o.a. te zien aan de taalkeuze voor dit congres, Frans. De Duitsers hadden liever dat er voor Duits gekozen werd. Bij navraag stelden ze vast dat er maar vijf of zes aanwezigen waren die geen Duits verstonden terwijl er meer dan honderd waren die geen Frans verstonden. De Denen hielden het echter op Frans al was het alleen maar omdat ze hoopten dat de Fransen nog eens aan zouden pakken.⁵⁹⁸ Aan de bezoekers van dit congres kunnen we zien dat de archeologie noch maar net bezig was om zich te professionaliseren. In de congresbundel vinden we in de lijst van deelnemers bekende namen als b.v. Worsaae, Lisch, Virchow, Schaaffhausen, Lartet, Bruzelius, Hildebrand, Montelius, Nilsson, etc en volslagen vergeten namen als die van Van Breugel Douglas en Oberst a. D. Tscherning. De eerste groep, de professionals, was bezig vaste, wetenschappelijke, grond onder de voeten te krijgen en discussieerde over b.v. de onderverdeling van de steentijd of de invloed van de evolutietheorie op de archeologie.

Sinds 1859 liep er een discussie tussen Steenstrup en Worsaae over de ouderdom van de Kjøkkenmøddinger. Steenstrup ging ervan uit dat ze uit de zelfde periode stamden als de hunebedden. Hij was op grond van de vondsten op deze stelling gekomen:

Les objets polis sont rares, mais on *en trouve*.⁵⁹⁹

Wanneer de hunebedden en de Kjøkkenmøddinger de zelfde voorwerpen bevatten is er maar een conclusie mogelijk:

... les dolmens et les chambres de géants et les autres constructions en grande pierre sont contemporains des kjøkkenmøddings ...⁶⁰⁰

Aangezien Steenstrup het ontstaan van de Kjøkkenmøddinger niet in zijn overweging betrekt moeten we er van uit gaan dat hij geen rekening hield met een ontwikkeling in de tijd. De gepolijste stenen voorwerpen waren in het bovenste gedeelte van sommige Kjøkkenmøddinger gevonden, maar Steenstrup verklaarde ze karakteristiek voor het totaal van alle Kjøkkenmøddinger. Het ging hier om een stabiele cultuur zonder veranderingen in de tijd. Worsaae was dit niet met hem eens:

Il est vrai qu'on a recueilli quelquefois dans les kjøkkenmøddings des objets qui paraissent analogues à ceux des dolmens, notamment des objets polis, mais d'un autre côté il ne faut pas oublier, que tous les *amas de coquilles* ne sont pas contemporains entre eux. Ils doivent appartenir à une période de longue durée: il se peut que quelques-uns datent d'une période de transition entre les deux époques. Quoiqu'il en soit, il faut éloigner toute pensée d'une limite bien tranchée entre les deux époques. Ainsi s'explique la présence *exceptionnelle* de quelques pièces polies dans un petit nombre de ces entassements; mais il y a des amas considérables, où l'on n'a *jamais trouvé un seul objet en silex poli*.⁶⁰¹

In *The Origin of Species* van 1859 had Darwin de volgende conclusie gepubliceerd:

Whatever the cause may be of each slight difference between the offspring and their parents ... we have reason to believe that it is the steady accumulation of beneficial differences which has given rise to all the more important modifications of structure in relation to the habits of each species.⁶⁰²

Was deze vorm van evolutie alleen geschikt om de verandering in biologische organismen te verklaren, of gold hij ook voor de ontwikkeling van cultuur producten. Uit het feit dat Worsaae hier de nadruk legt op de lange periode die nodig is geweest om de Kjøkkenmøddinger op te bouwen kunnen we zien dat hij er van overtuigd was dat cultuur voorwerpen, net als planten en dieren, zich in de loop van de tijd ontwikkelden, van primitief naar modern. De ruwe stenen voorwerpen uit de Kjøkkenmøddinger waren de voorvaderen van de gepolijste uit de Hunebedden. Er was voor Worsaae maar een conclusie mogelijk:

... les amas de coquilles et les dolmens n'appartiennent pas à la même période.⁶⁰³

De gepolijste stenen werktuigen hadden zich in de loop van de tijd uit de ruwe ontwikkeld. De vormen toonden het voortschrijden van de tijd en konden daardoor als vaste punten op een tijdschaal gezien worden.

Steenstrup is dit niet met Worsaae eens. Hij ziet geen duidelijke ontwikkeling tussen de objecten uit de Kjøkkenmøddinger en uit de Hunebedden. In wezen zijn die gelijk, alleen oppervlakkig verschillen ze van elkaar:

L'absence ou la rareté des outils polis ne prouve pas que les habitants n'en possédassent point. Il faut remarquer à cet égard qu'on a trouvé dans les *kjøkkenmøddings* des milliers d'éclats de silex, et parmi eux il y a une quantité qui ne sont dépassés ni en longueur ni en élégance par les silex les plus somptueux des dolmens ou des tombeaux de l'âge de pierre.⁶⁰⁴

De verschillen in vorm geven geen ontwikkeling aan en er is dus geen enkele reden om er vanuit te gaan dat de ene vorm ouder is dan de andere.

Alexandre Bertrand, de directeur van het museum van St. Germain-en-Laye, zoekt een middenweg tussen Worsaae en Steenstrup. De evolutionaire ontwikkeling van cultuur voorwerpen valt niet te ontkennen. De ontwikkeling verloopt van primitief, ruw, naar minder primitief, glad. Deze ontwikkeling verloopt echter niet overal even snel. Oudere en nieuwere vormen kunnen naast elkaar bestaan en op het ene punt zal op een bepaald moment de ontwikkeling verder zijn dan op een ander punt. Er zijn voorlopers en achterblijvers:

Chaque progrès de la civilisation n'exige pas un changement dans la race, mais représente seulement un développement progressif et l'on ne doit pas s'étonner de voir dans un même pays, a côté de celles des dolmens, des populations très grossière, comme celles des kjøkkenmøddings.⁶⁰⁵

Het verschil in vorm geeft dus wel een verschil in ontwikkeling aan, maar niet een verschil in tijd. De mensen die de hunebedden bouwden waren verder ontwikkeld dan zij die de Kjøkkenmøddinger vervaardigden, maar ze leefden daardoor niet per definitie later. Deze ontwikkeling kon niet als relatieve chronologie gebruikt worden.

Dit was uiteraard niet het laatste woord in deze discussie. Om er voor te zorgen dat iedereen de feiten kent, voordat hij voor zichzelf een conclusie trekt, nodigt Steenstrup, aan het eind van de discussie, iedereen uit om met hem naar het Museum te gaan om daar ter plaatse de vondsten te bekijken.

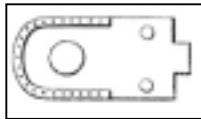
Naast de professionals waren er op dit congres ook een groot aantal amateurs aanwezig. Deze traden als gelijken op gedurende dit congres, maar zijn met terugwerkende kracht direct te herkennen aan de, in onze ogen, wonderlijke opmerkingen die ze maakten. Of ze gedurende dit congres door de professionals als serieuze collega's gezien werden is niet geheel duidelijk. Het feit dat er na hun lezingen over het algemeen geen verslag van een discussie opgenomen is hoeft niet te betekenen dat die niet gevoerd is. Mocht die echter wel gevoerd zijn, dan is het duidelijk dat de makers van de congres bundel die niet interessant genoeg vonden om op te nemen.

Er waren op dit congres drie Nederlanders aanwezig, een van hen was Robert Baron van Breugel Douglas (1791-1873). Wanneer we ervan uit gaan dat deze man de waarheid sprak en zich niet op de meest grove wijze met andermans veren uitdoste, moet Westbroek in 1853 nog een slachtoffer gemaakt hebben.⁶⁰⁶ In dat geval moet hij nog een tweede heer van een belangrijke vondsten voorzien hebben zonder dat Janssen en Perk daar lucht van gekregen hebben. Dit is extra opmerkelijk, omdat Van Breugel Douglas een buurman van Eyck was.⁶⁰⁷ Dit verhaal is uiterst mysterieus en moeilijk in de bekende feiten in te passen. Van Breugel Douglas begon zijn lezing met uit te leggen dat de Friezen en de Denen tot het zelfde ras behoren. Vervolgens meldde hij dat het Gooi van oudsher tot het koninkrijk der Friezen behoort heeft⁶⁰⁸ en zo had hij een directe verbinding met Denemarken voor zijn opmerkelijke vondst:

Dans le voisinage immédiat de ma campagne, située près de la ville et dans la Province d'Utrecht qui fraisaient anciennement partie du royaume de Frise, se trouvent les bruyères du Gooiland. En les bêchant, pour cultiver du bois près de la limite qui sépare ma commune de celle de Hilversum, on a trouvé dans celle-ci des constructions en pierres, qui, déblayées, ont été reconnues pour des foyers placés à petites distances l'un de l'autre, comme dans un campement. Une vingtaine d'entre eux avaient été détruits avant que cette fouille eût attiré mon attention; dix-sept ont été fouillés sous surveillance pendant mon absence. Le dernier a été déblayé en 1853 sous mes yeux. Il se trouvait très-peu au-dessous de la surface du sol, et placé dans un trou semi-circulaire d'un côté de l'autre, creusé dans le sol. Le foyer était construit, dans la partie semi-circulaire du trou, en morceaux de granit superposés, de grandeur différente. Au milieu se trouvait une pierre ronde aplatie, sur laquelle des restes de cendres et de bois brûlé indiquaient qu'on avait fait du feu. Pour m'assurer que ces foyers n'avaient pas été établis au-dessus du sol et puis recouverts, mais qu'il avaient été creusés dans le sol vierge et comblés plus tard, j'ai de mes propres mains déblayé les parois du trou, qui existait dans un sol vierge de tous ses côtés. Par cette opération, j'ai pu constater l'existence d'un marchepied en face du foyer, creusé dans le sol vierge, pouvant aussi servir de siège pour se mettre devant le feu. Des deux côtés de ce siège devant les murs formant le foyer, se voyait une pierre ronde aplatie servant de couvercle d'un trou dans lequel se trouvaient déposés des instruments tels que haches, coins, ciseaux, couteaux, points de flèche ou de lance, pour la plupart en pierre, peu en silex, et aussi des boules de granit de la grosseur d'une petite pomme, propres à être jetées à l'aide de une fronde. On trouva ces objets rangés symétriquement sur et entre des cendres mêlées d'os brûlés. Ceci peut faire supposer que c'était là-dessous qu'on plaçait avec leur engins de guerre les restes de chefs de famille morts, ce qui était un mode de conservation et de consécration dont le Musée offre plusieurs exemples. Encore actuellement quelques peuples barbares enterrent leurs morts dans leurs huttes.

L'absence d'objets en bronze et en fer, comme de toute poterie, dans cette cuisine préhistorique, laisse croire à la haute antiquité de ces dépôts; d'autant plus qu'aucun objet ne peut être rapporté à l'âge de la pierre polie. On ne trouva dans ces foyers déblayés sous surveillance qu'un objet en os, une pointe de flèche, ce qui indique qu'ils datent de la fin de l'âge des os, ou de la première époque de l'âge de pierre.

Le tracé du plan rendra la description plus claire.

La relation de cette fouille peut contribuer à la connaissance de la manière de vivre de nos ancêtres préhistoriques. On n'a qu'à se figurer ce foyer couvert d'une tente de peaux comme celle des Groenlandais, ou de tout autre abri; et vous pourrez vous figurer ces habitations. La trouvaille peut en même temps servir d'exemple pour recommander de fouiller ou de gaire fouiller avec prudence, quand on a le bonheur de trouver des amas de pierres portant trace de constructions, puisqu'ils peuvent recéler des objets intéressants dont l'importance disparaît par le déplacement.⁶⁰⁹

Opvallend bij deze beschrijving is de totale afwezigheid van de naam van Janssen. Wist Van Breugel Douglas niet dat deze al uitgebreid over dit onderwerp gepubliceerd had? Opvallend is ook dat Van Breugel Douglas, net als Janssen, meldt dat er, voor hij op de hoogte gesteld werd, al twintig haardsteden opgegraven waren. Verder meldt hij dat "dix-sept ont été fouillés sous surveillance pendant mon absence". Aangezien dit aantal overeenkomt met het aantal dat Janssen noemt zouden we er van uit kunnen gaan dat deze en Perk bedoeld worden met het onder toezicht. Er zit hier echter een probleem in Van Breugels datering. Janssen bereikte het totaal van 17 haarden pas in april 1854 terwijl Van Breugel Douglas meldt dat "le dernier a été déblayé en 1853 sous mes yeux". We moeten ons hier dus afvragen waar Van Breugel Douglas zijn feiten vandaan had. Had Westbroek hem, buiten medeweten van Perk en Janssen, eind 1853 ook een haardstede verkocht en wist Van Breugel Douglas niet dat er ook in 1854 nog haardsteden gevonden waren? Afgezien van de vraag hoe hij in dat geval aan het getal 17 kwam is het moeilijk voorstelbaar dat Perk in een dergelijk geval niet op z'n minst een gerucht van deze verkoop opgevangen zou hebben. Maartensdijk was een klein dorp en er werd ongetwijfeld flink geroddeld over Westbroeks extra inkomsten. Opvallend is vervolgens dat Van Breugel Douglas beschrijving van de constructie nogal sterk afwijkt van die van Janssen en niet te herkennen is in de tekeningen die De Rijk gemaakt heeft.

Het schijnt dat het congres niet onder de indruk was van Van Breugel Douglas' lezing. Het in 1875 gepubliceerde verslag geeft niet meer dan de tekst en niets van enige discussie. Dit is jammer omdat het interessant zou zijn om te weten of Worsaae en Lisch, die beiden oorspronkelijk door Janssen op de hoogte waren gesteld, begrepen hadden dat het hier om dezelfde vondst ging.

Niet als veel andere amateurs volgde Van Breugel Douglas, niet gehinderd door overmatige kennis, vrolijk zijn eigen ideeën. Dit wil overigens niet zeggen dat hij geheel los stond van de grote discussie van dat moment. Aan het eind van zijn toespraak kwam hij met een bijdrage aan de theorievorming. In het boven geciteerde gedeelte van zijn lezing had hij er al een aanduiding van gegeven, l'âge des os:

... je pense que les objets en os, en corne ou en arêtes doivent former la première précédé celui de la pierre. Voici mes motifs: pour se servir d'une pierre, spécialement d'un silex, comme instrument ou outil, il faut non seulement la façonner, mais aussi la rendre propre à l'usage qu'on en veut faire; opération très-difficile, sinon impossible sans instruments quelconques. Mais pour se servir d'un os, d'une corne, d'une arête, comme instrument, l'homme primitif n'a eu qu'à choisir parmi les ossements d'animaux ou d'hommes de différentes formes et grandeurs, qu'il trouva autour de lui; une opération suffit pour les rendre tranchants, aigus ou pointus afin d'en faire des haches, coins, ciseaux, pointes de lance ou de flèche etc. ... un simple aigusement sur des perres brutes est beaucoup plus facile et simple.

Je prends la liberté de soumettre cette idée à une délibération ultérieure des archéologues réunis au Congrès.⁶¹⁰

Aangezien de eventuele hier opvolgende discussie niet in de bundel opgenomen is kunnen we niet zien of er direct op deze theorie gereageerd werd. De volgende dag kwam Cazalis de Fondouce uit Montpellier echter met een observatie die geheel in tegenspraak was met wat Van Breugel Douglas voorspeld had:

Quant à l'industrie des cavernes on observe qu'elle se divise en deux grandes phases que l'on peut appeler le *règne des instruments en silex* et le *règne des instruments en os*. Dans la première les instruments en os ou bois de cervidés font presque défaut et ne présentent qu'un travail fort élémentaire. Toute l'habileté industrielle des hommes se portait sur la taille du silex.

Dans la seconde phase, les instruments en silex sont encore en majorité, c'est vrai, mais les instruments en os ou bois de cervidés sont relativement fort nombreux, et surtout offrent un fini tout particulier.⁶¹¹

Hierna komt Cazalis de Fondouce met een verdere verdeling in 1. Époque du Mostiers, 2. Époque de Solutré, 3. Époque d'Aurignac en 4. Époque de la Madeleine. Dit lijdt tot de volgende verdeling:

I. Règne des instruments de silex.

1re Époque des cavernes ou époque du Moustiers, développement de l'industrie du silex..

2e Époque ou époque de Solutré, perfectionnement des instruments de silex.

II. Règne des instruments d'os.

3e Époque ou époque d'Aurignac, développement de l'industrie de l'os.

4e Époque des cavernes ou époque de la Madeleine, perfectionnement des instruments d'os et surtout grand essort artistique.⁶¹²

Het werk van Cazalis de Fondouce had geen invloed op het denken van Van Breugel Douglas. Op 17 januari 1870 stuurde hij een brief aan het Congres om zijn idee nogmaals kracht bij te zetten:

Est-ce qu'il ne faut pas supposer, écrivent en terminant MM. Van Breugel-Douglas et Eckhof, que l'homme s'est servi de l'os avant de se servir de la pierre, ou en d'autres mots, *qu'un âge de l'os a précédé celui de la pierre?*⁶¹³

Door het geharrewar over de te voeren taal zou men licht het idee krijgen dat (politieke) spanningen dit congres overschaduwden, maar dat was niet het geval. Als onderdeel van dit congres bezochten een groot aantal deelnemers Sølager om daar een Kjøkkenmødding te bekijken:

On pouvait, en passant par la tranchée, se faire facilement une idée des plus exactes de la nature de ces amas, en regardant les parois qui se trouvaient des deux côtés; mais les membres du Congrès étaient trop avides d'examiner, de leur propres mains, l'intérieur d'un *kjøkkenmødding* pour consentir longtemps à laisser intacts ces parois: après peu d'instantes la tranchée, encombrée d'archéologues, s'écroulait peu à peu sous leurs coups dans presque toute son étendue. Ces fouilles ne restèrent pas sans fruit; chacun put emporter une ample moisson, non seulement de coquilles, mais aussie de silex, d'ossements d'oiseaux, d'arrêtes de poissons et d'os de mammifères. Après un séjour de presque deux heures en cet endroit les membres du Congrès retournèrent à Lynaes pour se rembarquer. On trouva, près du port, étalée tout une série de vases à ablutions, devenus bien nécessaires. Sur le pont du bateau le diner attendait les travailleurs ...⁶¹⁴

Wat er ook voor politieke ondertonen aan dit congres verbonden waren, ze lieten, in ieder geval bij Virchow, geen blijvende herinnering achter zoals we kunnen zien uit diens *Nachruf für J.J.A. Worsaae* uit 1885:

Mit dem Kongress von 1869, dem er [Worsaae] präsierte, traten die internationale prähistorischen Kongresse in jene Kurze aber für alle Zeit unvergessliche Glanzperiode, in der sie anziehend und bewegend auf alle Nachbargebiete menschlicher Forschung wirkten.⁶¹⁵

Archeologen uit heel Europa kwamen via dit soort congressen met elkaar in contact, wisselden daar hun gegevens uit en bediscussieerden er hun conclusies. Meer nog dan publicaties waren het deze congressen die ervoor zorgden dat de oudheidkunde zich ontwikkelde van liefhebberij tot professionele wetenschap. In Nederland schijnt het belang van deze congressen onopgemerkt gebleven te zijn. Leemanns en Pleyte bezochten niet alleen dit congres niet, ook bij de volgenden lieten zij verstek gaan. Aan het geld kan dit niet in eerste instantie gelegen hebben want in 1843 was Leemanns wel in staat geweest om de vergadering van het Koninklijk Genootschap voor Noordsche Oudheden in Kopenhagen⁶¹⁶ te bezoeken. Vermoedelijk is deze bijeenkomst hem niet bevallen en heeft hij daarna afgezien van verdere bezoeken aan soortgelijke samenkomsten. In 1869 bezocht hij echter wel het congres der Amerikanisten te Madrid.⁶¹⁷

Nieuwe haardsteden?

Het is, zoals we gezien hebben, mogelijk dat Westbroek in 1853 naast aan Eyck en Janssen ook nog vondsten aan Van Breugel Douglas verkocht heeft. Of er, nadat hij de heide van de heer Hengst omgespit had een absoluut einde aan zijn archeologisch werk gekomen is, ofdat hij ook later nog incidentele vondsten gedaan heeft is onduidelijk.

Tussen 1860 en 1866 stuurde Eyck een aantal stenen voorwerpen naar het museum in Leiden die van nieuwe vondsten afkomstig kunnen zijn. Volgens een mededeling in de kladinventaris van het RMO zou Eyck op 7-11-1860 een brief aan Janssen geschreven hebben met de mededeling dat deze vondsten op zijn grond gedaan zouden zijn. Deze brief is helaas niet teruggevonden zodat we het alleen met de informatie uit de inventaris moeten doen:

MD, November 1860: een 'Bal of kogel, van tufsteen, uit de groeve van Niedermenning', diam. 6,5-8,5. Volgens een brief van Eyck aan Janssen (7.11.1860) is hij 'bij een boerenhofstede opgegraven, terwijl er vroeger, bij een andere boerenhofstede, "uit een voormalige sloot" twee soortgelijke, doch kleinere opgegraven waren, die thans in de verzameling van het [PUG]⁶¹⁸ berusten.'

M.D. 1-7 'Ballen van graniet en kwarts, grootendeels natuurlijke rolstenen en slechts weinig bewerkt', diam 7-8 cm, als Janssen 1856, pl. II, 23 en Viii, 14 en 15a;

M.D. 4 'Hamervormige kwartssteen, weinig of niet bewerkt, maar door het vuur aangetast, vorm p.m. als [Janssen1856, pl. II, 4]', 7 cm l., 6 cm br.;

M.D. 5 'Wig of bijl van kiezelschiefer, slechts aan de onder- of platte zijde bewerkt, vorm p.m. [schetsje]', 10cm l., 5,5 cm br.;

M.D. 6 'Wig van zandsteen, zeer ruw bewerkt, vorm p.m. [schetsje]', 12 cm l.;

M.D. 7 'Wig van zandsteen, zeer ruw bewerkt, vorm p.m. als pl. II, 4', 8,5 cm lang.⁶¹⁹

Wanneer we op deze korte vermelding afgaan zouden er dus op twee nieuwe locaties vondsten gedaan zijn aangezien er bij de oorspronkelijke locatie geen boerenhofstede stond.

Vervolgens werd er in augustus 1864 opnieuw wat door Eyck aan het museum gestuurd:

M.D. 8, Augustus 1864: 'Bal van tufsteen uit de groeve van Niedermenning, aan twee tegenover staande zijden een weinig plat', 4-5 cm diam. Volgens mondelinge mededeeling van Mr. Eyck voornoemd aan Dr. Janssen, was deze bal gevonden in eene "gracht". Vergelijk de aanteekening bij Nov. 1860, MD.⁶²⁰

Dit voorwerp zou dus uit een van de bovengenoemde locaties moeten stammen en omdat hier sprake is van een gracht kunnen we vermoeden dat het de locatie was waarvan de rest van de objecten aan het PUG gegeven waren.

In juni 1866 geeft Eyck opnieuw twee voorwerpen aan het museum in:

M.D. 9 'Bal van tufsteen, uit de groeve van Niedermennig' diam. 4 cm.

M.D. 10 'Bal als voren' diam. 3 cm.⁶²¹

Het is mogelijk dat Janssen zich ditkeer persoonlijk op de hoogte is gaan stellen want op 29 april 1866 schrijft hij aan Perk dat hij zijn oude vriend Eyck gaat bezoeken, helaas geeft deze brief, die ik verderop in z'n geheel zal geven, geen informatie over waarom Janssen Eyck een bezoek brengt en dit hoeft dan ook absoluut niet te betekenen dat Westbroek op dit moment weer actief geworden was.

Wat er ook precies in deze periode gebeurde, Janssen schijnt er geen reden in gevonden te hebben om erover te schrijven en dat duidt er in ieder geval op dat hij niet het gevoel had dat deze vondsten iets bijdroegen aan wat hij al gepubliceerd had. Om zijn Hilversumse vondsten als meer dan locale varianten te kunnen duiden had hij verderafgelegen parallellen nodig. En dat is dan ook precies waar hij gedurende zijn museumreis van 1859 naar opzoek gaat.

Er bestaat een uiterst vage verwijzing dat het bij deze door Eyck aan het museum gevonden voorwerpen zou kunnen gaan om vondsten van een andere lokatie. Bij de beschrijving van zijn

wandelingen in de omgeving van Maartensdijk gaf Craandijk in 1888 een voetnoot die naar nieuwe vondsten uit Maartensdijk schijnt te verwijzen:

Bij Maartensdijk vond men enkele voorwerpen van weinig beteekenis, een paar vuurstenen [sic] gereedschappen en ballen van graniet, gelijk ook de Hilversumsche haardsteden er velen opleverden. Veel kon er ook niet verwacht worden, daar die landstreek als veen en moeras, zeker niet vroeg bewoonbaar was.⁶²²

Eyckenstein ca. 1860.
(waarschijnlijk door een
vrouw uit de familie Eyck
geschilderd.)

In 1918 bezocht Holwerda de omgeving waarin de haardsteden opgegraven waren en overwoog om er opnieuw aan het werk te gaan. Of bij deze overweging de vondsten uit 1853, die duidelijk schenen te maken dat deze haarden over een groter oppervlak verspreid lagen dan het door Janssen onderzochte areaal, een rol speelden is onbekend.⁶²³

Pieter Harting (1812-1885)

Pieter Harting
(1812-1885)

In zijn vroege jeugd werd Harting⁶²⁴ door zijn vader voorbestemd voor een carrière in de handel. Nadat zijn vader was overleden verhuisde zijn moeder van Rotterdam naar Utrecht. Daar bleek haar dat haar zoon een goed verstand had en besloot zij dat hij verder opgeleid zou kunnen worden. Op 15-jarige leeftijd werd hij ingeschreven op de Utrechtse Hoogeschool waar hij zich in eerste instantie toelegde op wis- en natuurkunde. Vooral het gebruik van de microscoop boeide hem. Aangezien er voor iemand die zich in deze kennis interesseerde geen beroep bestond en Harting geen eigen vermogen had, studeerde hij in 1835 af als doctor in de geneeskunde. Hij begon een praktijk in Oudewater waar hij naast de zorg voor zijn patiënten voldoende tijd had om zich verder aan het gebruik van de microscoop te wijden:

In de geneeskundige praktijk vond zijn geest, die op de natuurkundige wetenschappen gericht was, geen voldoening ... Men bedenke dat eerst omstreeks deze tijd de fysieke onderzoekings methode zich begon te ontwikkelen, waardoor de diagnose zooveel zekerder is geworden en dus ook vaster grondslag verkregen wordt om goed onderscheiden ziekten te genezen.⁶²⁵

Opgrond van een aantal artikelen over microscopie, die hij in deze periode schreef, werd hij in 1841 benoemd tot hoogleraar aan het Atheneum te Franeker. Hij doceerde hier plant- en scheikunde. Na de opheffing van dit Atheneum, in 1843, werd hij buitengewoon hoogleraar in de plantenfysiologie in Utrecht.

Toen hij in 1846 gewoon hoogleraar werd kwam daar ook de microscopie bij. Harting had een ruime interesse en liet zich niet vangen binnen het kader van zijn leeropdracht. Hij publiceerde over een zeer groot aantal verschillende onderwerpen⁶²⁶ en was betrokken bij onderzoeken die ver buiten zijn eigenlijke terrein lagen:

Met Staring was hij werkzaam aan de geologische kaart van Nederland. Zijne vergelijking van de diepten waarop hij in de verschillende putten zout en zoetwatervermenging aantrof, de wijze volgens welke hij uit de overblijfselen van dieren hun aard afleidde voerden hem tot besluiten over de richting (het vallen) der verschillende lagen van den bodem onder de oppervlakte en tot de waarschijnlijkheid eener daling of schommeling van den bodem.⁶²⁷

Hij was een van de prominente leden van het PUG en moet op die manier met Janssen in aanraking gekomen zijn. Professioneel hadden deze twee in 1860 contact toen Harting zich bezighield met menselijke beenderen die op de Wageningseberg opgegraven waren.⁶²⁸

In 1864 opende Harting de jaarlijkse ledenvergadering van het PUG. Aangezien er geen specifieke punten op de agenda stonden die behandeld moesten worden trakteerde hij de aanwezigen op een uitgebreide lezing. Janssen was dit jaar niet bij deze vergadering aanwezig, maar als lid van het PUG zal hij zeker het verslag gelezen hebben. Helaas is zijn reactie hier op niet bekend en dat is jammer omdat Harting hier duidelijk het een en ander over Janssens vak vertelde. Hij begon zijn lezing, nadat hij de huishoudelijke mededelingen gedaan had, met uit te leggen waarom hij, als niet oudheidkundige, gerechtigd was om iets over een archeologisch onderwerp te zeggen en waarom dat voor alle leden interessant zou zijn:

... [wij] mogen ... nimmer vergeten dat de wetenschap zelve een enkel groot gebouw is, aan welks voltooiing wij allen gezamenlijk arbeiden, elk naar de mate zijner krachten, en het is daarom nuttig van tijd tot tijd opzettelijk de aandacht te bepalen op zulke onderwerpen, waar geschied- en letterkunde en de beoefenaars der natuurwetenschappen elkander ontmoeten, niet op een onzijdig gebied, maar op eenen grond, die hun gemeenschappelijk eigendom is en die slechts door hunne vereenigde pogingen kon ontgonnen worden. Zulk een onderwerp is de *Oorsprong der volken*.⁶²⁹

Volgens Harting was de zoektocht naar het prehistorische verleden van de mens niet het specifieke eigendom van de oudheidkunde, maar behoorde het toe aan de totale wetenschap. Met andere woorden, het was een interdisciplinaire wetenschap, waar ieder van uit zijn eigen terrein zijn bouwsteentje aan kon bijdragen. In de praktijk werd dit idee, door het inschakelen van b.v. geologen en biologen, al langer door Janssen toegepast. Meteen hierna kwam Harting met het probleem dat de oudheidkunde tot nu toe het meest geteisterd had, het gebruik van de klassieken:

Wanneer wij ... eenen blik in het verleden willen slaan, dan moeten wij andere bronnen opsporen, dan die welke de Romeinen voor ons bewaard hebben. Wij moeten langs den weg der inductie, uit weinige bekende gegevens tot het onbekende trachten opteklimmen, en zoo pogen licht te doen opgaan in eenen nacht, waarin oogenschijnlijk stikdonkere duisternis heerscht.⁶³⁰

Eerder dan Tacitus waren het de vondsten en de “moderne wilden” die de weg wezen in de prehistorie:

Nog heden zijn er volkeren, wier beschaving op zoo lagen trap staat, dat zij niet in staat zijn de metalen te verwerken, maar wier huisraad, werktuigen en wapenen alleen vervaardigd zijn uit hout, vischgraten, beenderen van zoogdieren of uit steen. Op dien trap stonden ook eenmaal de bewoners van westelijk Europa, gelijk de zeer talrijke overblijfselen getuigen, die uit dien tijd bewaard zijn gebleven en thans teruggevonden worden hetzij in oude begraafplaatsen of in den bodem, te midden van veen, klei of zand, waardoor zij overdekt zijn geworden, of eindelijk in holen, waar zij door eene harde korst van leem of van koolzuren kalk omkorst zijn. Uit den aard der zaak zijn de uit steen vervaardigde voorwerpen daaronder het menigvuldigst. Deze toch konden gemakkelijk bewaard blijven, terwijl andere, die uit been of hout gemaakt zijn, daarentegen slechts onder zekere begunstigende omstandigheden aan den vernielende invloed van lucht, beweging en scheikundige omzetting konden ontkomen. Die steenen voorwerpen, welke de

gedaante hebben van bijlen, beitels, messen, pijlpunten, hebben dan ook aanleiding gegeven tot de benaming van het *steentijdperk*, waarmede men de geheele tijdruimte aanduidt gedurende de welke de bevolking van westelijk Europa nog niet in het bezit van uit metaal vervaardigde werktuigen en wapens was. Wij zullen echter straks zien, dat dit tijdperk eenen zeer langen duur heeft gehad en dat men het zelfs nog in twee of meer perioden verdeelen moet. Met de kunst om metaalertsen tot metalen en deze tot wapens, werktuigen en zelfs sieraden te verwerken treedt een geheel nieuwe, veel meer gevorderde toestand der beschaving op. Men kan de geheele tijdruimte die gevolgd is op de steenperiode met den naam van metaalperiode bestempelen. Doch ook deze moet in twee onderdeelen gesplitst worden. Aanvankelijk waren nevens de steenen werktuigen alleen de zoodanige in gebruik welke uit een mengsel van koper en tin, dat is uit brons waren vervaardigd. Eerst veel later en wel in eenen tijd, die gezegd kan worden reeds tot het gebied der eigentlijke geschiedenis te behooren, werd brons vervangen door het ijzer ...⁶³¹

Opvallend hierin is dat Harting hier wijst op een mogelijkheid om de steentijd in een of meer onderdelen te splitsen.

In de "officiële" geschiedenis van de archeologie gebeurt dit pas een jaar later, in 1865, door John Lubbock:

From the careful study of the remains which have come down to us, it would appear that Pre-historic Archaeology may be divided into four great epochs.

Firstly, that of the Drift; when man shared the possession of Europe with the Mammoth, the Cave bear, the Woollyhaired rhinoceros, and other extinct animals. This we may call the "Palaeolithic" period.

Secondly, the later or polished Stone Age; a period characterized by beautiful weapons and instruments made of flint and other kinds of stone, in which, however, we find no trace of the knowledge of any metal, excepting gold, which seems to have been sometimes used for ornaments. This we may call the "Neolithic" period.

Thirdly, the Bronze age ...⁶³²

Lubbock was, zoals we in zijn boek kunnen lezen, niet de enige die nadacht over een onderverdeling van de steentijd:

Prof. Worsaae has proposed to divide the Stone Age into two divisions, the first of which he again sub-divides. His classification stands as follows:

The Older Stone Age

1. The stone implements found in the drift, and in caves with remains of the mammoth, rhinoceros, hyaena, and other extinct animals.
2. The Kjökkenmöddings and coastfinds.

The Later Stone Age

Characterised by the beautifully worked stone implements and large tumuli.⁶³³

Worsaae had deze verdeling voor het eerst gebruikt in een lezing in januari 1861 en hem gepubliceerd in 1862 als *Om tvedelingen af Steenalderen*.⁶³⁴ Aangezien Harting in zijn voordracht duidelijk toont dat hij goed op de hoogte was met de Deense vondsten en het denken daarover is het goed mogelijk dat hij met zijn opmerking over een onderverdeling van de steentijd aan de ideeën van Worsaae refereerde. Dat een verdeling op dat moment in de lucht hing kunnen we ook zien aan het feit dat de Ierse archeoloog Hodder Westropp, een jaar nadat Lubbock de termen Paleolithicum en Neolithicum, in 1866, de term Mesolithicum introduceerde.⁶³⁵ Harting had, in tegenstelling tot Janssen geen twijfels als het op het drieperiodensysteem aankwam:

Zoo heeft men dan regt om, met de Noordsche oudheidkundigen, die daarvan het eerst voorbeeld gegeven hebben, drie hoofdperioden te onderscheiden, t.w. het steenen, het bronzen en het ijzeren tijdvak.⁶³⁶

Aangezien Hartings voordracht alleen als transcript gepubliceerd werd kunnen we niet nagaan waar hij zijn kennis precies vandaan had. Aan wat hij verteldt en aan de namen die hij in zijn tekst noemt

kunnen we echter zien dat hij zeer goed op de hoogte was met wat er op dat moment allemaal op het gebied van de archeologie in Europa gebeurde en gedacht werd. Aan de hand van de vondsten uit de Zwitserse paalwoningen laat hij zien dat het drieperiodensysteem ook in het veld duidelijk te zien is:

Onder en in de nabijheid dezer woningen, welke op eenige punten in groot aantal vereenigd uitgestrekte dorpen vormden, zijn eene groote menigte van voorwerpen gevonden, waaruit men besluiten mag tot den toestand der bevolking die in deze woningen eenmaal geleefd heeft. Uit het gevondene mag men reeds dadelijk het besluit afleiden, dat die bevolking tot verschillende tijdperken heeft behoord. Gedurende het steentijdperk waren de paalwoningen verspreid over het geheele land; in de bronsperiode waren zij beperkt tot de meeren van westelijk Zwitserland en in het ijzertijdperk bestonden zij nog slechts in de meeren van Bienne en Neuchâtel.⁶³⁷

Harting kende de Pfahlbauten vermoedelijk, net als Janssen, in hoofdzaak uit de *Mitteilungen der Antiquarischen Gesellschaft in Zürich*. In zijn zoektocht naar de Oorsprong der volkeren kijkt hij vervolgens naar de steentijd zoals die uit de in deze Pfahlbauten gevonden informatie naar voren komt:

Talrijk zijn ook de overblijfselen uit het planten-, nog meer die uit het dierenrijk, welke te midden dezer paalwoningen zijn ontdekt. De eerste zijn door Heer, de tweede door Rüttimeyer grondig onderzocht.

Daardoor weet men dat reeds de oudste bewoners der paalwoningen uit de steenperiode in het bezit waren van tarwe en van gerst, en dat zij daarvan platte, ronde koeken bakten, of wel de korrels roostten, deze vervolgens tusschen steenen fijn wreven en dit gerooste meel voor later gebruik in aarden potten bewaarden.⁶³⁸

En zo laat het werk van biologen zien dat deze mensen misschien wel primitief, maar toch niet geheel onontwikkeld waren. De belangrijkste vraag die zich hierbij voordoet is naar de ouderdom van deze dorpen. Harting vertelt zijn toehoorders dat men op grond van bepaalde geologische verschijnselen een schatting kan doen, maar legt deze techniek verder niet uit. Wel geeft hij de uitkomsten van een aantal van die schattingen:

Ik bepaal mij hier tot de vermelding dat Troyon aan de paalwoningen van Chamblon, die tot de bronsperiode behooren, eenen ouderdom van minstens 3300 jaren toeschrijft, terwijl Morlot aan de woningen uit de zelfde periode eenen ouderdom van 3000 tot 4000 jaren en aan die uit het steentijdvak eenen ouderdom van 5000 tot 7000 jaren toekent.⁶³⁹

Vervolgens kijkt Harting met behulp van o.a. Thomsen, Worsaae, Steenstrup, Forchhammer en Nilsson naar de Deense Kjøkkenmøddinger. Om te beginnen voert hij aan dat de drie prehistorische perioden in dit land onder verschillende biologische omstandigheden functioneerden. Daarmee toont hij tevens aan dat deze perioden ieder voor zich een relatief lange periode beslagen hebben:

Gedurende de steen-periode was Denemarken overdekt door zware denne-bosschen; deze werden in de brons-periode vervangen door eiken-, en in de ijzer-periode door beuken-bosschen, welke laatste ook thans nog het algemeenste boomgewas zijn.⁶⁴⁰

In 1845 had Haasloop Werner ook al op een soortgelijke ontwikkeling gewezen, echter zonder het aan het drieperiodensysteem te koppelen:

Ons land is door eene geweldige natuur-omwenteling uit den schoot der zee verrezen. Van lieverlede werden deszelfs naakte grindbanken met klaterpopulierwouden overdekt. Toen echter het land zich verhief en de vochtigheid meer en meer verminderde, verdween de *populier*, nadat hij voor meerdere voortbrengselen, den pijnboom onder anderen, die zich overal verspreidde, den weg gebaad had. Dit naaldenhout hield zich langen tijd staande, eindelijk echter moest ook dit voor eene geheel andere boomsoort, namelijk het loofhout, plaats maken. De beuk wilde echter in den beginne hier nog niet groeijen. Vooreerst was het land met den eik, den zoogenaamden winter-eik, die van den thans gewonen zomereik verschilt, begroeid; hierop ontstonden elzenbosschen, en eindelijk was alles zoo ontwikkeld en voorbereid, dat de schoone beuk deszelfs

kruin over het geheele land kon uitbreiden. Dat ons land in de alleroudste tijden, vóór dat het zijne tegenwoordige voortbrengselen ontving, de genoemde vier tijdvakken heeft doorlopen, laat zich duidelijk bewijzen uit de oude woudveenen, in welke men nog houtstammen uit elk der afzonderlijke tijdvakken laagswijze over elkander vindt liggen.⁶⁴¹

Haasloop Werner twijfelde er zelfs aan of er voor de verspreiding van de beuk over Nederland wel mensen in deze streken gewoond hadden:

Vragen wij nu: is ons land in een der *vier woud-tijdperken*, welke de uitbreiding van den beuk voorafging, door menschen bewoond geweest, dan ontvangen wij een onbepaald antwoord. De oudste geschiedkundige berigten, welke aantoonen dat ons land grootendeels met bosschen overdekt was, vermelden nergens dat deze bosschen uit andere boomen dan beuken bestaan hebben. Wanneer wij nu bovendien ongeveer vermoeden kunnen, dat de beuk ten minste 2-3000 jaren hier bestaan heeft, en elk der vier vroegere houtsoorten ook dienzelfden tijd tot aangroeijen en verdwijnen noodig gehad heeft, dan zal het tamelijk gewaagd schijnen de bewoning van ons land tot op het elzen en eiken tijdvak, die nog eenige jaren terugrekenen, op te voeren. Echter moeten wij aanmerken, dat hier van eenen tijd de sprake is, uit welken wij nog geene zekere berigten bezitten.⁶⁴²

Het idee om op deze wijze een chronologie te ontwikkelen stamt van de Steenstrup. Wanneer deze het voor het eerst publiceerde heb ik helaas niet kunnen ontdekken, omdat men over het algemeen verwijst naar zijn definitieve publicatie uit 1869.⁶⁴³ Hij was er echter al veel langer mee bezig, want al gedurende het eerste Kjøkkenmøddinger van 1827 speelt het een rol in de achtergrond. Zijn onderzoek leverde uiteindelijk de volgende resultaten op:

Die von Japetus Steenstrup untersuchten Torfe liegen auf der dänischen Insel Seeland ...Aus diesen stammen die Waldbäume, welche man als den vorgeschichtlichen Boden Dänemarks bedeckend übereinandergeschichtet fand, nämlich Buche, Erle, Eiche, Fichte, und zu unterm Zitterpappel, so daß Dänemark, das heute fast ganz von der Buche bewaldet ist, in der Urzeit einmal ebenso von der Fichte überzogen gewesen sein muß, die dort jetzt völlig fehlt ... Die verschiedenen Schichten in den Torfmooren haben eine Dicke von 5-7 m, wonach Steenstrup den jeweiligen Wechsel des Waldes auf zehn bis zwölf Jahrtausende veranschlagt. Die Fichte war der Baum der jüngeren Steinzeit, wie die Eiche der des Bronze- und die Buche der des Eisenalters ist ...⁶⁴⁴

Hoewel Harting het mechanisme achter deze verandering in vegetatie niet bespreekt wordt toch ook bij hem duidelijk dat deze veranderingen een langere periode nodig gehad hebben om tot stand te komen. Wanneer de periode van het begin van de ijzertijd tot heden geen verandering te zien geeft kan men verwachten dat de bronstijd minimaal de zelfde hoeveelheid tijd en waarschijnlijk nog meer ingenomen heeft. Datzelfde geldt dan ook weer voor de steentijd. Ook aan de hand van de vondsten uit de Kjøkkenmøddinger is duidelijk te zien dat de wereld er toen iets anders uit zag dan nu. Schelpen die in die periode schijnbaar veelvuldig voorkwamen zijn nu zeldzaam geworden in die streken en in ieder geval een van de vogels die op het menu van deze mensen stond, de grote Alk, is nu uitgestorven. En dat is niet het enige, de mensen zelf waren ook anders:

... in de Kjökingmøddings [worden] ... de overblijfselen gevonden van steenen vuurhaarden met stukken verkoold hout, voorts talrijke, vooral uit vuursteen vervaardigde werktuigen en wapenen, die echter alle slechts ruw bewerkt zijn. Ook onder de beenstukken zijn er, die blijkbaar opzettelijk met een scherp werktuig besneden zijn. Eenige daaronder hebben de gedaante van priemen. Tot hiertoe zijn nergens sporen ontdekt, die zouden doen besluiten dat deze kustbevolking, behalve van de jagt en de visscherij, ook van plantenvoedsel leefde. Zij stonden derhalve in dit opzicht, even als door geringere kunstvaardigheid en door het gemis aan huisdieren, beneden het volk dat de Zwitsersche paalwoningen gebouwd heeft.⁶⁴⁵

De Kjøkkenmøddinger waren een stap verder terug in de tijd. Ze toonden een bevolking die weer net een trede lager op de ontwikkelingsladder stond. Denemarken was overigens niet de enige plaats waar deze mensen geleefd hadden:

Dat ook het overige westelijk Europa in datzelfde tijdvak door mensen is bewoond geweest, daarvan getuigen de menigvuldige stenen werktuigen en wapens die op zeer vele punten, zoowel in de bodem als in veenen en in holen gevonden zijn. Ook in ons vaderland zijn zij niet zelden aangetroffen ... Voorts zal ik u ter naauwernood de uit reusachtige ruwe steenblokken zamengestelde Hunebedden behoeven te herinneren, die onder de verschillende benamingen van Reuzengraven, Dolmen, Cromlechs enz. over geheel westelijk Europa verspreid voorkomen en tot ons spreken van een volk dat het gebruik der metalen nog niet kende en welligt het zelfde was, waarvan ons de Deensche Kjökkingmøddings de levenswijze voor een groot deel geopenbaard hebben.⁶⁴⁶

Het is opvallend dat Harting hier de mogelijkheid openhoudt dat Kjøkkenmøddinger en Hunebedden tot de zelfde cultuur behoren. Aangezien de Kjøkkenmøddinger ruwe stenen werktuigen opleverden en de Hunebedden gepolijste is dit strijdig met de verdeling die in 1862 voorgeteld had. Toch is dit minder merkwaardig dan het op het eerste gezicht lijkt:

The shell-mounds and coast-finds, according to Professor Worsaae, are characterized by rough flint implements, and are the remains of a much ruder and more barbarous people than that which constructed the large Stone Age tumuli, and made the beautiful weapons, etc., found in them. He does not altogether deny that a few well-worked implements, and fragments of such, have been found in the Kjökkenmøddings, but he considers that some of these at least may be altogether more recent than the shell-mounds in which they are reported to have been found, and, at any rate, that their presence is altogether exceptional ... Professor Steenstrup is of an entirely different opinion, and considers that the Kjökkenmøddings and Stone Age tumuli were contemporaneous ... He admits that the stone implements from the shell-mounds and coast-finds are altogether different from, and much ruder than, those from the tumuli; he considers the two classes as representing, not two different degrees, but two different phases of one single condition of civilization. The tumuli are the burial-places of chiefs, the Kjökkenmøddings are the refuse heaps of fishermen. The first contained all that skill could contrive, affection offer, or wealth command; the second, those things only which art could not make available, which were thrown away as useless, or accidentally lost. In order, therefore, to compare these two classes of objects, we must take, not the ordinary rude specimens which are so numerous in the shell-mounds, but the few better-made implements which, fortunately for science and for us, were lost among the oyster-shells, or which had been broken, and therefore thrown away.⁶⁴⁷

Met andere woorden, het verschil dat de gepolijste en ongepolijste werktuigen toonden was dat er ook in de prehistorie al een klassenmaatschappij bestaan had.

Hiernaast valt op dat Harting hoewel hij naar de hunebedden verwijst het niet duidelijk is welke hunebedden hij bedoeld. Het is mogelijk dat hij aan de Nederlandse hunebedden dacht, maar dat wordt uit zijn tekst niet duidelijk. Nederland en Nederlandse vondsten wordt in deze tekst nergens expliciet behandeld. Men zou haast denken dat er hier, afgezien van een paar stenen werktuigen, niets gevonden was. De Hilversumse haardsteden, waarvan men zich toch af kon vragen of ze een aan de Kjøkkenmøddinger verwante cultuur toonden, worden in het geheel niet genoemd.

Vervolgens gaat Harting nog verder terug het verleden in. Hij spreekt uitgebreid over de vondsten van Schmerling, Schaafhausen, Spring en Boucher de Perthes. Dat Schaafhausens Neanderthaler een speciale betekenis in dit onderzoek heeft merkt hij niet op, hoewel hij er op wijst dat de door deze gevonden schedel anders is dan die door Schmerling gepubliceerd zijn. Wij slaan de details van dit gedeelte van zijn voordracht over en kijken alleen even naar zijn eindconclusie:

Ik zou U wel is waar berekeningen kunnen voorleggen, die er toe leiden om aan de vormingen van dit tijdperk, waarin de bedoelde overblijfselen gevonden zijn, eenen ouderdom van 50.000, 70.000, ja 100.000 en meer jaren toe te kennen, maar ik onthoud mij daarvan derwijl de gronden, waarop zij berusten, inderdaad hoogst onzeker zijn. Dit alleen mogen wij wel als onbetwifelbaar

aannemen, dat het tijdvak hetwelk men met den naam van de steenperiode bestempeld heeft, in Europa eenen oneindig langeren duur heeft gehad dan de daarop gevolgde en thans nog voortdurende metaalperiode.⁶⁴⁸

Hiervóór loopt het spoor dood, zoals Harting zijn toehoorders vertelt, lang voordat hij de oorsprong der volken bereikt heeft. Hopelijk zal men daar in de toekomst meer over kunnen vertellen. Hij sluit echter af met een aanwijzing voor de mensen die daarnaar op zoek willen gaan. Hij is er zeker van dat de eerste jeugd der mensheid ergens tussen de keerkringen, in de tropen, gezocht moet worden. Waarop hij deze veronderstelling baseert verteld hij helaas niet, maar het heeft vermoedelijk iets met het klimaatsargument te maken dat in zijn tijd veelvuldig gebruikt werd:

... indem das Volk, von Süden her hereingewandert, nicht nackt und bloß gekommen, sondern seinen Putz, seine Bewaffnung und seine Kleidung mitgebracht habe.⁶⁴⁹

Het is ook mogelijk dat hij een “modernere” onderbouwing voor deze visie had. Na het verschijnen van de *Origin of Species* in 1859 was Harting een van de eerste Nederlanders die sterk geïnteresseerd was geraakt in Darwins evolutietheorie en dit kan een extra aanleiding voor hem geweest zijn om op deze wijze naar de oorsprong der volken te kijken:

Er zijn er voorzeker die uit oppervlakkigheid Darwin's theorie huldigen. Over hen moeten nauwgezette geleerden hunne schouders ophalen en wegens hunne overdrijving zich van hen afwenden; maar zij kunnen en mogen aan de andere zijde hunne bewondering en achting niet aan onzen Harting onthouden, die deze grootsche gedachte voordurend toetste en daarna eerst meer en meer tot de zijne maakte.⁶⁵⁰

Het is mogelijk dat Harting zijn overtuiging dat de mens uit de tropen stamde aan de discussie over Darwins theorie dankte. We moeten hierbij echter wel bedenken dat Darwin de tropische oorsprong van de mens pas in 1871 in zijn *Descent of Man* ter sprake bracht.

Of Buys Ballot, die bovenstaande woorden schreef, werkelijk zo blij was met deze ontwikkeling in Hartings denken valt te betwijfelen:

Zijne wereldbeschouwing was vrij van elk kerkelijk dogma, maar misschien te veel alleen op natuurwetten steunende, voor zoover wij die uit de stoffelijke verschijnselen kennen.⁶⁵¹

De vriendschap met Perk verloopt

Of het door de teleurstelling over het mislukte project van de Naardense plafondschilderingen kwam of dat de heren elkaar niets meer te vertellen hadden is onbekend, maar naar het zich aan laat zien begon de vriendschap tussen Janssen en Perk in 1859 te verlopen. De briefwisseling, zoals we die nu kennen, is onvolledig. Of de brief van 17 Dec 1858 werkelijk de laatste in deze reeks was is onduidelijk. We kennen geen brief waarin het absolute einde van het Naardense project gemeld wordt. De eerst volgende brief van Janssen aan Perk die we kennen is uit 1863 en daarin verontschuldigt Janssen zich min of meer voor zijn lange zwijgen:

Leiden 10 Maart 1863

Zeer geachte vriend!

In het vertrouwen op uwe voortdurende welwillendheid en vriendschap veroorloof ik mij U een paar vragen te doen, hopende dat gij mij die eenigzinds bespoedigd zult kunnen beantwoorden. De eerste betreft den beroemden, te Naarden overleden en begravenen Amos Comenius. Zijn U ook, van elders onbekende, bijzonderheden bekend omtrent zijne laatste levensdagen te Naarden? Zijn er nog relieken van hem over, b.v. zijn graf en grafsteen? Men zal toch wel de plaats waar hij begraven is weten en gekenmerkt hebben?

De tweede vraag betreft een HS. van Hortensius in de latijnsche taal, van historischen inhoud, dat in uw bezit zou zijn. Mr G. Mus te Rotterdam, die gelijk U bekend is voor vele jaren over de

verdiensten van Hortensius schreef, heeft mij verzocht U te willen vragen, of gemeld HS. niet geschikt zou zijn om geheel of gedeeltelijk uitgegeven te worden, en te melden, dat hij zich, zoo U hem dit vergunnen wilde, gaarne met dit onderzoek belasten zou. Mij was het niet bekend, dat U in het bezit was van zoodanig HS., anders zou ik U zelf reeds lang, namens de hist. Commissie onzer Maatsch. d. ND. Lett. die of soortgelijke vraag gedaan hebben.

Daar ik het bij de heropening onzer te lang gesloten briefwisseling indiscreet vind U met nog méér vragen te bemoeijelijken, en mij op het oogenblik niets bijvalt dat als mededeeling uwe bijzondere belangstelling zou verdienen, verzoek ik U nog slechts de hoogachtende groeten aan Mevrouw en kinderen, terwijl ik mij met bekende gevoelens blijf noemen,

Uw dienstwdn en vriend
L.J.F. Janssen⁶⁵²

Wat Hortensius betreft roep deze brief meteen een aantal vragen op. Op 16 Mei 1858 had Janssen bij Perk geïnformeerd naar een handschrift van Hortensius. In de daaropvolgende briefwisseling is daar niet meer over gesproken zodat we ervan uit moeten gaan dat Perk op dat moment niet wist waar dit handschrift zich bevond. Naar het zich aan laat zien had Perk het in de tussentijd gevonden en aangeschaft en we kunnen ons dan meteen afvragen waarom hij daar Janssen niet van op de hoogte gesteld had. Hoeveel brieven er tussen deze en de volgende brief gewisseld zijn is onduidelijk, maar bijna een jaar later schrijft Janssen opnieuw over Hortensius:

Leiden den 18 Febr. 1864

Geachte vriend!

Het heeft mij bijzonder gespeten dat ik bij uw kort bezoek te Leiden het genoegen heb moeten missen u te ontmoeten, daar wij elkander in zoo langen tijd niet van aangezicht tot aangezicht hebben mogen aanschouwen, mogt het eens weder gebeuren dat uw weg herwaarts leidde, wees dan toch zoo goed vooraf met een enkel woord uwe komst te melden. Hadden wij vooraf geweten van uwe komst, dan zouden we u zeker gevraagd hebben op dien avond de zitting onzer commissievergadering bij te wonen, die u zeker zou geïnteresseerd hebben, want daar worden in den tegenwoordigen tijd nog wat zaken van historisch en letterk. belang bepraat en behandeld, zoo als U o.a. uit ons Repertorium bekend zal zijn. Inmiddels was het mij aangenaam uit uwe letteren van de 11 II de bevestiging te zien van uw mij vroeger medegedeeld voornemen om uw HS van Hortensius het licht te doen zien; de revisie enz. is zeker bij Peerlkamp in de beste handen. Ik hoop nu maar dat de uitgave in 't originele, d.i. latijn, zal geschieden.

Uwe aan mij gerigte vraag om ten behoeve dier uitgaaf de 'Dim Kaniana op de Bibliotheek van Thysius' natezien, beantwoord ik gaarne, maar het zal u tot mijn leedwezen te leur stellen! Op de Bibl. van Thysius bevinden zich de Dimkaniana niet; deze zijn te 's Hage op de Koninkl. Bibliotheek, en gij zoud u daartoe tot den hr. Holtrop of Laupbelt moeten wenden, die beide zeker gaarne genegen zijn u inlichtingen te geven. Intusschen heb ik mij gisteren voor die zaak naar de Bibl. van Thysius begeven, omdat zich daar ook eene vrij groote Collectie van Pamfletten bevindt (die met de Dimkan'sche te 's Hage wel eeniger mate kan rivaliseren), maar op den catalogus heb ik geen enkel geschrift van of over Hortensius gevonden, althans niet gedurende zijn leven uitgegeven. Het overig gedeelte van den, zéér lijvige en slecht geschreven, catalogus heb ik niet nagegaan, maar de bibliothecaris dier Bibl. (thans prof. Fruin) heeft mij gezegd, dat er niets van Hortensius was.

Mogt er eens weer iets merkwaardigs in Hilversum gevonden worden (misschien bij gelegenheid van den aan te leggen spoorweg!)⁶⁵³ dan hoop ik weder present te zijn, doch zonder dat, denk ik dezen zomer Hilversum te bezoeken, ook om u eens vriendschappelijk weder te begroeten. Neem thans s.v.p. met dit weinige voorlief, terwijl ik mij, na mijne hoogachtende groeten aan de uwen verzocht te hebben, gaarne blijf noemen

T.T.
L.J.F. Janssen⁶⁵⁴

Hierna valt er opnieuw een groot gat in de brief wisseling, maar het is onduidelijk hoe groot dit werkelijk geweest is. Zo te zien moeten er in de tussen periode meerdere brieven gewisseld zijn.

Hotel Oldewelt
Amsterdam
29 April 1866

Zeer geachte vriend!

Een gecombineerde vergadering onzer Akademie alhier is oorzaak dat ik eerst heden uwe aantekeningen kon beantwoorden; zij pleiten op nieuw voor uwe groote omzichtigheid en nauwkeurigheid en doen mij te meer verlangend uitzien naar de voltooying van het wek. Ik heb er geen de minste bedenkingen op en slechts een paar kleine wijzigingen aan uwe beoordeeling en keuze onderworpen. Mijne komst te Hilversum zal eerst tegen het allerlaatst van Mei of in de eerste helft van Juny plaats kunnen hebben, als wanneer ik ook een paar dagen bij mijn ouden vriend Eyck zou gaan doorbrengen, maar ik zal niet nalaten U vooraf tijdig den juisten dag te melden waarop ik mij 't genoeg zou geven u te komen opzoeken. Op 't punt staande om naar Bloemendaal te vertrekken waar ik heden bij mijn familie op het land de lentelucht hoop te genieten, sluit ik deze, na vriend. groeten aan Mevr. en kinderen
met alle hoogachting
Uw dw.dr. en vriend
L.J.F. Janssen⁶⁵⁵

Vermoedelijk gaat het in deze brief nog steeds over Hortensius en heeft Janssen het hier over de opmerkingen die Perk bij deze tekst geschreven had. Helemaal duidelijk is dat echter niet.

Het boek van Hortensius werd in 1866 door Perk uitgegeven.⁶⁵⁷ Omdat het hier om een project van Perk gaat waarbij Janssen, voor zover nu te zien is, slechts zeer zijdelings betrokken was, ga ik er hier niet verder op in.⁶⁵⁸

Heinrich Schliemann (1822-1890)

Heinrich
Schliemann
(1822-1890)
St. Petersburg
1861

Zoals iedereen die een goede opvoeding genoten had in de negentiende eeuw beschouwde Heinrich Schliemann (1822-1890) Homerus als de grootste schrijver die ooit bestaan had. Tot 1868 had Schliemann het leven van succesvol zakenman geleefd. Dit had hem wel het fortuin, maar niet de eer, waar naar hij zocht, gebracht en dus was het voor hem extra belangrijk om te laten zien dat hij een goed opgeleid intellectueel was. Aangezien hij zijn kennis hoofdzakelijk door zelfstudie opgedaan had, week zijn kijk op Homerus en de Trojaanse oorlog nogal af van die van de academisch getrainde elite. Sinds Friedrich August Wolf (1759-1824) in 1795 zijn *Prolegomena ad Homerum sive de operum Homericorum prisca et genuina forma variisque mutationibus et probabili ratione emendandi* gepubliceerd had waren de academici het er over eens dat men de Trojaanse oorlog niet letterlijk mocht nemen. Aangezien niemand wist waar Troje precies gelegen had, alleen de globale locatie was bekend, gingen de meeste er vanuit dat deze plaats nooit bestaan had. Om zijn naam in de wetenschap voor eens en altijd te maken besloot Schliemann, door middel van opgravingen, deze mythische plaats te lokaliseren. Dit zou dan ook meteen de realiteit van de Homerische vertellingen bevestigen. Schliemann was niet de enige die zich met dit vraagstuk bezig hield. Wolf en zijn navolgers hadden niet iedereen overtuigd en zo was een klein aantal onderzoekers, aan de rafelranden van de academische wereld naar de werkelijke locatie van Troje blijven zoeken. Toen

Schliemann in 1868 voor het eerst het gebied bij de Dardanellen, waar volgens de grote dichter Troje gelegen had, bezocht, sloot hij zich aan bij diegenen die van mening waren dat de beroemde stad onder de heuvel Hissarlik lag. In 1871 begon hij hier officieel met zijn opgravingen. Drie jaar later, in 1873, was hij van mening dat hij het bestaan van Troje en dat van de Trojaanse oorlog op absoluut overtuigende wijze voor eens en altijd bewezen had. Hij was zo zeker van de uitkomsten van zijn werk dat hij op 17 juni 1873 "die Ausgrabungen in Ilium auf immer einstellte." Toch was hij niet helemaal gelukkig met wat hij

gevonden had. Nu was het met enige fantasie en goede wil nog wel mogelijk om in een gouden schaal met twee oren de homerische depas amphikypellon⁶⁵⁹ te zien, maar het twee-orige aardenwerken vaasje, waaraan Schliemann deze naam ook toegekend had, leek toch op niets wat men zich bij de homerische helden voorgesteld had. De meeste classici, die per definitie geen goede wil ten opzichte van de zakenman/opgraver hadden, wezen de vondsten resoluut van de hand. Voor A.S. Murray die, de Trojaanse vondsten, in 1877, in het Londense South Kensington Museum zag, was het glashelder:

The chief attraction will be the case containing the treasure, as it is called, from Priam's palace. That monarch had no regal abode, it appears, if Dr. Schliemann is right in his identification of its ruins; nor could he have been surrounded with much splendour, if these objects fairly represent his best surroundings. They are essentially mean in respect of workmanship, and far from imposing in material. The whole thing is disappointing to the last degree ... There is, in fact, a most singular absence of objects belonging to the stage of art and workmanship with which Homer was acquainted, to judge from the text which we now have.⁶⁶⁰

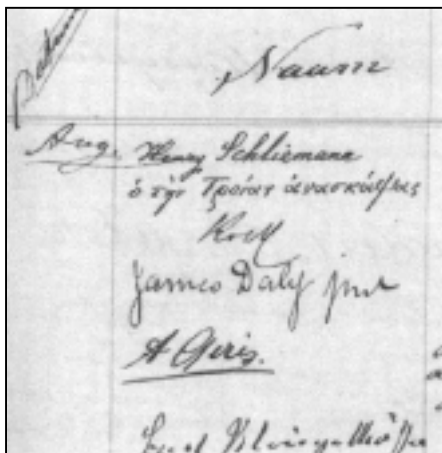
Het hele probleem was al op 3 november 1871, nog geen drie weken na het begin van de opgravingen, door Schliemann voor het eerst onderkend:

... am Mittwoch kam die Steinperiode in noch viel vollerm Maße wieder zum Vorschein und dauerte auch gestern den ganzen Tag fort.⁶⁶¹

Schliemann was bekend met het drieperiodensysteem, maar had het gevoel dat zijn werk in Hissarlik bewees dat het niet kon kloppen:

Man glaubte bisher, das Vorfinden von steinernen Werkzeugen bezeichne die Steinperiode; meine Ausgrabungen hier in Troja stellen jedoch diese Meinung als durchaus irrig heraus; denn sehr häufig finde ich schon gleich unterhalb der Trümmerschichten der griechischen Kolonie, d.h. schon in 2 Meter Tiefe, steinernen Werkzeuge, die von 4 Meter Tiefe abwärts in sehr großen Massen vorkommen, jedoch in den trojanischen Trümmerschichten, in 7 bis 10 Meter unterhalb der Oberfläche, im allgemeinen viel besser gearbeitet sind.⁶⁶²

Schliemann wist op dat moment nog niet dat de (klassieke) Grieken, toen ze hun stad bouwden, de top van de heuvel geëgaliseerd hadden, waardoor een groot aantal lagen verloren gegaan waren, die later aan de zijkant van de heuvel wel teruggevonden werden. Belangrijker dan dit is echter, dat Schliemann, net als veel anderen, denkt dat het de stenen voorwerpen zijn, die bepalend zijn voor de aanduiding steentijd en ze daardoor niet aan de bronzen voorwerpen koppelt die hij gelijktijdig gevonden had. Ik zal hier verder Schliemanns gevecht met het drieperiodensysteem, zoals dat op verschillende plaatsen in zijn *Trojanische*

Schliemann's handtekening in het gastenboek van het RMO.

Alterthümer van 1874 te vinden is, verder buiten beschouwing laten. Het leidde er uiteindelijk toe dat hij, nadat hij zijn opgravingen afgesloten had, een grote Museumreis door Noord Europa ondernam om in die musea zijn Trojaanse vondsten met de Noord-Europese te vergelijken.⁶⁶³ Het eerste museum dat Schliemann op deze reis bezocht was het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Hij berichtte hierover in een brief aan Charles Newton,⁶⁶⁴ die deze, met enige kleine wijzigingen in *The Academy* publiceerde:

With indescribable enthusiasm I have been examining yesterday and to-day the pre-historic collection of the museum in Leyden, in which, of course, the findings in the "Hunebedden," called in France "Dolmens," attracted my particular attention. The most ancient of all are no doubt the objects discovered near the Dutch village of Hilversum, underneath large masses of huge stones, which seem to have once formed covered corridors, the roof of which must have

fallen in ages ago. These antiquities consist of axes and arrowheads of *the very rudest description*, made, *not* of silex or diorite, but of a softer kind of grey or yellow stone. Of the shape of the arrows I can best give you an idea if I compare them with a finger cut off at its first joint, and having a pointed end. There are hundreds of these arrow-heads, and the smallest of them does certainly not fall short of the end of a finger cut off at its last joint. But most of them are longer, and there certainly are more than 100 exceeding in size two inches, and more than fifty are even three inches long. Thus, one feels astonished that they could ever have been used as arrow-heads, but they cannot have been anything else. There was found with these arrow-heads and axes no trace whatever of pottery, and certainly no antiquary would for a single moment hesitate to attribute all these objects to the very first stadium of the *Stone Age*. But, wonderful to relate, there was found among them a bronze battle-axe, the shape of which reminds one of the Trojan battle-axes, and I therefore feel convinced that Chabas (*L'Antiquité préhistorique au Point de Vue des Monuments égyptiens*, 2nd edition), is perfectly right in supposing that there has never been a real Stone Age, and that stone weapons and implements have at all times, even in the remotest antiquity, been used together with weapons and implements of copper. All these most ancient objects from Hilversum are in the Leyden Museum marked H.I.⁶⁶⁵

Een dag nadat hij bovenstaande aan Newton schreef stuurde hij ook een verslag van zijn bezoek aan het Leidse museum aan Felix Ravaisson de conservator van het Louvre. We kijken hier even naar deze brief omdat Schliemann's conclusie hierin iets ruimer onderbouwd is. Schliemann kwam tot zijn conclusie dat er ook door de bouwers van de hunebedden metaal gebruikt was opgrond van de in Drenthe gevonden en aan de hunebedden toegeschreven bootmodelletjes:

Deux ou trois fois on a trouvé ... un objet d'argile peu cuit en forme de canot, qui doit avoir servi – comme les masses de [canots] d'argile de Troie pour verser le métal liquide dans les formes.⁶⁶⁶

De bootjes waren gebruikt om vloeibaar metaal in gietvormen te brengen. De makers van het bootje hadden dus metaal verwerkt. Aan het feit dat Schliemann, die altijd alles telde en nummerde, twee of drie keer schrijft kunnen we zien dat hij zijn kennis niet uit de eerste hand had, maar dat hij die in het museum te horen had gekregen van iemand die het ook niet helemaal zeker wist. Dat de informatie die hij daar gekregen had niet helemaal betrouwbaar was kunnen we iets verderop in deze brief zien:

Dans plusieurs de ces tombeaux [hunebedden] on a trouvé des bagues très grossières de bronze ou de cuivre, mais aucun objet de métal.⁶⁶⁷

Waar dit verhaal over die ringen op berusten moet is een raadsel, maar geeft wel het idee dat Schliemann in het museum niet al te goed was voorgelicht. Het is mogelijk dat hij door alleen naar de platen van Van Lier (1760) te kijken tot deze conclusie gekomen is. Schliemann, die goed Nederlands lezen kon, mag dit boek dan niet gelezen hebben want in zijn tekst zegt Van Lier duidelijk dat door hem afgebeelde bronzen ringen uit tumuli kwamen. Het is overigens hoogst twijfelachtig of Schliemann zijn kennis uit Van Lier had, want de daarin afgebeelde ringen zijn goed gevormd en niet “très grossières.” Het woord “métal” wordt hier in de betekenis van ijzer gebruikt. De vraag is dan natuurlijk wie hij in Leiden ontmoet had. Janssen was in 1869 overleden en in de zes jaar die tussen deze gebeurtenis en Schliemanns bezoek in 1875 verstreken waren schijnt er, in het Leidse museum, veel van zijn kennis verloren gegaan te zijn. Leemans was op dit moment nog steeds directeur en Janssen was opgevolgd door Pleyte. Schliemann heeft vermoedelijk beiden ontmoet want in de brief aan Ravaisson spreekt hij over “deux excellents archéologues.”⁶⁶⁸ Wie Schliemann gedurende zijn bezoek rondgeleid heeft is niet direct te beantwoorden, maar we kunnen een gok doen. Schliemann kreeg in Leiden het door hem genoemde boek van Chabas cadeau en dat geeft ons een indicatie over de mogelijke rondleider. Na het verschijnen van de eerste druk kreeg Chabas van een aantal collega's nieuwe informatie ter onderbouwing van zijn idee dat er nooit een steentijd bestaan had. Deze informatie nam hij in de door Schliemann genoemde tweede druk op. Een van de belangrijkste versterkingen van zijn these vond Chabas in de conclusie die Janssen getrokken had uit zijn opgraving van het verwoeste hunebed bij Emmen. Dat deze conclusie van Janssen afkomstig was, schijnt Chabas niet geweten te hebben:

Parmi les plus remarquables, on peut citer les *Hunnebedden* de la Hollande, qui ont été étudiés avec soin par M. Pleyte, le savant conservateur du Musée Égyptien de Leide, à qui je suis redevable des notes dans lesquelles je puise les renseignements suivant.⁶⁶⁹

Aangezien het Pleyte was die met Chabas in contact stond is het aannemelijk dat het ook Pleyte was die Schliemann Chabas' boek gaf. Het valt dus aan te nemen dat Schliemann door Pleyte over de "hunebedden" van Hilversum en de andere vondsten voorgelicht is.⁶⁷⁰ Al uit de omschrijving van de gevonden monumenten wordt duidelijk dat degene die Schliemann deze informatie gaf niet gelezen had wat Janssen daar over geschreven had. Dit wordt echter helemaal duidelijk wanneer we zien waar de bijl, die hier bij de inventaris van de haardsteden gevoegd is, werkelijk thuis hoort. Janssen had het heel duidelijk in *Hilversumsche Oudheden* beschreven:

Grafheuvels en andere begraafplaatsen.

Op de hilversumsche heide ... zijn acht grafheuvels gelegen, van 30 tot 60 el omvang en van 1/2 tot 2 el hoogte ... zij behooren niet tot de steen-, maar tot de latere, zoogenoemde brons-periode ... In het midden [van een van die heuvels], ter diepte van 1/2 el onder den kruin, bevonden zich enkele verbrande beendertjes en daarbij eene goed bewaarde koperen of bronzen wig (zoogenaamde *cateja* of *celt*) 18 duim lang, aan de snede 3, aan het achtereinde 2 duim breed, en aan het achterste gedeelte, of de schaft, 3 duim dik⁶⁷¹

We kunnen ons afvragen in hoeverre Schliemanns idee dat er nooit een werkelijke steentijd bestaan had door de Hilversumse vondsten en het lezen van Chabas ontstond en in hoeverre het al gevormd was voor hij aan zijn museum reis begon:

Je rappelle qu'à Hissarlik on trouve la théorie de M. Chabas confirmée dans les ruines des 4 villes préhistoriques qui s'y sont succédé[é]s dans le courant des siècles; en effet l'on y trouve, non seulement du bronze, mais aussi du cuivre, de l'or, du plomb et de l'argent même sur le sol vierge, à 16 mètres sous terre, dans les ruines de la ville primitive qui peut bien remonter à 3000 ans av. J.C.⁶⁷²

Het schijnt dat Schliemann niet op het idee gekomen is dat Troje pas in de (vroeg) brons-tijd ontstaan was, ondanks het feit dat zijn vondsten dit duidelijk toonden. Het schijnt dat Schliemann niet precies wist wat hij met het begrip brons-tijd aan moest. In zijn boeken wordt een aantal keren het begrip steentijd gebruikt, maar het woord brons-tijd komt er niet in voor. Dat is opvallend, omdat hij met grote regelmaat bronzen voorwerpen vond. Dit verbaasde hem niet omdat Homerus vertelde hoe de helden van de Trojaanse oorlog met bronzen wapenen uitgerust waren, maar het heeft hem nooit tot de conclusie gevoerd dat dit verhaal zich wel eens in de brons-tijd zou kunnen afspelen, of op uit de brons-tijd stammende verhalen gebaseerd zou kunnen zijn.

Van Leiden reist Schliemann naar Kopenhagen. Hier ziet hij de vondsten uit de Kjökkenmöddinge, maar ook deze brengen hem niet op andere gedachten:

Bronze has not been found in all the "Kjökkenmöddinge;" but this is quite natural, because these mountains of prehistoric household remains are invariably on the very sea shore, and consist of sea-cockles, snails, oyster shells, &c., and what little metal may have been thrown away by the first inhabitants must have been eaten by the rust and must have disappeared in the damp seasalt.⁶⁷³

Het idee dat er ooit een steentijd bestaan had was eigenlijk ook te absurd voor woorden. Het was biologisch onmogelijk:

We have further to consider that Denmark's cold climate is totally unfit for [oorspronkelijke inwoners], and unless we suppose that the first inhabitants were created in woollen clothes, they must necessarily have come from a hot country, whence they brought with them bronze weapons and implements. Their stock of them has no doubt been but scanty, and, as they had to adapt their mode of life to the conditions of the country, it may have taken them a long

time ere they could extract copper here and procure tin to make bronze. But those immigrants who had known the use of metal in their own country, and had brought with them a certain degree of civilisation, should on their arrival here have relapsed into complete savagery, should have completely forgotten the use of metal, and should have used the very rudest kind of stone weapons and implements – that is altogether impossible.⁶⁷⁴

Hoewel Schliemann een groot lezer was schijnt hij Darwins *The Descent of Man*, uit 1871, niet gekend te hebben:

Seeing that the unclothed Fuegians can exist under their wretched climat, that loss of hair would not have been a great injury to primeval man, if he inhabited a warm country.⁶⁷⁵

Een warm klimaat was aangenamer maar niet absoluut noodzakelijk, zoals Darwin zelf bij zijn ontmoeting met de bewoners van Vuurland had kunnen vaststellen.

Het is opvallend hoe de Hilversumse vondsten tussen Janssens ontdekking en Schliemanns bezoek aan Leiden “veranderd” waren, maar op zich is een dergelijk fenomeen niets bijzonders. Vondsten en gebeurtenissen hebben nu eenmaal de neiging om in de loop der tijd te veranderen. In 1992 schreef Wolfgang Richter een Schliemann-biografie en daarin wordt Schliemanns bezoek aan Leiden als volgt beschreven:

Anschließend [aan een bezoek aan koningin Sophie] studierte er im Museum der Universität Leiden prähistorische Funde aus den steinzeitlichen Großraumgräber [sic] der “Hunnebedden” des Siedlungsgebietes um Hilversum, wobei er sich “mit einem unbeschreiblichen Enthusiasmus” der Keramik zuwandte, die er mit Exponaten des Britischen Museums verglich.⁶⁷⁶

Die falsch Lehre

In 1875 raakt Janssen, postume, nog even getuigen in een van de vele Duitse aanvallen op het drieperiodensysteem. Dit keer is het Hostmann die, via zijn kritiek op Hans Hildebrands *Das heidnische Zeitalter in Schweden*, het drieperiodensysteem voor eens en altijd uit de wereld probeert te helpen. Het artikel is lang en vaak verwarrend, omdat Hostmann alles wat ook maar tegen dit systeem zou kunnen pleiten op een hoop gegooid heeft:

...sprach sich ferner in der Sitzung des archäologischen Congresses zu Kopenhagen vom 2. September 1869 der dortige Oberst a. D. Tscherning zu grössten Ueberraschung der versammelten Archäologen kurz und entschieden dahin aus, dass die Kenntniss des Eisens weit älter sein müsse als die der Zinnbronze; denn nicht nur sei die letztere sowohl an und für sich weit schwieriger darzustellen, sondern ihre Verarbeitung bedinge auch nothwendig die Anwedung von Eisen und Stahl. Der Herr Oberst, dessen technisches Urtheil sich auf langjährige in den Artillerie-Werkstätten gesammelte Erfahrungen stützen konnte, war in dieser Hinsicht ohne Zweifel der competenteste Beurtheiler von sämmtlichen Anwesenden und hatte vollständig Recht!⁶⁷⁷

Hostmann gebruikte dit argument om het idee dat er ooit een bronstijd bestaan had af te voeren. Die kon namelijk niet bestaan hebben, omdat de kennis van het bewerken van ijzer al in de er voorliggende “steentijd” bestond. Bovengenoemd citaat is slechts een zijsprong in het geheel, maar wel een zijsprong die duidelijk laat zien hoe merkwaardig Hostmann met zijn argumenten omsprong. Zijn kritiek op het drieperiodensysteem is namelijk in basis niet op technologische, maar op etnische gronden gebaseerd. Hij verzet zich tegen de volgende uitspraak van Hildebrand:

Das Volk der Steinzeit waren keine Lappen, vielmehr ein unbekanntes Volk, das wahrscheinlich nicht in den Kreis der indogermanischen Völker gehörte, weil diese vor ihre Einwanderung in Europa bereits die Metalle kannten.⁶⁷⁸

Wanneer Hostmann nu kan bewijzen dat deze veronderstelling niet juist is en dat de eerste bewoners van Europa al Indogermanen geweest zijn heeft hij meteen bewezen dat er nooit een steentijd

bestaan heeft en dat het drieperiodensysteem onzin is. Hij gaat hiervoor op zoek naar een kenmerkend Indogermaans gebruik dat in de vondsten terug te vinden is:

... [es] ist nicht zu bezweifeln, dass den Indogermanen von jeher und ursprünglich der Leichenbrand eigenthümlich gewesen ist.⁶⁷⁹

Dat lijken gecremeerd werden is op zeer veel plaatsen in Europa vastgesteld:

... nach Worsaae's ausdrücklichem Zeugniß [kommen] in den freistehenden Dolmen Dänmarks überall nur verbrannte Knochen neben Steingeräthen vor, auch fast ohne Ausnahme beinahe in jedem Steingrabe ausgeglühte Flintsplitter, sowie Asche und Holzkohlenreste aufgefunden wurden ... so deutet eben Alles auf den Leichenbrand hin. Auch in den englischen Steingräbern ist nach Lubbock's statistischen Zusammenstellung ... die Verbrennung bei Weitem vorherrschend

...

In Holland wurden in den zahlreichen Steinkammern und Dolmen der Provinzen Drenthe und [Over]Yssel niemals Skelete, sondern ohne Ausnahme Urnen mit verbrannten Knochen gefunden (Westendorp, Over de huneb. S. 102; Janssen, Drentsche oudh. S. 13); ...⁶⁸⁰

Ook in Duitsland is dit het geval en dus is het duidelijk. De makers van de zogenaamde steentijdgraven waren Indogermanen en die kenden het ijzer al voor ze na Europa kwamen. Kortom, er is nooit een steentijd geweest en het Deense drieperiodensysteem is onzin:

Dazu kommt nun endlich, und dies kann fortan gar keinen Zweifel unterliegen, dass die von den nordischen Archäologen vorgetragene Lehre, als ob die Steingräber einer besonderen Culturperiode und einem besonderen Volksstamme angehört hätten, j e d e r t h a t s ä c h l i c h e n B e g r ü n d u n g d u r c h a u s e n t b e h r t. Sie sind allerdings die ältesten Gräber der Bewohner unserer Gegenden, aber doch auch gleichzeitig mit den Hügelgräber, und erhalten sich – namentlich als Einzelbegräbnisse – bis in die ersten Jahrhunderte der christlichen Zeitrechnung. Wir können uns an dieser Stelle in weitere Details nicht einlassen, aber zahlreiche, auf Münzen und sonstige Alterthümer sich stützende Beweise enthalten die bekannten Untersuchungen und Abhandlungen von Von Estorff, Janssen ... und anderer Forscher.⁶⁸¹

Helaas vertelt Hostmann hier niet op welke passage bij Janssen hij hier duidt, maar vermoedelijk was het Janssens conclusie, in *Drentsche Oudheden* van 1848, dat het verwoeste hunebed bij Emmen in de Romeinse tijd gebouwd was.

De nawerking

De nawerking van Janssens werk in Hilversum voor de Nederlandse archeologie in zijn algemeen en voor de Leidse in het bijzonder is uitgebreid en afdoende beschreven door Jan Albert Bakker in zijn *Views on the Stone Age, 1848-1931: the Impact of the Hilversum Finds of 1853 on Dutch Prehistoric Archaeology* uit 1990. Ik kan mij hier dan ook met een gerust hart beperken tot een klein aantal opmerkingen met betrekking tot het gebruik van het drieperiodensysteem zoals dat zich onder invloed van Janssens conclusies ontwikkelde.

Tussen 1882 en 1887 publiceerde J.A. de Rijk (1806-1882)⁶⁸² een serie wandelingen door het Gooi en Eemland in een Hilversumse krant. In 1905 bracht de krant, waarin ze oorspronkelijk gepubliceerd waren, deze gebundeld uit onder de titel *Wandelingen door Gooi- en Eemland en Omstreken*. Wanneer we De Rijks verhaal over de haardsteden lezen krijgen we het gevoel dat Lindenschmit, Hostmann en hun geestverwanten de discussie over het drieperiodensysteem gewonnen hadden. De Rijk beschrijft de locatie van de haardsteden, waar in die tijd niets meer te zien was, en komt daarna met een uitgebreide behandeling van de vondsten en hun betekenis. Hij komt daarbij tot verregaande conclusies:

... het allermerkwaardigste van wat er gevonden werd bleken steenen werktuigen te zijn, wiggen, mesjes, pijl- en lanspunten, alles van steen, in groot aantal bij elkander, en telkens onder dekstenen aan de open zijde dezer haardsteden schijnbaar weggeborgen, blijkbaar bewerkt zonder

metaal, alleen door steenslag en slijpsteen, waarschijnlijk afkomstig van een volk, dat het gebruik van metaal nog niet kende. Als men den aard der gevonden voorwerpen en de diersoorten nagaat, waartoe de gevonden beenderen behooren, kunnen daaruit eenige bijzonderheden worden afgeleid betreffende de levenswijze dezer vroegste bewoners van het Gooi. Het aantal van 40 haardsteden bijeen gevonden, doet een 200- of 250- tal menschen vermoeden. En indien wij nu aan onze verbeelding vrij spel geven, kunnen wij ons voorstellen, hoe de beschavingstoestand van dit aloude voorgeslacht moet geweest zijn. Het moet den allereersten, ruwsten ontwikkelingsstrap te boven zijn geweest, niet meer alleen in het jagerstijdperk hebben geleefd, maar dat der herders reeds ingetreden zijn, en dit laatste gaat vooraf aan den akkerbouw ...⁶⁸³

De grote vraag is nu, wanneer hadden deze toch nog vrij primitieve steengebruikers in het Gooi geleefd:

... laten wij u eerst zeggen, dat de oudheidkundigen, en bepaaldelijk de Noordsche, Scandinavische, tot vóór weinige jaren de voorwerpen, uit de vroegste tijden afkomstig, naar de stof, waaruit ze bestaan, in drie tijdperken hebben gerangschikt: de steen-, brons- en ijzerperiode, alsof deze in tijdorde aldus op elkander waren gevolgd. En inderdaad, zulks schijnt ook natuurlijk. Immers, het schijnt zoo wáár, dat daar ons vroegste voorgeslacht eerst geene kennis van metalen had en langzaamerhand tot die kennis is gekomen, alzo de steenen werktuigen ouder zijn dan de bronzen en deze weder ouder dan de ijzeren. En toch deden nieuwe onderzoekingen het onhoudbare zien dezer stelselmatige indeeling in drie tijdperken, en tevens vermoeden, dat de bronzen voorwerpen niet een voortbrengsel zijn van wat wij tegenwoordig inlandsche kunstvlijt zouden noemen, maar integendeel eerst door aanvoer van buiten in het bezit der onbeschaafde volkeren kwamen. Vandaar dat zij soms ook voorkomen tegelijk met de steenen werktuigen, die deze zelf voor zich vervaardigden en die schijnbaar eene veel hoogere oudheid aantonen. Dit drie-tijdperken-stelsel wordt thans door vele geleerden verworpen; zij zeggen, dat de oudheid der voorwerpen veeleer moet bepaald worden naar den vorm, dien men er aan gegeven heeft, dan naar de stof waaruit zij bestaan.⁶⁸⁴

Met deze nieuwe techniek in het achterhoofd en het bewerkte stuk mergel is het een fluitje van een cent om tot een zeer nauwkeurige datering van de haardsteden te komen. Dat had Janssen natuurlijk ook al gedaan, maar De Rijk weet Janssens conclusie nog te verfijnen:

Voor ons dient hij als een hoogst opmerkelijke en betrouwbare aanwijzer van den tijd der stichting: de haardsteden moeten afkomstig zijn van een onbeschaafden volksstam uit den tijd der Romeinen. De Romeinen hebben hier te lande vier volle eeuwen vertoefd, maar toch vermag men nu den tijd der haardsteden nog nader te bepalen. Vóór Drusus kan in onze streken van geen Romeinsche bouwsteenen sprake zijn, en na Tacitus van geen volk, dat met metaal onbekend was. Derhalve moeten deze haardsteden daar in de eerste eeuw onzer Christelijke jaartelling zijn opgezet ...⁶⁸⁵

Janssens opvolger, W. Pleyte (1836-1903), nam in 1877 het drieperiodensysteem zonder voorbehoud op in het eerste deel van zijn *Nederlandsche Oudheden*:

Daar de ijzerindustrie die van het brons verdrong, houdt men het er voor dat graven die ijzeren voorwerpen bevatten uit lateren tijd afkomstig zijn, dan die waarin men brons alleen aantreft en evenzeer die waarin men brons met steenen voorwerpen vond dan die waarin men de steenen voorwerpen alleen vindt. Vindt men brons en ijzer, steen en brons tezamen, dan plaatst men zulke graven in den overgangstijd van beide industriën. Zij behooren aan een hooger beschaving dan die, waarin de steenen voorwerpen alleen gevonden. Het is gelukt zodoende de gedenkteekens te rangschikken en te verdeelen, in de steen-, het brons- en ijzertijdperk en is tot de overtuiging gekomen dat in het 1e steentijdperk een zelfde soort van aardewerk gebruikt wordt in Noord-Duitschland, Noord-Friesland en de Nederlanden, en dat men onverbrande lijken begroef. In het 2e steentijdperk begroef men urnen met verbrande lijken. In het eerste bronstijdperk begroef men geheele lijken met steenen en bronzen voorwerpen, en het aardewerk daarbij geplaatst was grover. In het tweede bronstijdperk alleen met bronzen voorwerpen en grof aardewerk. In het eerste

ijzertijdperk verbrande men de lijken en zette die bij in heuvels over de steengraven gestort, of in afzonderlijke grafheuvels.⁶⁸⁶

Aan de stijl van dit citaat kan men duidelijk zien dat Pleyte hier de mening van zijn vakgenoten geeft. Aangezien Pleyte ruim verwijst naar de hunebedden op Sylt is het logisch om ervan uit te gaan dat hij zijn kennis van het drieperiodensysteem uit F. Wibel *Der Gangbau des Denghoogs bei Wenningdyedt auf Sylt* uit 1869 had.⁶⁸⁷ Wat Pleyte er zelf precies van dacht is onduidelijk. Opvallend is wel dat hij het drieperiodensysteem verder in zijn *Nederlandsche Oudheden* niet gebruikt. Hij omzeilt op deze manier alle problemen met dit systeem die er door Janssens conclusies ontstaan waren.

In 1887 zag het er naar uit dat Janssens conclusies een bevestiging gevonden hadden. De Limburgse geoloog en fossielenhandelaar Johan Casimir Ubaghs (1829-1894)⁶⁸⁸ kwam geheel onafhankelijk, ook tot de conclusie dat de steentijd tot in de Romeinse periode geduurd had.

In 1881 vond Marcel de Puydt (1855-1940) in Ryckholt-St. Geertruid duidelijke aanwijzingen dat daar vuursteenwerkplaatsen geweest waren.⁶⁸⁹ In 1886 vond hij zelfs een plek met zoveel afslagen dat het hem duidelijk werd dat vuursteen hier op “industriële” schaal gewonnen en bewerkt was. Hij noemt dit het Grand Atelier.⁶⁹⁰ In dat zelfde jaar onderzocht Eugène Dubois de vlak bij het Grand Atelier gelegen Henkeput. In de puinkegel op de bodem van deze put vond hij dierlijke en menselijke beenderen. Een jaar later, in 1887, vertrok Dubois naar Indië om daar uiteindelijk zijn naam onsterfelijk te maken door het vinden van de *Pithecanthropus*.⁶⁹¹ Zijn werk werd voortgezet door Ubaghs. Deze stelde vast dat Dubois de overblijfselen van meer dan 100 mensen gevonden had en dat er tussen deze botresten ook Romeinse scherven zaten. Om dit te verklaren haalde Ubaghs Caesars *De Bello Gallico* uit de kast. Om te beginnen stelde hij de door Caesar genoemde Romeinse legerplaats Atuatuca gelijk met het Limburgse dorp Houtem. Ubaghs verwijst vervolgens naar de veldslag tussen Ambiorix en de Romeinen die daar in de buurt plaats vond.⁶⁹² Hij ging er van uit dat de mannen van Ambiorix, de Eburonen, zich in allerijl uitgerust hadden met vuurstenen wapens, vervaardigd in het Grand Atelier van vuursteen dat ze opgedolven hadden uit de Henkeput. De vuursteenafslagen in het Grand Atelier waren dus geen overblijfselen van een neolithische activiteit, maar de stille getuigen van de strijd tussen de Eburonen en de Romeinen. Deze theorie werd ogenblikkelijk door Marcel de Puydt naar het land der fabelen verwezen, maar Ubaghs bleef er aan vast houden. Ook Pleyte was er niet geheel ongevoelig voor. En zo ontstaat er ook bij hem twijfel aan het drieperiodensysteem:

Casimir Ubaghs
(1829-1894)

Wij weten ook, dat in Europa de bronzen werktuigen aan het ijzer voorafgingen, dat deze duizende jaren gebruikt zijn, en dat eer men het brons leerde kennen, men koper gebruikte, en vóór het koper, den steen. Dat neemt niet weg, dat niet ieder steenen voorwerp duizende jaren oud behoeft te zijn. Langen tijd bleef men steen gebruiken, toen het brons reeds bekend was en zoo heeft onlangs de heer C. Ubachs [sic] uit Maastricht trachten aan te toonen, dat op een berg bij St. Geertruid eene nederzetting is geweest van een volksstam, die grove, schijnbaar paleolitische wapenen gebruikte. Hij ziet daarin het kamp der Eburonen, die door Caesar werden verslagen.⁶⁹³

Het feit dat het de ideeën van Ubachs waren en niet Janssens Hilversumse vondsten, die Pleyte in 1889 aan het twijfelen brachten, is op z'n zachtst gezegd merkwaardig. Pleyte behandelt de Hilversumse vondsten pas in 1902 in deel 6 van zijn *Nederlandsche Oudheden van de vroegste tijden tot op Karel den Grooten*. Hij beschrijft in dit deel o.a. alle hem bekende oudheden uit Hilversum en omgeving. De Haardsteden vormen hier een onderdeel van. Nadat hij Janssens

bronzen-bijl beschreven heeft die uit een grafheuvel tussen Hilversum en Laren stamde komt hij met een eerste opmerking over de haardsteden:

... in het Rijks-Museum van Oudheden te Leiden wordt eene scherf bewaard van eene mandvormige urn, die tot ... [het zoogenaamde Belgische vaatwerk] behoort. Janssen vond die aan den ingang der zoogenaamde haardsteden. Volgens hem zou deze scherf de haardsteden tot het

Keltische tijdperk terugbrengen, doch, daar dit zoo goed als niets heeft opgeleverd dan vrij ruw bewerkte steenen voorwerpen, acht ik dit zeer onwaarschijnlijk.⁶⁹⁴

Helaas vertelt Pleyte niet waar hij deze kennis vandaan heeft. Over een bij de ingang van een haardstede gevonden scherf schrijft Janssen echter nergens. Pleyte doelde hier vermoedelijk op de scherf die in de omgeving van haardstede 12 gevonden was. Het idee dat de haardsteden van de Kelten afkomstig waren heb ik bij Janssen nergens kunnen vinden. Janssen kende bovendien geen specifiek Keltisch aardewerk, voor hem was brons het determinerende materiaal voor dit volk. Iets verderop komt Pleyte met de door Janssen gebruikte datering, maar hiervoor gebruikt hij niet *Hilversumsche Oudheden*, maar een krantenartikel van latere datum. Men zou haast vermoeden dat Pleyte niet de moeite genomen heeft om Janssens eigen berichten erop na te lezen.:

De tijd zou bepaald worden door een bewerkte stuk zandsteen, dat door J.A. de Rijk, in zijne "Gooische wandelingen", Gooi en Eemlander 1882-1883 voor stellig Romeinsch wordt gehouden. Het komt mij voor, dat daarop wel wat valt af te dingen. Eerder zie ik het voor een stuk van een Gotieken of Romaanschen dorpel aan.⁶⁹⁵

Het hier genoemde stuk zandsteen is het stuk mergel dat Janssen beschreef. Pleyte had het wat dit betreft bij het rechte eind. Janssens vriend, de geoloog Beima, had het stuk fout gedetermineerd. Iedereen die het nu in het RMO ziet kan ogenblikkelijk vaststellen dat het zandsteen, vermoedelijk Bentheimer, is. Het is mogelijk dat Pleyte deze vondsten niet al te nauwkeurig onderzocht en beschreef omdat hij er aan twijfelde:

Daar er geene enkele munt, niets bijzonder eigenaardigs, en ook geen vaatwerk bij deze haardsteden gevonden is, zoo blijft doel en afkomst nog eene opene vraag, wel wat vreemd bij eene hoeveelheid van 525 voorwerpen.⁶⁹⁶

Wanneer we Pleytes opmerking over het bewerkte stuk zandsteen lezen kunnen we alleen concluderen dat hij de haardsteden als middeleeuws dateerde. Wat deze verjonging van dit vondstcomplex precies betekende vertelt Pleyte niet. Dat lezen we pas bij zijn opvolger J.H. Holwerda.

Holwerda was een tegenstander van het drieperiodensysteem. Net als b.v. Von Estorff was hij van mening dat dit systeem werkte bij de aanwezigheid van steen in plaats van de afwezigheid van metaal:

... ja zelfs zijn steenen hamers voor den dag gekomen bij opgravingen bij Wijk bij Duurstede uit de tijd der Karolingers.⁶⁹⁷

Holwerda's idee over de ondeugdelijkheid van het drieperiodensysteem vond verder ondersteuning door het feit dat er in Nederland maar een betrekkelijk klein aantal bronzen voorwerpen gevonden waren:

Aanzienlijk is bepaald, zooals we reeds zeiden, het aantal steenen bijlen, pijlpunten enz, in ons land en vraagt men naar de bronskultuur die deze steenen moet hebben verdrongen, dan staat men verbaasd, hoe schaars bronzen stukken in ons land voorkomen, terwijl het praehistorische ijzer bijna ontbreekt. Hoe laat zich dit verschijnsel verklaren bij een voorstelling en een periodenverdeeling als de algemeen geldende?⁶⁹⁸

Deze observatie van Holwerda vond een extra bevestiging tijdens een studiereis naar Limburg.⁶⁹⁹ Of hij hierbij door de ideeën van Ubaghs beïnvloed werd is een open vraag. Doorslaggevend voor zijn ideeën over stenen objecten werd wat hij zag aan de voet van de gedeeltelijk uit vuursteen opgetrokken Romeinse muren van Tongeren:

Gelijk men weet is het Belgische Tongeren een oude Romeinse stad. Antieke muren staan nog gedeeltelijk overeind, voor een deel uit vuursteen opgetrokken, welke natuurlijk door den tijd sterk verweerd en afgesplinterd is; en nu raapten we aan den voet dier muren verscheidene fragmenten op, die precies den vorm van een z.g. vroeg-neolithisch instrument vertoonen. Zeer waarschijnlijk

lijkt het ons dus, dat wij ook voor andere plaatsen, waar zulke vuursteenstukken worden gevonden, een dergelijke verklaring zullen hebben aan te nemen.⁷⁰⁰

Deze observatie zorgde er ook voor dat hij wat de ateliers van De Puydt betrof zo zijn vragen had. Hij stemt hier niet in met Ubaghs ideeën, maar laat de mogelijkheid van dies datering wel open:

De z.g. ateliers van St. Gertruid zouden dus o.i. ook zeer wel plaatsen geweest kunnen zijn, waar in Romeinschen, of zelfs in nog lateren tijd vuursteen voor muurbouw of iets dergelijks bewerkt is. Zouden we ze echter werkelijk als “vroeg-neolithisch” hebben te beschouwen, dan hadden we hier tevens zeker de oudste sporen van menselijke beschaving in ons land⁷⁰¹

In 1925 komt hij op deze mening terug:

“D e S c h o o n e G r e b b e” is een kleine, bekoorlijke vallei, welke bij Reijckholt in het Maasdal uitloopt. Hier hebben reeds sedert jaren Belgische geleerden onderzoekingen verricht, waarvan de resultaten ons eerst met een vrij groot scepticisme vervulden, tot de kennismaking van wat vlak vóór en na den oorlogstijd [1914-1918] door hen werd gevonden en van de ingenieuze wijze, waarop zij hun vondsten wisten te verklaren, ook ons de overtuiging schonk, dat we hier werkelijk met verschijnselen van groot belang te doen hebben, al blijft er voor ons nog menig vraagteeken staan.⁷⁰²

Het is duidelijk dat Holwerda worstelde met de steentijd en alles wat daartoe gerekend moest worden. Doordat hij niet zeker was van de grenzen van de steentijd en stenen voorwerpen als indicator nam had hij in 1918 geen problemen met de Hilversumse vondsten. Alles, zelfs het knoepje, wist hij in te passen:

Een vreemden indruk maakt het echter ... Janssen te hooren verhalen, hoe hij zelf in een van die haardsteden een beenen knoop vond, op den draaibank gedraaid, “zooals ze nog wel bij boeren in gebruik zijn”: een vrij modern voorwerp dus in die zoo “overoude” haardstede! Nog merkwaardiger echter is het, dat een van de steenen, waaruit een der vloertjes was geconstrueerd, en die nog in het Leidsche museum bewaard wordt, zonder twijfel, gelijk ook Janssen toegeeft, van een na-Romeinsch of middeleeuwsch gebouw afkomstig is. Hier is geen uitweg mogelijk: het vloertje, waartoe die steen is gebruikt, moet dus eerst in de vroege middeleeuwen zijn geconstrueerd en de inhoud van de haardstede, die steenen instrumenten, die men zoo gaarne aan een vroegen voortijd toeschreef, behoort dus ook in die *vroege middeleeuwen thuis*. Hier was dus een armelijke bevolking, laat ons zeggen omstreeks 1000 na Chr., nog in het bezit van een *steenkultuur*.⁷⁰³

Wanneer een vondst zo overtuigend in een theorie past hoeft het niemand te verbazen wanneer er niet aan de echtheid van die vondst getwijfeld wordt. Aangezien Holwerda zijn afwijzende houding ten opzicht van het drieperiodensysteem, voor zo ver ik weet, zijn hele leven behoudt, past het in de lijn der verwachtingen dat hij ook later niet aan de Hilversumse vondsten gaat twijfelen en ze in 1925 op dezelfde wijze gebruikt als in 1918:

In 1853 ontgroef Janssen in de buurt van Hilversum een aantal woonsteden, uithollingen in den bodem, geplaveid en door een muurtje omsloten, alles met losse steenen. Terecht meende men hierin haardsteden te zien, overblijfselen van, in den grond uitgegraven plaggenwoningen. Nu werden in deze haardsteden tal van steenen instrumenten gevonden, dus de conclusie lag voor de hand, dat men hier een vondst had uit het verre praehistorische verleden, uit dien ouden “steentijd”. Een vreemde indruk maakt het echter, dat Janssen in een van die haardsteden een beenen knoop vond, op de draaibank gedraaid “zooals ze nog wel bij boeren in gebruik zijn”, een vrij modern voorwerp dus, in zulk een “overoude” haardstede aangetroffen! Nog merkwaardiger is het, dat een van de steenen, waaruit een der vloertjes was geconstrueerd, en die nog in het Leidsch museum bewaard wordt, zonder twijfel, gelijk ook Janssen aangeeft, van een na-Romeinsch of middeleeuwsch gebouw afkomstig is. Hier schijnt geen uitweg mogelijk: het vloertje, waartoe die steen is gebruikt, kan eerst in na-Romeinschen tijd zijn geconstrueerd en de inhoud van de

haardstede, die steenen instrumenten, behoort niet in een vroegen voortijd, doch in zóó late periode thuis. Hier was zeker nog een armlijke bevolking, in zeer laten tijd, in het bezit van een “steencultuur”.⁷⁰⁴

De conservator van de archeologische collectie in het Fries Museum te Leeuwarden, P.C.J. A. Boeles (1873-1961), was het niet met Holwerda eens. Dit wordt ogenblikkelijk duidelijk uit de titel van het artikel in *De Gids* van 1920 waarin hij een rechtstreekse aanval op Holwerda's ideeën doet: “Het bronzen tijdperk in Gelderland en Friesland”. Boeles toont hier in aan dat Nederland lang niet zo arm aan bronsvondsten was als Holwerda meende. Het was waar dat veel van de in Nederland gevonden bronzen-objekten uit het buitenland kwamen, maar er was tenminste een aanwijzing dat er ook in dit land bronzen voorwerpen vervaardigd waren:

In Drente is zelfs een gietvorm voor holle bijlen gevonden, het beste bewijs, dat de bronscultuur hier ten slotte werkelijk wortel heeft geslagen en inheemsch is geworden.⁷⁰⁵

Aan de hand van de vondsten toonde Boeles aan dat er tussen de steentijd en de bronstijd een kopertijd bestaan had. Aan de hand van deze zelfde vondsten kon hij vervolgens ook aantonen dat Nederland, wat deze kopertijd betrof, in lijn lag met de rest van Europa:

De omstandigheid dat onze vroegste vlakbijlen van koper vervaardigd zijn bewijst op zich zelf reeds, dat deze stukken hier niet van jongeren datum zijn dan elders, omdat het koper in geheel Europa en ook in Troje, waar het slechts in de oudste laag voorkomt, reeds vroeg door brons met het gewone tinpercentage werd verdrongen en men zal wel niet ter wille van export naar ons land bijlen van koper of tinarm brons zijn blijven vervaardigen, waar men zelf de voordeelen van de juiste toevoeging van tin bij het koper had leeren waardeeren.⁷⁰⁶

Boeles betoog zorgde er niet voor dat Holwerda's ideeën ogenblikkelijk uit de gratie raakten. Holwerda bleef er zijn hele leven aan vasthouden en zijn invloed nam slechts langzaam af. In 1924 schreef P.J. van Ravesteijn uitgebreid over de haardsteden in het *Gedenkboek Hilversum 1424-1924*. Dit is het laatste grote stuk over deze vondst dat geschreven is voordat men tot de conclusie kwam dat deze vondst een vervalsing was. Van Ravesteijn geeft hier in duidelijk Holwerda's mening weer:

Dr. Holwerda heeft voldoende bewezen, dat – indien elders wellicht de beschavingstoestand en de plaats der verschillende volksstammen in de lijst der historie gekenschetst kan worden door de reeks – steenperiode, bronsperiode, ijzerperiode, dit voor ons land in geen deele zonder meer opgaat. Oppervlakkig beschouwd zouden de haardsteden, met haar uitsluitend steenen werktuigen en gereedschappen en de absolute afwezigheid van metalen voorwerpen, wijzen op een volk uit de “steenperiode”, dus tot de alleroudste stammen behorende.

Wanneer wij nu echter ontwaren, dat een der steenen van den vloer van een haardstede zeer merkwaardig is een goed bewerkte mergelsteen, geprofileerd en van keurig evenwijdige groeven voorzien, die zelfs door Dr. Janssen en ook door Dr. Holwerda erkend is te zijn van laat Romeinschen oorsprong, dan moeten wij wel tot de conclusie komen, dat die haardstede op zijn vroegst in laat Romeinschen tijd is gebouwd ... Wij spreken nu niet eens van een goed bewerkte beenen knoop, die Dr. Janssen zelf tusschen de asch in een der haardsteden heeft aangetroffen.

Hier valt niets anders uit op te maken, dan dat de haardsteden van vrij jongen oorsprong zijn, dat de stam, die daar in laat Romeinschen tijd, stel ca. 500 jaar na Christus, leefde, nog geheel verkeerde in het steentijdperk, eeuwen dus na den tijd, dat brons en ijzer elders in ons land bekend waren en werden toegepast.⁷⁰⁷

Holwerda's tegenhanger, A.E. Van Giffen (1884-1973) nam het drieperiodensysteem aan als een vaststaand gegeven. Het sterkste drukte hij dit uit in zijn *Archaeologische Verkenning, openbare voordracht gehouden bij de aanvaarding van het ambt van lector aan de Rijksuniversiteit te Groningen, den 18den October 1930*:

De even genoemde Christian Jurgensen Thomsen te Kopenhagen, Friedrich Lisch te Mecklenburg en Johann Friedrich Danneil te Salzwedel kwamen, ongeveer te gelijker tijd (1836) en

onafhankelijk van elkaar, tot de ontdekking, dat als algemeene grondstof eerst steen, vervolgens metaal, en wel na elkaar koper, brons en ijzer, gebruikt is of volstrekt de overhand had. Die ontdekking leidde hen tot de onderscheiding van een syeen-, een brons- en een ijzertijd, met overigens regionaal verschillende grenzen. Daarmee werd het zgn. Drieperioden-systeem ingevoerd, dat nog steeds de basis voor de groepeerings der verschillende, achtereenvolgende beschavingen vormt.⁷⁰⁸

Hoewel ik het niet onderzocht heb vermoed ik dat Holwerdas ideeën over het drieperiodensysteem en een middeleeuwse steencultuur maar door zijn meeste vakgenoten niet serieus genomen werden en dat er daardoor ook deze keer geen werkelijke discussie over de Hilversumse vondsten ontstond. Zelfs Popping, die zoals we gezien hebben in 1932 als eerste vaststelde dat we hier met een vervalsing van doen hebben, was niet voldoende in de Hilversumse vondsten geïnteresseerd om zijn bevindingen te publiceren.

In 1938 speelden ze, zei het sterk vervormd, nog één keer een rol in de *Geschiedenis van Gooiland*:

De geschiedenis van Gooiland begint betrekkelijk laat ... In het midden der vorigen eeuw ontgroef de in zijn tijd verdienstelijke oudheidkenner Janssen in de buurt van Hilversum de overblijfselen van een aantal woonsteden: bodemkuilen met geplaveid vloertje en omsloten door een muurtje. Met recht herkende hij die als haardsteden van in den grond uitgegraven plaggenhutten. Daarin lagen tal van steenen gebruiksvoorwerpen, zoodat het vermoeden kon post vatten, dat hier een overoude woonplaats, uit een ver steentijdperk, ontdekt was. Een gedraaide beenen knoop, in een van de haardsteden opgeraapt, wekte terstond argwaan, die ten top steeg, toen Janssen vaststellen moest, dat het materiaal van een der vloertjes zonder eenigen twijfel van het plaveisel van een laat-Romeinsch, misschien wel middeleeuwsch gebouw afkomstig was. Aan de conclusie viel niet te ontkomen: geen resten van een overouden voortijd, integendeel sporen uit een betrekkelijk laat tijdperk waren hier voor den dag gekomen.⁷⁰⁹

Toen H. Brunsting in 1946 conservator van het RMO werd verdwenen de Hilversumse vondsten zonder enige ophef uit de tentoonstelling. Pas in 1964 bracht Bakker ze weer onder de aandacht, maar dit keer als de vervalsingen die het waren.⁷¹⁰

Janssens interpretatie van technologische verschillen

Wanneer we nu vanuit het perspectief van het drieperiodensysteem en het daaraan ten grondslag liggende technologische ontwikkelingsmodel naar de Hilversumsche haardstedenaffaire kijken komt ogenblikkelijk de vraag hoe het mogelijk was dat Janssen het bestaan van een uiterst primitieve steen cultuur naast de relatief ver ontwikkelde Romeinse ijzer cultuur kon accepteren. Om deze vraag te beantwoorden moeten we bedenken dat het denken over de ontwikkeling van de menselijke cultuur lang niet altijd in termen van technologische ontwikkeling is gegaan.

Wanneer we naar Homerus, 8 eeuw voor Chr., kijken zien we dat hij de geschiedenis in tweeën splitst, de heldentijd en zijn eigen tijd. In de heldentijd gebruikte men brons en in zijn eigen tijd ijzer. Opvallend hierbij is dat hier, in tegenstelling tot onze overtuiging, het ijzer geen vooruitgang betekent. Homerus geeft geen ontwikkeling van laag naar hoog. Hij geeft het beeld van de "oude man" die terug kijkt op zijn leven, en ziet dat vroeger alles beter was. Zijn tijdgenoten zijn mensen, en die zijn minder dan helden. Bij hem gaat de geschiedenis van goed naar slecht.

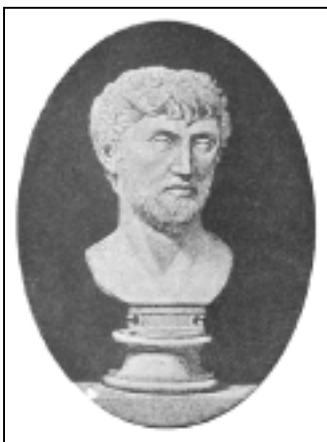
We vinden dit beeld nog sterker bij Homerus "tijdgenoot" Hesiodus. Deze schetst in zijn *Werk en Dagen* een uitgebreidere ontwikkelingsgeschiedenis die eveneens een neergang vertoont. Op het eerste gezicht lijkt het als of Hesiodus een technologische ontwikkelingsgang geeft, goud, zilver, brons en ijzer, maar wanneer we beter lezen zien we dat hij met deze metalen verschillende groepen aanduidt. Zijn geschiedenis verloopt van goden, via halfgoden en helden naar mensen. Het optimale vinden we bij de goden terwijl het voor mensen maar behelpen is.

De geschiedenis begint voor de Grieken in de mythische tijd die zij uit hun traditie kennen. Ook bij latere Griekse historici als b.v. Thukydides (460-400 v. Chr.) blijft dit het geval. Deze begint zijn geschiedenis van Griekenland in de heldentijd en gaat dan via de Trojaansche oorlog en de omzwervingen

van de Grieken naar het ontstaan van de steden. Ook Strabo (62-19 v. Chr.) zoekt het begin van de menselijke technologische ontwikkeling in het bovenmenselijke. Via Homerus weet hij dat er een tijd geweest is waarin wapens uit brons gemaakt waren. Het ijzer hebben de mensen pas later van de Telchines gekregen. Deze halfgoden uit Rodos waren zeer bedreven in het werken met metalen. Ze hadden de sikkel van Kronos en de drietand van Poseidon gemaakt. Uit het voorgaande lijkt het misschien alsof de Grieken een lineair beeld van de geschiedenis hadden dat aangestuurd werd door technologische ontwikkelingen. Voor de meeste Griekse historici was dit echter niet het geval. Die zagen de geschiedenis als een cyclische gebeurtenis.⁷¹¹ De spelers en de decors veranderden, maar het verhaal bleef het zelfde. Zoals Troje ten onder gegaan was zouden ook de stadstaten eens ten onder gaan.

Een lineairontwikkelings beeld wordt voor het eerst door de Romeinse dichter Lucretius beschreven. In zijn *De Rerum Natura* schetst hij een technologische ontwikkeling die van laag naar hoog verloopt. De mens is begonnen als een onbeholpen wilde en wordt via een aantal stappen een beschaafde Romein. Lucretius verbindt dit aan de drie materialen die wij daar nu ook aan verbinden, steen, brons en ijzer. Op grond hiervan zouden we Lucretius de vader van het drieperiodensysteem kunnen noemen ware het niet dat hij in zijn boek geen bewijs voor dit idee aanvoert, zodat we er van uit moeten gaan dat het een geheel theoretische constructie was.⁷¹²

Tijdens zijn opleiding tot dominee was Janssen uitgebreid in aanraking gekomen met de Klassieken maar in hoeverre hij zich bewust was van hun beeld van de geschiedenis is onduidelijk. Lucretius zal in zijn opleiding niet werkelijk behandeld zijn. Het kernthema van diens werk was niet zo zeer de technologische ontwikkelingsgeschiedenis van de mens, maar het idee dat religieuze rituelen niet van de goden stamden, maar door de mensen zelf ontwikkeld zijn. Dit maakte zijn werk voor de meeste theologen onacceptabel. Zo is het niet aannemelijk dat Janssen hem gedurende zijn studie uitgebreid bestudeerd heeft.

Lucretius
(98-55 v. Chr.)

Tijdens de middeleeuwen en renaissance wordt het intellectuele klimaat in Europa overheerst door het Christelijk denken. De Bijbel geeft antwoord op alle vragen en daardoor is, in grote lijnen, niet alleen het verleden, maar ook de toekomst bekend. De wereld is ontstaan bij de schepping en zal eindigen in de apocalyps. Alles is vanaf het moment van de schepping aanwezig en voor een werkelijke menselijke ontwikkeling is er in dit systeem geen plaats. Hierdoor ontstond er een absoluut lineair beeld van de geschiedenis dat eenvoudig opgedeeld kon worden. Het duidelijkste is dit te zien in de *Historia universalis breviter ac perspicue exposita in antiquam et medii aevi ac novam divisa* dat Christoph Cellarius in 1708 publiceerde. De splitsing in drieën was een voordehandliggende analogie met het menselijk bestaan, jeugd, volwassenheid en oude dag. Deze splitsing voldeed bovendien aan de wetten die Aristoteles in zijn *Poetica* voor een goede tragedie opgesteld had, een begin, een midden en een eind. Wat was er nu logischer dan Cellarius' splitsing in *Historia antiqua*, *Historia medii aevi* en *Historia nova*. Aangezien de geschiedenis met de in de Bijbel beschreven schepping begon was erin dit systeem geen behoefte aan een prehistorie.

Wat verloren raakt kan teruggevonden worden en sinds de eerste stenen bijl weggegooid werd zijn er dan ook stenen bijlen teruggevonden. Het hoeft dan ook niemand te verbazen dat ook in de middeleeuwen en vroege renaissance af en toe neolithische bijlen gevonden werden. Over het algemeen werden die op mythologische wijze verklaard. Het waren donderstenen, ontstaan bij een onweer en geschikt om de gevolgen van een onweer af te wenden. De bliksem slaat nooit twee keer op de zelfde plaats in en wie een dondersteen in huis had was dus beschermd tegen dit gevaar. Een enkeling, zoals b.v. Mercanti, in 1593, herkende deze donderstenen voor wat ze waren, maar de invloed van deze observaties was nihil.⁷¹³

Pas in de achttiende eeuw, toen de verslagen van ontdekkingsreizigers via boeken een ruimere verspreiding kregen begon het beeld te veranderen. Via b.v. de reisverslagen van Cook, Dampier en Frasier ontdekten de West-Europese intellectuelen dat niet alle volkeren op deze wereld op het zelfde technologische niveau stonden. Er werden wilden ontdekt, die zich van stenen werktuigen bedienden. Deze stenen werktuigen leken precies op de donderstenen die men in Europa gevonden had. Hierdoor werd het eenvoudig om vast te stellen dat donderstenen in werkelijkheid niet uit de hemel waren komen vallen, maar door mensen gemaakt waren. Dit betekende echter ook dat er in Europa ooit mensen gewoond hadden die

net zo primitief waren als de wilden die door ontdekkingsreizigers aan de andere kant van de wereld ontdekt waren. Ook Europa was ooit door wilden bewoond geweest.

In 1685 ontdekte de heer Cocherel⁷¹⁴ bij Evreux in Normandïe een graf waarin men alleen stenen werktuigen lagen. In 1722 beschreef Bernard de Montfaucon (1655-1741) deze vondst en deelde hij zijn lezers de conclusie van Cocherel⁷¹⁵ mee:

Il paroît par là que ces barbares n'avoient aucun usage ni du fer ni du cuivre, ni d'aucun autre metal.⁷¹⁶

Hiermee postuleerde Cocherel, op basis van wat hij gevonden had, het bestaan van een steentijd. Het schijnt dat Montfaucon niet goed wist wat hij hiermee aanmoest. Na zijn lezers verteld te hebben dat dit soort bijlen overal in Noord-Europa gevonden worden komt hij ter verklaring van dit fenomeen met een gedeelte van een brief van professor Jacques Christophe Iselin uit Basel. Deze wees Montfaucon erop dat het vinden van een graf met niets dan stenen voorwerpen opzich niets merkwaardigs had:

Il n'est pas necessaire de rapporter ici les témoignages de Lucrece & d' Hésiode, don't le premier après avoir dit que les plus anciennes armes étoient les pierres, c'est-à-dire les pierres jettées, & non pas les pierres aiguës pour en faire des armes, ajoute que l'usage du cuivre étoit avant celui du fer: & le second dit que les anciens se servoient du cuivre pour armes & pour d'autres usage, parce qu'ils n'avoient point de fer

Cela se prouve aussi par les sepulcres des Germains ceux qui sont d'une antiquité plus reculée, & don't les urnes sont plus gâtées par le tems, ont le plus souvent du cuivre, & ceux qui sont d'un siecle plus bas, ont ordinairement du fer.⁷¹⁷

Bernard de Montfaucon
(1655-1741)

Volgens Iselin bewijst het graf van Cocherel en andere soortgelijke vondsten dat Lucretius gelijk had. Men kon de wereld opdelen in een steen-, brons-, en ijzerperiode en daarmee kon men vondsten een relative datum toe kennen. Helaas geeft Iselin verder geen uitleg van dit systeem en weten we niet of hij Lucretius of de vondsten als uitgangspunt van zijn gedachten genomen had.

In Nederland publiceerde Van Lier in 1760, in zijn *Oudheidkundige Brieven*, als eerste, op grond van wat hij gevonden had, in combinatie met wat hij in de verslagen van ontdekkingsreizigers gelezen had, het idee dat er ooit mensen in Nederland geleefd hadden die geen metaal kenden. Mensen die uitsluitend van uit steen vervaardigde hulpmiddelen gebruik gemaakt hadden. Van Lier ging, doordat hij de berichten van ontdekkingsreizigers bij zijn overwegingen betrok, een stap verder dan Cocherel. Bij Van Lier was het niet alleen een historische periode, bij hem werd het een fase in de menselijke ontwikkeling. Hoewel Van Lier ook naar b.v. Lucretius verwees gebruikte hij deze eerder als onderbouwing van zijn idee dan als inspirator. Zijn systeem heeft echter geen rechtstreekse relatie tot het huidige drieperiodensysteem. Bij hem is er geen sprake van een bronstijd. Op z'n

best zouden we kunnen zeggen dat zijn idee, dat niet veel later ook door anderen in Europa ontwikkeld zou worden,⁷¹⁸ naar een tweeperiodensysteem verwees. Het is echter, doordat het op vondsten en niet op de klassieke gebaseerd is, wel een directe voorloper van het nu gebruikelijke systeem.

In het jaar VII (1799) publiceerde Legrand d'Aussy een uitgebreid artikel over de verschillende grafvormen die er in Frankrijk te vinden waren. Hij begon zijn verhandeling bij de vroege culturen uit Klein Azië om vervolgens via de Egyptenaren en de Klassieken in Frankrijk te komen. Zoals in Nederland (Holland en Utrecht) de Batavieren de stamvaders der Natie waren, waren dat in Frankrijk de Galliërs. Caesar had daar uitgebreid over geschreven, dat was geen vraag, maar een zekerheid. De Franse geschiedenis begon met hun en de oudste graven waren dus van hun:

Ce monument [Cocherel], construit en pierres brutes, et le plus ancien de tous ceux que mes lectures m'ont fait connoître, contenoit, comme on l'a vu, un grand nombre de corps, près desquels étoient des haches de pierre et des armatures de flèches en os pointus. De ces haches et de ces os,

j'ai conclu (et la classe, je l'espère, pensera comme moi) qu'à l'époque où ces objets furent déposés là, les Gaulois, ne connaissant point encore les métaux, n'étoient point encore sortis de l'état sauvage; que, par conséquent, le tombeau date des premiers temps de la nation; ...⁷¹⁹

Legrand d'Aussy weet zeker dat dit graf uit de vroegste periode stamt, omdat er geen metalen voorwerpen in gevonden zijn. Het bestaan van een steentijd is voor hem geen vraag, maar een zekerheid waar verder niet over gesproken hoeft te worden. De stenen voorwerpen zijn voor hem niet het belangrijkste element van dit graf. Hij gaat als volgt verder:

...et que, comme les corps qu'il renfermoit avoient été brûlés, et qu'il offroit même plusieurs urnes de terre remplies de cendres et de charbons, les Gaulois étoient, dès l'origine, dans l'usage de brûler leurs morts.⁷²⁰

Voor Legrand d'Aussy is het feit dat deze vroege Galliers hun doden cremeerden het uitgangspunt. Dat was het kenmerkende onderdeel van deze cultuurfase. Dat er ook skeletonderdelen gevonden waren was voor hem niets bijzonders:

Si l'on ne trouva dans le tombeau ni tiges, ni hampes, ni hastes, c'est que ces matières tant de bois, elles furent détruites dans les flammes; tandis que les cailloux affilés et les os durent, par leur nature, résister au feu. Il en a été de même pour tout ce qui étoit combustible, tel qu'habillemens, instrumens, outils; car je ne doute point qu'on ne mît de tout cela près des morts pour leur usage futur: mais les buchers ayant tout consumé, il m'en reste aujourd'hui aucun vestige⁷²¹

In het relatieve dateringsstelsel dat Legrand d'Aussy in dit artikel ontwikkelt is dit de eerste periode, l'âge primitif du feu. Dit was de eerste fase van de steentijd:

Cet âge de *feu* dura bien des siècles, sans doute; car il faut bien des siècles à des peuplades demi-sauvages pour passer de l'état de barbarie à la connaissance et à la pratique de la métallurgie et des différens arts: mais, pendant qu'il dura, la forme extérieure des sépultures changea entièrement.⁷²²

Legrand d'Aussy was van mening dat men orde in de prehistorie aan kon brengen door naar de diverse grafvormen te kijken. Hij vervolgt zijn verhandeling met de beschrijving van een grafheuvel die in 1791 in Noyelle opgegraven was:

On y trouva les mêmes objets que dans le tombeau de Cocherel; c'est-à-dire, des armes en cailloux aigus, et des urnes pleines d'ossemens brûlés et de charbons. Cette identité de dépôt sembleroit annoncer que la colline appartient au même âge que le tombeau, et que tous deux eurent lieu également à l'époque où la nation n'avoit point encore la connaissance des métaux; et cependant, malgré ces présomptions de contemporanéité, je suis convaincu qu'ils sont de deux temps fort différens, et que la colline est de beaucoup postérieure au tombeau.

La raison sur laquelle je fonde cette opinion, est que ce qui étoit d'exécution difficile n'a pu être imaginé que long-temps après ce qui étoit le travail le plus simple. Or personne, je pense, ne révoquera en doute qu'une haute et large colline, élevée à mains d'hommes, exigeoit une conception plus hardie, des travaux plus longs, un plus grand nombre de bras, enfin une population plus considérable que des tombeaux bruts, pareils à ceux de Cocherel; et que, par conséquent, la colline de Noyelle et toutes les autres de même espèce sont, comme je l'ai dit, d'un âge bien postérieur à celui de ces tombeaux, et doivent former une époque à part.⁷²³

En zo heeft Legrand d'Aussy aangetoond dat wat oppervlakkig gelijk lijkt nog niet gelijk hoeft te zijn, sterker dat er een grote afstand in tijd tussen kan zitten. De gevonden stenen voorwerpen op zich zijn dus geen tijdsindicator. Het gaat om de vorm van de graven, niet om de inhoud. De vorm geeft aan wat ouder en wat jonger is. Wanneer Legrand d'Aussy verder gaat met zijn onderzoek blijkt deze veronderstelling echter niet juist te zijn:

On tenta, en 1787, de fouiller la colline de Crécy: bientôt les travaux furent interrompus; et néanmoins, tout imparfaits qu'ils furent, ils procurèrent des objets que je crois dignes d'attention.

C'étoient deux sarcophages, composés de plusieurs pièces en argille cuite, et don't chacun contenoit un squelette entier. ... On ajoute même que l'un d'eux portoit au doigt un anneau de cuivre, et que son vêtement extérieur étoit attaché avec une agrafe du même métal: or personne n'ignore que, chez les nations anciennes, le cuivre a été en usage avant le fer.⁷²⁴

Dit graf stamt duidelijk uit een latere periode, een periode waarin het metaal bekend was. Legrand d'Aussy maakt hier geen werkelijk punt van, hij wijst zijn toehoorders er alleen op dat het een vaststaand feit is dat het koper eerder bekend was dan het ijzer. Wat voor hem karakteristiek is zijn de skeletten:

Les squelettes sont entiers, et les vêtements intacts: elle date donc d'un autre temps, d'un temps où ce peuple avoit changé son mode de sépulture, et où il ne brûloit plus ses morts.⁷²⁵

En zo heeft Legrand d'Aussy zijn derde periode gevonden. De volgende periode is die van het gebruik van ijzer:

Au temps de César, les Gaulois savoient employer le fer à tous leurs usages ...⁷²⁶

Dit is een zekerheid, Caesar heeft het duidelijk meegedeeld: Apud Gallos magna sunt ferraria (bij de Germanen zijn grote ijzermijnen).⁷²⁷ Dit was echter voor Legrand d'Aussy niet het kenmerkende element voor deze periode. Uit de klassieken, in het bijzonder Tacitus, wist hij dat men in deze periode de gewoonte had de doden op brandstapels te verbranden en die brandstapels werden voor hem het karakteristieke element van deze periode. Onder invloed van het Christendom werd het cremeren van de doden afgeschaft en ging men over tot het begraven van de doden. Ook hierin onderscheidde Legrand d'Aussy nog twee perioden, maar die zijn verder voor ons niet van belang en dus laten we die hier voor wat ze zijn. Al deze verdelingen brachten Legrand d'Aussy tot het volgende systeem:

Âge primitif du feu et des tombeaux bruts;
 Âge des collines à corps brûlés;
 Âge des collines à corps sans ustion;
 Âge du renouvellement des bûchers;
 Âge des sarcophages des bûchers;
 Âge des mausolées.⁷²⁸

Legrand d'Aussy pretendeerde hiermee geen algemeen geldig systeem ontwikkeld te hebben. Hij was zelfs van mening dat de eerste twee perioden in Scandinavië omgedraaid waren. Dit was een systeem voor Frankrijk.

Wanneer we dit systeem bekijken zien we dat de eerste twee perioden de steentijd vormen, de derde de bronstijd, de vierde de ijzertijd en dat vijf en zes tot de vroege geschiedenis gerekend kunnen worden. Een tot en met vier zouden wij nu onder het drieperiodesysteem rekenen, maar zij vielen voor Legrand d'Aussy zonder twijfel onder het systeem van Lucretius. Opvallender nog dan het feit dat hij deze naam nergens noemt is het feit dat hij, hoewel hij de bewijzen geeft, blijkbaar geen behoefte voelde om zijn toehoorders en lezers daarop te wijzen. Hij beschouwde dit systeem zo te zien als zo vanzelfsprekend waar dat het niet bewezen hoefde te worden.

In 1804 werd er bij Abbeville in het veen het skelet van een man, een paard en een bronzen zwaard gevonden. Dit zwaard werd besproken op een bijeenkomst van het Institut National des Sciences et Arts in Parijs. De discussie die er over ontstond werd in het tijdschrift van dit Instituut gepubliceerd. De grote vraag was of dit zwaard van een Galliër of een Romein geweest was. Voor ons is deze discussie hier niet interessant en we kijken hier alleen naar een min of meer losstaande opmerking aan het eind van Mongez' artikel:

Enfin, pour ne rien laisser à desirer sur le bronze antique je rappellerai ici les raisons qui ont pu faire employer le cuivre long-temps avant le fer. D'abord, on ne trouve jamais le fer sous forme métallique; il est ordinairement déguisé sous les apparences de sable, de pierre, et de dépôt limoneux. Le cuivre, au contraire, se présente ordinairement avec le brillant métallique, et il semble, par son éclat, appeler l'homme avide.

Il a donc dû fixer ses regards long-temps avant le fer, qu' Hésiode appeloit encore de son temps, et probablement pas opposition avec le cuivre, un métal obscur ... Il n'est donc pas étonnant que les anciens aient fait usage du cuivre avant d'employer le fer, et même qu'il se soit écoulé un long temps entre ces deux époques.⁷²⁹

Volgens Mongez moeten we de mededeling van vooral Hesiodus serieus nemen, het is logisch dat er een bronstijd bestaan heeft. De natuur geeft het zelf aan. In de discussie over het zwaard konden noch Mongez, noch zijn opponenten overigens ook maar iets met deze informatie beginnen en die speelt in deze discussie verder ook geen enkele rol. Het was niet meer dan een zijsprong.

Wat het bestaan van een steentijd aanging volgde Westendorp in 1815 in zijn hunebeddenstudie Van Lier, Legrand d'Aussy en hun geestverwanten:

Bovenal strek ten betooge onzer stelling [dat de hunebedden zeer oud zijn] het besluit, door al de genen, wier geest in dit onderwerp doordrongen, aangenomen, hetwelk opgemerkt wordt uit de armoede en het volslagen gebrek aan metalen, hetwelk in deze graven heerscht. JOHNSON,⁷³⁰ VAN LIER, MONTFAUCON, CAYLUS,⁷³¹ PAAUW,⁷³² LE GRAND D'AUSSY, in één woord, alle, die ik inzag, erkenden de geldigheid van dit bewijs.⁷³³

Wanneer we verder lezen blijken het toch hoofdzakelijk Lucretius en de klassieken te zijn die hem de zekerheid geven dat er een technologische ontwikkeling heeft plaats gevonden:

Het is voornamelijk de soort van wapentuig en het gebrek aan metalen, hetwelk onze opmerking verdient. Dat de eerste werktuigen, waarvan het mensdom zich bediende, overal van steen waren gemaakt, is bekend. De gansche oudheid is het eens, dat er een tijd geweest is, in welken men de metalen ontbeerde.⁷³⁴

En zo zijn het ook bij Westendorp, net als bij Iselin, de vondsten die het gelijk der klassieken bepalen en is het geen conclusie op basis van die vondsten alleen. Uit een naschrift dat Westendorp bij het manuscript van zijn hunebedden verhandeling aan de Maatschappij te Haarlem stuurde blijkt dat hij wel degelijk rekening hield met het bestaan van een bronsperiode:

Koperen wapenen vind men al zeer vroeg algemeen, bij de Egyptenaren, Etruskers, Romeinen en Grieken. De Helden van Homerus zijn met koper wel gewapend. Men vindt in Engeland, Zwitserland en vooral in de Noordsche landen, dikwijls in de oude graven wapenen, ringen, bijlen en andere werktuigen van koper. Dit metaal werd gemakkelijker ontdekt en lichter bewerkt dan ijzer. In de bijbelsche geschiedenis vinden wij al zeer vroeg het gebruik der metalen.⁷³⁵

Ook hier bevestigen de vondsten weer wat er al uit de Klassieken bekend is. Op de tweede plaats komt dan een technologisch-argument voor het eerder verschijnen van brons, wat Westendorp verder niet uitwerkt. We moeten hier bedenken dat Westendorp nog sterk in de zeventiende- en achttiende-eeuwse wetenschapstraditie opgeleid was. Bijbel en Klassieken vormden de basis van alle kennis en tekstkritiek was het eerste middel om tot een beter begrip van die kennis te komen. Alle andere informatiebronnen waren slechts een aanvulling. Vanuit deze achtergrond zal Westendorp niet gezien hebben dat een theoretisch systeem dat uit de Klassieken, Lucretius, afgeleid was van waarde veranderde wanneer het vanuit de praktijk, de vondsten, als juist bewezen werd. Voor Westendorp zal het niet meer dan te verwachten geweest zijn dat de vondsten overeenkwamen met wat de Klassieken en de Bijbel geleerd hadden. Door deze instelling ten opzichte van de bewijsvoering leverden meerdere bewijzen uit de praktijk voor Westendorp geen nieuwe kennis op. Daarbij komt dat hij door zijn onderwerp, de hunebedden, ook niet gedwongen werd om zich uitgebreid met de onderverdeling in brons en ijzer bezig te houden en zo kon hij zich ook in zijn uitgebreide tweede versie van zijn hunebeddenboek uit 1822 beperken tot een steen en metaal tijd.⁷³⁶ Zoals we in de paragraaf Thomsen aan Büsching gezien hebben was het tegen deze manier van redeneren dat Büsching in zijn *Abriß der deutschen Altertumskunde* van 1824 protesteerde.

Hoewel Janssen in 1833 het manuscript van zijn eerste archeologische boek, *Grafheuveln der oude Germanen*, aan Westendorp stuurde met de vraag om kritiek schijnt het idee van een steentijd hem onbekend geweest te zijn. Ter verklaring van de stenen werktuigen, die af en toe in grafheuvels werden gevonden, verwees Janssen, zoals we gezien hebben, naar Otto Sperling. Deze ging er van uit dat stenen

werktuigen geen aanwijzing voor een bepaalde technologische ontwikkelingsfase waren, maar dat zij verwezen naar de religieuze gebruiken van het volk dat ze nagelaten had. Stenen werktuigen werden in deze interpretatie een aanwijzing dat men met een bepaalde etnische groep te maken had.

Drie jaar later, in 1836, publiceerde Thomsen zijn *Ledetraad til Nordisk Oldkyndighed* met daarin het aan de hand van archeologische vondsten ontwikkelde drieperiodensysteem. Doordat Thomsen de eerste was die uitsluitend op grond van vondsten de technologische ontwikkelingsfasen beschreef noemen we hem nu de Vader van het drieperiodensysteem. We moeten daarbij echter wel bedenken dat ook Thomsen, net als al zijn tijdgenoten, z'n klassieke kende. Hij ontwikkelde dit systeem niet uit het niets, maar veranderde een oud theoretisch systeem in een aan de praktijk bewezen systeem.⁷³⁷ Het door Thomsen gepubliceerde systeem was echter niet zo duidelijk als wij nu vaak denken. Weliswaar verdeelde hij de prehistorie in een steen, brons en ijzertijd, maar zijn steentijd was niet absoluut. Het begrip steentijd definieert hij als de periode waarin wapens en gereedschappen gemaakt werden uit steen, hout, been en soortgelijke materialen, en waarin metalen slechts weinig of niet bekend waren.⁷³⁸ Volgens Thomsens omschrijving was het dus niet onmogelijk dat er ook in de steentijd, zij het beperkt, metalen gebruikt waren. Omdat Thomsens steentijd niet per definitie zonder metaal was werd de aanwezigheid van stenen objecten het criterium. Men krijgt het idee dat voor Thomsen deze stenen objecten de gidsfossielen voor de steentijd waren.

Zoals we aan de titel gezien hebben schreef Thomsen zijn boek in het Deens en dat maakt het onwaarschijnlijk dat Janssen het meteen gelezen heeft. Het is wel mogelijk dat hij de Duitse vertaling uit 1837 kende.⁷³⁹ Thomsens prioriteit is later in Duitsland bestreden, omdat in hetzelfde jaar Danneil uit Salzwedel ook met een systeem kwam dat men met terugwerkende kracht als aanzet tot het huidige drieperiodensysteem zou kunnen zien. Aangezien Janssen in zijn *Gedenktekenen der Germanen en Romeinen* naar een ander artikel in hetzelfde tijdschrift verwijst, waarin Danneil zijn systeem publiceerde, kunnen we ervan uitgaan dat hij dit gelezen heeft. Danneils verdeling was echter anders dan die van Thomsen. Danneil begon met drie verschillende grafvormen⁷⁴⁰ en stelde vervolgens vast dat ieder type zijn eigen kenmerkende materiaal had. De serie hunengraven, grafheuvels en grafvelden leverde steen, brons en ijzer op. Deze materialen zijn in Danneils artikel echter niet essentieel en vallen daardoor niet werkelijk als karakteriserende ontwikkelingsserie op.

Een jaar later, in 1837, komt Lisch uit Mecklenburg met een soortgelijk systeem. Ook hij maakt een verdeling naar grafvorm waardoor en passant een verdeling in materiaalsoort ontstaat. In zijn benaming gaat Lisch echter een stap verder dan Danneil. Hij spreekt van Hünengräber, Kegelgräber en Wendengräber. Door de eerste en de laatste naam krijgt het systeem van Lisch, meer dan dat van Danneil, een (schijnbaar) etnische lading. Vooral door de term Wendengräber krijgt men het gevoel dat tenminste een van de drie technologische fasen aan een specifiek volk gekoppeld is. Of Lisch deze gedachte geheel zelf ontwikkeld heeft of dat hij in een in Mecklenburg bestaande traditie werkte is onduidelijk. Rond 1500 had Nikolaus Marschalk de diverse grafvormen die hij in Mecklenburg vond al op ethische gronden geordend. Volgens Marschalk stamden de megalietgraven van Germaanse Herulern en de grafheuvels van de Slavise Obotriten. De urnenvelden waren afkomstig van de onderdanen van deze twee volken.⁷⁴¹ Wanneer Lisch, in 1844, zijn systeem aan dat van Thomsen verbindt blijft hij aan de door hem gekozen benamingen vasthouden. Vanaf dat moment spreekt hij b.v. van Hünen- of steentijd, een term die ook Janssen eenige tijd gebruikt.

In het zelfde jaar, 1836, waarin Thomsen en Danneil hun systemen publiceerden kwam ook Janssen met een nieuw boek, *Gedenktekenen der Germanen en Romeinen*. In dit boek beschrijft hij o.a. drie stenen bijlen. Uit de hierop volgende discussie blijkt dat hij Sperlings idee dat het om kopieën van metalen wapens gaat losgelaten heeft. Hij gaat er nu van uit dat het werkelijke gebruiksvoorwerpen zijn en vraagt zich af wat hun functie was, godsdienstig, krijgskunstig of huiselijk. Na een overzicht van de hem bekende literatuur komt hij tot de conclusie dat ze voor alle drie de doeleinden gebruikt kunnen zijn. Hij trekt echter geen conclusies over de cultuur die ze heeft voortgebracht en het begrip steentijd vinden we in dit boek niet.

In het boek over zijn onderzoek bij de Hunneschans komt Janssen in 1843 voor het eerst tot de constatering dat er in de grijze oudheid, een periode is geweest, waarover geen geschreven bronnen bestaan, waarin een volk leefde dat zo primitief was dat het alleen stenen werktuigen bezat. Het begrip steentijd gebruikte hij in dit boek niet, maar uit de omschrijving is duidelijk dat hij het kende. We moeten hier echter wel voorzichtig zijn en Janssen niet meer kennis toedichten dan hij vermoedelijk had. Het is verleidelijk om te denken dat hij op de hoogte was van de discussie die er op dit moment rond het

drieperiodensysteem was uitgebarsten, maar vermoedelijk verwijst zijn opmerking alleen naar een steentijd zoals die door Van Lier en Westendorp was geformuleerd.

Ik hou hier een slag om de arm omdat Janssen al voor zijn werk aan de Hunneschans in contact gekomen was met Von Estorff. Deze keerde zich in 1846 toen hij zijn verzameling publiceerde, net als een aantal andere Duitse geleerden, tegen het drieperiodensysteem. Von Estorff wist uit ervaring dat er met enige regelmaat ook stenen voorwerpen met bronzen of ijzeren samen gevonden werden. Op grond van deze constatering wees hij terecht stenen voorwerpen als gidsfossiel voor een steentijd af. Ik moet er hier uitdrukkelijk bij vermelden dat Von Estorff niet het idee van een steentijd afwees. Wat dat betrof sloot hij zich bij Lucretius aan en ging er vanuit dat de eerste mensen uitsluitend stenen werktuigen gebruikt hadden. Hij was alleen van mening dat het onmogelijk was om deze vroege steengebruikers, op grond van stenen voorwerpen, van latere culturen te onderscheiden. Von Estorff publiceerde en exposeerde zijn vondsten gegroepeerd op materiaalsoort. Aardewerk bij aardewerk, steen bij steen, brons bij brons en ijzer bij ijzer. Hierdoor was het voor zijn lezers onmogelijk om te zien wat bij wat gevonden was en kreeg men dus geen informatie over de vondst complexen waaruit de voorwerpen stamden.

In 1844 kwam Janssen in contact met het werk van Nilsson. Wanneer we naar Janssens reconstructie van de steentijd kijken zien we dat die goed aansluit bij de ideeën die Nilsson daarover had en daardoor wordt het duidelijk dat Nilssons ideeën een grote invloed op Janssens denken hadden. Nilsson ging uit van een technologisch drieperiodensysteem maar was er zeker van dat de ontwikkeling zich niet binnen een groep afgespeeld had. Volgens Nilsson waren de steengebruikers verdreven door van buiten binnentekkende bronsgebruikers en die werden op hun buurt weer vernietigd doordat een nieuwe, ijzer gebruikende groep, hun leefgebied veroverde. De drie materialen gaven niet alleen een technologische ontwikkeling maar ook een etnische verandering aan. In 1863 kwam Nilsson tot de conclusie dat de brons gebruikende inwoners van Noord-Europa Phoenicise kolonisten waren.

In 1845 werd het drieperiodensysteem van Thomsen door Haasloop Werner, zonder bronvermelding, in het *Nederlandsch Magazijn* gepubliceerd:

Tot de eerste klasse worden gerekend alle oudheden uit steen bestaande, van welke men moet aannemen, dat zij uit het zoogenaamde *steen*en tijdvak, of dien tijd herkomstig zijn, toen het gebruik der *metalen* gedeeltelijk nog onbekend was.

De tweede klasse bevat al de oudste metalen voorwerpen; deze waren nog niet van ijzer, maar van een eigenaardig metaalmengsel, uit koper en een weinig tin te zamengesmolten, dat men den naam van *brons* gegeven heeft, waarnaar het tijdvak, in hetwelk dezelve gebezigd werden, het *bronsen tijdvak* is geworden.

Eindelijk worden tot de derde klasse gerekend te behooren, alle voorwerpen uit den tijd, waarin het *ijzer* algemeen bekend en verspreid was, of uit het *ijzeren tijdvak*.⁷⁴²

Sven Nilsson
(1787-1883)

Haasloop Werner bracht dit systeem zonder enig commentaar, alsof het een reeds lang bekend vaststaand gegeven was. Helaas legt hij ook niet uit wat er bedoeld werd met metaal dat gedeeltelijk nog onbekend was. Het is duidelijk dat Haasloop Werner zich, toen hij zijn artikel schreef, niet bekommerd had om het praktische gebruik van dit systeem.

In 1846 en 1847 kwam Janssen in Drenthe in contact met de zelfde archeologische omstandigheden die Lisch tot zijn systeem gevoerd hadden, hunebedden, grafheuvels en grafvelden. In zijn *Drenthse Oudheden* van 1848 neemt hij de door deze Mecklenburger geïntroduceerde benaming Hune- of steentijd over. In dit boek geeft Janssen een uitvoerig verslag van zijn werk en de conclusies die hij eruit getrokken heeft. Uit zijn behandeling van de grafheuvels blijkt dat hij het drieperiodensysteem kent en er, tot op zekere hoogte, mee werkt. Omdat er in de grafheuvels bronzen en ijzeren voorwerpen gevonden zijn concludeert hij dat ze jonger zijn dan de hunebedden, waarin alleen stenen werktuigen gevonden zijn.

Tengevolge van een onderzoek aan een verwoest hunebed bij Emmen, D43a, raakte Janssen in de problemen wat betreft de relatieve dateringmogelijkheden van het drieperiodensysteem. In zijn boek gaat hij er vanuit dat de hunebedden door

de vroegste bewoners van ons land gesticht zijn. Wanneer deze in ons vaderland aangekomen zijn weet hij niet, maar door zijn onderzoek bij Emmen meent hij wel te weten wanneer ze er nog waren. Bij dit onderzoek vond Janssen een aantal stukken tufsteen. Hij was er van overtuigd dat dit gesteente uit de Andernachse groeven afkomstig was en daardoor moest het door de Romeinen naar Nederland gebracht zijn. Aangezien er “Romeins” materiaal in dit hunebed gebruikt was kon het dus niet anders of het moest na de komst van de Romeinen in Nederland gebouwd zijn. De Hunen- of steentijd had dus, in ieder geval voor het laatste gedeelte, parallel gelopen aan de Romeinse tijd. Doordat Janssen de term Hune- of steentijd van Lisch overnam en deze alleen voor de hunebedden gebruikte krijgt deze term bij hem een etnische lading. De steentijd is gekoppeld aan het volk dat de hunebedden bouwde. Aangezien de grafheuvels jonger waren moesten die dus ook in de Romeinse periode ontstaan zijn. Wanneer we Janssens gedachtegang doortrekken, iets wat hij in *Drentsche Oudheden* niet doet, betekend dit dat er in de Romeinse periode niet alleen ijzer, maar ook brons (grafheuvels) en steen (hunebedden) in gebruik was. Aan wie het brons toegeschreven moest worden blijft hier onduidelijk. Het ging hier dus niet om drie elkaar opvolgende technologische fasen, maar om culturele onderscheiden tussen verschillende volkeren. De conclusies die Janssen uit zijn Drentse vondsten trok wezen er dus op dat een relatieve datering door middel van steen, brons en ijzer niet mogelijk was. Kortom het drieperiodensysteem was als relatief dateringssysteem onbruikbaar.

In 1852 verdeelde hij de prehistorie in twee perioden:

- I. Het huentijdperk, tot aan de komst der Romeinen in deze landen.
- II. Het tijdperk der worsteling met de Romeinen (Germaansch-Romeinsch tijdperk)
- III. Het Frankische tijdperk, onder de Merowingers en Karolingers.
- IV. Het tijdperk van de verdeeling van het Karolingische rijk tot de XIII^{de} eeuw (Romaansche kunststijl tot aan den zoogenaamden Gothischen).
- V. Het tijdperk van de XIII^{de} tot de XVI^{de} eeuw (Gothische kunststijl).

Het eerste tijdperk bevat de overblijfselen uit de zoogenaamden huentijd en wordt ook de steenperiode geheeten, omdat de meeste gedenkstukken uit steen bestaan, terwijl het gebruik van metalen nog onbekend was.⁷⁴³

Janssen heeft op dit moment nog steeds moeite met het begrip steentijd. De Nederlandse vondsten schijnen dit tegen te spreken:

Zoo zijn geheel éénig twee in het hertogdom *Limburg* gevonden, fraai geslepen wiggen van jaspis, terzijde van een fijn geboord gaatje voorzien, om aan een' riem gedragen te kunnen worden, en welke boring slechts met een metalen werktuig kan geschied zijn. Metalen voorwerpen nu komen volgens buitenlandsche onderzoekingen nimmer of hoogstzeldzaam voor in de zoogenoemde hunenperiode. Bij ons te lande echter zijn zij reeds meer dan eens nevens steenen voorwerpen gevonden, in de provinciën *Gelderland, Utrecht, Groningen* en *Friesland*.⁷⁴⁴

Toen Janssen in 1853 tijdens zijn werk aan de Hilversumse haardsteden op een stuk bewerkt mergel [Bentheimer zandsteen] stootte raakte hij, zoals zijn persoonlijke aantekeningen aantonen, even in verwarring. De haardsteden moesten dvanwege hun stenen werktuigen van een uiterst primitieve groep afkomstig zijn, van de eerste bewoners van ons vaderland, van de bouwers van de hunebedden. Het stuk mergel herkende hij in eerste instantie echter als middeleeuws of zelfs later en dat kon niet kloppen. Wanneer er in de middeleeuwen nog hunebedden gebouwd waren, dan was dat zeker in de een of andere kroniek vermeld. Gelukkig hadden ook de Romeinen al mergel verwerkt en kon het stuk uiteindelijk eenvoudig verklaard worden. Het bewees alleen wat hij al in Drenthe geconstateerd had. Het was niet meer en niet minder dan een tweede bewijs dat er gedurende de Romeinsetijd in Nederland nog een primitieve volkstam gewoond had die zich van stenen werktuigen bediende. De in Drenthe getrokken conclusie werd door een vondst bij Hilversum bevestigd.

Janssen heeft in zijn carrière slechts één keer direct over het drieperiodensysteem geschreven en toen zelfs alleen nog maar als een zijdelingse opmerking. Een paar regels in *Over de beschaving der allervroegste bewoners van ons vaderland* uit 1853 is alles:

... de noordsche oudheidkundigen [hebben gepoogd] alle overblijfselen van den vóór-christelijken tijd, in hunne landen gevonden, tot drie voornamelijk historische, elkander opvolgende tijdperken [te] brengen, die zij vaststellen naar de stof waaruit die overblijfselen bestaan. Het eerste of oudste tijdperk is de steenperiode; het tweede de koper- of bronsperiode, en het derde of jongste de ijzerperiode. Om niet van ons onderwerp te zeer af te wijken, zal ik hierover elders handelen, en veroorloof mij thans alleen aan te merken, dat er meer gronden bestaan, om steenen gereedschappen voor ouder te houden dan koperen (of bronzen), dan er gronden zijn om koperen (of bronzen) gereedschappen voor ouder dan ijzeren te houden, omdat er meerdere malen koperen gereedschappen met ijzeren dan met steenen zamengevonden zijn.⁷⁴⁵

Helaas is de hier aangekondigde specifieke verhandeling nooit verschenen. Uit dit citaat wordt duidelijk dat Janssen, net als Von Estorff worstelde met het feit dat het einde van een periode niet betekende dat het materiaal daarna niet meer gebruikt werd.

In 1844 scherpte Worsaae Thomsens systeem aan. Hij deed dit door middel van een beschrijving van de diverse perioden zoals die volgens hem in Denemarken opgetreden waren. Hierdoor is het de vraag of lezers die niet met het drieperiodensysteem vertrouwd waren er wel het internationaal bruikbare fenomeen uit konden halen. Wat was bijvoorbeeld kenmerkender voor de steentijd, dat het land dicht bebost was, dat de bewoners hoofdzakelijk aan de kust woonden of dat ze werktuigen uit steen, been en hout vervaardigden?⁷⁴⁶ En wat was nu het karakteristieke in de bronstijd:

Die Einwohner waren jetzt in Besitz zweier Metalle: der Bronze und des Goldes; sie hatten gewebte Sachen und hübsch verarbeitete Geschmiede, Waffen, Schilde, Helme und Luren, die in der Regel mit eigenthümlichen Verzierungen, besonders Spiralverzierungen, geschmückt waren. Bronzene Geräthe verdrängten die alten steinernen, und so mußten auch Jagd und Fischerei dem beginnende Ackerbau weichen.⁷⁴⁷

Wat was nu het kenmerkende element dat de bronstijd tot bronstijd maakte? In 1863 neemt Nilsson b.v. niet het materiaal, maar de ornamentiek, de spiraal, als kenmerkend element voor de bronstijd. Hierdoor kon hij het Zweedse bronstijdmonument van Kivik op een lijn brengen met het Ierse neolithische monument van New Grange.

Dat Worsaae wel degelijk maar één kenmerkend element voor ogen had bleek toen hij in 1859 met een nieuwe gids voor het museum in Kopenhagen kwam. Hierin gaf hij een verder aangescherpte definitie van het drieperiodensysteem:

... 'Steenalderen' (da man af Mangel paa Metal forfaerdigede alle Redskaber og Vaaben af Steen, Been eller Trae), 'Broncealderen' (da man vel havde faaet Metal, isaer Bronze, en Blandig af Kobber og Tin, men endnu ikke Jern) og 'Jernalderen' (da man omsider havde faaet Kjendskab til Jernet og dets Brug). Til Oldsagerne fra dette sidste Tidrum, der regnes til Christendommens fulstaendige Inferelse I Danmark ved Aar 1030, slutte sig naturligen Sagerne fra den katholske 'Middelalder'.⁷⁴⁸

Men hoeft niet echt Deens gestudeerd te hebben om dit te kunnen lezen, en zelfs wanneer men niet weet dat Jern ijzer is en geen Deens woordenboek bij de hand heeft, kan men het nog gokken. Janssen bezat een exemplaar van dit boek, maar deze nieuwe formulering schijnt weinig indruk op hem gemaakt te hebben. In zijn werk heb ik er geen spoor van teruggevonden.

In Duitsland veranderde deze nieuwe formulering niets aan de kritiek die er op het systeem was. We moeten hierbij bedenken dat hij aan de vooravond van de Duits-Deense oorlog van 1863-1864 verscheen. Wanneer we vervolgens lezen dat een aantal Duitse geleerden in deze periode de gewoonte ontwikkelden om over het Deense systeem te spreken kunnen we ons afvragen of deze oppositie op archeologische of op nationalistische grondslagen gebaseerd was.

In 1859, tijdens zijn museumreis, bezocht Janssen Lindenschmit.⁷⁴⁹ in Mainz. Lindenschmit was geen opgraver, hij had zijn kennis opgedaan bij het ordenen van de keizerlijke verzamelingen die hij met talrijke karakteristieke gipskopieën uitgebreid had. Hij gebruikte hiervoor hetzelfde systeem als Von Estorff en omdat hij geen veldervaring had was bij hem het beeld van hoe de diverse objecten bij elkaar pasten nagenoeg totaal afwezig. In het begin van zijn carrière als oudheidkundige had hij met het drieperiodensysteem gewerkt, maar in 1860 wees hij het van de hand. Het was een aberratie die zo snel

mogelijk uit de wereld geholpen moest worden. Net als bij de klassiek-archeologen uit deze tijd keek hij in eerste instantie naar vorm en versiering om op grond daarvan zijn conclusies te trekken. Lindenschmit wist dat brons door zowel de oude Grieken als de oude Italianen gebruikt was. Toen hij de in Noord-Europa gevonden bronzen objecten bekeek zag hij dat ze allemaal uit Italië afkomstig waren. Hun vorm verried hun herkomst. Boven de Alpen was er volgens Lindenschmit nooit een zelfstandige bronscultuur geweest. De in Noord-Europa gevonden bronzen voorwerpen waren geen teken van een technologische ontwikkeling maar een bewijs voor handelscontacten met het zuiden. Wanneer er in een bepaald vondstcomplex geen brons voorkwam betekende dat alleen dat de oorspronkelijke eigenaars geen contacten met Italië gehad hadden. Bronzen objecten zijn voor Lindenschmit een aanwijzing voor handelscontacten met een bepaalde etnische groep en niet voor een technologische ontwikkeling. Hoe sterk de invloed van Lindenschmits denken op Janssen precies geweest is heb ik niet kunnen vaststellen. Een feit is echter dat Janssen, wanneer hij over de Zwitserse paaldorpen spreekt een verdeling in steen- en bronstijd niet accepteert en het gebrek aan brons uitlegt als een gebrek aan handelscontacten.

Echt met Lindenschmit overeenstemmen deed Janssen echter niet. De Italiaanse afkomst van de gevonden bronzen wijst hij af. In *Hilversumsche Oudheden* uit 1856 had hij noch de stelling verdedigd dat men aan bronzen voorwerpen geen etnische betekenis kon geven, maar wanneer hij in 1859 een in Valthe gevonden bronzen mes beschrijft wijst hij een duidelijke etnische groep als maker aan. Na een uitvoerige behandeling van de bestaande literatuur concludeert Janssen dat dit mes niet van germaansch, maar van vóór-germaansch maaksel is:

En dus, voor zoo ver wij historisch weten, van celtische of oud-gallische afkomst. En in het algemeen zullen de voortreffelijkst bewerkte bronzen in ons vaderland en in belendende landen opgegraven, voor zoo ver zij zich niet stellig als romeinsche voordoen, grootendeels van den zelfden oorsprong zijn, hetzij ze door de Germanen op de Celten veroverd, of door deze achtergelaten zijn, toen zij ons land, hetwelk zij althans voor een gedeelte zullen bewoond hebben, voor de Germanen ruimen moesten.⁷⁵⁰

Het is duidelijk dat Janssen Lindenschmit niet volgt in diens conclusie dat alle Noord-Europese bronzen uit Italië kwamen. Hij is het echter wel met Lindenschmit eens dat het hier niet om een willekeurige technologische ontwikkeling gaat. Ook bij Janssen behoren de bronzen tot een specifieke etnische groep, de Kelten. Ook de door Janssen zeer bewonderde Nilsson had, zoals we gezien hebben, zijn drieperiodensysteem een etnologische lading gegeven. De aanwezigheid van brons was voor Nilsson een duidelijke aanwijzing dat er een etnische verandering had plaatsgevonden. De drie materialen gaven volgens Nilsson niet zo zeer een technologische ontwikkeling als wel een etnische verandering aan.

In het werk dat Janssen tot op dit moment gepubliceerd had wordt het beeld opgeroepen dat de Nederlandse prehistorie bevolkt werd door twee groepen, de Hunen en de Germanen. De Germanen waren voor Janssen tengevolge van wat Tacitus over hen geschreven had een min of meer bekend volk. De Hunen daarentegen waren in nevelen gehuld. Het enige dat Janssen zeker wist was dat zij de eerste bewoners van ons vaderland waren, dat wil zeggen dat zij vóór-Germaans waren. Doordat Janssen de Kelten nu een vóór-Germaans volk noemt ontstaat de indruk dat hij de Hunen als Kelten geïdentificeerd had. In zijn hunebedden boek van 1816/1822 stelde Westendorp ook dat de hunebedden door de Kelten waren gebouwd. Op grond van het feit dat er in hunebedden geen brons gevonden werd had Janssen deze theorie afgewezen. Hierdoor kunnen we er van uitgaan dat hij met de vóór-Germaanse volksstam, die het mes van Valthe gemaakt had, niet de bouwers van de hunebedden bedoelde. We mogen uit deze uitspraak afleiden dat hij tussen de Hunen en de Germanen nog een extra volksstam zag, de Kelten.⁷⁵¹ Dit leverde een ethische drieperiodensysteem. De Hunen die steen gebruikten, de Kelten die brons gebruikten en de Germanen die ijzer gebruikten. Doordat Janssen de aanwezigheid van deze materialen niet als een aanduiding van een algemene technologische ontwikkeling zag, maar als een aanwijzing voor de etniciteit van de groep die ze nagelaten had, ontstond voor hem de mogelijkheid dat de diverse materialen, door de verschillende groepen, naast elkaar gebruikt waren. Een beeld zoals dat door Cook en andere ontdekkingsreizigers ontdekt was. De steen gebruikende Indianen en Zuidzee bewoners naast de "ijzer" gebruikende ontdekkingsreizigers. In dit systeem konden de Hunen naast de Romeinen leven en konden de zeer primitieve Hilversumse werktuigen ook naast de duidelijk verder ontwikkelde Romeinse gereedschappen bestaan hebben. Dat Janssen hierbij de onderlinge beïnvloeding van naast elkaar levende groepen over het hoofd zag hoeft geen betoog. Dit is opvallend omdat juist Cook, met zijn beschrijving van zijn tweede

bezoek aan Tahiti, had laten zien hoe snel de ene cultuur de andere in technologisch opzicht kon beïnvloeden:

... it seem'd to us allmost incredible that so many large canoes and houses could be built in so short a space of time as eight month, the tools which they got from the english and other nations who have touched here have no doubt greatly accelerated the work ...⁷⁵²

Dat er ooit een periode geweest was waarin alleen steen gebruikt werd stond voor Janssen vast. De Hunen waren het eerste volk dat in Nederland geleefd had. Omdat dit volk tot in de Romeinse periode in Nederland gewoond had was het voor Janssen verklaarbaar dat er vondstcomplexen waren waarin naast stenen ook bronzen en ijzeren objecten voorkwamen. Deze objecten waren afkomstig van Kelten en Germanen die, rond de Romeinse periode, gelijktijdig met de Hunen in dit gebied leefden. De stenen objecten verdwijnen uiteindelijk in een periode waarin hoofdzakelijk ijzeren objecten gebruikt werden. Dit zorgde er voor dat er voor Janssen, net als voor Van Lier, twee technologische perioden waren, een steentijd en een metaaltijd.

Vervalsingen

Zoals we gezien hebben was het H.J. Popping die in 1932 Janssens Hilversumse vondsten als vervalsingen ontmaskerde. Hij deed dit door te verwijzen naar een andere in die jaren beruchte vervalsingaffaire, Glozel. Afgezien van het feit dat het in beide gevallen om archeologische vervalsingen gaat zijn er weinig parallellen tussen de beide zaken, maar voor een beter begrip van het achter vervalsingen liggende mechanisme is het toch interessant om even naar deze en een paar andere beruchte affaires te kijken.

De Glozel-affaire begon onschuldig op de eerste mei van 1924 toen de Franse boer Emil Fradin wat tegels op zijn land in Glozel bij Vichy vond. Deze intrigeerden hem dusdanig dat hij ze aan de plaatselijke lerares, Mlle. Picardet toonde. Op haar beurt raakte deze lerares ook geïntrigeerd door deze vondst. Ze ging op het land van Fradin kijken en uit de beschrijving die zij gaf van wat ze zag kunnen we zien dat het om de resten van een middeleeuwse glasoven ging. Dit soort overblijfselen werden en worden met enige regelmaat in dit gedeelte van Frankrijk gevonden. Ondanks de beschrijving die ze er van maakte herkende Mlle. Picardet deze overblijfselen niet. Zij vermoedde dat het de overblijfselen van een prehistories crematorium waren. Om zekerheid te krijgen schreef zij hierover aan de schoolopzichter Clément. Deze reisde op zijn beurt naar Glozel om te zien wat er gevonden was. Wat hij zag overtuigde hem van Picardets gelijk en ook hij sprak over een prehistorische vondst. Fradin raakte meer en meer onder de indruk van zijn eigen vondst. Om Fradin een idee te geven van wat hij nog meer zou kunnen vinden gaf Clément hem enige boeken. Fradin bestudeerde deze boeken en wist vervolgens waar hij naar uit moest kijken. Het nieuws van deze vondst bereikte ook de amateur-archeoloog Viple, die nadat ook hij deze vondst ter plaatse bekeken had, verklaarde dat het om de resten van een glasoven ging. In december 1924 kwam Fradin met een grote steen waarop wat tekens te zien waren. Clément was zeer verbaasd. In April 1925 reisde hij opnieuw naar Glozel om met Fradin over deze vondst te praten. Op de zelfde dag kreeg Fradin ook bezoek van een dokter uit Vichy, Morlet. Terwijl Clément niet wist wat hij van deze laatste vondst moest denken was Morlet ogenblikkelijk overtuigd van het absolute belang ervan. Hij realiseerde zich dat hij met deze vondst naam zou kunnen maken. Hij sloot een contract af met Fradin waarin hij de rechten verwierf om alle vondsten die gevonden waren en die nog gevonden zouden worden te mogen publiceren. De voorwerpen zelf bleven het eigendom van Fradin. Op deze wijze zorgde Morlet er voor dat twijfelaars geen toegang tot de vondsten kregen. In september 1925 publiceerde Morlet zijn eerste pamflet over dit onderwerp, *Glozel, nouvelle station néolithique*. Hij was zo overtuigd van de waarde van deze vondst dat hij voorstelde om een nieuwe periode in de archeologie in te voeren, het "Glozélien".

Dit pamflet werd gelezen door een aantal Franse archeologen, onder wie Salomon Reinach. Waar andere archeologen sceptisch waren raakte Reinach geïntrigeerd. De tekens op Fradins steen schenen in de verte verwant te zijn aan het phoenicische alfabet. Enige jaren eerder was Reinach geïnteresseerd geraakt in de Arische stammen die in Noord- en West-Europa geleefd zouden hebben. Hij meende dat er een verbinding was tussen deze stammen en de neolithische vondsten in Frankrijk. In 1893 mondde deze interesse uit in een nieuwe theorie die hij publiceerde in *La Mirage Oriental*. Tot dit moment waren historici en archeologen het er over eens dat de menselijke cultuur haar oorsprong in het oosten gevonden

had. De wortels van de westerse cultuur lagen in Mesopotamie en Egypte. Reinach was het daar niet mee eens, hij was er van overtuigd dat de wortels van zowel de westerse als de oriëntaalse cultuur in het westen lagen.

In een tweede pamflet refereerde Morlet aan deze theorie door er op te wijzen dat een zeer vroege vorm van het phoenicische alfabet in het Franse Neolithicum gevonden was. Als dit niet het bewijs voor Reinachs stelling was, dan was het toch zeker een hele sterke aanwijzing en het hoeft ons dan ook niet te verbazen dat deze nu geheel van het belang van Glozel overtuigd raakte.

In augustus 1926 bezocht Reinach samen met zijn vriend, de onafhankelijke wetenschapper, Seymour de Ricci Glozel. Reinach raakte tijdens dit bezoek geheel overtuigd, maar De Ricci kwam tot de conclusie dat de voorwerpen die hij te zien kreeg falsificaties waren. Dit leidde tot een breuk tussen meester en assistent terwijl de meerderheid der Franse prehistorici zich achter De Ricci schaarde.

In Glozel bleven ondertussen de vondsten tevoorschijn komen. Nadat enige wetenschappers er hun verbazing over uitgesproken hadden dat er geen aardewerk gevonden was begon ook dit te verschijnen. De steeds verder uitdijende collectie werd gekarakteriseerd door een opvallend heterogene samenstelling:

... reindeer engraved on pebbles, polished axes, pottery reminiscent of Hissarlik and inscriptions. Amongst the last were some actual Phoenician signs ... not only were the objects strictly associated, but the same inscriptions figured alongside of engravings of reindeer and on vessels of the Hissarlik type.⁷⁵³

Les « vitrines » du musée de Glozel.

Na veel moeite kreeg een onafhankelijk onderzoeker, Vayson de Pradenne, toestemming om zelf een onderzoek in Glozel te doen. Aan het begin groeven hij en Fradin samen een sleuf. Er werd een object gevonden in wat Pradenne als verstoorde aarde herkende. Op eigen gelegenheid groef hij een tweede sleuf waarin hij niets als onverstoorde aarde vond. Toen hij de gevonden voorwerpen bestudeerde kwam hij tot de conclusie dat deze met metalen werktuigen vervaardigd waren. Morlet en Reinach werden niet overtuigd door deze bevindingen.

René Dussaud, die bekend was geworden door zijn werk aan het Hetitisch en de vroege Egeïsche culturen,⁷⁵⁴ onderzocht de inscripties waarvan het aantal ondertussen sterk was toegenomen. Hij concludeerde dat sommige tekens misschien een verwantschap met phoenicische tekens vertoonden, maar

dat het merendeel niets anders dan betekenisloze krassen waren. Morlet en Reinach raakten opnieuw niet overtuigd. Een andere specialist op het gebied van vroege talen uit het Egeïsch gebied, Arthur Evens, voelde zich nu ook geroepen om zich met deze zaak te gaan bemoeien.

Op 7 januari 1928 schreef Evens een vernietigend artikel over de Glozel-vondsten in de *Manchester Guardian*.⁷⁵⁵ Hiermee bracht hij een verbinding tot stand met een tweede omstrede vondst uit die periode.

Het waren afbeeldingen op zegelstenen geweest die hem zelf in 1894 naar Kreta gebracht hadden en ook nadat hij in 1900 begonnen was met het opgraven van het paleis van Knossos verloor hij zijn interessen in deze voorwerpen niet. De afbeeldingen op deze stenen stelden hem in staat om de religie van de Minoërs te (re)construeren. In 1925 publiceerde hij een geheel nieuwe collectie die hij illegaal op het vasteland van Griekenland gekocht had.⁷⁵⁶ Het ging om een serie die in 1915 illegaal in Thisbe opgegraven zou zijn en een enorme grote ring die uit Kakovatos, waar men het paleis van Nestor vermoede, zou stammen. Alle afbeeldingen waren geheel atypisch voor alles wat er tot die tijd aan Minoïsch/Mykeense ringen en zegelstenen gevonden was. De Thisby-ringen toonden scènes uit de Griekse mythologie. Voor Evens die er van overtuigd was dat niet de Grieken, maar zijn Minoërs de basis van de West-Europese cultuur vormden kwamen ze als geroepen, ze pasten precies in het beeld dat hij gecreëerd had. Paul Couissin was niet overtuigd. In een brief aan de *Revue Archéologique* wees hij op een groot aantal merkwaardigheden in de afbeeldingen. Het snijwerk op deze stenen was duidelijker dan dat op stenen waarvan de originaliteit vaststond. Sommige gedeelten van de composities leken directe kopieën van onderdelen van muurschilderingen. De vrouwelijke kostuums op sommige stenen waren veel te Grieks. Hij kwam met een lange lijst van onverwachte details en kon uiteindelijk slechts een conclusie trekken:

... on pense que les chatons de Thisbé ne seraient pas différents s'ils avaient été exécutés de nos jours par un artiste habile, qui aurait combiné sur ses ingénieuses compositions des éléments pris aux diverses branches de l'art égéen avec quelques-unes des plus célèbres fables helléniques.⁷⁵⁷

De ring van Nestor.

Evens was niet overtuigd en publiceerde deze objecten zonder verder bewijs voor hun echtheid in deel II van *The Palace of Minos*.⁷⁵⁸ In deel III⁷⁵⁹ weidde hij zelfs een heel hoofdstuk aan de ring van Nestor en de ringen uit Thisbe en ook hier ging hij niet op de kritiek in. In zijn kritiek op dit boek behandelde Reinach deze omissie tussen haakjes:

... la 'bague de Nestor'. (Sir A. Evens ne fait même pas allusion à ceux qui ont contesté l'authenticité de cet objet.)⁷⁶⁰

In dit zelfde deel van *The Palace* behandelde Evens ook enige kleine benen objecten die

tekens vertoonden die op die uit het Griekse alfabet leken. Evens zei hier weinig over, maar voor Reinach waren ze een mogelijkheid om opnieuw Glozel voor het voetlicht te halen:

Parmi les signes non grecs du tableau dressé par Sir A. Evens, quelques-uns se rencontrent en Espagne et en Libye; il en est d'autres que je n'ai vus nulle part, pas même dans les écritures linéaires néolithiques où Sir Arthur, circonvenu par un concert intéressé, a eu le tort de ne voir que les produits de fraudes (Alvao⁷⁶¹ et Glozel). Espérons que ce vénérable savant nous sera conservé assez longtemps pour reconnaître et réparer sa profonde erreur.⁷⁶²

In *The earlier religion in the light of Cretan discoveries*⁷⁶³ gebruikte Evens de ring van Nestor en de ringen van Thisbe om aan te tonen dat de Griekse cultuur haar wortels in de Minoïsche cultuur had. Oedipus was geen Griek geweest, maar een Minoër. Opnieuw zag Reinach een kans om door middel van zijn eigen blinde vlek op de blinde vlek van Evens te wijzen:

En frontispice, image grandie de la scène gravée sur l'anneau de Nestor, que tant d'archéologues ont déclarée suspecte ou don't ils ont refusé de tenir compte. Sir Arthur ne répond même pas à ces critiques: il passe outre. C'est ce qu'auraient peut-être dû faire, en présence des doutes de sir Arthur lui-même, ceux qui vu tirer du sol vierge les sculptures, gravures et inscriptions de Glozel; leur authenticité est même mieux attestée que celle des sceaux en or, que personne n'a vu exhumer.⁷⁶⁴

De Nestor- en Thisbe-vervalsingen voerden nooit tot een spectaculaire affaire en verdwenen na Evans dood langzaam uit beeld. Dat zelfde kan niet voor de Glozel-vervalsing gezegd worden. Nadat de tot dan toe hoofdzakelijk Franse controverse in 1928 internationale belangstelling had gekregen werd het een belangrijk punt op het Internationale Antropologische Congres in Amsterdam. Om een duidelijk beeld te krijgen van wat er aan de hand was stuurde dit congres een internationale delegatie naar Glozel. Men werkte snel en negen dagen later begon deze delegatie met zijn onderzoek. Bij een proefopgraving stelden ook deze geleerden vast dat op alle plaatsen waar ze iets vonden de grond verstoord was en ze stemden met Vayson de Pradene overeen in de conclusie dat veel van de gevonden objecten met ijzeren gereedschappen bewerkt waren.⁷⁶⁵ Morelet en Reinach raakten ook dit keer niet overtuigd.

Om onder de voorwaarden van het contract tussen Fradin en Morelet uit te komen spande men een proces wegens fraude tegen Fradin aan. Alleen op deze manier kon men de gevonden objecten diepgaand door een chemicus laten onderzoeken. Deze chemicus stelde vast dat het gevonden aardewerk zo licht gebrand was dat het al snel in vochtige aarde uit elkaar zou vallen. Het kon onmogelijk zo lang in de grond gezeten hebben als men claimde. Daarnaast vond hij in de klei, waaruit dit aardewerk vervaardigd was, woldeeltjes die met anilineverven gekleurd waren. Het kon niet anders of dit waren moderne objecten, vervalsingen. Voor de rechtzaak waren deze uitkomsten echter niet van belang. Bij fraude ging het er juridisch niet om of men voorwerpen vervalst had, maar of men ze voor echt had willen verkopen. Aangezien Fradin niets verkocht had ging hij dus vrij uit. Reinach zag deze juridische overwinning van Fradin als bewijs dat de vondsten echt waren:

Le petit paysan diffamé étant désormais hors de cause, les avocats de l'inauthenticité devront trouver une autre explication, car 4.000 objets ne sont pas tombés du ciel; le mieux qu'ils pourront faire est de reconnaître leur erreur, dont l'histoire de la science appréciera les motifs et qu'elle jugera à son tour.⁷⁶⁶

Reinach stierf een paar weken nadat hij deze zinnen geschreven had. Morlet deed zijn uiterste best om deze zaak nog wat langer aan de gang te houden,⁷⁶⁷ maar de zaak raakte toch al vrij snel in de vergetelheid. Hoewel, helemaal uitgestorven is hij nog steeds niet. Wie op het Internet zoekt kan daar een aantal groepen vinden die nog steeds vast overtuigd zijn van de authenticiteit van de Glozel vondsten. De kleinzoon Emile Fradin ontving op 17.6.1990 als eerherstel voor zijn grootvader 'Les palmés académiques et la médaille du Conseil Général de l'Allier' van 'het ministerie van cultuur' van Allier.⁷⁶⁸

De Glozel-affaire speelt ongeveer honderd jaar nadat Janssen zijn vondsten in Hilversum deed en om te zien of de mentaliteit achter de acceptatie van een vervalsing in die tijd misschien veranderd is kijken we ook nog naar een wat oudere zaak.

Zoals we al gezien hebben loofde Boucher de Perthes in 1863 twee honderd francs beloning uit voor diegene die hem de resten van een van de gebruikers van zijn antediluviale gereedschappen zou kunnen bezorgen. Het was bijna ogenblikkelijk raak. Op 28 maart 1863 bracht een van deze arbeiders, die in een groeve te Moulin-Quignon bij Abbeville werkte, hem de vondst waar hij zo lang op had gewacht:

Le 23 mars dernier [1863], un de ces ouvriers, Nicolas Halattre, m'apporta, dans une masse de sable, deux haches en silex trouvées à 4 mètres 50 de profondeur. A 15 centimètres plus bas, près de la craie, était, dans ce même sable, un objet qu'il prenait pour une coquille et qu'il m'avait désigné comme telle, mais qu'après avoir dégagé de sa gangue je reconnus pour une dent humaine.

Une demi-heure après, j'étais à Moulin-Quignon; je vis la place d'où les deux hachettes et la dent avaient été extraites, et l'exposé de Halattre me fut confirmé par les autres terrassiers.

De la découverte de cette dent j'ai dû conclure qu'il pouvait y en avoir d'autres. Je fis ouvrir le terrain, j'y trouvai une troisième hache; mais la nuit vint suspendre mes recherches. Les jours suivants, les terrassiers étant occupés ailleurs, les travaux furent interrompus. Le 26, je chargeai deux autres ouvriers, Dingeon et Vasseur, de continuer la tranchée.

Le 28, Vasseur se présenta chez moi; ik m'apportait une seconde dent trouvée non loin de l'endroit où avait été découverte la première, ajoutant qu'à côte était un os ou quelque chose qui y ressemblait, don't on ne voyant qu'une petite partie.

Je me rendis immédiatement à la carrière en me faisant accompagner d'un archéologue de notre ville, M. Oswald Dimpre, habile dessinateur, que vous connaissez tous.

Arrivé sur le banc, après avoir retrouvé l'excavation telle que je l'avais laissée, à 5 mètres au-dessous du sol, j'aperçus dans la couche noire le bout de l'os que m'avait signalé Vasseur. Ce terrain étant fort compact, il fallait user de précaution pour ne rien endommager. Je fis dégager les alentours de l'os don't j'apercevais l'extrémité; je pus le tirer de son lit sans le rompre, et malgré une masse de sable qui y adhérait, je reconnus la moitié d'une mâchoire humaine.

A 20 centimètres de là, dans la même veine noire, était une hache que M. Dimpre ne put en détacher qu'après quelque efforts et en usant de la pioche.

Près de la mâchoire, je trouvai une seconde hache brisée, et au-dessous une troisième dent. Enfin, dans une masse de sable que je fis transporter chez moi, je découvris une portion d'une quatrième dent.

Cette mâchoire humaine était au plus bas de la couche de sable noir et à quelques centimètres de la craie.⁷⁶⁹

Dit was absolute de vondst waar Boucher op zat te wachten. Nu was er geen twijfel meer mogelijk. Deze kaak bewees onomstotelijk dat de werktuigen die Boucher gevonden had door mensen gemaakt waren. John Evans was op dat moment in Frankrijk en toen hij over de kaak geïnformeerd werd haastte hij zich ogenblikkelijk naar Boucher om hem te zien. Helaas was niet alles zo als het hoorde:

Found M. Boucher de Perthes in a great state of excitement over a human jaw which has been found in a black seam at Moulin Quignon which has been marvellously prolific lately ... I doubt the whole affair and hurt poor old Boucher's feelings considerably.⁷⁷⁰

Evans was van mening dat de kaak modern was. Boucher hield op zijn beurt vast aan zijn overtuiging en zo was een controverse geboren:

... je n'hésite pas à le reconnaître, mes convictions premières eussent sans doute été, sinon changées, du moins rudement ébranlées, par les faits graves que leur opposaient des juges aussi compétents que M.M. Falconer, Preswick, Bush, Evans; sans elle aussi peut-être, les savants qui, les premiers, ont hautement accepté avec moi l'authenticité de la mâchoire, M.M. Delesse, Desnoyers, Lartet, Gaudry, Lyman, Pictet ...⁷⁷¹

De heren houden een conferentie, maar die brengt geen oplossing:

On May 29 Falconer wrote once more [to John Evans]: "I am more convinced than ever that there is some terrible mystification on in the Moulin Quignon case ... But I have a strong notion that a £10 note, well applied, might elicit some secret knowledge that might dispel the obscurity."⁷⁷²

Of deze techniek gebruikt is heb ik niet kunnen achterhalen, maar het is de vraag of deze 10 pond meer waarheid aan het licht gebracht zou hebben dan Bouchers 200 francs. Een tijdlang leek het erop alsof het een wedstrijd tussen Engeland en Frankrijk zou worden. Nationale gevoelens speelden voor veel Fransen in deze zaak zeker een rol. Zelfs Jules Verne besloot Boucher in zijn *Voyage au centre de la terre*, van 1864, zonder al te veel oog op de werkelijkheid te slaan, ruimhartig te verdedigen. Tijdens zijn reis naar het middelpunt der aarde komt de grote geleerde Otto Lindenbrock oog in oog te staan met allerhande voorwereldlijke dieren en vindt hij een menselijke schedel:

Ach, Milne-Edwards! Ach, de Quatrefages! Waarom zijt gij niet hier, waar ik ben, ik Otto Lindenbrock! Om het aanroepen van de namen dier twee Fransche geleerden door mijn oom wel te begrijpen, moet men weten, dat een allerbelangrijkst verschijnsel op het gebied der voorwereldlijke overblijfselen eenigen tijd vóór ons vertrek had plaats gegrepen. Den 28sten Maart 1863 vonden werklieden, onder bestuur van Boucher de Perthes in de steengroeven van Moulin-Quignon bij Abbeville in het Fransche departement la Somme arbeidende, een menschelijk kaakbeen op eene diepte van veertien voet beneden den beganen grond. Het was het eerste voorwerp van dien aard dat te voorschijn kwam. In de nabijheid lagen bijlen van bewerkten vuursteen, door den tijd met een verweerd huidje bedekt.

Veel gerucht ging van deze ontdekking uit, niet alleen in Frankrijk, maar ook in Engeland en Duitsland. Onderscheidene leden van het Fransche Instituut, waaronder de heeren Milne-Edwards en de Quatrefages, lieten zich aan de zaak gelegen liggen. Zij bewezen de onbetwistbare echtheid van het voorwerp en betoonden zich krachtige verdedigers “in het geding ter zake van het kaakbeen” gelijk de Engelschen zich uitdrukten.

Bij de geologen van het Vereenigd Koninkrijk die het feit als zeker beschouwden, zooals Falconer, Bush, Carpenter enz. voegden zich Duitsche geleerden, en daaronder als de ijverigste, de opgewondenste, mijn oom Lindenbrock.⁷⁷³

Prof. Otto Lindenbrock vindt de mummie van een man van Moulin-Quatrefages.

Helaas kon zelfs de steun van de toch zo gerenommeerde Otto Lindenbrock de kaak niet redden. In de loop der jaren raakte iedereen, behalve Boucher, het er over eens dat de kaak vals was. Hij had in tegenstelling tot de echte stenen messen geen patina en deed daardoor niet eens een poging om op iets anders te lijken dan zich zelf, een moderne kaak. Zonder veel ophef verdween hij uiteindelijk nagenoeg geruisloos in de vuilnisbak van de geschiedenis.

Het opvallendste van de Glozel-vervalsingen zowel als die van Nestor en Thisbe en de kaak de Moulin-Quatrefages is dat zij zo eenvoudig waren dat het een wonder is dat er mensen geweest zijn die ze voor echt hielden. De enige reden waarom ze niet als vervalsingen gezien werden was omdat ze zo mooi in de theorieën van hun voorvechters pasten. Boucher had met zijn kaak het bewijs in handen dat mensen de door hem gevonden werktuigen gemaakt hadden. Reinach op zijn beurt zag de vondsten van Glozel als de bevestiging van zijn idee dat alle cultuur in het westen, in Frankrijk, haar wortels vond. Voor Evans waren de ring Nestor en de ringen van Thisbe een definitief bewijs voor zijn idee dat de Griekse cultuur haar wortels vond in de door hem ontdekte Minoische cultuur.

Ik zou deze voorbeelden nog met een hele rij kunnen aanvullen, maar steeds ontstaat hetzelfde patroon.⁷⁷⁴ Het is niet het technisch kunnen van de vervalser, dat een verval-

sing onopgemerkt blijven dan moet hij in de theorie passen.

De vraag is nu of dit ook voor Janssen opging. Wanneer we nu naar de merkwaardige slecht bewerkte stompe messen kijken is het moeilijk voor te stellen dat deze hem niet achterdochtig gemaakt hebben. Ze leken op niet op de stenen messen die hij uit andere vondsten kende. Janssen heeft dit zelf ook gezien:

Wat de bewerking betreft, zijn zij doorgaans slechts weinig bijgeslepen, zeldzaam gelijk elders gevondene, door slagen afgehakt of gefatsoeneerd. De Hilversumsche zijn allen natuurlijke rolsteentjes, die slechts een weinig aan de punt, zeldzamer aan alle zijden bijgeslepen zijn ...In weêrwil echter van dit verschil meenen wij aan de Hilversumsche de bestemming van lans- en pijlpunten niet te mogen ontzeggen. Vooreerst zouden wij niet weten tot welk einde zij meer doelmatig konden aangewend zijn.⁷⁷⁵

Het is duidelijk dat Janssens overtuiging dat de Hilversumse haardsteden oudheden waren zo sterk was dat de vorm van de stenen voorwerpen hem niet op andere gedachten kon brengen. Hun functie werd bepaald vanuit de zekerheid dat ze door vroege bewoners van deze streken gemaakt waren. De vondsten toonden Janssen niet dat hij met oudheden te doen had, maar zijn overtuiging dat het hier om oudheden ging dwong hem er toe om een functie voor deze stenen te bedenken. De pijlpunten leken niet op pijlpunten, maar het moesten wel pijlpunten zijn, omdat ze anders functie loze stenen werden. Nadat Janssen er van overtuigd geraakt was dat Westbroek een bijzondere oudheidkundige vondst gedaan had ontstond er een soort tunnelvisie waardoor alles oud moest zijn, hoe het er ook uit zag. Janssen had hierbij het nadeel dat er in zijn tijd nog veel minder bekend was dan nu, waardoor de mogelijkheid om atypische voorwerpen te vinden groter was.

Daarbij zal ook het feit dat het hier om een wel heel grote vondst ging meegespeeld hebben. De Hilversumse haardsteden verdubbelden al snel het aantal stenen voorwerpen dat men in het Leidse museum had. Janssen was hierdoor instaat om in korte tijd de onder zijn verantwoording berustende collectie aanzienlijk te vergroten. Daarbij kwam dat deze voorwerpen niet uit het buitenland bekend waren. Het waren absolute zeldzaamheden die de roem van het museum zouden kunnen vergroten.

Over het benen knoopje kunnen we kort zijn. Janssen begreep dat de moderne voorwerpen die bij opgravingen gevonden werden geen onderdeel van het originele vondstcomplex konden zijn, maar hij trok daaruit geen conclusies. In hoeverre deze interpretatie van verstoringen in die periode algemeen geldig was en in hoeverre hij specifiek voor Janssen is heb ik niet vast kunnen stellen.

Het bouwfragment is interessanter. Ook Janssen begreep dat het door zijn vorm op een verstoring wees, maar in zijn waarneming van de vondstomstandigheden was het een integraal onderdeel van de haard. Het kon alleen verklaard worden van uit een verder ontwikkelde cultuur. De vroegste periode waarin het vervaardigd kon zijn was de Romeinse periode en dus moesten de oh zo primitieve makers van de haardsteden in contact gestaan hebben met de Romeinen. Deze conclusie lijkt, wanneer we ons tot dit bewerkte stuk mergel [Bentheimerzandsteen] beperken, misschien merkwaardig, maar wordt een stuk aannemelijker wanneer we bedenken dat er nog meer objecten waren die in deze richting wezen:

Hierbij komt nog in aanmerking, het vinden van tufsteenballen op dezelfde ontdekkingsplaats ... Er is boven reeds gemeld, dat het vinden van tufsteenballen als deze, tusschen enkel romeinsche overblijfselen, niet geheel zeldzaam is.⁷⁷⁶ Wanneer men nu overweegt, dat de tufsteen van Nedermening met historische zekerheid niet vóór den romeinschen tijd naar deze gewesten is overgebracht, en dat aan den Nederrijn ook nimmer tufsteen gereedschappen uit het vóór-romeinsche tijdvak gevonden zijn, wordt daardoor nog meer steun bijgezet aan het gevoelen nopens de romeinsche afkomst van het voormelde steenbrok.⁷⁷⁷

Dit kon voor Janssen maar tot één conclusie leiden:

Op deze gronden derhalve achten wij het waarschijnlijk, dat onze hilversumsche haardsteden van een barbaarschen volksstam uit den *romeinschen tijd* afkomstig zijn.⁷⁷⁸

Hierbij komt dat Janssen nog een derde onderbouwend element tot zijn beschikking had. De haardsteden waren afkomstig van het zelfde volk als de hunebedden. Ze moesten dus voldoen aan de conclusies die Janssen in 1848 na aanleiding van zijn onderzoek aan de restanten van een hunebed bij Emmen getrokken had:

dat dit hunebed uit den tijd der Romeinen dagteekende.⁷⁷⁹

Ook na het voltooiën van *Hilversumsche Oudheden* bleef Janssen naar verbanden tussen hunebedden en de Romeinen zoeken, zoals te zien is in een aantekening die hij in zijn handexemplaar maakte:

Wächter in Hannov. Magazin 1841 p 416, 432, 524 en 662, waar men leest dat in steengraven of hunebedden te Nietze, Celle, Ritterheide en Ober-Cappeln bronzen en zelfs ijzeren voorwerpen gevonden zijn, en onder deze romeinsche munten. Te Nietze o.a. een gevonden fibula met kornalijnsteen versierd waarop een pijlkoker als mede eene ijzeren casque⁷⁸⁰

De Hilversumse vondsten bevestigden in alles Janssens verwachtingen. Het zandstenen bouwfragment werd door Janssen uiteindelijk niet als een verstoring waargenomen, omdat het een min of meer te verwachten element was. Waar zijn conclusie in Drenthe nog hoofdzakelijk op de aard van de gevonden steensoort gebaseerd was, het kon hier alleen met Romeinse hulp gekomen zijn, is dit bouwfragment voor iedereen overtuigend. Het kon niet met deze stenen werktuigen vervaardigd zijn, ergo het moest wel Romeins zijn. En zo bewees een er in eerste instantie abnormaal uitzien voorwerp de authenticiteit van de vondst. Sterker nog, het versterkte de eerder opgestelde theorie.

De reden dat we hier niet, zoals bij de Glozel, Thisbe en de kaak van Moulin-Quatrefages affaire een duidelijke discussie krijgen, waarin Janssen zijn standpunt moest verdedigen en anderen de vondstomstandigheden controleren, is gelegen in Janssens unieke positie. Hij was de enige in Nederland die zich met dit gedeelte van de archeologie bezig hield. Zijn directeur Leemans concentreerde zich op de Klassieken en de Egyptenaren en was, wat Nederlandse vondsten betrof, geen gesprekspartner. Dat wil zeggen, wanneer Janssen en Leemans al met elkaar hadden willen praten, iets wat ze in de dagelijkse omgang tot het minimum beperkt schijnen te hebben. Ook van de Nederlandse wetenschappelijke genootschappen had hij wat dat betreft niets te verwachten. In tegenstelling tot in Engeland en Frankrijk was er hier geen specifiek genootschap voor oudheidkundigen. Het taalprobleem en de op dat moment internationaal als veel belangrijker geziene onderzoek naar paalwoningen zal er daarnaast voor gezorgd hebben dat Janssens buitenlandse collega's de Hilversumse vondsten links hebben laten liggen.

Het succes van Westbroeks vervalsing loopt parallel met het succes van de vervalers uit de andere aangehaalde zaken. Doordat hij aansloot bij Janssens ideeën werd zijn knutselwerk zonder argwaan geaccepteerd. Westbroeks succes is te danken aan het feit dat Janssen de niet al te overtuigend gemaakte voorwerpen voor zich zelf in een sluitend, al eerder ontwikkeld, systeem wist te brengen. Deze affaire wordt vervolgens atypisch omdat er in Nederland niemand is die Janssens werk werkelijk kan controleren en omdat zijn buitenlandse collega's meer geïnteresseerd zijn in de overal opduikende paalwoningen. De Hilversumse haardsteden zijn nooit tot een groter archeologisch geïnteresseerd publiek doorgedrongen en eigenlijk al in de vergetelheid geraakt voor ze goed en wel bekend waren.

L.J.F. Janssen, een voorlopige afrondende conclusie

In Janssiana I heb ik gepoogd om door middel van Janssens contacten met het PUG een beeld te geven van Janssens veelzijdigheid. In Janssiana II en III heb ik mij bepaald tot zijn werk betreffende de prehistorie. Aangezien dit slechts een klein deel van zijn werkzaamheden betreft is het onmogelijk om nu al een totaal beeld van Janssen te geven. Wanneer ik hier mijn onderzoek afrond spreek het voor zich zelf dat het resultaat niet meer kan zijn dan een zeer voorlopig beeld.

Wanneer de archeologie als “wetenschap” precies begonnen is valt niet vast te stellen. Het is onbewijsbaar, maar het zou mij niet verbazen als een van onze neolithische voorvaders ooit een paleolithische bijl gevonden heeft om zich daarna af te vragen waar die vandaan kwam en wat die te vertellen had.⁷⁸¹ Voor het gemak beginnen we over het algemeen met Johann Joachim Winckelmanns (1717-1768) *Geschichte der Kunst des Altherthums* uit 1764. In Winckelmanns tijd werden de Klassieken als basis van zo ongeveer alle kennis gezien. Een gedegen kennis van de klassieke teksten was de basis van elke goede opvoeding. Toen Winckelmann in Italië oog in oog kwam met de nalatenschap der Romeinen begreep hij dat men deze materiele overblijfselen kon gebruiken als illustraties bij deze teksten en dat zij op die manier aan een beter begrip van die teksten zouden kunnen bijdragen. De klassieke archeologie als hulpwetenschap van de klassieke filologie. Wanneer Janssen voor het eerst in aanraking kwam met Winckelmanns werk is niet duidelijk, maar diens invloed op de klassieke filologen was zo sterk dat het ondenkbaar is dat Janssen al niet tijdens zijn studie in ieder geval met de nawerking van Winckelmanns ideeën in aanraking gekomen is. In 1853 gaf Janssen een lezing over Winckelmann en daarin kunnen we zien hoe groot zijn verering voor hem was:

Geroepen tot de eervolle taak om u als spreker voor te gaan, zweefde mij de beeldtenis van den man voor oogen, die de grootsche en hechte grondslagen legde van eene wetenschap, die eerst in staat is den beoefenaar der klassieke oudheid de hoogste en volkomen wijding te schenken; van den man, uit wiens rijkbegaafden geest sedert eene eeuw en nog steeds met erkentelijkheid voor

wetenschap en kunst wordt geput; van den man, die door zijne werken een zichtbaar deel heeft aan de hedendaagsche veredeling van kunstzin en smaak, - ik bedoel Johannes Joachim Winckelmann.⁷⁸²

Het was van uit de ideeën van Winckelmann dat Janssens oom Reuvens in 1818 als eerste ter wereld hoogleraar in de archeologie kon worden. Deze ideeën hadden zich overigens op dat moment al zover verzelfstandigd dat voor Reuvens de archeologie geen hulpwetenschap van de klassieke filologie meer was, maar een aparte discipline. Voor Reuvens stonden archeologie en Klassieke filologie naast elkaar en konden zij elkaar ondersteunen.⁷⁸³ In tegenstelling tot Reuvens had Janssen als theoloog geen gedegen opleiding in de klassieke genoten. Hij had Grieks en Latijn moeten studeren en was bekend met de werken van de meeste klassieke auteurs, maar bij zijn studie was het toch in eerste instantie de Bijbel geweest die de richting had aangegeven. Dat hij echter wel degelijk onder Winckelmanns invloed stond kunnen we duidelijk zien aan wat hij schreef toen hij solliciteerde voor de baan van directeur van het gipsenbeelden kabinet. “De studie der klassieke kunstmonumenten ... was sedert 16 jaren mijne hoofdstudie.” Die 16 jaar zullen we hier met een korrel zout nemen. Er is geen reden om aan te nemen dat hij voor 1835 niet in de klassieke kunst geïnteresseerd was. Janssen beschouwde Romeinse vondsten ook als belangrijker dan “Germaanse”, omdat ze herkenbaarder waren. We kunnen dit duidelijk lezen in een brief die hij op 4 juli 1835 van uit Zevenaar schreef aan Beeldsnijder van Vossenhol. Janssen is op dat moment ziek. Hij vraagt wat informatie over het PUG en het betreurd het dat er geen tijdschrift voor oudheden meer bestaat en komt dan met de volgende opmerking:

... voor eenige dagen heb ik in het Kleefsche wederom eenige belangrijke monumenten ontdekt, waaronder twee Romeinsche grafsteenen met opschriften en een vermoedelijk Romeins leger kamp. De eerste zal ik nog in mijn ter persse zijnde werk opnemen, het laatste bij herstelling mijner gezondheid nauwkeurig opmeten, waarna ik te meer verlang, omdat ik de eerste zijnde, die het ontdekte, ook gaarne de eerste wilde wezen, die het bekend maakte.⁷⁸⁴

Voor de belangstelling voor grafstenen met opschriften is een duidelijk teken dat de archeologie hier nog de functie van hulpwetenschap bij de klassieke filologie heeft.

Toch was het niet zo zeer Winckelmann die Janssen in 1826, na kortstondig als dominee gefunctioneerd te hebben, tot de archeologie dreef. Het was de invloed van de Duitse romantiek met zijn hang naar woeste en ledige heidevelden die hem in de omgeving van Pfalzdorf, via de daar aanwezige grafheuvels, in direct contact bracht met de vergankelijkheid van het menselijk bestaan. Hij ging echter verder dan de meeste romantici en liet zich meeslepen door de vragen die deze grafheuvelvondsten hem gaven. Om deze te beantwoorden gebruikte hij als uitgangspunt de zelfde bronnen als Winckelmann en Reuvens, de teksten die de klassieken ons nagelaten hebben. Ook Janssens opvolger, Pleyte, deed dit. In 1889 gaf hij, toen hij over munten schreef die bij het Uddelermeer gevonden waren, duidelijk aan hoe men vanuit deze techniek naar het verleden keek:

Moeten wij onze kennis [der oude geschiedenis] voor het grootste gedeelte putten uit Romeinsche en Grieksche schrijvers, waarvan meerendeels verminkte geschriften tot ons zijn gekomen, die slechts dan betrouwbaar zijn, wanneer zij in gedenkteekenen of andere overblijfselen der oudheid een bevestiging vinden ...⁷⁸⁵

De archeologie als onderbouwing en correctie van de klassieke teksten. Op grond van wat Tacitus geschreven had probeerde Janssen in zijn eerste twee boeken, 1833 en 1836, te begrijpen wat hij gevonden had en met wat hij gevonden had probeerde hij minder heldere gedeelten van Tacitus te verduidelijken. Janssen ging echter een stap verder in zijn onderzoekingen. Al in zijn tweede boek meldt hij dat hij de botresten uit enige door hem gevonden urnen door een anatoom heeft laten onderzoeken.⁷⁸⁶ In 1855 vroeg hij de anatoom W. Vrolik om de crematieresten in de door Perk gevonden urnen te onderzoeken.

Janssen was hiermee de tweede Nederlander die een medicus bij zijn archeologies onderzoek inschakelde. Al in 1694 had Ludolph Smids enige door Titia Brongersma in het hunebed van Borger opgegraven beenderen laten onderzoeken om vast te stellen of ze al of niet van reuzen waren.⁷⁸⁷

Ook de geologie werd door Janssen gebruikt om tot oudheidkundige conclusies te komen. In 1842 laat hij door geoloog in het Montferland opgeraapte stenen determineren en wanneer deze van de zelfde soort als die der hunebedden blijken te zijn stelt hij vast dat het mogelijk is dat ook hier een hunebed

gestaan kan hebben. Tijdens zijn onderzoek in Hilversum schakelt hij ook een zoöloog in om de fragmenten van de verbrande dierenbeenderen te onderzoeken. Dit is voorzover ik weet de eerste keer dat een zoöloog bij een dergelijk onderzoek ingeschakeld werd. Deze vorm van onderzoek was op dat moment geheel nieuw en we kunnen ons dan ook afvragen hoeveel ervaring deze zoöloog met verbrande beenderen had en of er geen foutjes in zijn determinatie geslopen zijn, want dat Westbroek aan een snijstand van een bever gekomen is lijkt bijzonder onwaarschijnlijk. Door het inschakelen van anatomen, biologen en geologen veranderde Janssen de oudheidkunde van een in basis filologisch georiënteerde studie naar een discipline die zich bij de natuurwetenschappen aansloot. Hiermee gaf hij zeker een aanzet tot de moderne archeologie. Dit was ook nieuw voor de ingeschakelde specialisten en vooral de Leidse geoloog en zoöloog waren niet altijd even gelukkig in hun determinatie van buiten hun normale context gevonden materiaal. Janssens opvolger Pleyte is niet verder gegaan op deze weg en pas onder Holwerda en Van Giffen kwam het inschakelen van “hulpwetenschappen” weer opgang.

Hoewel hij de uitkomsten van deze onderzoeken zeker bij de interpretatie van zijn vondsten gebruikte speelden zij slechts een beperkte rol op de achtergrond. Uiteindelijk bleven het steeds de klassieken die zijn eindoordeel bepaalden. Wanneer hij een beeld van de eerste bewoners van Nederland schetst zijn het niet de vondsten, maar is het Tacitus die hem de basis egevens aanreikt. Ze moeten er uitgezien hebben als de Fennen. Ze kenden geen wapens, geen paarden en geen helmen. Ze aten de planten die ze in het veld vonden en kleedden zich in de huiden van de dieren die ze doodden. Omdat ze geen ijzer hadden gebruikten ze benen pijlpunten, etc. Ze waren gelukkig en vreesden niets of niemand omdat ze niets te verliezen hadden.

In Janssens worsteling met het drieperiodensysteem hebben we gezien dat hij zich nog geen voorstelling kon maken van de diepte van de tijd. Hoewel hij bekend was met het werk van Boucher de Perthe was hij niet in staat om zich de werkelijke ouderdom van diens vondsten voor te stellen. In hoeverre dit een gevolg was van zijn theologische opleiding heb ik niet vast kunnen stellen. In Janssens archeologische werk zijn van zijn religieuze gevoelens geen sporen te vinden, maar dat wil niet zeggen dat zij op de achtergrond niet meegespeeld hebben. We moeten hierbij aantekenen dat de conclusies die hij uit zijn vondsten trok hem ook geen aanleiding gaven om hier diep over na te denken. Deze conclusies stelden hem in staat om de conclusies die anderen tot het drieperiodensysteem gebracht hadden naast zich neer te leggen en de drie verschillende materialen op etnische gronden te verklaren zodat brons en ijzer in een groep samengebracht konden worden. Ook hierin werd hij gesteund door Tacitus, die geschreven had dat de kennis en verspreiding van het ijzer niet overal het zelfde was.

Ondanks alle aanzetten tot de modern archeologie, die we bij Janssen vinden, was hij uiteindelijk niet instaat om zich aan Winckelmanns invloed te onttrekken. De klassieken bleven zijn leidraad en daarmee bleef Janssen een oudheidkundige en ontwikkelde hij zich niet tot “modern” archeoloog.

Appendix

I. Janssen's bibliotheek

Om eenigzinds een inzicht te krijgen van wat Janssen op het gebied van de niet Klassieke Europese archeologie gelezen had geef ik hierna een poging tot reconstructie van dit gedeelte van zijn bibliotheek. Ik heb deze reconstructie gemaakt op basis van Janssens *Catalogus librorum et libellorum quibus usus est L.J.F. Janssen Mus. Ant. L.B. conservator*.¹ De hier opgevoerde boeken werden door Janssen genoteerd in de rubrieken Archaeologia en Historia. Ik heb de hieruit afgeleide lijst voor zover dit mogelijk was gecontroleerd aan de hand van de *Catalogue de la bibliothèque d'histoire, d'archéologie etc., délaissés par feu Dr. L.J.F. Janssen: la vente se fera 28 Mars 1870 et jours suivants à la maison et sous la direction de S.C. van Doesburg, libraire, Breestraat 1, No. 123, à Leide*. Het eerste wat hier bij opviel is dat slechts een gedeelte van Janssens bibliotheek na zijn dood geveild is. Wat er met de rest van de boeken uit Janssens eigen catalogus gebeurt is heb ik niet kunnen ontdekken.

Volgens een aantekening in zijn eigen catalogus had Janssen op 14 Mei 1862 3052 boeken in zijn bibliotheek. Wanneer we dit aantal vergelijken met de hier na volgende lijst valt ogenblikkelijk op hoe klein dit gedeelte in vergelijking met zijn gehele bibliotheek is. Het grootste gedeelte van de boeken in Janssens bibliotheek werden door hem zelf ingedeeld in de groepen Theologia en Jurisprudentia. Vooral deze laatste groep is intrigerend bij iemand die geen rechten gestudeerd heeft.

Een aanzienlijk gedeelte van de in de groepen Archaeologia en Historia opgevoerde titels zijn vermoedelijk overdrukken, al is dit lang niet altijd met zekerheid vast te stellen. Waar ik hier over zekerheid had heb ik de titel van het tijdschrift tussen [] er bij geplaatst. Zowel Janssen, als de uitgever van de veiling catalogus hadden de gewoonte om veel afkortingen te gebruiken. Met behulp van de Nederlandse Centraal Catalogus heb ik geprobeerd zoveel mogelijk de totale titels te reconstrueren. Titels die ik niet heb kunnen controleren zijn gemerkt met een *.

Nederland

-- 1747 Register van alle de voornaamste rariteiten, welke op de Antiquiteit- en Konstkamer tot 's-Hertogenbosch vertoond worden. 's Hertogenbosch.

Ackersdijk, W.C. 1840 *Nasporingen omtrent het landschap, in vroegere eeuwen Taxandria genoemd*. Dordrecht.

Acker Stratingh, G. 1847-1852 *Aloude staat en geschiedenis des vaderlands*. Groningen.

Acker Stratingh, G. 1855 *Celten en Germanen*. [De Gids].

Ali Cohen, L. 1844 *De Hunebedden, uit een oudheidkundig en vooral uit een geologisch oogpunt beschouwd*. [Mededeelingen uit het gebied van Natuur, Wetenschap en Kunst].

Alting, M. 1697 *Descriptio veteris Agri Batavi et Frisii omnisque regionis quae hodie est in dicione VII Foederatorum cis et ultra Rhenum*. Amsterdam.

[**Betouw**, G.C. in de ed.] 1783 *De monumentis sepulcralibus praesidiariorum militum Romanorum Legionis X Geminae ad Neomagum conditorum Jo. Is. Pontani et Jo. Smetii epistolae ex autographis editae*, Nijmegen (A. van Goor)

[**Betouw**, G.C. in de ed.] 1783 *De columna miliaria imp. Caes. Nervae Trajani supra Neomagum in pago Beek fffossa Jo. Is. Pontani et Jo. Smetii epistolae ex autographis editae*, Nijmegen (A. van Goor)

[**Betouw**, G.C. in de ed.] 1783 *De fibulis antiquorum vestiariis in agro Neomagensium suburbano ad Gallicam Vahalís ripam erutis Cl. Salmasii, Jo. Fred. Gronovii, et Jo. Smetii epistolae ex autographis editae*, Nijmegen (A. van Goor).

[**Betouw**, G.C. in de ed.] 1783 *De lucernis veterum reconditis in agro Neomagensium suburbano et intra oppidi pomoeria effossis Jo. Fred. Gronovii, Nic. Heinsii, et Jo. Smetii epistolae ex autographis editae*, Nijmegen (A. van Goor)

[**Betouw**, G.C. in de ed.] 1783 *De castris veteribus, Ulpii sive Trajanis, Colonia Trajana, Burginacio, Harenacio, Batavorum oppido illustrium eruditorum epistolae ex autographis editae*, Nijmegen (A. van Goor)

[**Betouw**, G.C. in de ed.] 1784 *De Mercurii Harpocratis aliisque Romanorum sigillis ad Neomagum*

erutis et inscriptionibus antiquis Gisberti Cuperi epistolae ex autographis editae, Nijmegen (A. van Goor)

(Het gaat hier om losse publicaties, waarvan de omvang varieert van 22 tot 55 pagina's. Ze zijn regelmatig samen ingebonden, met nóg een titel die in Janssens lijstje ontbreekt: [Betouw, G.C. in de ed.], 1783 *De aris et lapidibus votivis ad neomagum et Sanctenum effossis Gisberti Cuperi epistolae. Ex autographis editae*, Nijmegen (A. van Goor). Het gaat hier om uitgaves van brieven van 17de-eeuwse geleerden over diverse Romeinse inscripties, olielampjes, kledingspelden en beeldjes, uit Nijmegen maar ook van andere vindplaatsen uit het gebied tussen Nijmegen en Xanten. In de Betouw heeft er steeds een inleiding en verklarende noten aan toegevoegd. De brieven kwamen uit de nalatenschap van Smetius en waren via vererving in het bezit gekomen van Johannes in de Betouw en zijn zoon Gijsbert Cornelis)¹

- Betouw**, G.C. en J. 1784 *Indiculus, antiquitatum Romanarum et Batavicarum Neomagi et in agro Neomagensium suburbano erutarum Noviomagum*.
- Betouw**, J in de 1787 Vertaaling en korte uitlegging van de opschriften op altaaren en gedenk-steenen der Romeinen, binnen en omtrent Nijmegen uitgegraven, en op het Raadhuis aldaar geplaatst. Nijmegen.
- Betouw**, J in de 1789 *Vervolg der handvesten van Nijmegen en andere onuitgegeevene charters, bij de opening van den Blok ontdekt*. Nijmegen.
- Betouw**, J in de 1790 *Annales Noviomagi, oppidi olim Batavorum, hodie primariae Gelrorum civitatis*. Noviomagum.
- Betouw**, J. 1802 *Iets betreffende de gevondene oudheden op de Winseling, Lennepe-kamer, en den Roomschen voet : benevens eene vertaaling en uitlegging van een grafsteen van P. Cornelius Licinius, bij het ontblooten der grondslagen van den Burgt ontdekt*. Nijmegen.
- Betouw**, J. 1804 *Lotgevallen en eindelyke ondergang van den van ouds alom vermaarden burgt binnen Nymegen*. Nijmegen.
- Betouw**, J in de 1805 *Nijmegen verdeeld in wijken, straaften, steegen, en streeken boven en beneden de stad, met Ubbergen, Beek en de Holle Doorn, voor zoo verre betreft het geen aldaar gevonden is van Romeinschen oorsprong en ouderdom*. Nijmegen.
- Betouw**, J. 1817 *Wandeling over het Valkhof, eersten october 1817*. Nijmegen.
- Betouw**, J. 1819 *Romeinsche overblijfselen, opgedolven in den omtrek van Nijmegen, door Italiaansche en Fransche oudheidkundigen beoordeeld*. Nijmegen.
- Buddingh**, D. 1861 *Wandelingen door de Betuwe ter opsporing van Germaansche, Batavische, en Romeinsche oudheden*. Tiel.
- Burmanno**, Casparo 1750 *Traiectum eruditum, : virorum doctrina inlustrium, qui in urbe Trajecto ... Trajecti ad Rhenum*.
- Cannegieter**, H. 1754 *Dissertatio de Brittenburgo, matribus Brittis, matribus Brittis, Britannica herba ed. G. v. Loon.* 's Gravenhage.
- Cannegieter**, H. 1757 *Eerste brief over Bijzondere Nederlandsche Oudheden. Bevattende deze ene beschrijving en verklaringe van enen ouden grafkelder, onlangs bij Anlo in het Landschap Drenthe ontdekt, alsmede van de zogenaamde donderbeitels en vrouw Jacobaes Kanneetjes*. Arnhem.
- * **Cannegieter**, H. 1758 *De mut. Rommu. Nomin. Rat. Et Monum. Dodenwerd*. Trajecti ad Rhenum.
- * **Cluverius**, P. 1719 *Batavische oudheden uit het latijn door J. Lové*. Amsterdam
[**Cluverius**, P. 1709 *Batavische Oudheden ofte verhandeling over de drie uitloopen en monden van den Rhyn, mitzgaders wegens de vijf volken, die eertyds aan deselve gewoont hebben, te weten: Toxanderen, Batavieren, Caninefaten, Frisen en Marsacen.* 's Gravenhage.]
- Cuypers**, P. 1843 *Berigt omtrent eenige oude grafheuvelen onder Baarle-Nassau en onder Alphen in Noord Brabant*. Arnhem.
- Dresselhuis**, Johannes ab Utrecht 1827 *Archeologie en daarbij iets van de Nehalennia in Burronina*. Leyden.
- Dresselhuis**, Johannes ab Utrecht 1827 *Eenige aanmerkingen over de Domburgsche Oudheden*. Middelburg.
- Dresselhuis**, Johannes ab Utrecht 1845 *De Godsdienstleer der aloude Zeelanders, uit oude gedenkstukken, volksoverleveringen en berigten opgemaakt*. Middelburg.

¹ Ik dank Louis Swinkels voor deze informatie.

- * **Duinhoven**, T. van ... *Bedenkingen over de aloude grafheuvelen te Cuyll* [?] gevonden.
- Engelberts**, E.M. 1790 *De Aloude Staat en Geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden III*. Amsterdam.
- Eyck van Zuilichem**, F.N.M. 1858 *Aarden wallen uit den heidenschen tijd tusschen Soesdijk en 't huis Eyckenstein*. [Kronyk van 't Historisch Genootschap te Utrecht].
- Eyck van Zuilichem**, F.N.M. 1865 *Ligging van het romeinsche en latere frankische kasteel van de stad Trajectum*. [Kronijk van het historisch genootschap te Utrecht].
- Feith**, H.N. 1847 *Museum van Germaansche Oudheden te Groningen*. Groningen.
- Gens**, E. 1843 *Les monuments de Maastricht*. Maastricht.
- Gori**, A.F. 1752 *Columna Trajana exhibens historiam utriusque belli Dacici a trajano Caesare Augusto gesti*. Amsterdam.
- Guillon**, Ch. 1842 *Ontdekking van oude begraafplaatsen bij Tudderden*. Haarlem. [Algemeene Konst- en Letterbode].
- De **Haan Hetteema**, M. 1846 *Opgraving en bewaring van oudheden*. Leeuwarden.
- Habets**, J. 1868 *Exploration d'une villa Belgo-Romaine au Rondendbosch*. Maestricht.
- Habets**, J. ... *Notices sur quelques découvertes d'antiquités dans le Duché du Limbourg*.
- Habets**, J. ... *Objets Francs trouvés à Hierlen*.
- Habets**, J. ... *Exploration d'un cimetière Belgo-Romain À Bergh-Terblijt*.
- Hasselt**, G. van 1803 *Geldersche bijzonderheden I-III*. Arnhem.
- Heldering**, O.G. 1838 *Wandelingen ter opsporing van Bataafsche en Romeinsche Oudheden*. Amsterdam.
- Heldering**, O.G. en **Graadt Jonckers**, R.H. 1841. *De Veluwe. Eene Wandeling*. Arnhem.
- Heldering**, O.G. *Ontdekking van eenige Romeinsche en Bataafsche Oudheden*. [Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde].
- Hermans**, C.R. 1865 *Noord-Brabantsche oudheden*. 's Hertogenbosch.
- Hofdijk**, W.J. 1859 *Ons voorgeslacht 1-3*. Haarlem
- Karsten**, J.W. 1819 *Verslag wegens het oude planken voetpad tusschen Ter-Apel en Valthe*. Groningen. [Algemeene Konst- en Letterbode].
- Leemans**, C. 1842 *Romeinsche oudheden te Rossem*. Leyden.
- Leemans**, C. 1842 *Romeinsche steenen doodkisten bij Nijmegen opgedolven*. Arnhem.
- Leemans**, C. 1843 *Romeinsche oudheden te Maastricht*. Leyden.
- Leemans**, C. 1846 *Beoordeling van de Moedergodinnen door Mr. J. de Wal*.
- Leemans**, C. 1856 *Vaderlandsche Oudheden* (Over een' houten boog onder Wassenaar gevonden). [Algemeene Konst- en Letterbode].
- Leemans**, C. 1860 *Over eenige in den laatsten tijd in Nederland ontdekte oudheden*. [Verslagen en mededeelingen van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen].
- Van **Lier**, Johannes 1760. *Oudheidkundige Brieven bevattende eene verhandeling over de manier van begraven, en ook de lykbusschen, wapenen, veld- en eertekens, der oude Germanen en in het byzonder de beschrijving van eenen alouden steenen grafkelder, met de daarin gevondene lykbussen, donderkeilen en donderbylen, enz. by het boerschap Eext, in het landschap Drenthe, ontdekt*. 's Gravenhage.
- Van **Lier**, Johannes van, 1792. *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden; Drenthe*. Amsterdam, Leiden, Dordrecht en Harlingen.
- Lyden van Bitterswijk**, W.C.H. baron van 1796 *Verhandeling over de Godin Nehalennia*.
- * **Molhuysen**, P. ... *Romeinsche legerplaatsen bij Oortmarsum*. [Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren].
- * **Molhuysen**, P. ... *Voorwerpen van brons gevonden in het buurtschap Elzen onder Markelo*. [Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren].

- Pan, J.** 1845 *Vurige veldspoken in Drenthe*. Assen. [Drentsche Volksalmanak].
- Pan, J.** 1847 *Hunnebedden in Frankrijk*. Assen. [Drentsche Volksalmanak].
- Pan, J.** 1848 *Spinnerijen bij de Wenden en Saksen*. Assen. [Drentsche Volksalmanak].
- Pan, J.** 1849 *Overzicht der oudheden in Drenthe*. Assen. [Drentsche Volksalmanak].
- Pan, J.** 1862 *Kleine opstellen over de geschiedenis, oudheden en het bijgeloof in Drenthe*. Haarlem.
- Pape, C.W.** 1841 *Bijdrage tot de oudheidkennis van Noord-Brabant*.
- Pars, A.** 1745 *Katwijkse, Rijnsburgse en andere Nederlandsche oudheden*. Leiden.
- Picardt, Johan** 1745 *Korte beschryvinge van eenige vergetene en verborgene antiquteiten der provintien en landen gelegen tusschen de Noord-Zee, de Yssel, Emse en Lippe, etc.* Groningen.
- Plempers, P.** 1728 *Oudheeden van de heerlijkheid en het dorp Alphen aan den Rijn : d'aaloude herkomst, bevolking, naamreeden, Romeinze gedenkteekens, uitheemze inlandze geschiedeniszen ten luister der historie dienende, en zijne huidendaagze geleegenheid*. Leyden.
- Rademaker, A.** 1727 *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Oudheden*. Amsterdam.
- Ramaer, A.G.W.** 1860 *Claudius Civilis en zijne worsteling met de Romeinen*. [Kronijk van het historisch genootschap te Utrecht].
- Reuvs, C.J.C.** 1829 *Notice et plan des constructions romaines trouvées dans les fouilles faites en 1827-1829 sur l'emplacement présumé du Forum Hadriani, à la campagne nommée Arentsburg, commune de Voorburg*. Leide.
- Royen, J. v.** 1715 *Antiquitates Belgicae, of Nederlandsche oudtheden*. Amsterdam.
- Scheer, P.S. van de** 1856 *De Valtherbrug, haar Germaansche oorsprong en haar doel*. Winschoten.
- Serivira, P.** 1609 *Batavia illustrata, seu De Batavorum insula, Hollandia, Zelandia, Frisia, territorio Trajectensi et Gelria scriptores varii notae melioris, nunc Primum collecti simulque editi ex museo ... Lugdum-Batavorum*.
- Sloet, L.A.J.W.** 1851 *Overzicht van den Landbouw in Duitschland van de vroegste tijden tot in het midden der 9e eeuw*. Arnhem. [Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde].
- Smetius, J.** 1644 *Oppidvm Batavorvm, seu Noviomagvm*. Amsterdam.
- Smetius, J.** 1678 *Antiquitates neomagenses sive notitia rarissimarum rerum antiquarum*. Noviomagum.
- Smids, L.** 1797 *Schatkamer der Nederlandsche oudheden vermeerderd en met aantekeningen door P. Langendijk*. Haarlem.
- Sparen, W.A. baron van** 1808 *Proeven van historie en oudheidkunde*. Cleve.
- Vermeulen, P.J.** 1868 *Catalogus der archeologische verzameling van het Provinciaal Utrechts Genootschap*. Utrecht.
- Verstegen, R.** 1715 *Antiquitates Belgicae of Nederlandsche oudtheden : zijnde d'eerste opkomst van Holland, Zeeland, 't Sticht Utrecht ...met aantekeningen uitgegeven door J. v. Roijen*. Amsterdam.
- Veur, J.C. v.d.** 1842 *Opdelvingen te Wijk bij Duurstede*. [Utrechtsche Volks-Almanak].
- Wal, J. de** 1842 *Bijdrage tot de geschiedenis en oudheidkunde van Drenthe*. Groningen.
- Wal, J. de** 1846 *De moedergodinnen*. Leyden.
- Wal, J. de** 1847 *Mythology septentrionalis, monumenta epigraphica latina*. Trajecti ad Rhenum.
- Westendorp, N en Reuvs, C.J.C.** 1820-1826 *Antiquiteiten. Een oudheidkundig Tijdschrift I-III*.
- Westendorp, N.** 1822 *Verhandeling over de Hunnebedden*. Groningen.
- Westendorp, N.** 1826 *Verhandelingen over oudheidkunde en Godenleer*. Delft.

Buitenland

- 1830 *Abbildungen von Mainzer Alterthümern : mit Erklärungen* [Verein zur Erforschung der rheinischen Geschichte und Alterthümer] 2-6 Mainz.
- * -- 1843-1857 *Antiquariske Tidsskrift of det Kongelige Nord Oldskr Selshab*. Kjöbenhavn.
- 1859 *Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit*.
- 1855, 1856, 1862, 1862 *Anzeiger für Schweizer Geschichte und Alterthumskunde*. Antiquarische Gesellschaft, Zürich.
- 1835-1849 *Archiv für Hessische Geschichte und Alterthumskunde*. Darmstadt.

- 1836-1852 *Bericht der Königlich Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft für die Sammlung und Erhaltung Vaterländischer Alterthümer* 1-6 und 8-15.
 - 1860 *Congrès archéologique de France, à Dunkerque*.
 - 1867 *Dictionnaire Archéologique de la Gaule, époque celtique*, publié par la commission institut du ministère de l'instruction publique d'après les ordres de S. M. l'Empereur. Paris.
 - * -- 1868 *Hallands Fornnines-Förenings Areskrift*. Halmstadt.
 - 1835 *Historisch-antiquarische Mittheilungen*. [Königlichen Gesellschaft für Nordische Alterthumskunde].
 - 1855-1857 *Jahresbericht des Germanisches Museum in Nurenberg*. Germanisches Nationalmuseum Nürnberg
 - 1821 *Jahresbericht des Thüringer Sächsischer Vereins für die Erforschung der vaterländische Alterthümer*.
 - 1842 *Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande*.
 - 1860-1863 *Jahresbericht des Vereins für Meklenburgische Geschichte und Alterthumskunde*.
 - 1840-1844 *Mémoires de la Société Royale des Antiquaires du Nord*. Copenhague.
 - 1841-1854 *Mittheilungen der Antiquarischen Gesellschaft in Zürich*.
 - 1834-1850 *Neue Mittheilungen des Königlich Sächsischen Vereins für Erforschung und Erhaltung der Vaterländischen Alterthümer*.
 - * -- 1855 No. 5,8 und 1859, No. 9 *Periodische Blätter der Geschichte und Alterthumsvereine zu Kassel, Darmstadt, Mainz, Wiebaden und Frankfurt*.
 - 1838-1842 *Rapport de la seance annuelle societe royale des antiquaires du nord*. Copenhague.
 - * -- 1855-1856 *Verhandlungen der Gesellschaft des Museums des Königreichs Böhmen*. Prag.
- Adler**, Wilhelm 1837 *Die Grabhügel, Ustrinen und Opferplätze der Heiden im Orlagau und in den schaurigen Thälern des Sorbitzbaches*. Riese.
- Aldenbruck**, A. 1819 *Geschichte des Ursprungs und der Religion der alten Ubier aus dem Lateinischen übersetzt und mit Zusätzen vermehrt von J.W. Brewer*. Cöln.
- * **Allou**, C.N. ... *Etudes sur les casques du moyen age*. [Mémoires de la Société des antiquité de France].
- Arnkiel**, Trogillus 1702 *Cimbrische Heyden-Religion: Was unsere Vorfahren Cimbrischer Nation, die Sachsen, Guten, Wenden und Fresen und die von denselben herstammende Mitternächttige Völcker*. Hamburg.
- * **Baierus**, J.J. 1720 *Germarum*. Neurenberg.
- Bekker**, J. 1856 *Unedirte Alterthümer aus Mainz und dessen Umgegend*. [Periodische Blätter].
- Bird**, F. 1826 *Bedeutsamkeit der Gegend des Niederrheins*. Wesel
- Boye**, W 1859 *Oplysende fortegnelse over de gjenstande i det Kongelige Museum for Nordiske Oldsager i Kjøbenhavn, der ere forarbeidede af eller prydede med ædle metaller*. Kjøbenhavn.
- * **Boye**, W. 1863 *Hallands Fornunnes Förenings årsokrift*. Halmstadt.
- * **Boye**, W. 1869 *To fund of smedevaerchter in Danmark sant begravelser fra items og Woncealdern*. Kjøbenhavn.
- * **Boye**, W. 1866 *To fund af smedevaerköi fra den sidste Hedenske tid i Danmark, sant Begravelser fra Steen- og Bronzealderen*.
- Braun**, Dr. 1856 *Die Trojaner am Rheine*. Bonn.
- Bröndsted**, P.O. 1847 *Den Ficoroniske Cista / beskreven og forklaret*. Kjøbenhavn.
- Von **Bugenhagen**, Julius Ernst 1795 *Nachrichten über die zu Cleve gesammelte Althertümer*. Berlin.
- Cochet**, M. l'abbé 1859 *Le tombeau de Childeric I roi de France, restitué à l'aide de l'archéologie et des découvertes récentes, faites en France, en Belgique, en Suisse, en Allemagne et en Angleterre*. Paris.
- Cochet**, M. l'abbé 1859 *Decouverte d'un cimetièrre à Beaubert-la Roziere*. Dieppe. [la Vigie de Dieppe].
- * Von **Cohausen**, A. 1863 *Galliens Grenzen und deren Vertheidigung durch J. Caesar*.
- Dederich**, 1849 *Beiträge zur römisch deutschen Geschichte*. Emmerich.
- Engelhardt**, C, 1865 *Nydam Mosefund 1859-63*. Kjøbenhavn.

- Engelhardt**, C. 1867 *Kragehul og Vimosfundene 1751-1865*. Kjöbenhavn.
- Essellen**, M.T. 1854 *Ueber dem Ort der Niederlage der Römer unter Varus mit 2 Nachträge*. Hannover.
- Essellen**, M.T. 1859 *Die Pontes Longi*. [Correspondenzblatt].
- Essellen**, M.T. 1861 *Die Hohenburg bei Herringen an der Lippe und die Grabstätte auf derselben*. Münster.
- Estorff**, G.O. Carl von 1846. *Heidnische Alterthümer der Gegend von Uelzen im ehemaligen Bardengau*. Hannover.
- Fiedler**, F. 1859 *Ueber einige in celtische Und germanische Gräbern gefundene Schöpfgefasse*. Wesel. [Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande]
- Fiedler**, F. *Geschichte und Alterthümer des untern Germaniens*. Essen.
- Fuchs**, P.J. 1771 *Alte Geschichte von Mainz I, II*. Mainz
- Gaisberger**, J. 1848 *Die Gräber bei Hallstadt*. Linz.
- Galesloot**, L. 1859 *La Province de Brabant sous l'empire romain*. Bruselles.
- Hahn**, Fr. 1854 *Der Fund von Lengerich im Königreiche Hannover: goldschmuck und römische münzen*. Hannover.
- Hanszelmann**, C.E. 1768 *Beweis wie weit der Römische Macht eingedrungen war*. Halle.
- Hardy**, Ph. D. 1836 *The holy wells of Ireland*. Dublin.
- Heer**, 1866 *Die Planzen des Pfahlbauten*. [Naturforscher Gesellschaft zu Zurich].
- Heineccii**, Johan Gottlieb 1772 *Antiquitates Germanicae*. Hafniae
- Helfferrich**, A. 1865 *Zum Verständnis der deutschen Mythologie*. Leipzig.
- Houben**, Ph. 1839 *Denkmäler von Castra Vetera und Colonia Traiana in Ph. Houben's Antiquarium zu Xanten*. Xanten.
- Houben**, Ph. 1839 *Antike Erotische Bildwerke in Houbens Römischen Antiquarium in Xanten, abgebildet auf fünf Steindrucktafeln, u. erläutert von Dr. Fiedler*. Xanten.
- H. v. Z.** 1865 *Ueber Arbalo und das Winterlager des Tiberius*. Paderborn.
- Jahn**, A. 1846 *Abhandlung über unter-italisch-Keltische Gefässe*. Bern.
- Jäthenstein**, M.K. v. 1836 *Böhmens heidnische Opferplätze, Gräber und Alterthümer*. Prag.
- Joly**, E. 1845 *Antiquités celto-germaniques et gallo-romains, trouvées sur le territoire de Renaix et dans les communes ebvironnantes*. Gand. [Messenger des sciences historiques et archives des arts de Belgique].
- Keferstein**, Chr. 1846 *Ansichten über die keltischen Alterthümer, die Kelten überhaupt und besonders in Teutschland, so wie den keltischen Ursprung der Stadt Halle*. Halle.
- Keysler**, J.G. 1720 *Antiqvitates selectae septentrionales et Celticae : quibvs plvrima loca conciliorvm et capitvlarivm explanantvr, dogmata theologiae ethnicae Celtarvm gentivm qve septentrionalivm cvm moribvs et institvtis maiorvm nostrorvm circa indola ... : vna cvm reliqviiis gentilismi in coetibvs Christianorvm : ex monvmentis ... hactenvs ineditis fvse perqvrvntvr ...* Hannover.
- Klein**, C. 1861 *Die römische Dankmäler in und bei Mainz, welche auserhalb des städtischen Museums an öffentliche Orten sich befinden*. Mainz.
- Klemm**, Gustav 1836 *Handbuch der Germanischen Alterthumskunde*. Dresden.
- Klemm**, Gustav 1858 *Die Werkzeuge und Waffen, Ihre Entstehung und Ausbildung*. Sonderhausen.
- Koeppen** 1837 *Einleitung in der Nordische Mythologie*.
- Kubinyi**, A. 1857 *Szekszárder Altherthümer*. Pest.
- Lartet**, E et **Christy**, H. 1864 *Sur des figures d'animaux gravées ou sculptées et autres produits d'art et d'industrie rapportables aux temps primordiaux de la période humaine*. Paris. [Revue archéologique].
- Lartet**, E et **Christy**, H. 1864 *Cavernes du Périgord : objets gravés et sculptés des temps pré-historiques dans l'Europe occidentale*. [Revue Archeologique].
- Legis**, G. Th. 1837 *Handbuch der Altdeutsche und Nordische Götterlehre*. Leipzig.
- Lindenschmit**, W. und L. 1848 *Das Germanische Todtenlager bei Selzen in Rheinhessen*. Mainz.
- Lindenschmit**, L. 1866 *Ueber die neueste Pfahlbautenliteratur*. [Archiv für Anthropologie].

- * **Lindenschmit**, L. ... *Recherches sur les habitations lacustres des environs d'Estavaijer*.
Lindenschmit, L. 1858-59 *Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit*. I und II. Mainz.
Lubbock, J. 1867 *L'homme avant l'histoire*, traduire de l'anglais par E. Barbier. Paris.
- Madsen**, A.P. 1869 *Afbildninger af Danske Oldsager og Mindesmaerker : Steenaldern*. Kjöbenhavn.
Martin, J. 1727 *La religion des Gaulois tirées de plus pures sources de l'antiquité*. Paris.
Melle, J. v. 1725 *Gülden Horn*. Hamburg.
Minola, A.B. 1804 *Kurze Uebersicht dessen, was sich unter den Römern seit Jul. Cäsar bis auf die Eroberung Galliens durch die Franken am Rheinstrome merkwürdiges ereignete : auf Veranlassung der bey Neuwied entdeckten Altherthümer dargestellt*. Thal Ehrenbreitstein.
Mone, F.J. 1822 *Geschichte des Heidenthums im nördlichen Europa* /1. Die Religionen der finnischen, slawischen und skandinavischen Völker. Leipzig.
* **Mone**, F.J und **Munster** 1824 *Geschichte des Heidenthums in Europa* I (durch N. Westendorp). Haalem.
[**Mone**, F.J. 1822-1823 *Geschichte des Heidenthums im nördlichen Europa*. Leipzig].
Morlot, A. 1860 *Etudes geologico-archéologique*. Lausanne.
Morlot, A. 1861 *Leçon d'ouverture d'un urnes sur la haute antiquité*. Lausanne.
- Nilsson**, S 1863 *Die Ureinwohner des Scandinavischen Nordens. Ein Versuch in der comparativen Ethnographie und ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte des Menschengeschlechtes*. Hamburg und 2 Nachtrag 1866.
- Oesterlingius**, J. 1741 *Dissertatio historica de urnis sepulchralibus et armis lapideis veterum*. Leipzig.
- * **Peigné-Delacourt** 1864 *Sur div mo..... de l'époque Celt*. Paris.
Peigné-Delacourt 1866 *Notice sur deux instrument de l'age de pierre un ranche-tête et une lancette*. Paris.
Peigné-Delacourt 1868 *Les Normans dans le Noyonnais et 10e siècles*. Noyon.
- Rauschnik** 1832 *Handbuch der Germanische Myythologie*.
Rein, A. 1855 *Das römische Buringums*. Crefeld.
Rein, A. 1857 *Die römische Stationsorte und Strassen zwischen Colonia Agrippina und Burginstium*. Crefeld.
Rode, Christian 1725 *Cimbrisch-Hollsteinische Antiquitäten-Remarques, oder Accurate und umständliche Beschreibung derer in denen Grab-hügeln derer alten heydnischen Hollsteiner der Gegend Hamburg gefundenen Reliquien ... und bisher noch ungedruckte Briefe des seel. Herrn Ottonis Sperlingii*. Hamburg.
Ring, M. de 1858 *Les tombs Celtiques de la forêt communale d'Ensisheim et du Hübelwældele*. Strasbourg.
Ronlez 1838 *Nouvel examen de quelques questions de géographie ancienne de la belgique*. Bruxelles
[Nouveaux mémoires de l'Académie Royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles].
Rossel, K. 1858 *Das römische Wiesbaden*. Wiesbaden.
Rougemont, F. de 1860 *L'age du Bronze*. Paris.
- Sacken**, E. v. 1865 *Leitfaden zur Kunde des heidnischen Alterthumes mit Beziehung auf die Österreichischen Länder*. Wien.
- * **Schaffer**, C.L. 1764 *Teutsche Alterthümer*.
Schayes, M. 1834 *Les Pays-Bas avant et durant la domination romaine*. Bruxelles
* **Schayes**, M. ... *Origines Belges et Gauloises*. [Bulletin de l'Académie Royal de Belgique].
* **Schayes**, M. ... *Observation nouvelle sur les Cimmériens et les Cimbres*. [Bulletin de l'Académie Royal de Belgique].
* **Schayes**, M. ... *Recherches sur la population de la Sicile ancien*. [Bulletin de l'Académie Royal de Belgique].
Scheiger, J. 1857 *Von dem Einfluss der Pflanzen auf die Zerstörung der Ruinen*. Wien.
Schneider, J. 1860 *Neue Beiträge zur alten Geschichte und Geographie des Reinlande* 1e Folge. Düsseldorf.
Schuermans, H. 1865 *Sur les tumulus de la Hesbaye*.

- Schuermans**, H. 1866 *Exploration de quelques Tumulus de la Hesbaye*. Liège.
- Schuermans**, H. 1867 *Exploration de villas belgo-romaines outre Meuse*. Hesbaye.
- Schweighauser**, J.G. 1846 *Antiquités de Rheinzabern, dessinées sous la direction de feu Schweighauser*. [Revue archéologique ou recueil de documents et de mémoires relatifs à l'étude des monuments et à la philologie de l'antiquité et du moyen age].
- Simon**, M. 1829 *Römischer Antiquitäten zu der Schrift der ältesten Nachrichten von den Bewohnern des linken Rheinfofers*. Köln.
- Simrock**, K. 1864 *Handbuch der Deutschen Mythologie*. Bonn.
- Smith**, C.R. 1855 Anglo Saxon remains. *Extract from* « Collectanea antiqua ».
- Smith**, C.R. 1851 *Notes on the antiquities of Treves, Mayence, Wiesbaden, etc.* London.
- Smith**, C.R. 1852 *Etchings of ancient remains*. London.
- Smith**, C.R. 1852 *Extracts from* « Collectanea Antiqua » Vol II part 6, 8 and 9. London.
- Smith**, C.R. and **Elliot**, J. 1852 *Report on excavations of the roman castrum at Lymae in Kent*. London.
- Smith**, C.R. and **Croker**, T.C. 1854 *Notes on various discoveries of Goldplates in the south of Ireland*. London.
- Spennrath**, J.P. 1837 *Alterthümliche Merkwürdigkeiten der Stadt Xanten und ihre Umgebung*. Crefeld.
- Stark**, K.B. 1855 *Kunst und Altherthum in Frankreich*. Jena.
- * **Steenstrup**, J.J.S. 1860 Om Prof. Worsaae's Tvedeling af steenalderen. Kjöbenhavn.
- * **Steenstrup**, J.J.S. 1862 Prof. Worsaae's Tvedeling af steenalderen. Kjöbenhavn.
- * **Steenstrup** 1862 *Et Blik paa Natur- og old-forskningens Forstudier*. Kjöbenhavn.
- * **Sternberg**, T. Chr. 1853 *Beiträge zur ält. Rhein. Gesch.* Trier.
- Stieff**, Christian 1704 *Ad M. J. Fibiger, de urnis in silesia Ligniciensibus atque Pilgramsdorfiensibus epistola*. Lipsiae.
- Thomsen**, C. 1837 *Leitfaden zur Nordische Alterthumskunde*. Kopenhagen.
- * **Thomsen**, C. 1858 *En vandring gjennem Jaegersprui's have og Lund*. Kjöbenhavn.
- [**Thomsen**, C.?] 1859 *The Northmen in Iceland* [mémoires de la Societé Royal des Antiquaires du Nord].
- Treuer**, Gotthilff 1688 *Kurtze Beschreibung der heidnischen Rodten-Töpffe, in welchen die Heiden ihrer verbrannten Todten überbliebene Gebein und Aschen aufgehoben unt unter der Erden bey geetzt und ... in der Vhur- und Marck Brandenburg Hauffen-weise aufgegraben werden*. Nürnberg.
- Troyon**, Fr. 1861 *Habitations lacustres des temps anciens et modern*. Lausanne.
- Virchow**, R. 1866 *Ueber Hüenengräber und Pfahlbauten*. [Zeitschrift für Ethnologie / Organ der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte].
- Wächter**, J.K. 1841 *Statistik der im Königreich Hannover vorhandene Heidnischen Dankmäler* Hannover.
- Wagner**, F.A. 1828 *Die Tempel und Pyramiden der Urbewohner an dem rechten Elbufer unweit dem Ausfluss der schwarzen Elster*. Leipzig.
- Wagner**, F.A. 1833 *Aegypten in Deutschland oder germanisch-slavischen wo nicht rein germanischen Alterthumer an den schwarzen Elster*. Leipzig.
- Warne**, Ch. 1846 *On the Celtic tumuli of Dorsetshire*. London. [British Archaeological Association].
- Warnstedt**, F. von 1835 *Ueber Altertumsgegenstände, auf welche die Gesellschaft für die Sammlung und Erhaltung vaterländischer Alterthümer die Aufmerksamkeit ihrer Mitglieder hinzuleiten wünscht : eine Ansprache*. Kiel.
- Wasserbach**, E.C. 1698 *Dissertatio de statua illustri Harminii, liberatoris Germaniae, vulgò Hiemensul, cum subjectâ appendice de statura Harminii, Wittekindi et Karoli Magni ...* Lemgo.
- Wiberg**, C.F. 1867 *Der Einfluss der klassische Völker auf den Norden durch das Handelsverkehr*, aus dem Schwedisch von J. Mestorf mit eine Fundkarte. Hamburg.
- Wilde**, W.R. 1840 *Description of an ancient Irisch shrine*. Dublin.
- Wilhelmi**, Karl. 1830. *Beschreibung der vierzehnen alten Deutschen Todtenhügel welche in den Jahren 1827 und 1828 bey Sinsheim in dem Neckarkreise des Großherzogthumes Baden geöffnet wurden*. Heidelberg.
- Wilhelmi**, K. 1844 *Zehnter Jahresbericht an die Mitglieder der Sinsheimer Gesellschaft zu Erforschung der vaterländischen Denkmahle der Vorzeit*. Sinsheim.

- Von **Wilmanski** 1864-1867 *Die römische Villa zu Nennig I,II*. Bonn.
- * **Wocel**, J.E. 1855 *Ueber chem. anal. ant. Bronzelegirungen*. Wien.
 - Worsaae**, J.J.A. 1844 *Runamo og Braadvalleslaget; et Bidrag til archaeologisk Kritikt*. Kjöbenhavn.
 - Worsaae**, J.J.A. 1844. *Dänmarks Vorzeit durch Alterthümer und Grabhügel beleuchtet*. Kopenhagen.
 - * **Worsaae**, J.J.A. 1853 *Beretning om udgravningen af en jaettestue paa Hjelm Mark ved Stege*.
 - Worsaae**, J.J.A. 1856 *Minder fra Valemar den Stores Tid, isner I Ringsted- og Sorö-Eggen*. Kjöbenhavn.
 - Worsaae**, J.J.A. 1859 *Protest eine Jutländers gegen J. Grimm's neues deutsches "Volksrecht"*.
Copenhagen.
 - Worsaae**, J.J.A. 1859 *Nordiske Oldsager i det Kongelige Museum i Kjöbenhavn*. Kjöbenhavn.
 - * **Worsaae**, J.J.A. 1860 *Om en ny Deling af Steen- og Broncealderen*. Kjöbenhavn.
 - Worsaae**, J.J.A. 1861 *Om Danmarks tidligste Bebyggelse*. Kjöbenhavn.
 - * **Worsaae**, J.J.A. 1865 *Om Slesvigs eller Sonderjyllands Oldtidsminder*. Kjöbenhavn.
 - Worsaae**, J.J.A. 1867 *Sur quelque trouvailles de l'age de Bronze faites dans les tourbières*.
Copenhague. [Memoir de la Societé Royale des Antiquités du Nords]
 - * **Worsaae**, J.J.A. ... *Excursion archéologique dans l'arrondissement de Beaune*.

Het is niet duidelijk of Janssen alle boeken die ooit in zijn bezit waren ook in zijn catalogus opgenomen heeft. In de handel (augustus 2006) is een exemplaar van *Bibliotheca Reuvensiana* te koop met daarin een opdracht van Leemans aan Janssen. Dit boek komt noch in Janssens eigen catalogus, noch in de veiling catalogus voor.² Dit zou er op kunnen wijzen dat Janssen meer boeken bezeten heeft dan wij nu kunnen achterhalen. Uiteraard las Janssen naast de boeken die hij bezat ook nog boeken en artikelen die hij leende. In de papieren nalatenschap van Janssen zoals die in de Leidse bibliotheek bewaard wordt (BPL 944) bevinden zich een groot aantal notities betreffende boeken en artikelen die Janssen gelezen heeft. Een terloopse indruk van deze aantekeningen geeft mij het gevoel dat het aantal daar in genoemde titels ruimschoots het aantal boeken in zijn bibliotheek overtreft. De hier boven gegeven reconstructie geeft dan ook niet meer dan een globale indruk van wat Janssen op oudheidkundig gebied gelezen had.

Het laatste nummer dat op 28 Mars 1870 geveild werd is zonder twijfel het intrigerendste van de hele veiling; 1521 Twintig versch. Geograph. kaarten. Zouden in deze partij ook de kadastrale kaarten van Drenthe en Hilversum, waarop Janssen diverse aantekeningen gemaakt had, verkocht zijn? En als belangrijkste vraag natuurlijk, bestaan deze kaarten nog en waar zijn ze nu. Opsporing verzocht.

II. Perk's urnenheuvel

De locatie van de grafheuvel:

In het archief van Perk bevindt zich een onvoltooid verslag van Perks opgraving van de heuvel met de vele potten. Het wijkt op sommige punten af van dat wat Janssen in 1856 in *Hilversumsche Oudheden* publiceerde. Ik heb de in dit verslag voorkomende afwijkingen en gaten zo ver dat mogelijk was aangegeven en opgevuld met de informatie die Janssen gepubliceerd heeft:

Op den 25 October 1855

Heeft de ondergetekende doen ontgraven eene der Tumuli gelegen onder de gemeente Hilversum op de Heide aan de Noordzijde dier gemeente kadastraal nummer I van Sectie C, 354 [470] schreden noordwaards van den doodweg die van bij het eind der Leemvenlaan op het Laardereindkerkhof loopt gemeten van het punt alwaar deze weg doorsneden wordt door den oud-Bussemmerweg of diewelke uit den Hilversumsche weg loopt op het koepeltje van Zuid Craaloo en ...[150] schreden oostwaards, van laatstgemelden weg: of wel uit dezelve weg op den bovengemelden afstand van gezegd punt, in de rigting op den grooten boom van het gemeld kerkhof.

Dat heuveltje is ook liggende boven of noordwaards van een vierkant kampje benoorden den doodweg en beoosten de oud-bussemmereng gelegen, eenige weinige ellen oostwaards van een lijn uit de westelijkste zijden van dat kampje getrokken.

Hetzelve was de genoegzaam rond hebbende 10 ellen over kruis, was gelijkelijk glooiende met een ronde kruin oplopende, ter hoogte van slechts zes [8] palm, en behoort dus onder de kleine minst in 't oog vallende van de in de nabijheid gelegene Tumuli.

Er was uiterlijk niets aan op temerken, dat hetzelve van de andere onderscheidde, het was over deszelfs geheele oppervlakte met heide begroeid.

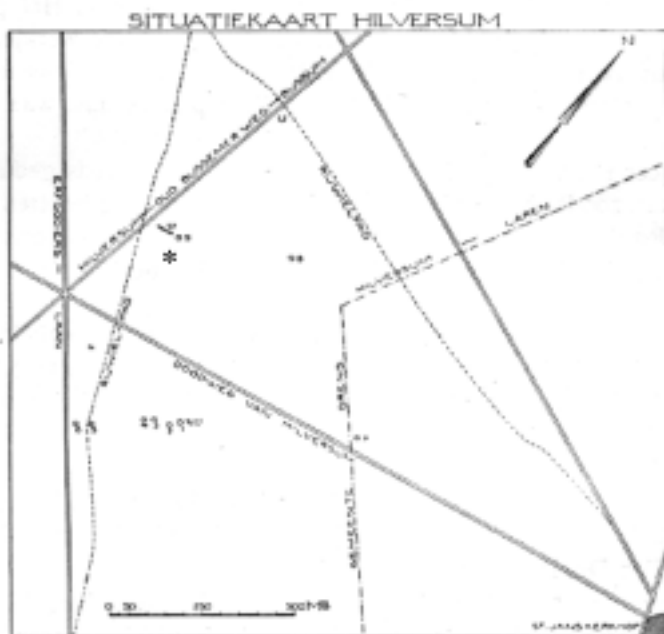
Bij weinig gravens reeds vertoonde zich meer dan eene urn, hetgeen dadelijk aanleiding gaf om de ontgraving te doen, met de meeste voorzichtigheid en de opneming met de grootste naauwkeurigheid. Alle urnen zijn gevonden in de rigting op bijgaande schets aangewezen nadat de doorsneding van het noorden naar het Zuiden en van het Oosten naar het westen, met de tusschen gelegen windstreken op het ...waren getrokken en alle op de diepte van twee tot vier palm van de oppervlakte, zonder dat eenige bijzondere lagen, waarin dezelve zoude gelegd zijn konden worden onderscheiden.

De vorm van een kan die onder nummer ... [2] op de schets is aangewezen is nooit in 't Gooi voorgekomen, evenmin zijn vroeger potjes gevonden zoo klein als hier werden aangetroffen: gedeeltelijk opzichzelve nabij grootere, gedeeltelijk in grootere potten. In de meeste potten was eenig onderscheid in vorm. Nabij de Pot nummer ...[12 en 22] op de schets voor komende, werden een vingerring en stukken van armringen ontdekt, alles koper. In de Potten zelve niets van dien aard en alleen zand en steentjes. Overigens geeft de schets nadere aanwijzing. De opgraving is geschied door twee werklieden alhier woonachtig genaamd

.....

De potten en het gevondene zijn op de plaats gelaten gedeeltelijk slechts ontgraven tot de ondergeteekende daarbij werd geroepen: en bij de geheele opgraving is de veldwachter der gemeente geweest z de jager. In de nabijheid van het ontgravene Bergje ligt dat waaruit den vorigendag in bijzijn van den heer Dr. Janssen Conservator van het Museum, is opgegraven de kopere spits eener lans; er liggen nog in Zuidwestelijke en Noordoostelijke rigting eenige dergelijke bergjes, benoorden den doodweg en drie bezuiden denzelve, naar de kant van de Hilversumsche bouwlanden met geringe verheven heden of kleine hoogten nabij of aan de voet van elk derzelve.¹

Wanneer we deze maten uitzetten op de kaart die Bursch in 1935 bij het artikel over zijn grafheuvel onderzoek publiceerde kunnen we min of meer de locatie van deze heuvel bepalen.

Afb. 28. Het terrein der onderzoeken.

We gaan er hierbij van uit dat één schrede ca. 70 cm is. In dat geval lag Perk's heuvel bij het *.

Mevr. M. Addink-Samplonius geeft als coördinaten ca. 473.3/141.1²

De vorm van de heuvel:

Hij was genoegzaam rond, had 32 schreden in omtrek; 10 el over kruis, in gelijke glooiing oplopende, ter hoogte van slechts 8 palm, en behoorde tot de kleine, minst in 't oog vallende, van de in de nabijheid gelegen tumuli, waarvan hij overigens in uiterlijk niet verschillend is. De geheele oppervlakte was met heide begroeid.³

Zoals al eerder opgemerkt leek deze heuvel vermoedelijk op heuvel 9 van Bursch, waarin ook een groot aantal bijzettingen gevonden werden:

Een fraai voorbeeld van een gecompliceerde koepelbouw vonden wij in dezen heuvel, die bovendien om zijn vele nabijzettingen merkwaardig was ...In den leemigen, rossigen, kiezelrijken vasten bodem vonden wij in dezen heuvel niet minder dan drie standsporen ingegraven.⁴

Omdat Bursch uitkeek naar bewijzen voor Holwerda's koepelgraf theorie moeten we hier niet teveel aandacht schenken aan de door hem waargenomen gecompliceerde koepelbouw. We kunnen hieruit alleen opmaken dat de door Perk opgegraven heuvel hoogstwaarschijnlijk ook een gecompliceerde structuur gehad heeft. Bij de heuvel die Bursch onderzocht was het grootste gedeelte van de heuvel door afplagging in het verleden verdwenen en omdat Perk het hier over een zeer lage heuvel heeft kunnen we er van uitgaan dat dat bij zijn heuvel ook het geval was.

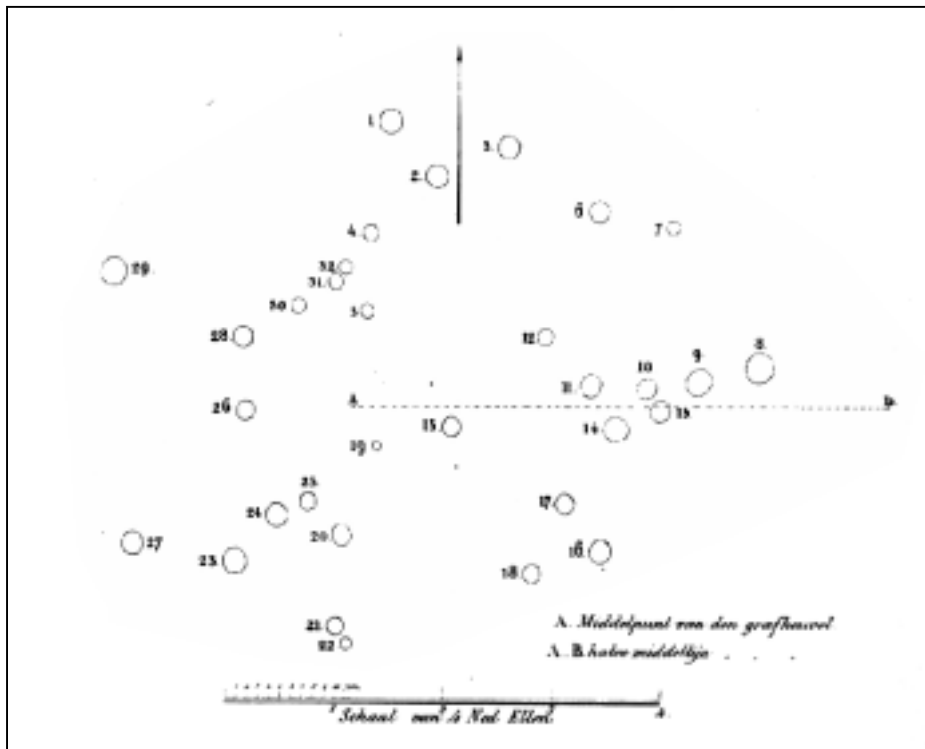
De vondsten:

Janssen was zijn archeologische loopbaan met het opgraven van grafheuvels begonnen en wist dus zo'n beetje wat men daarvan verwachten kon. Deze was echter een verassing voor hem:

Niet weinig was ik verwonderd uit Uwe heden ontvangen letteren en tekening te ontwaren, dat het aantal der in dien heuvel ontdekte potten enz., 20 stuks meer bedroeg dan Uwe vroegere mededeeling (denkelijk door eene schrijffout) bevatte. Nu komt het mij te meer doelmatig voor dat die ontdekking nog in mijn geschrift opgenomen worde, zoo mogelijk met afbeeldingen van den omtrek van elke der potten en van hunne situatie in den heuvel, zoo als die op de mij verstreckte

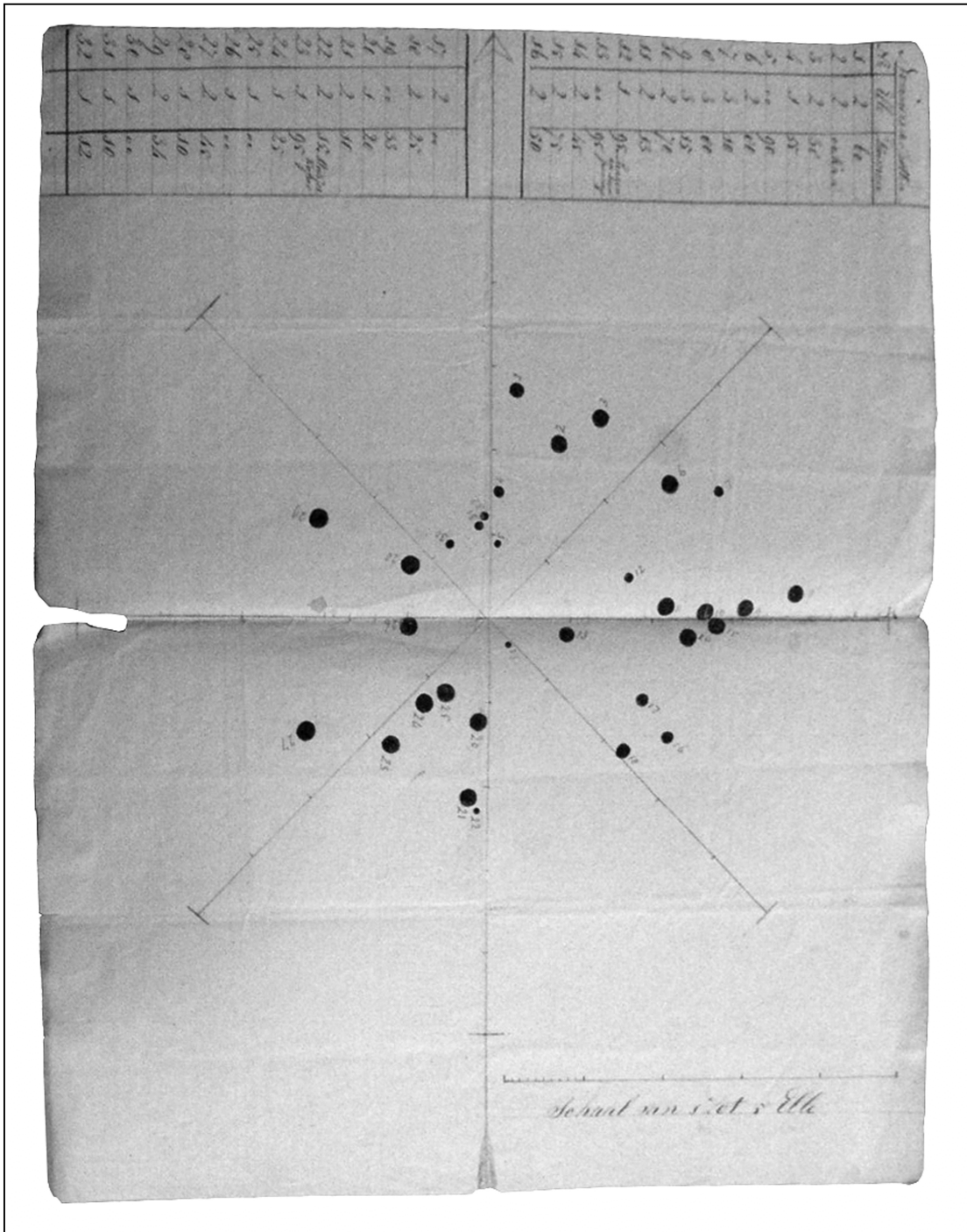
teekening voorkomt. Welligt kan alles op ééne Plaat komen, en dan zou de uitgave van het boek weinig vertraagd worden, wanneer ik zoo dra mogelijk naauwkeurige omtrekteekeningen der urnen, liefst op ééne schaal, mogt ontvangen.⁵

De hier genoemde tekening is vermoedelijk die waarop Perk de positie van de potten in de heuvel aangegeven had. Janssen publiceerde deze in *Hilversumsche Oudheden*:

De originele tekening van Perk heeft een iets andere oriëntatie, maar is verder, zoals we zien kunnen, identiek aan die welke Janssen in *Hilversumsche Oudheden* publiceerde. De nummers op deze kaart corresponderen met de nummers van de urnen.

Ter beantwoording uwer zoo even ontvangen letteren wilde ik U bij dezen verzoeken, om de naauwkeurige omtreksteekeningen der urnen zoodra mogelijk te laten vervaardigen, en wel door dien door U genoemden hr. Ravenswaay, daar die het volgens uw bericht goed, en tegen kleine vergoeding doen zou. De teekeningen op ééne schaal en wel op $\frac{1}{5}$ der natuurlijke grootte, en slechts van zulke urnen die in vorm onderscheiden zijn, geheel gelijke in vorm behoeven niet geteekend, daarvan is eene schriftelijke opgaaf van grootte, met verwijzing naar ééne der afbeeldingen, volkomen voldoende. Daar er ook stukjes metaal bij gevonden zijn, zou ik ook daarvan (voor zoover het niet vormloos verbrand of verteerd is) teekeningen verzoeken, en alles vóór aanstaande maandag zoo mogelijk gereed, dan kan ik de teekeningen bij mijne komst collationeren.⁶

Wanneer we de urnen op deze tekening van Van Ravenswaay met de later door Janssen gemaakte kontoertekeningen vergelijken kunnen we zien dat de kunstenaar meer vrijheid genomen heeft dan bij een dergelijke tekening toegestaan is.

Om aan voor zijn doel bruikbare tekeningen te komen reisde Janssen naar Hilversum:

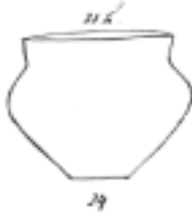

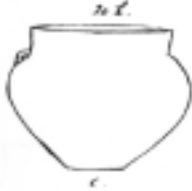

De heer Perk had de urnen in haren natuurlijken staat, gelijk zij gevuld met beenderen en aarde uit den grond gekomen waren, bewaard; mijn onderzoek moest daarom beginnen met hare zuivering van de overbodige van buiten nog er aan klevende aarde en met de omzigtige uitschepping van binnen. Er waren één en twintig urnen voorhanden; slechts enkele waren geschonden; scherven van gebrokenen lagen er bij. Bij het uitscheppen der aarde, die de verbrande beenderen doorgaans tot op $\frac{1}{3}$ der diepte bedekte, vermeerderde zich het getal met twee, die in twee andere urnen gevonden werden. Nadat de urnen (met behulp van den veldwachter van Hilversum, die de opgraving bijzonder bestierd had) geheel gezuiverd en tot op de verbrande beenderen geledigd waren, werden de omtrekken er van door mij geteekend. Bij die afbeeldingen is op te merken, dat enkele, min of meer geschonden urnen als volledig geschetst zijn, omdat mijn oogmerk slechts was den oorspronkelijken vorm met naauwkeurigheid te doen uitkomen, en het mij uit tijdsgebrek ondoenlijk is geweest, elk afgebroken stuk door stippelijntjes afzonderlijk aan te wijzen ...⁷

De tekeningen die Janssen toen gemaakt heeft bevinden zich nu in zijn archief zoals dat in Leiden bewaard wordt.⁸ In zijn *Het Urnenveld op de Westerheide bij Hilversum*⁹ gaat Wimmers er van uit dat deze tekeningen, doordat ze niet meer genummerd zijn, niet meer aan de door Perk gemaakt plattegrond gekoppeld kunnen worden. Dit is niet juist. In *Hilversumsche Oudheden* heeft Janssen de daar afgebeelde contourtekeningen van de juiste nummers voor zien. Deze afbeeldingen zijn wel is waar onduidelijker dan de originele tekeningen, maar ze wijken toch niet zoveel van de originelen af dat men ze niet herkennen kan. Wanneer men de gepubliceerde tekeningen als uitgangspunt neemt kan men de originele tekeningen vrij eenvoudig van hun originele nummer voorzien.¹⁰

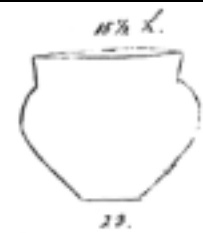
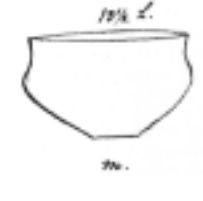

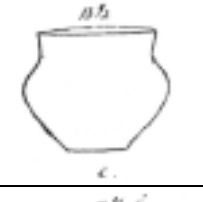

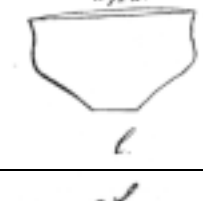

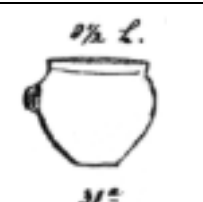

Urnen

Bij weinig graving reeds vertoonde zich meer dan één urn, hetgeen dadelijk aanleiding gaf om de verdere ontgraving met de meeste voorzichtigheid en de opneming met naauwkeurigheid te doen; een en ander is achtereenvolgende geschied.

De urnen zijn gevonden in de rigting, op bijstaande schets aangewezen, op de diepte van twee tot vier palm van den opgehoogden grond, zonder dat er verschil van lagen waarin, of van diepte waarop zij geplaatst waren, kon opgemerkt worden.¹¹

	Omschrijving van Janssen [Wimmers]	Determinatie van W. Vrolik	Afbeelding	Foto
1				
2				
3				
4 B3	Flesvormig. Hoogte 25 $\frac{1}{2}$ h. [Lichtbruin gevlekt. Glad. Rand afgeplat. Magering met granietgruis. Sporen van verbrand stro op de wand. Direct onder de hals bevindt zich een richeltje. Wegens een beschadiging is de stand van de hals niet zeker.]	Blijkbaar beerderen van een jeugdig mensch van 18 tot 20 jaren. 1. Blijvende tanden, als ook een kaakfragment met de daarin nog verborgen wijsheidskies. 2. Kootbeenfragmenten. 3. Dijebeens-hoofd, als duidelijke epiphysen. 4. Fragmenten van het scheenbeen. 5. Hoofden van opperarmbeenderen als duidelijke epiphysen. 6. Fragment van eene knieschijf.		
5	Als bezwaarde ¹² vazen. Hoogte 23 $\frac{1}{2}$ h. Hierin bevond zich urn 19.	Van een volwassen mensch. 1. Twee kootbeenderen 2. Katrol van het opperarmbeen. 3. Hoofden van pijpbeenderen.		
6 B8	Als bezwaarde vazen. Hoogte 21 h. [Licht- en donkerbruin gevlekt. Glad. Rand afgeplat. Magering met granietgruis.]	Een krachtigen, volwassen man. 1. Twee fragmenten van het hoofd van een oppersmbeen. 2. Onderste en bovenste fragment van een spankbeen. 3. Fragment van een kootbeen. 4. Fragmenten van dijebeenshoofden 5. Fragmenten van schedelbeenderen 6. Fragmenten van eene knieschijf 7. Fragment van den knokkel van een dijebeen. 8. Fragment van het bovenste einde van een scheenbeen 9. Fragment, vermoedelijk van eene ellepijp, met eene genezene fractuur.		
7 B9	Als bezwaarde vazen, met oortje. Hoogte 20 h. [Roodbruin. Glad. Rand afgerond. Magering met granietgruis. Heeft 1 uitgeknepen oor.]	Ondetermineerbaar		

8	<p>Als bezwaarde vazen. Hoogte 20½ h.</p>	<p>Geen informatie omdat de urnen te broos waren om te legen.</p>		
9 B6	<p>Als bezwaarde vazen. Hoogte 14 h. [Licht- en donkerbruin gevlekt. Glad. Rand spits toelopend. Magering met granietgruis. Heeft 1 knobbeoor. Ook een andere uitsparing, maar deze is te klein en zit te hoog om als knobbeoor geïnterpreteerd te kunnen worden. Door beschadiging is het oorspronkelijke aantal oortjes niet te achterhalen. Halsknik soms met lichte groeflijn.]</p>	<p>Geen informatie omdat de urn te broos was om te legen.</p>		
10	<p>Als bezwaarde vazen. Hoogte 19h.</p>	<p>Van een volwassen mensch. 1. Fragment van het hoofd van het opperarmbeen. 2. Onderste fragment van het opperarmbeen. 3. Bovenste fragment van het dijbeen. 4. Rib.</p>		
11 B1	<p>Als bezwaarde vazen. Hoogte 15½ h. [Zwart met bruine vlekken. Glad. Rand afgeplat. Magering met granietgruis. De halsknik is d.m.v. een groeflijn geaccentueerd.]</p>	<p>Van een kind, uit het tijdperk der tandwisseling, en een volwassene. 1. Kieskroonen van nog niet te voorschijn getreden ware kiezen. 2. Rotsbeen van een volwassene. Onder de overige beenfragmenten zijn er velen van een voorwerp van jeugdigen leeftijd.</p>		
12 B2	<p>Als bezwaarde vazen. Hoogte 17½ h. [Zwart- en bruinegevekt. Glad. Rand afgeplat. Magering met granietgruis.]</p>	<p>Van een volwassen mensch. 1. Fragment van het regter darmbeen [gedelte van het heupbeen] van een volwassene.</p>		

13	Als bezwaarde vazen. Hoogte 15½ h.	Van een kind. 1. Fragment van eene onware blijvende kies, door de holte in den wortel blijkbaar van een nog jeugdig voorwerp. 2. Fragmenten van schedelbeenderen.		
14 B4	Als bezwaarde vazen. Hoogte 13½ h. [Zwart met bruine vlekken. Glad. Rand afgeplat. Magering met granietgruis. Halsknik met groef.]	Van een volwassen mensch. 1. Fragment van een rotsbeen. 2. Fragment van den schedel.		
15 B5	Als bezwaarde vazen. Hoogte 13½ h. [Bruin gevlekt met wat zwart. Glad. Rand iets afgeplat. Magering met granietgruis.]	Ondetermineerbaar.		
16	Als bezwaarde vazen. Hoogte 11½ h.	Van een volwassen mensch. 1. Fragment van eene kies. 2. Fragment van de knokkels van het dijbeen. 3. Fragment van eene rib. Wegens den zeer gebroken toestand der urn zijn er niet alle beenderen uitgeschept, uit vrees dat de urn in stukken vallen zou.		
17	Drinkkometje. Hoogte 9 h.	Van een volwassen mensch. 1. Dorenwijs uitsteeksel van een der bovenste rugwervels. 2. Fragmenten van dito.		
18 B7	drinkkometje, met oortje. Hoogte 9½ h. Hierop bevond zich urn 25 als deksel. [Bruingevlekt met wat zwart. Glad. Rand iets afgeplat. Magering met granietgruis. Heeft 1 (afgebroken) knobbeloor.]	Ondetermineerbaar		
19 B 223	drinkkometje , met oortje. Hoogte 9 h. [Bruingevlekt. Glad. Rand afgerond. Magering met granietgruis. Heeft 1 afgebroken knobbeloor.]	Zat in urn 5. Van een kind. 1. Twee fragmenten van rotsbeenderen. 2. Melkkies. 3. Fragment van een pijpbeen.		

20	Drinkkommetje. Hoogte 8 h.	Deze was reeds geledigd toen Janssen hem voor het eerst zag.		
21	Drinkkommetje. Hoogte 7 h.	Ondetermineerbaar		
22	Drinkkommetje Hoogte 6 1/2 h.	Deze was zeer fragmentarisch en bevatte niets.		
23	Drinkkommetje. Hoogte 5 h.	Zandachtige aarde vermengd met been splintertjes.		
24 B 224	Twee in plaats van één oortje. Hoogte 4 1/2 h. [Geelbruin- en grijs gevekt. Glad. Rand afgerond. Magering met granietgruis.]	Zandachtige aarde vermengd met been splintertjes.		
25 B 10	Ovaal, lepelvormig napje. Hoogte 2 h. [“Lepel” met massieve steel. Rood en grijs. Enigszins glad. Magering met granietgruis. Ruw uit de hand gevormd: de vingerafdrukken van de maker of maakster zijn nog goed te zien.]	Zat in urn 18. Zandachtige aarde.		
26- 32	Hoogte 16 h.			

Over de bewerking der urnen kan in 't algemeen worden aangemerkt, dat zij wegens gelijkheid van stof en maaksel uit dezelfde tijd en vermoedelijk van éene hand zijn. Zij zijn van tamelijk fijne, met

kleine kiezel- of kwartssteentjes vermengde aarde, uit de hand bewerkt, uitwendig glad gestreken, vóór het bakken met eene leemsop overtrogen en daarna bij het vuur weinig gebakken; hare kleur is bruin en op de breuk graauw ... Versieringen zijn er niet op aangebragt, en slechts drie zijn van één oortje voorzien ... De oortjes zijn te klein en te zwak om te veronderstellen, dat de potten er aan gedragen zijn ... De zeldzaamste urn is zeker de fleschvormige, fig. 4. In ons land is nimmer een soortgelijke gevonden. [Dit type komt normaal gesproken alleen in Brabant en Limburg voor]. Bekertjes als fig. 24, zijn mede niet zeer gewoon. Zij komen elders meest voor met één oortje ... Ongewoon is insgelijks het ovale, lepelvormige napje, zonder oortje, fig. 25. Waarschijnlijk heeft het oorspronkelijk tot lepel gediend, of is daartoe bestemd geweest. De urmtjes, fig. 17-23 kunnen, uit hoofde van haren vorm en geringe grootte, oorspronkelijk voor drinkkommetjes gediend hebben.¹³

Metalen voorwerpen

Nabij de urnen of potten No. 12 en 22, werden gevonden: eene haarnaald, een vingerring en stukken van armingen van koper; de losse beentjes en scherven, waarin en waarbij zich deze koperen voorwerpen bevonden, doen vermoeden, dat zij behoorden in urnen die reeds vergaan waren.¹⁴

	Omschrijving	Tekening	
Nabij de 12 en 22 [Zowel deze, als de als paralel genoemde speld uit Kalbeek, zijn niet langer voorhanden]	Haarnaald van koper, aan het boveinde met kerfjes versierd en van een dubbel rond knopje voorzien.		
Nabij de 12 en 22 B12	Stukken van een armband van koper. Aan de binnenzijde een weinig plat. [In drie stukken gebroken bronzen armband met naar buiten expanderende, afgeplatte uiteinden en iets ovalen doorsnede. De uiteinden staan ook in het verticale vlak uit elkaar. Geen brandsporen.]		Opmerking verdient nog dat, behalve deze volledige brasselet, terzelfder plaats nog eene andere, maar in twee stukken gebrokene, benevens fragmenten van eene derde ... gevonden zijn.
Nabij de 12 en 22 B13	[In vier stukken gebroken bronzen armband als B12.]		
Nabij de 12 en 22 B14	[Twee aan elkaar passende stukjes van een bronzen armband of halsring met een grotere diameter dan B12 en B13. Doorsnede iets ovaal. In het midden iets dunner dan naar de uiteinden toe. Geen brandsporen.]		
Nabij de 12 en 22 [Deze groen geoxideerde ring is in 1955/56 door de toenmalige directeur van het Museum van het Gooi en omstreken weggegooid omdat hij toch kapot was] ¹⁵	Vingerring van koper, een spiraal van zes windingen, zeer fragmentarisch en geschonden		De vingerring, die zeer fragmentarisch en geschonden was, is een spiraalring van zes windingen, uit fijn koperdraad, en o.a. overeenkomstig met een soortgelijke te Kalbeek opgegraven.
		Vingerring uit Kalbeek	

Nabij de 12 en 22	Driezijdig koperen staafje van 3,5 duim bij 0,5 duim	
-------------------	--	---

De Interpretatie:

... wat dezen hilversumschen grafheuvel van alle andere onderscheidt is, het groote getal urnen op eene gelijke diepte gevonden en dus voor gelijktijdige bijgezet te houden. Wel werden ook elders urnen, wanneer er meer dan ééne in één' heuvel ontdekt werd, meest op gelijke diepte gevonden ... soms echter waren die ook op ongelijke diepte geplaatst ... of zaten in twee of drie lagen boven elkander, in welk laatste geval men op een familiegraf en op ongelijktijdige bijzetting besluiten kon. Onze grafheuvel is zeer waarschijnlijk zulk een familiegraf, en in dat geval zou het treffend bewijs leveren, dat meer dan dertig leden eener familie gelijktijdig bijgezet, en dus gelijktijdig overleden waren. Vruchteloos vraagt men naar de oorzaak van hun dood. Was het ziekte, of 't vijandelijke zwaard, of een noodlottig ongeluk?¹⁶

Het is opvallend dat Janssen hier een stratigrafisch argument gebruikt en we kunnen ons afvragen in hoeverre we hier de invloed van Perk, die dit al eerder had gedaan, aan het werk zien. Hij gebruikt het echter niet zoals Perk deed om door de onderlinge afstand te besluiten dat op verschillende momenten in de tijd geplaatst zijn. Janssen draait het argument om en bepaald dat, omdat ze allemaal op de zelfde hoogte liggen ook op het zelfde moment geplaatst moeten zijn. Het schijnt dat Janssen het idee had dat alle urnen gelijktijdig op een min of meer vlakke ondergrond geplaatst waren alvorens de heuvel opgeworpen werd. Het is de vraag of hij hiermee niet te veel waarde aan de mededeling van Perk toekende. Als opgraver werkte Perk niet al te nauwkeurig en er zijn geen aanwijzingen dat hij met een vlakke bodem werkte. Dat hij bij deze opgraving geen stratigrafie waarnam betekend dat alle urnen op het oog op het zelfde niveau stonden, maar wil niet zeggen dat ze dat ook werkelijk deden. Het is goed mogelijk dat er bij het gebruik van moderne technieken duidelijke onderlinge hoogte verschillen waargenomen zouden zijn.

Wanneer we naar het kaartje kijken, zoals Janssen dat van Perk ontving, valt ogenblikkelijk de merkwaardige verspreiding van de urnen op. Er is geen werkelijk patroon in de verspreiding te vinden en het wekt daardoor niet de indruk dat het in een keer, wel overwogen, is aangelegd. We moeten trouwens voorzichtig zijn met de interpretatie van wat we zien. Waar volgens mij de urnen een vrij willekeurig patroon vertonen gaat Wimmers er van uit dat “de urnen in een soort kring om het midden van de heuvel staan”.¹⁷ Hij concludeert hier uit dat er “een andere, primaire begraafing geweest [zal] zijn, daar Perk [die] ... gemist heeft waarschijnlijk een losse inhumatie of crematie”. Een crematie kunnen we waarschijnlijk wel uitsluiten aangezien Janssen uitdrukkelijk meldt dat er volgens Perk “in dezen heuvel geen houtskolen gevonden zijn”.¹⁸

Remouchamps, Bursch en Modderman beschreven de resultaten van hun werk maar trokken daar geen culturele conclusies uit. Wimmers doet dit wel. Zijn conclusies zijn echter niet een op een met die van Janssen te vergelijken, omdat hij ook de al eerder genoemde grafheuvel van Bursch bij zijn overwegingen betreft:

Als we de twee heuvels waar zoveel urnen uit tevoorschijn zijn gekomen als verschillende vondstcomplexen opvatten zijn er een aantal opvallende onderlinge verschillen aan te wijzen. Zo komen alle potten met een duidelijk grotere diameter dan hoogte uit heuvel 9 [Bursch]. Alle urnen met knobbeloren daarentegen komen uit de heuvel van Perk, met doorboorde oren weer uit heuvel 9. Alle versierde aardewerk, afgezien van een niet altijd even duidelijk groeflijng bij de halsknik die in beide complexen voorkomen, en het richeltje op die plaats van [B3], komt uit heuvel 9 [Bursch]. Alleen uit de heuvel van Perk komen bronzen, evenals de “lepel” [B10] en het “bloempotje” [B224].

Een chronologisch verschil tussen beide complexen is mogelijk. De heuvel van Perk zou dan de oudere zijn qua urnenpopulatie, gezien de Ha-B datering van sommige urnen en de relatief vroege bronzen. Maar potten als [B1] en de verwante [B2] en [B4] kunnen weer later geplaatst worden. Een overlap in het gebruik van deze heuvels is zeker aannemelijk. Gezien het grote aantal

urnen in beide heuvels lijkt een lange gebruiksduur dat ook. Dit alles maakt een chronologische verklaring van het geconstateerde verschil tussen beide complexen niet waarschijnlijk.

Men zou de twee heuvels ook kunnen zien als de begraafplaatsen van twee biologische of economische families, met een enigszins van elkaar afwijkende begrafenisritueel. Dit wordt dan naast het verschil in het aardewerk door de grotere diversiteit aan vondsten uit de heuvel van Perk aangegeven.¹⁹

Wimmer's idee dat het hier om twee biologische of economische families met een afwijkend begrafenisritueel gaat lijkt mij, in deze ongenueanceerde vorm, niet houdbaar. Verschillende begrafenisrituelen duiden in eerste instantie op verschillen in religieuze overtuiging. Deze heuvels liggen echter te dicht bij elkaar om er van uit te gaan dat ze aan verschillende groepen met verschillende religieuze overtuigingen toe behoorden. Verschillende religieuze overtuigingen geven over het algemeen problemen wanneer ze met elkaar in aanraking komen. Hierbij komt dat in de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd de dorpen klein en de bewoners meer of minder aan elkaar verwant waren, wat het idee dat er hier vlak naast elkaar twee religies zouden hebben bestaan nog onaannemelijker maakt. Dat zou ongetwijfeld voor veel onrust en spanning binnen de groep en daarmee tot moord en doodslag geleid hebben. Aannemelijker is een aan de sociale positie of sekse gerelateerd ritueel verschil, dat in een verschillend begrafenisritueel binnen de zelfde religie tot uitdrukking kwam. We zouden hierbij kunnen denken aan een heuvel voor de mannen en een heuvel voor de vrouwen of een voor de wereldlijke leiders en een voor de geestelijke leiders. Dit wil zeggen dat beide varianten onderdeel van het zelfde begrafenis ritueel waren en vanuit een en dezelfde religie bepaald werden. Het bestaan van deze twee heuvels zou dus op een sociale differentiatie binnen de groep die ze bouwde kunnen duiden.

Het osteologisch onderzoek.

Janssen wordt alom geprezen voor het feit dat hij de crematie resten door Vrolik heeft laten onderzoeken, opvallend genoeg is er echter nooit iets met de resultaten van dit onderzoek gedaan. Helaas zijn de onderzochte resten nu niet meer voor handen, omdat Janssen ze in de museum tuin heeft laten begraven. Modern onderzoek is daardoor onmogelijk geworden. Wat er met de crematieresten die Bursch ongetwijfeld ook gevonden moet hebben is gebeurd heb ik niet kunnen ontdekken. Alles wat we hebben zijn dus de gegevens van Vrolik. De resultaten zijn mager, maar er valt vermoedelijk toch wel het een en ander over de groep die deze grafheuvels opwierp uit af te leiden. Voorzichtigheid is echter geboden.

We moeten om te beginnen in de gaten houden dat niet alle urnen onderzocht zijn en dat niet alle urnen determineerbare overblijfselen bevatten. We weten ook niet hoe groot de tijdsafstanden tussen de diverse teraardebestellingen geweest zijn.

We weten dat de determineerbare resten 8 volwassenen, 1 adolescent en 2 kinderen opgeleverd hebben. We kunnen hieruit concluderen dat de groep die deze heuvel gebruikte geen leeftijds criterium had wanneer het er op aankwam of men het recht had om in de heuvel begraven te worden of niet. Helaas was Vrolik slecht in een geval instaat om het geslacht van de gecremeerde vast te stellen, B6 bevatte een volwassen man, en weten we daardoor niet of er ook vrouwen in deze heuvel lagen en hoe hun aantal zich verhield tot de mannen. In het totaal vond Perk 32 urnen en de aanwijzing dat er nog een of twee meer geweest waren, laat ons zeggen 34. Onder de 21 onderzochte urnen bevond er zich een waarin twee overledenen gelijktijdig bijgezet waren. Het is mogelijk dat dit onder de niet onderzochte ook voorgekomen is. Vermoedelijk waren er hier ca. 40 mensen begraven. Wanneer deze heuvel over een langere periode gebruikt is, zoals Wimmers aannemelijk gemaakt heeft, moeten we er van uitgaan dat we hier niet met alle leden van de groep, waarvan deze heuvel was, temaken hebben.

Het sterftecijfer onder moderne primitieven is 40 per 1000 per jaar.²⁰ Wanneer we er van uitgaan dat de groep, waarvan deze heuvel was, uit ca. 25 personen bestond dan zou dit betekenen dat er gemiddeld 1 persoon per jaar overleed en dat, in het geval iedere dode hier begraven werd, de ca. 40 urnen de opbrengst van 40 jaar waren. Wat de precieze levensverwachting van een Hilversumsche volwassene was is onbekend. We moeten die echter niet te hoog inschatten.

Groep	Het percentage van mensen die gestorven waren op hun ²¹		
	30ste	40ste	50ste levensjaar
Mesolithicum	86.3	95.5	97

Anglo/Saxon	57.4	81.8	97.5
-------------	------	------	------

Met het oog op deze cijfers kunnen we er veilig van uit gaan dat de gemiddelde levensverwachting van de mensen die deze heuvel opgericht hebben zo rond de 40 jaar gelegen moet hebben. Alle crematies zouden dan binnen een menselijke generatie plaats gevonden hebben en dat is vermoedelijk een te korte periode om de typologische verschillen die Wimmers vastgesteld heeft te doen ontstaan. Dit duidt er op dat niet alle leden van de groep waartoe deze grafheuvel behoorde hier in begraven zijn. Er is nog een tweede aanwijzing dat we hier slechts met een kleine selectie van die groep te maken hebben. De kindersterfte zal in deze periode, waarin men geen hygiëne of moderne geneeskundige hulp kende, zeer hoog geweest zijn. Kinderziektes, infecties, vervuild water en slecht afgewassen ongeglazuurd aardewerk zullen onder kinderen een hoge tol geëist hebben. Precieze cijfers heb ik daarover niet kunnen vinden maar Wells gaat er op grond van zes honderd graven in Olynthos in Macedonia van uit dat ongeveer 50% van alle kinderen onder de tien jaar stierf.²² Andere onderzoeken geven aan dat in het Engelse Neolithicum 4 op de 10 kinderen voor hun derde levensjaar stierven.²³ Wanneer we de schatting dat hier oorspronkelijk ca. 40 mensen begraven waren aanhouden en deze een dwarsdoorsnede van de groep vertegenwoordigden zouden we meer kinderen mogen verwachten. Het feit dat er maar twee kinderen gevonden zijn duidt er dus ook op dat er slechts selectief in deze heuvel begraven werd. Janssens idee, dat we hier met de resten van mensen te doen hebben die gelijktijdig waren overleden, is hiermee uit de wereld geholpen.

Helaas staat de informatie die Vrolik uit het fragmentarische botmateriaal afgeleid heeft ons niet toe om iets met zekerheid over het selectie criterium van deze groep te zeggen. Het enige wat we er met zekerheid uit kunnen afleiden is dat er niet op leeftijd geselecteerd werd. Het feit echter dat er selectie toegepast werd duidt er echter op dat er een hiërarchische verdeling in deze groep bestond. Er waren mensen die het recht hadden om in deze heuvel begraven te worden en anderen die dat recht niet hadden. Aangezien we zeker weten dat er een man in deze heuvel lag kunnen we nu bijvoorbeeld veronderstellen dat het hier om de leider van de groep en diens mannelijke nakomelingen zou kunnen gaan.

Dit is niet de plaats om na te gaan of bovenstaand idee levensvatbaar is of niet. Ik geef het hier alleen om aan te tonen dat het de moeite waard is om de door Vrolik verkregen gegevens te vergelijken met soortgelijke gegevens van elders en ze bij een eventueel toekomstig onderzoek naar de prehistorie van het Gooi te betrekken.

De nog bestaande
crematie resten uit
11/B1.

Noten

1. Harting 1961, 93.
2. In hoeverre dit idee van Gummel of van zijn uitgever, K.H. Jacob-Frieser afkomstig was is niet geheel duidelijk.
3. zie voor Lucretius Janssiana I, 35-39.
4. Jones, Rupert & Evans, John eds. 1875 *Reliquia Aquitanicae: being contributions to the Archaeology and Palaeontology of Perigord and the Adjoining provinces of Southern France*. London.
5. Lartet, Eduard 1861 Nouvelles recherches sur la coexistence de l'homme et des grands mammifères fossiles. *Annales des Sciences Naturelles* XV, 177-253.
6. Zie b.v. Brongers 2002, Hoijtink 2002 en Halbertsma 2003.
7. Zie Janssiana I, 65-68.
8. Nationaal Archief, Archief van binnenlandse zaken 2.04.08 – 92.
9. Pleyte 1894, 2.
10. *I'dem vel'le atque i'dem nol'le e'a de'mum ve'ra amici'tia est*, hetzelfde willen en hetzelfde niet willen, dat is immers de ware vriendschap – Sallustius *Catilina* 20.
11. Hooiberg 1893, 154.
12. Nationaal Archief, Archief van binnenlandse zaken 2.04.08 – 96.
13. Seger 1930.
14. Geciteerd in Gummel 1938, 165.
15. Seger 1930, 3-5.
16. Seger 1930, 5-6.
17. Eggers 1961, 24-25.
18. [Thomsen] 1837, 58.
19. Avebury 1913⁷, 230.
20. Geciteerd in: Klindt-Jensen 1975, 72. Het eind van dit citaat werd al in Müller 1897, 6 geciteerd: “Man möchte wirklich beinahe versucht sein zu glauben, dass hier in der ersten Urzeit eine Art Speiseplatz für die Leute der Umgegend gewesen ist. Daher die Kochgeschirre, Kohlen, Tierknochen, Feuersteinspäne. Doch ist das natürlich nur eine freie Vermutung, der ich kein weiteres Gewicht beilegen will.”
21. Geciteerd in: Gräslund 1987, 36.
22. Zie Lubbock 1865, 244-246.
23. Gräslund 1987, 38.
24. Lubbock 1865, 191.
25. Lubbock 1865, 2-3. “Pioneer in prehistoric studies, he [Lubbock] organised un 1867 a new classification of prehistory. In his work, “Man before History”[sic], he established the divisions ‘Paleolithic’, ‘Neolithic’, ‘Bronze Age’, ‘Iron Age’ which still remain in use at the present.” García Guinea 1979, 190.
26. Zie ook: Laming-Emperaire 1964, 155-175.
27. “Boucher de Perthes succeeded in making the final part of his life (he began his work on the ground in 1837 at the age of forty-nine) a ‘work of science’ in the service of human history – this was the paradox of a man who seemed less equipped than many of his predecessors to become the founder of a discipline.” Schnapp 1997, 311.
28. Daniel 1981, 57. “B. wurde ... zum Begründer wissenschaftlicher Altsteinzeit-Forschung.” Bray / Trump, 1975, 57. “Like several explorers before him, he found flint tools and weapons side by side with the remains of extinct Ice Age creatures ... But this time scholars did not ignore the finds, and attempts to explain them away failed.” Stiebing Jr. 1993, 44.
29. Boucher 1847, 34.
30. Boucher, J 1838-I, 1839-II, 1839-III, 1840-IV, 1841-V.
31. Boucher 1838-I, 2.
32. Boucher 1840-IV, 526.
33. Boucher 1841-V, 539.
34. Boucher 1847, 24-25.
35. Boucher 1847, 27-29.

36. Boucher 1857, 108-109.
37. “In 1848 werd er in Gibraltar een schedel gevonden van het type dat nu Neanderthaler wordt genoemd. De vondst trok totaal geen aandacht en werd pas in 1907 voor het eerst goed beschreven.” Daniel 1981, 52.
38. Evans 1943,102.
39. Preswich 1859, 58.
40. Evans 1860, 280.
41. Boucher 1860, 86.
42. Boucher 1860, 32-33.
43. Boucher 1860, 86-87.
44. Janssen 1852, 10. Voor het verhaal over de pyramiden verwijst Janssen naar: De Persigny, *de la destination etc, des Pyramides d Egypte etc*, Paris 1845.
45. Boucher de Perthes 1858.
46. Deze naam wordt op meerdere manieren gespeld. Naar aanleiding van de door de commissie J.F. Willems in 1844 ontworpen spelling is het Eyck van Zuylichem. Zelf ondertekende hij zijn brieven met Eijck van Zuijlichem of met Eijck terwijl hij de officiële stukken van de gemeente ondertekende met Eijck tot Zuijlichem.
47. Muller Fz. 1876, 191.
48. Muller Fz. 1876, 192.
49. Muller Fz. 1876, 192. Zie voor Eyck en zijn bouwkundige onderzoeken ook Van Deijk 2006.
50. Zie ook Van der Woud 1990,151-153.
51. Muller Fz. 1876, 193.
52. Streekarchief Gooi en Vechtstreek – Archief Perk 123.
53. Brill 1881, 29-30.
54. Brill 1881, 30. Perk 1842. In Janssens bibliotheek bevond zich een exemplaar van Perk 1842.
55. Brill 1881, 32-33.
56. Brill 1881, 37.
57. Brill 1881, 39.
58. Brill 1881, 40-41.
59. Addink-Samplonius 1984, 208.
60. Oud Archief Maartensdijk. Met dank aan Jesse van Dijk. Kolenbrander 2006 gaat er van uit dat Westbroek in dit jaar overleden is.
61. Met dank aan Koos Kolenbrander die mij aan een kopie van de overlijdensakte hielp.
62. Voor een uitgebreide beschrijving van de Nederlandse arbeider in deze periode zie Brugmans 1958.
63. Oud Archief Maartensdijk.
64. Staring 1858, 96.
65. De Rijk 1905, 33. Janssen 1856, 77 meldt deze vondst ook, maar dan zonder jaartal. “Het is echter niet onwaarschijnlijk, dat daar eene groote offer-stookplaats geweest is, gelijk onze voormelde haardsteden zulks in ’t klein waren ... Opzettelijke opgravingen op dien berg zouden welligt nog tot nadere ontdekkingen en ophelderingen leiden.”
66. Schriftelijke mededeling van Koos Kolenbrander aan de auteur van 20-8-2006.
67. Sigbet, versiersel aan een horlogeketting in de vorm van een zegelstempeltje.
68. Paletot, korte overjas.
69. Centraal Bureau voor Genealogie - Collectie *Algemeen Politieblad* 1865, 211.
70. Dompierre de Chauffepié 1902, 184.
71. Het was op een door Six ontgonnen stuk land bij Hilversum dat Hugo de Vries in 1870 voor het eerst de grote variatie mogelijkheden in de bladeren van de teunisbloem (*Oenothera lamarckiana*) ontdekte, wat hem tot zijn mutatie-onderzoek aanzette.
72. Dompierre de Chauffepié 1902, 186.
73. Dompierre de Chauffepié 1902, 186.
74. Dompierre de Chauffepié 1902, 187.
75. Dompierre de Chauffepié 1902, 188.
76. Dompierre de Chauffepié 1902, 192.
77. Dompierre de Chauffepié 1902, 192.

78. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Maartensdijk 3.
79. Eyck van Zuylichem 1858.
80. "... Jan van Ravenswaaij heeft tussen 1840 en 1855 niet in Hilversum gewoond. Perk is zijn archeologische onderzoeken omstreeks 1835 begonnen, dus de opgraving moet tussen 1835 en 1840 hebben plaatsgevonden." Addink-Samplonius 1984, 209.
81. Museum Hilversum Collectie Perk.
82. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum/Perk 1.
83. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum/Perk 2.
84. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum/Perk 3.
85. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum/Perk 4.
86. Janssen 1853, 155. Dit rapport is helaas niet terug gevonden.
87. Janssen 1856, 73.
88. Bakker 2004, 39.
89. Zie voor Vermeulen en het PUG Janssiana I.
90. Modiek, gematigd.
91. Janssen 1851.
92. Museum Hilversum Collectie Perk.
93. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum/Perk 5.
94. Bakker 2004, K31 / Eickhoff 2003, 65.
95. Janssen 1856, 3.
96. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum/Eyck 1.
97. Koninklijke Bibliotheek handschriften 68A6/13.
98. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum/Eyck 2.
99. Bakker 2004, 158. Voor het PUG en de Hilversumse vondsten zie Janssiana I.
100. Janssen 1853, 139-140.
101. Zie ook: Addink-Samplonius 1984, 217.
102. Janssen 1853, 140.
103. 1 el = 1 meter en 1 duim = 1 centimeter.
104. Janssen 1856, 5.
105. Janssen 1836, 4.
106. Janssen 1840.
107. Janssen 1856, 5.
108. Janssen 1856, 4-5.
109. Janssen 1856, 5.
110. Janssen [?] 1853b.
111. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum/Perk 6.
112. Janssen 1853, 140.
113. Janssen 1856, 7.
114. Janssen 1856, 7.
115. Janssen 1856, 8.
116. Deze uit Hilversum afkomstige schilder leefde van 1852 tot 1854 in Velp en kwam pas in 1855 weer naar Hilversum.
117. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum/Perk 7.
118. Museum Hilversum Collectie Perk.
119. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum/Perk 8.
120. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum/Perk 9.
121. "De aldaar [Hilversumsche Oudheden] vermelde haardsteden, die weer werden opgezet, zijn weer ingevallen." Craandijk en Schipperus 1879, 209.
122. Museum Hilversum Collectie Perk.
123. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum/Perk 10.
124. Janssen 1856, 10.
125. Janssen 1856, 10.
126. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum/Perk.
127. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Haardsteden.
128. Janssen 1856, 12.
129. Janssen 1856, 12.

130. Janssen 1856, 13-14.
131. Janssen [?] 1853c.
132. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum/Eyck 3.
133. Bakker 2004, 158.
134. *Verlag van het Verhandelde in de Algemeene Vergadering van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*. 1853, 23.
135. Helaas biedt het archief van Eyck, Nationaal Archief N.A., inv. 3.20.86, familiearchief Eijck van Zuylichem, hier geen uitkomst. Het bevat niet meer dan enkele brieven van zijn moeder en wat stukken over zijn burgemeesterschap. Ik dank Ronald van Immerseel voor deze informatie.
136. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum/Eyck 4.
137. *Verlag van het Verhandelde in de Algemeene Vergadering van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*. 1853, 22 (ondertekend: Utrecht, 25 Junij 1853 P.J. Vermeulen).
138. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum/Perk 11.
139. Janssen 1853, 140.
140. Janssen 1856, 15.
141. Janssen 1853, 137.
142. Janssen 1853, 137-138.
143. Janssen 1853, 146.
144. Janssen 1853, 146-147.
145. Janssen 1853, 148. Tacitus (Germania 46) schreef: “In schitterende wildheid leven de Fennen en in verschrikkelijke armoede, zonder wapens, paarden of huizen, hun voedsel, gewone kruiden, hun kleding, vellen, hun bed, de aarde. Hun enige hoop zijn hun pijlen waarvan de punten bij gebrek aan ijzer van been gemaakt zijn. Hun enige ondersteuning komt van de jacht waaraan zowel mannen als vrouwen deelnemen, want de tweeden trekken met de eersten mee, snakkend naar een gedeelte van de buit. Zelfs voor hun baby’s hebben ze geen ander onderdak tegen de woede van de storm en de wilde dieren dan door zich te bedekken met samengebonden takken. Dit is de ontvangst voor de oude mannen en het onderkomen voor de jonge. Een dergelijke toestand beschouwen zij als gelukkiger dan het harde bestaan in de landbouw, dan het werk om huizen te bouwen, dan de opwinding van de hoop en de angst bij de verdediging van hun bezit of bij het stelen van dat van anderen. Zeker voor de listen van de mensen, zeker voor de kwaadaardigheid der goden, hebben ze iets van oneindige moeilijkheid bereikt, voor hen blijft er niets te wensen over.
146. Stad aan de Niger in Fransch West-Afrika. Tegenwoordig heet deze plaats Gao, in Mali.
147. Arenz, Karl 1857 *Die Entdeckungsreisen in Nord- und Mittel-Afrika von Richardson, Overweg, Barth und Vogel*. Leipzig.
148. Handexemplaar Janssen 1856, t.o. 55.
149. Janssen 1853, 150.
150. Janssen 1853, 150.
151. Janssen 1853, 152.
152. Janssen 1853, 153.
153. Janssen 1853, 154.
154. Nationaal Archief, Archief van binnenlandse zaken 2.04.08 – 159 - 83.
155. Rode 1728, 392, 396, 433. De brieven waren door Sperling aan Rhodes vader, Andreas Albert Rhode (1682-1724), geschreven.
156. G. H[aasloop] W[erner] 1845, 130-131.
157. Kirchner 1853, 4.
158. Kirchner 1853, 4.
159. Kirchner 1853, 5.
160. Kirchner 1853, 10.
161. Kirchner 1853, 11.
162. Kirchner 1853, 11.
163. Kirchner 1853, 12.
164. Kirchner 1853, 13.
165. Kirchner 1853, 16. “En Zilla baarde óók, Tubal-Kain, een leermeester van alle werkers in koper en ijzer ...” Genesis 4-22.

166. Kirchner 1853, 21-22.
 167. Kirchner 1853, 25.
 168. De steenhopen die langs de weg lagen om deze te verharderen of te repareren.
 169. Kirchner 1853, 28.
 179. Kirchner 1853, 28-29.
 180. Kirchner 1853, 88.
 181. Kirchner 1853, 89.
 182. Herrmann und Maaß 1990, 552, No. 584. Voor moderne afbeeldingen en literatuur opgave zie Tolstikow und Trejster 1996/97, 148-152.
 183. Wentink 2006.
 184. Janssen 1856, III.
 185. In de bibliotheek van de Verein für Meklenburgische Geschichte und Alterthumskunde zoals die nu nog in de Landesbibliothek Mecklenburg-Vorpommern in Schwerin bewaard wordt bevinden zich 7 publicaties van Janssen. In geen van deze bevindt zich een opdracht van Janssen. In het exemplaar van de *Huneschans aan het Udeler-Meer* bevindt zich een aantekening van Lisch. “Über die großen wendischen Burgwälle in Meklenburg siehe Seite 42 flg. (Sind Auszüge aus den Jahrbücher des Vereins).” Opmerkelijk genoeg ontbreken tussen de nu nog aanwezige boeken de exemplaren van zowel *Verhandelingen en Mededeelingen als Hilversumsche Oudheden*.
 186. Janssen 1856, V.
 187. Lisch 1862b.
 188. Virchow 1869, 402.
 189. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 VIII B. Wolf gebruikte niet het “duitse”, maar het “nederlandse” schrift. Opvallend is ook het merkwaardige vermijden van hoofdletters in deze brief.
 190. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum 24.
 191. Voor Nilsson zie Janssiana II, 138-140.
 192. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum 25.
 193. Janssen 1856, 37.
 194. Voor Cook zie Janssiana II, 69-71.
 195. Janssen 1856, 38.
 196. Janssen 1856, 40-41. In het door Janssen gebruikte artikel wijs Keller expliciet Kirchners ideeën van de hand.
 197. Janssen 1856, V.
 198. Bodell Nijenhuis ?
 199. B. 1853, 249.
 200. B. 1853, 251-252.
 201. B. 1853, 252.
 202. Voor Wilhelmi zie ook Janssiana I, 47-49.
 203. In de prospectus uit 1852 spreken Wilhelmi en Lindenschmit over “Die Grabaltertümer der Burgunden, Franken und Alamannen aus dem ersten Zeiten des Christentums.” Whale 1950a, 532.
 204. Duodezfürst = miniatuurvorst.
 205. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum 26.
 206. Wilhelmi 1854, 582-583. Zie ook Janssen 1856, VI-VII.
 207. Wilhelmi 1854, 584.
 208. Wilhelmi 1854, 585.
 209. Janssen 1856, 35.
 210. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum 27.
 211. Koninklijke Bibliotheek Handschriften 73B16/54.
 212. [M. de] H[aan] H[etema] 1843, 421.
 213. Library of the Department for Danish Prehistory in the National Museum of Denmark.
 214. Library of the Department for Danish Prehistory in the National Museum of Denmark.
 215. Dit was het begin van een brief wisseling tussen Janssen en Worsaae. Volgens de oorspronkelijke opgave die ik van het Nationalmuseum in Kopenhagen ontving had men ook brieven van 12.12.1843, 24.5.1844 en 26.8.1844. Bij nader onderzoek bleken deze echter niet van L.J.F. Janssen te zijn, maar van een mij onbekende Duitse Jansen.
 216. Antikvarisk-Topografisk Arkiv of the National Museum of Denmark.

217. Janssen 1856, IV-V.
 218. Zoals Bakker 1990, 85 mijns inziens deed.
 219. Aan de rechter boven kant van deze pagina is een hoekje verdwenen. De tussen [] geplaatste letters zijn hierdoor verdwenen.
 220. Antikvarisk-Topografisk Arkiv of the National Museum of Denmark.
 221. Janssen 1860d, 149.
 222. Janssen 1860d, 149.
 223. Janssen 1860d, 149.
 224. Janssen 1860d, 149.
 225. Janssen 1860d, 150.
 226. Antikvarisk-Topografisk Arkiv of the National Museum of Denmark.
 227. Bewijs van recht van de afzender op goederen of de lading in het schip aanwezig, door de schipper afgegeven en ondertekend.
 228. Zie Janssiana II, 207-214.
 229. Grimm schreef dit om de aanspraken van Duitsland op Sleeswijk-Holstein te onderbouwen. Het was een van de vele nationalistische geschriften die er in de aanloop naar de Duits-Deense oorlog in Duitsland verschenen.
 230. Antikvarisk-Topografisk Arkiv of the National Museum of Denmark.
 231. Street-Jensen 1985, 108 en 114.
 232. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 IVB, 11.
 233. De Haan Hattema 1846, 3.
 234. Janssiana II, 129.
 235. [De] H[aa]n H[et]tema] 1863, 21. In het Engels vertaald in Bakker 1999, 160.
 236. [De] H[aa]n H[et]tema] 1863. Klindt-Jensen 1975, 83. Voor een uitgebreide discussie zie Bakker 1999, 159-162. Er gaat een gerucht dat de koning zijn idee van een ander had, persoonlijke mededeling Jan Albert Bakker. Ik houd mij aanbevolen voor informatie hieromtrent.
 237. G. H[aasloop] W[er]ner] 1845b, 414.
 238. Bödiker 1827, 190-191.
 239. Bödiker 1827, 193.
 240. “Diese Sage scheint zwar einigermaßen geschichtlichen Grund zu haben, und darauf hinzudeuten, als im Jahre 783 die von dem Heerführer Wittekind wider Karl den Großen aufgewiegelten Sachsen und Friesen in zwei Schlachten bei Detmold und an der Hase besiegt wurden ...” Bödiker 1827, 169
 241. Bödiker 1827, 169-170.
 242. Janssen 1843, 12.
 243. Janssen 1856, 20.
 244. Brongers 1976, 23.
 245. Janssen 1856, 21.
 246. Janssen 1856, 21.
 247. Janssen 1856, 21.
 248. Het is opvallend, dat Janssen die een vriend van Helderling was, dit niet met zekerheid wist.
 249. Janssen 1856, 22.
 250. Janssen 1856, 22.
 251. Janssen 1856, 23.
 252. Janssen 1856, 24.
 253. Janssen 1846, 24.
 254. Janssen 1856, 27-28.
 255. Janssen 1856, 15.
 256. Museum Hilversum Collectie Perk.
 257. Museum Hilversum Collectie Perk.
 258. In Janssen 1856, 76 wordt deze man Van Vuuren genoemd.
 259. Museum Hilversum Collectie Perk.
 260. Janssen 1856, 76.
 261. Pleyte 1902, 9.
 262. Bakker 2004, 14. In het RMO staan ze ingeschreven als Vt 5-7.
 263. Bakker 2004, 14.

264. Streekarchief Gooi en Vechtstreek – archief Perk 121. De aantekeningen die Perk over de Vuursche maakte zijn uiterst chaotisch en geven de indruk dat hij aan een artikel over dit onderwerp werkte waarin hij meerdere keren is vastgelopen alvorens hij het voorgoed opgaf. Naast deze aantekeningen bevindt zich ook een met de hand geschreven kopie van Scheltema's artikel waarin hij in de marge verwijzingen naar Westendorp heeft genoteerd.
265. Janssen 1840, 27 no. 73.
266. Janssen 1856, 76.
267. Janssen 1856, 84.
268. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Vuurst 15.
269. Het Noord-Hollands Archief Haarlem, Collectie A. Perk 146-24.
270. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum/Perk 12.
271. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum/Vuurst 13.
272. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum/Perk 13.
273. Spring 1853, 429.
274. Tournal 1827 en Schmerling 1833/34.
275. Spring 1853, 435.
276. Spring 1853, 436.
277. Spring 1853, 438.
278. Spring 1853, 439-440.
279. Spring 1853, 440.
280. Spring 1853, 441.
281. De Fir Bolgs komen in Strabo niet voor, het is echter mogelijk dat Spring verwijst naar de Kelten: "Tot de ondoordachtheid behoort ook het barbaarsche en wildvreemde dat in grote mate de noordelijke volkeren kenmerkt: dat ze bij terugkeer uit een gevecht de hoofden van hun vijanden aan de hals van hun paarden hangen en thuis aan de voordeur spijkeren ... ze hadden ook de gewoonte om een mens tot offer te wijden, hem een dolk in de rug te stoten en op grond van zijn stuiptrekkingen voorspellingen te doen ..." Strabo IV 197, 35 – 198, 9.
282. Sommige moderne kenners van de Iers-keltische mythologie gaan er van uit dat Fir Bolgs een verbastering is van Belgae en dat de Tuatha Dé Danann gelijk gesteld kunnen worden aan de uit Engeland bekende Dumnonii. In dit geval zou de basis van deze mythe een oorlog tussen twee Keltische stammen geweest zijn.
283. Spring 1853, 441.
284. Spring 1853, 442.
285. Genesis 3-21.
286. Lucretius 1e eeuw voor Chr. *De rerum natura* V 951.
287. Congrès 1875, 84.
288. Congrès 1875, 85.
289. Rider Haggard, H. 1887 *She*. London.
290. Hulme 1968.
291. Keller 1853, 68.
292. Keller 1853, 70.
293. Keller 1853, 73.
294. Keller 1853, 73.
295. Keller 1853, 71.
296. Keller 1853, 74.
297. Keller 1853, 71.
298. Keller 1853, 75.
299. Keller 1853, 83. Keller verwijst hier na: Mémoire de M. Jouannet sur quelques instruments en pierre et en bronze im Annuaire du département de la Dordogne pour 1819. Helaas heb ik deze tekst niet kunnen vinden en weet ik dus ook niet wat dit onomstotelijke bewijs inhoudt
300. Keller 1853, 83.
301. Keller 1853, 84.
302. Keller 1853, 84.
303. Keller 1853, 84-85.
304. Keller 1853, 85.
305. Janssen 1856, 16.

306. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum/Perk 14.
307. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum/Perk 15.
308. Janssen 1856, 16-17.
309. Janssen 1840, 33.
310. Janssen 1856, 17.
311. Het “raadselachtige onvolledige randschrift” in midden-12e-eeuwse hoofdletters in de deuroplijsting van het noordportaal van de Willibrorduskerk te Nederhorst den Berg luidt: “QVIPETITHACAVLAPETATELBURGAFORESALVA / ETPEAnULLUSInTRETn”, wat ongeveer betekent: “Wie zich naar dit hof begeeft, bidde voor de zaligheid van Atelburga / niemand trede binnen tenzij ...” [de rest ontbreekt]. Zie E.N.G. van Damme, *De familie van Aemstel en de strategische “Berg ter Horst”*. *Tussen Vecht en Eem, tijdschrift voor regionale geschiedenis* 25 (1), 2007, 13-21, spec. p. 15-16.
312. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum/Perk 16.
313. Zie voor een meer uitgebreide behandeling Szczesiak, 2006.
314. Lisch 1855, 225.
315. Janssen 1855, 138-139.
316. Janssen 1855, 138-139. In het Museum Hilversum collectie Perk bevindt zich een door Janssen geschreven kopie van dit artikel dat “Leijden, den 20 April 1855” gedateerd is.
317. Nationaal Archief, Archief van binnenlandse zaken 2.04.08 – 244 - 75.
318. *Het Gooiland. Verschijnt des woensdags en zaterdag. Abonnementsprijs in de drie maanden fl,-. Franco door het geheele Rijk fl1,30. Men abonneert zich te Naarden bij den Postdirecteur, te Warp bij den Boekhandelaar G.G. Brugman Jr., te Muiden bij den Brievengaarder van der Toorn, te Muiderberg bij den Brievengaarder A. ter Beek en te Loosdrecht bij A. Manten. Gedrukt te Hilversum bij P.M. van Cleef Jz.* Volgens het hier geciteerde artikel werd er ook in de nummers 355, 359, 363 en 366 aandacht besteed aan de haardsteden. Helaas zijn de door Janssen bewaarde exemplaren van deze krant de eenige die ik heb kunnen terug vinden.
319. Van Zijll 1854a.
320. Van Zijll 1854a.
321. Van Zijll 1854b.
322. Van Zijll 1854b.
323. Op welke artikelen uit de Staatscourant Perk hier doelt heb ik niet kunnen achterhalen.
324. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum/Perk 17. BN = Bodel Nijenhuis.
325. Van Zijll 1856.
326. Van Zijll 1856.
327. Janssen 1853d, 1-2.
328. Museum Hilversum collectie Perk. Aan de linkerkant is een gedeelte van deze brief verloren gegaan, waardoor het begin van de zinnen verdwenen is
329. Museum Hilversum collectie Perk.
330. Museum Hilversum collectie Perk.
331. Janssen 1856, 19.
332. Hij bedoeld de 5 kampen.
333. De afdeling Geschiedenis, Letteren etc. vergaderde iedere tweede maandag van de maand.
334. Museum Hilversum collectie Perk.
335. Museum Hilversum collectie Perk.
336. In de veiling catalogus van Janssens bibliotheek uit 1870 vinden we één kavel met “twintig versch. geograph. kaarten”. Nadere informatie over deze kaarten ontbreekt.
337. Museum Hilversum collectie Perk. Wie mevr. Scholten, die zwaar ziek geweest is, was, weet ik niet.
338. Museum Hilversum collectie Perk.
339. Zie De Boer 2006, 50.
340. Museum Hilversum collectie Perk.
341. Museum Hilversum collectie Perk.
342. Janssen 1856, 84.
343. Dit is vermoedelijk de veldwachter.
344. Museum Hilversum collectie Perk.

345. Dit is correct, deze vorm treft men vooral in Noord-Brabant en Limburg aan. Met dank aan Jan Albert Bakker voor deze informatie.
346. Janssen 1856, pl. X nr, 1.
347. Het TRBpotje van de Lage Vuursche.
348. Janssen 1856, 83-84.
349. Janssen 1856, 83-86.
350. Museum Hilversum collectie Perk.
351. Museum Hilversum collectie Perk.
352. Museum Hilversum collectie Perk.
353. Van Zijll 1856.
354. Van Mensch 1984.
355. Janssen 1856, 33.
356. Janssen 1856, 38-39.
357. Janssen 1856, 42.
358. Janssen 1856, 47-48.
359. Janssen 1856, 49.
360. Janssen 1856, 52.
361. Janssen 1856, 44.
362. Handexemplaar Janssen 1856, t.o. 20.
363. Janssen 1861-63, 19.
364. Janssen 1861-63, 27. Ook in Janssen 1860b.
365. Janssen 1856, 47.
366. Janssen 1856, 53.
367. Janssen 1856, 59-60.
368. Janssen 1856, 60.
369. Brill 1881, 30.
370. Handexemplaar Janssen 1856, t.o. 60, aantekening van Perk in diens handschrift.
371. Janssen 1856, 54.
372. Janssen 1856, 57.
373. Janssen 1856, 57.
374. Janssen 1856, 34.
375. Janssen 1856, 36.
376. Janssen 1856, 58.
377. "... dat die aschkruiken enkel in de zon gedroogd zouden zijn, is zeer zeldzaam, omdat voorwerpen van aarde, enkel in de zon gedroogd, in ons klimaat, na verloop van eenigen tijd, door bijkomend vocht zich weder in gewone aarde plegen op te lossen. De door mij geziene urnen van de Vuurst waren bij vuur gedroogd of gebakken." Janssen 1856, 75.
378. Visscher 1837, 149-152. Zie ook Janssiana II, 196-203.
379. Janssen 1856, 75-76.
380. Janssen 1857, 75.
381. Handexemplaar Janssen 1856, t.o. 75.
382. Janssen 1856, 75.
383. Janssen 1856, 72.
384. Janssen 1856, 67.
385. Janssen 1856, 68.
386. Janssen 1856, 68.
387. Janssen 1856, 69.
388. "Ist das besprochene Bronzestück celtischen Ursprungs, wofür besonders die geographische Verbreitung desselben spricht, so würde die Bezeichnung Celt als Hindeutung der Nationalität allerdings bezeichnend sein, aber solches bleibt ungewiß, da jedenfalls die Periode dieser bronzenen Gerätes vorüber war, als die alten Schriftsteller über celtisches Sein zu schreiben anfangen." Von Estorff 1846, 9.
389. Janssen 1856, 70.
390. Janssen 1856, 70.
391. Janssen 1856, 70.
392. Von Estorff 1846, 6.

393. Janssen 1856, 71.
394. Westendorp 1819/20 *Antiquiteiten* I, 289. Geciteerd in Janssen 1856, 70.
395. Janssen 1856, 71.
396. Hoewel de Zeven Bergjes in de literatuur over het algemeen aan Hilversum worden toegekend liggen ze in werkelijkheid in Laren.
397. Dit rapport is na Remouchamps overlijden door J.W. Holwerda gepubliceerd
398. Remouchamps 1928, 65-66.
399. Bursch 1935, 45.
400. Bursch 1935, Afb. 28.
401. Bursch 1935, 58-59.
402. Dit Germaansche aardewerk wordt sinds Glasbergen, W. 1956 Het Britse cultuurmerk in de Bronstijd van Brabant en westelijk Nederland. *Westerheem* 5, 18-33 en 34-39 de Hilversum-cultuur genoemd. Deze cultuur dankt zijn naam aan vier scherven die in 1899 door generaal Luden aan de Witte Kovislaan te Hilversum gevonden zijn. Theunissen 1999, 24-28.
403. Bursch 1935, 62.
404. Zie Janssiana II, 96-99.
405. Cuypers, Prosper 1847 Berigt omtrent eenige oude grafheuvels onder Baarle-Nassau in Noord-Brabant. *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* V, 49-74 [50.] Zie voor Cuypers ook Verhagen, J.H. 1997 De grafheuvels en urnenvelden in Baarle-Nassau, Alphen en Riel. *Bijdragen tot de studie van het Brabants heem* 38.
406. Zie voor de identificatie van deze grafheuvels ook Bakker 2004, 36-41.
407. Remouchamps 1928, 69.
408. Modderman 1954, 40.
409. Modderman 1954, 40.
410. Bakker 1965, Addink-Samplonius 1976, 18-24.
411. Janssen 1856, 64.
412. Janssen 1856, 65.
413. Janssen 1856, 65.
414. Janssen 1856, 65.
415. Janssen 1856, 65.
416. Janssen 1856, 65-66.
417. Janssen 1856, 67.
418. Janssen 1856, 66.
419. Janssen 1856, 66.
420. Janssens handexemplaar van Reuvens, Leemans en Janssen 1845, t.o. 89.
421. Het hier behandelde object lag niet op, maar aan de voet van de Trompenberg, aan de Witte Kruislaan op wat vermoedelijk nu NOB terrein is.
422. *Nieuwsblad voor het Gooi en Omstreken* Zaterdag 9 November 1850. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum.
423. Eyck tot Zuylichem 1850.
424. Van Hengel 1850.
425. Van Hengel 1850.
426. Janssen 1853, 155.
427. Janssen 1853, 157.
428. Janssen 1856, 62.
429. Waren deze misschien bij het opgraven ontstaan?
430. Janssen 1856, 63.
431. Janssen 1856, 63.
432. Janssen 1856, 63.
433. Van der Sanden 2002, 211.
434. Zie Janssiana II, 164-165.
435. Craandijk en Schipperus 1879, 174.
436. Pleyte 1902, 12.
437. leyte 1902, 12.
438. Van der Lijn 1923, 126-127. "Tot eene krijtvorming moeten waarschijnlijk ook eenige zeer merkwaardige stukken zandige, witte kalksteen teruggebracht worden, die, als het afgodsbeeld op

den Trompenberg bij Hilversum, vermaard en door den volijverigen navorscher onzer oudheden, Dr. Janssen, beschreven zijn geworden. Het zijn een groote en een viertal kleinere, platachtige steenen; de grootste is een paar el hoog, ander half el breed en een half el dik; allen zijn zeer sterk afgerond; de een heeft een groot daarin als 't ware uitgewoeld gat, op die wijze als men de opperlaag van gesteenten aantreft, wanneer die door loopend water afgesleten en afgerond is geworden. Men heeft de steenen overeind staande in een door kunst opgeworpen heuveltje gevonden, en meent, hetgeen ook volstrekt niet onwaarschijnlijk is, dat de vreemde vorm, die het grootste stuk op den romp van een menschelijk ligchaam doet gelijken, de voorvaderen heeft overgehaalt om deze steenen als afgodsbeeld op te rigten. Dat men deze, in die ruwe tijden, van verre, van het Teutoburgerwald welligt, herwaarts gevoerd zal hebben, is niet te denken; maar daarentegen is het zeer opmerkelijk, dat er tot dus verre geen tweede voorbeeld van het vinden van soortgelijken kalksteen, onder de keijen van het Nederlandsch diluvium, aan te wijzen is; behalve alleen de groote platen welke in het solgat bij Garderen voorkomen.” Staring 1857, 91-92.

439. Museum Hilversum collectie Perk.
 440. Museum Hilversum collectie Perk.
 441. Museum Hilversum collectie Perk.
 442. De Rijk 1905, 63.
 443. De Rijk 1905, 64.
 444. Zie voor Oud Naarden Bakker 2004, K1.
 445. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Naarden 3.
 446. Perk, A. 1859 Oud Naarden. *Nederlandsche Volksalmanak* 105-106.
 447. Museum Hilversum collectie Perk.
 448. Janssen 1856b, 306.
 449. Janssen 1856b, 306.
 450. Janssen 1856b, 306.
 451. Janssen 1856b, 307.
 452. Zie Janssiana I, 56-57.
 453. Janssen 1856b, 307.
 454. Janssen 1856b, 308.
 455. Janssen 1856b, 308.
 456. Janssen 1856b, 308. Ondanks deze wijze woorden bleef men tot ver in de 20e eeuw urnen opgraven zonder de crematieresten te laten onderzoeken.
 457. [Leemans?] 1856, 94.
 458. Leemans 1879, 1.
 459. Estorff 1857, 28.
 460. Estorff 1857, 28.
 461. Wilhelmi 1857, 107.
 462. Wilhelmi 1857, 110.
 463. Helaas heb ik dit boek niet kunnen vinden.
 464. Wilhelmi 1857, 110-111.
 465. Wilhelmi 1857, 110.
 466. Wilhelmi 1857, 111.
 467. Wilhelmi 1857, 115.
 468. N(ijhoff) 1859, 1.
 469. N(ijhoff) 1859, 3.
 470. N(ijhoff) 1859, 4.
 471. N(ijhoff) 1859, 5.
 472. N(ijhoff) 1859, 5.
 473. N(ijhoff) 1859, 5.
 474. N(ijhoff) 1859, 8.
 475. Lisch 1862a.
 476. Handexemplaar Janssen 1856, t.o. 8-9. Bij E. Boll gaat het vermoedelijk om: Boll, Ernst (1817-1868) 1855 *Geschichte Meklenburgs : mit besonderer Berücksichtigung der Culturgeschichte*. Neubrandenburg.
 477. Janssen 1861-63, 19.
 478. Craandijk en Schipperus 1879, 163-164.

479. Mulder 1889, 3.
480. Hofdijk 1850, 214-215.
481. “Wat hem van tijdgenoten in zijn werk te pas kwam, had hij gelezen: Westendorp, Budding, Janssen, Habertsma, Haasloop Werner, Oltmans, Eyck van Zuilichem, - hij heeft ze allen geraadpleegd; Ossian naar Bilderdijk’s vertaling vond zijne toepassing bij de beschrijving van Kennemersche landschappen ...” Frederiks 1889, 220-221. Voor Ossian zie ook Janssiana I, 24-27.
482. Hofdijk 1852, 3-4.
483. Hofdijk 1852, Inleiding 2.
484. Westendorp 1822², 314.
485. berkenplok = berkenbosje
486. Hofdijk 1852, 15.
487. Hofdijk 1852, 168. Wat het hunebed in de Emmerdennen, D45, betreft hadden zowel Westendorp (31) als Janssen (30) het fout. Zie: Bakker 1992, fig. 7.
488. Hofdijk 1852, 148-149. Niet iedereen was het er overigens mee eens dat men de prehistorie kon reconstrueren aan de hand van wat de monumenten vertelden. Ter Gouw 1874 kwam tot de volgende conclusie: “De oudste monumenten in ons land zijn grafgesteenten, - de vermaarde Hunebedden. Maar vermits deze zóó oud zijn, dat ze hooger opklimmen dan ’t begin onzer volkshistorie, en zij ons weinig of niets leeren aangaande de lijkplegtigheden van ’t volk, dat ze stichtte, en daar bovendien dat volk wel, in overoude tijden, gewoond heeft in de hoogere streken van ons vaderland, maar overigens ons wild vreemd is, zoo behoef ik hier niet over die Hunebedden uit te weiden ...”
489. Hofdijk 1873², 4-5.
490. Hofdijk 1873², 4.
491. Nilsson 1844, 30.
492. Zie ook Janssiana I, 75-76.
493. Hofdijk 1873², 6.
494. Hofdijk 1873², 6.
495. Clodd 1897, 47.
496. Hofdijk 1873², 5.
497. Hofdijk 1873², 8.
498. Hofdijk 1873², 9.
499. Hofdijk 1873², 9.
500. Hofdijk 1873², 14.
501. Hofdijk 1873², 17.
502. Janssen 1856, 54.
503. Janssen 1859b, 4.
504. Janssen 1859b, 5.
505. Ook de door Hofdijk gebruikte illustratie van archeologische objecten hadden een duidelijke invloed zoals te zien is aan de aquarellen die D. Cannegieter in 1875 van in terpen gevonden objecten maakte. Zie voor een afbeelding b.v. Carmiggelt 2000, 14.
506. Nationaal Archief, Archief van binnenlandse zaken 2.04.08 – 143 - 120.
507. Nationaal Archief, Archief van binnenlandse zaken 2.04.08 – 184 - 74.
508. Nationaal Archief, Archief van binnenlandse zaken 2.04.08 – 247- 94 .
509. Zie Janssiana II, 42-46.
510. Van Es en Verwers 1973, 485-486.
511. Nationaal Archief, Archief van binnenlandse zaken 2.04.08 – 197.
512. Kikkert 1980, 27.
513. Prop 1958, 236.
514. Bastet 1985, 109.
515. Voor zover ik heb kunnen vaststellen is er geen publicatie over dit onderwerp verschenen.
516. Nationaal Archief, Archief van binnenlandse zaken 2.04.08 – 247- 94
517. Pleyte 1902 meldt dat er 525 objecten gevonden zijn.
518. Nationaal Archief, Archief van binnenlandse zaken 2.04.08 – 241- 118.
519. Volgens Braun-Hasselbach is 1 in 1857 verschenen, 3 heeft zij niet opgenomen.
520. Lindenschmit 1858, 3.

521. Lindenschmit 1858, 5.
522. Lindenschmit 1858, 6.
523. Lindenschmit 1858, 6.
524. Lindenschmit 1859, 3.
525. Lindenschmit 1860, 184. Ook geciteerd in Gummel 1938, 167 anm. 3 en Eggers, 1961, 35.
526. In Janssens bibliotheek bevond zich [anonymus] 1864 *De la manière don't les Allemands font la guerre contra le Danemark etc.* Paris.
527. Deze titel is te danken aan de vertaler van Eggers 1961. Thomsens boek is nooit in het Nederlands verschenen.
528. "Für die Grabalterthümer waren vorzüglich der Herr Canzleirath Thomsen zu Kopenhagen und der Herr Professor Danneil zu Salzwedel thätig; es ward durch die Correspondenz mit diesen Herren, geführt durch den ersten Secretär des Vereins, Herrn Archivar Lisch, in Grundlage der Ausgrabungen und der Vereinschriften eine vollkommene Beständigung über die vorchristlichen Alterthümer in Dänemark und in der Altmark erreicht ..." Lisch 1838, 202
529. Geciteerd in Eggers 1961, 35.
530. Krause 1883, 753.
531. Voor de identificatie van de naam van de ontvanger van deze brief zie: Hoogstmerkwaardige Romeinsche overblijfselen in Deensche veenen gevonden door Dr. Burman Becker (Uittrekel uit een brief aan Mr. Eyck van Zuilichem) *Algemeene Konst- en Letterbode* 1860, 297 en 360-361.
532. "Van enige specimina dezer vondst, door berigtgever dezes te Mainz van dr. Wittemann en Lindenschmit ten geschenke ontvangen, heeft hij [Janssen] de mossoorten aan 's rijks herbarium, de veeren aan 's rijks museum voor natuurlijke historie, en het lederwerk aan het museum van oudheden te Leiden gegeven. Het lederwerk, dat door sterke opdrooging verhard en verschrompeld was, is door de zorg van een ervaren leidschen leerlooijer, den heer Visser, tot zijne oorspronkelijke zachtheid teruggebracht." Janssen 1860e, 19. Zie ook de brief van Lindenschmit aan Janssen van 27 April 1857. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 VIIIB. Lindenschmit informeert Janssen over een aantal recentelijk gevonden Romeinse sandalen en bied aan om gekleurde gipskopieën uit zijn museum te ruilen voor boeken met afbeeldingen.
533. Antikvarisk-Topografisk Arkiv of the National Museum of Denmark.
534. Ik dank Frau Annette Frey voor deze informatie.
535. Congrès 1875, 248.
536. Lindenschmit 1875, 162.
537. Lindenschmit 1875, 173.
538. Janssen 1859, 1.
539. Janssen 1859, 1.
540. Janssen 1859, 2. Zie voor de verbinding tussen het Terpen- en Phalbautenonderzoek: Waterbolk, H.T. 1976 Die Deutung der Wurten in historische Sicht, *Probleme der Kuestenforschung im suedlichen Nordseegebiet*, 9, 1-12.
541. Janssen 1859, 6-7.
542. Janssen 1859, 9-10.
543. Janssen 1859, 9.
544. Janssen 1859, 10.
545. Janssen 1859, 11.
546. Janssen 1859, 11.
547. Henry Creswicke Rawlinson (1810-1895). Hij hield zich bezig met de ontcijfering van het spijkerschrift Hij begon met het oud Persisch en ontcijferde van daaruit het Assyrisch. *The Persian cuneiform Inscriptions at Behistun* verscheen in 1846 en *History of Assyria, as collected from the inscriptions discovered in the ruins of Niniveh* verscheen in 1852. Hij bestudeerde de Pfahlbauten omdat hij in Assyriesche teksten over vermoedelijk verwante constructies gelezen had.
548. Helaas heb ik dit artikel niet gevonden.
549. Janssen 1859, 19-20.
550. Janssen 1860, 2. Verschenen in *Verlagen en Mededeelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen* V, 36-62
551. Janssen 1860, 4.
552. Janssen 1860, 9.
553. Janssen 1860c.

554. Janssen 1860, 10-11.
555. Janssen 1860, 12.
556. Ook schriftelijk hadden Janssen en Lindenschmit contact met elkaar. In de Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 VIII B bevindt zich een brief van 27 April 1857 waarin Lindenschmit Janssen informeert over een aantal recentelijk gevonden Romeinse sandalen en aanbied om gekleurde gipskopieën uit zijn museum te ruilen voor boeken met afbeeldingen.
557. Janssen 1860, 14.
558. Janssen 1860, 15.
559. -- 1860 *Algemeene Konst- en Letterbode*, 225. Zie ook: Verhart 1995, 27-30.
560. Keller / Troyon 1863.
561. Keller 1863, 168.
562. Janssen 1859c.
563. Janssen 1859c.
564. Herodotus V, 16.
565. Janssen 1859c.
566. Janssen 1859c.
567. "The publication of the Origin of Species ushered in a new era in our thinking about the nature of man. The intellectual revolution it caused and the impact it had on man's concept of himself and the world were greater than those caused by the works of Copernicus, Newton, and the great physicists of more recent times ..." Mayr 1964, Introduction.
568. Lyell 1997, 203.
569. Ik ga hier niet op Darwins leven en werken in. Er bestaat ondertussen een uitgebreide bibliotheek waarin alle facetten daarvan uitgebreid behandeld worden. De in Darwin geïnteresseerde lezer zou b.v. kunnen beginnen met Keynes 2001.
570. "In 1858 he [Wallace] sent me a memoir on this subject, with a request that I would forward it to Sir Charles Lyell, who sent it to the Linnean Society, and it is published in the third volume of the Journal of that Society. Sir C. Lyell and Dr. Hooker, who both knew of my work – the latter having read my sketch of 1844 – honoured me by thinking it advisable to publish, with Mr. Wallace's excellent memoir, some brief extracts from my manuscripts." Darwin 1882, 1.
571. Darwin 1882, 427. De door mij gebruikte druk is identiek aan de laatste, 6de, door Darwin gecorrigeerde druk uit 1872.
572. Lyell 1863, 391.
573. Spratt II 1865, 308-309.
574. Darwin 1882, 417.
575. Lyell 1863, 410-411.
576. De aanhangers van creative design stellen steeds opnieuw dat evolutie niet kan werken, omdat de kans dat er op die manier een wereld ontstaat zoals wij die kennen te klein is. Hun denkfout berust op het idee dat de huidige wereld, mens en al, de uitkomst moet zijn en geen toevallig gevolg kan zijn. Evolutie evenwel werkt niet met een vooropgezet doel en elke ontwikkeling is niet meer dan toeval.
577. Rond 1860 is de eerste invloed van de evolutietheorie in Worsaaes werk te zien. Zie Gräslund 1987, 44-46.
578. Gainsberger, Josef 1848 *Die Gräber bei Hallstatt*. Linz.
579. Mortillet, M.G. de 1875 *Tableau archéologique de la Gaule* geciteerd in Forel 1876, 45.
580. Forel 1876, 46.
581. Hildebrand, H. 1872 Studier I jämförande förnde fornforskning. I. Bidrag till spännets historia. *Antiqvarisk Tidskrift för Sverige* 4, 1-264.
582. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 Ede 1.
583. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 Ede 9. Voor een afbeelding zie Verhart 2006, 65
584. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 Ede 2.
585. Von Sacken 1868, 5. Ook Schliemann liet zich tijdens zijn opgravingen in Mykene door een aristocraat bijstaan zoals we in zijn verslag in de Times van 22 December 1876 kunnen lezen: "My excavations have yesterday and today the significant honour of being visited by H.M. the Emperor Dom Pedro II of Brazil ... H.M, who in visiting with me the eastern part of the acropolis examined there in its north-east triangle, a well preserved ogivelike passage ... it had never come under my notice, nor under that of any other traveller." Dit is een opvallende passage omdat Dom Pedro de

- opgravingen op 29 oktober 1876 bezocht terwijl deze passage volgens Schliemanns dagboek op 8 november 1876 door de “engineer” ontdekt werd. Zij onthuld duidelijk hoe Schliemann met hooggeplaatste personen om ging.
586. Museum Hilversum collectie Perk.
587. Museum Hilversum collectie Perk.
588. Museum Hilversum collectie Perk.
589. Schattingen aan de hand van door Brugmans 1958 gegeven daglonen.
590. Prop 1958, 236.
591. Het Noord-Hollands Archief Haarlem, Collectie A. Perk 146-24.
592. Museum Hilversum collectie Perk.
593. De 16^e-eeuwse geschiedschrijver Lambertus Hortensius heeft in dit manuscript van 1572-1574 als eerste de grafheuvels bij Hilversum beschreven. Zie Bakker 2004, 36-41.
594. Het Noord-Hollands Archief Haarlem, Collectie A. Perk 146-24.
595. Wijn, H. van Dl. 1: 1807 en Dl. 2: 1812 *Huiszittend leven : bevattende eenige mengelstoffen over afzonderlijke en, voorheen, weinig of niet bewerkte onderwerpen betrekkelijk tot de letter-, historie- en oudheidkunde van Nederland*. Amsterdam.
596. Het Noord-Hollands Archief Haarlem, Collectie A. Perk 146-24.
597. Het Noord-Hollands Archief Haarlem, Collectie A. Perk 146-24.
598. Wiell 1999.
599. Congrès 1869, 143.
600. Congrès 1869, 145.
601. Congrès 1869, 147.
602. Darwin 1882, 132.
603. Congrès 1869, 146.
604. Congrès 1869, 152.
605. Congrès 1869, 157.
606. Zie ook Bakker 1990, 88-89.
607. De familie Van Breugel Douglas bezat het huis Rustenhoven in Maartensdijk.
608. Van Breugel Douglas was in 1791 in 's Hertogenbosch geboren en stierf in 1873 in Den Haag. Wat zijn verbinding met Friesland precies was heb ik niet uitgezocht. In 1811 trok hij met de Friesche vrijwillige jagers naar België en in 1818 werd hij lid (later deken) van de Ridderschap van Friesland. Van 1842 tot 1862 was hij lid van de Raad van Staten. In Janssens bibliotheek bevond zich een exemplaar van Van Breugel Douglas 1866 *Herinneringen uit 1815 door een Friesche vrijwilligen jager*. Leeuwarden.
609. Congrès 1869, 179-181.
610. Congrès 1869, 182.
611. Congrès 1869, 197.
612. Congrès 1869, 199.
613. Congrès 1869, 428. Ik ken slechts een passage waarvan men kan vermoeden dat er na het idee van Van Breugel Douglas verwezen wordt: “... de certains observateurs tendant à introduire dans cette série encore un âge d’os et un âge de cuivre.” Chabas, 1873, 524.
614. Congrès 1869, 51.
615. Virchow 1885, 369.
616. [De] H[aan] H[ettema] 1843, 421.
617. Hooiberg 1893, 155.
618. Ik heb hiervan geen bevestiging kunnen vinden in het PUG archief.
619. Bakker 2004, 160-161.
620. Bakker 2004, 161.
621. Bakker 2004, 161.
622. Craandijk 1888, 38 Ook geciteerd bij Bakker 2004.
623. Holwerda vermoedde in 1918 nog dat het gebied van de haardsteden groter was en dat er nog nieuwe opgegraven konden worden. Bakker 2004, 163.
624. Zie ook: Harting 1961.
625. Buys Ballot 1887, 152-153.
626. In 1865 schreef hij b.v. *Anno 2065. Een blik in de toekomst door Dr. Dioscorides*.
627. Buys Ballot 1887, 159.

628. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Wageningen.
629. Harting 1864, 7.
630. Harting 1864, 8.
631. Harting 1864, 10-11.
632. Lubbock 1865, 2-3.
633. Lubbock 1865, 191. Ik heb niet alle uitgaven van *Prehistoric Times* gecontroleerd, maar het viel mij op dat in de in de zevende, geheel herziene uitgave van 1913 deze verwijzing naar Worsaae niet meer voor komt.
634. Worsaae, J.J.A. 1862 Om tvedelingen af Steenalderen. *Oversigt*.
635. Gräslund 1987, 38.
636. Harting 1864, 12.
637. Harting 1864, 13.
638. Harting 1864, 14.
639. Harting 1864, 17.
640. Harting 1864, 18.
641. Haasloop Werner 1845, 131.
642. Haasloop Werner 1845, 131.
643. Steenstrup, J. 1869 Tørvemosernes Bidrag till Kudskab om Landets forhistoriske. *Natur og Kultur. Beretning om Landmansformlingen I Kjøbenhavn*. Copenhagen. Vaak wordt er ook verwezen naar: Steenstrup, J. 1886 *Torfmoore und Kjökkenmöddinger Dänemarks*
644. Driesmans 1907, 50-51.
645. Harting 1864, 21.
646. Harting 1864, 22.
647. Lubbock 1865, 244-245.
648. Harting 1864, 30.
649. Kruse Fr. 1845 *Necrolivonica oder Alterthümer Liv-, Esth- und Curlands bis zur Einführung der Christlichen Religion in den Kaiserlich-Russischen Ostsee-Gouvernements*, geciteerd in Wahle 1950, 26.
650. Buys Ballot 1887, 165.
651. Buys Ballot 1887, 171.
652. Het Noord-Hollands Archief Haarlem, Collectie A. Perk 146-24.
653. Deze kwam er pas in 1874.
654. Het Noord-Hollands Archief Haarlem, Collectie A. Perk 146-24.
655. Het Noord-Hollands Archief Haarlem, Collectie A. Perk 146-24.
657. Hortensius, L. 1574 *De origine et interitu oppidi Nedae liber*, manuscript uit 1573-1574 uitgegeven als *Over de opkomst en ondergang van Naarden met vertaling en aantekeningen van Prof. Peerlkamp en nalezing en bijvoegsels van A. Perk*. Utrecht 1866 (Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, nieuwe reeks no. 5).
658. In Het Noord-Hollands Archief Haarlem, Collectie A. Perk 146-2 en 24 zijn een grootaantal documenten over de totstandkoming van dit boek te vinden.
659. Zie voor een discussie van Schliemanns gebruik van deze term: Mühlenbruch 2001, 115-134. Tegenwoordig wordt de aanduiding “depas Amphikypellon” gebruikt voor één aardewerkvorm. Het lijkt in niets op het TRB object dat, in 1915, door Holwerda met deze naam aangeduid is. Holwerda 1915, 32. Bakker 1979, 59 beeldt de door Louwe Kooijmans gecompliceerde pot af.
660. Murray 1877, 581.
661. Schliemann 1874 Ik citeer uit: Korfmann 1990, 47.
662. Korfmann 1990, 7.
663. Zie Arentzen 2001.
664. Meyer 1953, 284-286. Charles Thomas Newton (1816-1894). Conservator van het Department of Greek and Roman Antiquities van het British Museums.
665. Schliemann 1875, 172.
666. Meyer 1953, 286-287.
667. Meyer 1953, 286-287.
668. Meyer 1953, 286-287.
669. Chabas 1873, 532.

670. Dit idee wordt nog versterkt door het feit dat in Pleyte 1902 de bronzen bijl net voor de haardsteden beschreven wordt.
671. Janssen 1856, 67. In Verhart 1995, 23 werd deze fout overgenomen, maar op de erbij horende expositie ontbrak de bijl omdat duidelijk was geworden dat hij niet bij de vondsten uit de haardsteden hoorde. In feite lag de werkelijke vindplaats van deze bronzen bijl 7½ km. Van die der haardsteden. Op dezelfde pagina vindt men ook een afbeelding van Schliemanns handtekening zoals die te vinden is in het Leidse gastenboek. Niet zonder trots schreef hij
[de opgraver van Troje] onder zijn naam.
672. Meyer 1953, 286-287. Troje I werd op de Troje tentoonstelling van 2001/2002 door Manfred Korfmann tussen 2920 - 2450 v. Chr. gedateerd. De zelfde redenering werd in 1875 ook door Hostmann in zijn kritiek op het drieperiodensysteem gebruikt. "Wohl selten nur wurde zum Zweck archäologischer Forschungen tiefer in die Erde eingedrungen, als in die Trümmerschichten am Berge Hissarlik. Hier, in einer Tiefe von neun Meter abwärts, fand Schliemann Schlacken von Blei und Kupfer in grösster Menge, sowie ausser Bronze auch Arbeiten aus Silber und Gold nebst den Legirungen beider Metalle." Hostmann 1875, 298.
673. Schliemann 1875b, 222-223.
674. Schliemann 1875b, 222-223.
675. Darwin 1871, 156.
676. Richter 1992, 248.
677. Hostmann 1875, 299. Tschernings mening is sterk verkort in de Congres bundel opgenomen: "M. le colonel Tcherning fait observer que la fabrication du fer a dû précéder celle du bronze, parcequ'il fallait du fer pour faire le bronze, don't la fabrication était plus difficile que celle du fer." Congrès 1869, 196.
678. Hostmann 1875, 279.
679. Hostmann 1875, 286.
680. Hostmann 1875, 287-288.
681. Hostmann 1875, 288-289.
682. Dit was de zoon van de kunstschilder James de Rijk die uit liefde voor de wetenschap de platen van de haardsteden voor Janssen getekend had. Deze zoon heeft daar ook nog aan meegetekend, maar toen hij elders studeren ging kwam aan die arbeid een einde.
683. De Rijk 1905, 32.
684. De Rijk 1905, 32.
685. De Rijk 1905, 33.
686. Pleyte 1877, 138.
687. Wibel, F. 1869 Der Gangbau des Denghoogs bei Wenningstedt auf Sylt. *Berichte des Museums vaterländischer Altertümer* 29. Kiel. Ik dank Jan Albert Bakker dat hij mij op deze publicatie gewezen heeft.
688. In juni 1853 leverde hij een kleine verzameling fossiele *Barnacles* (cirripeda) aan Charles Darwin. Stott 2003, 227.
689. Puydt, M. de 1885 La station et l'atelier préhistoriques de Sainte-Gertrude (Pays-Bas). *Matériaux pour l'Histoire primitive et naturelle de l'homme* II, 449-452.
690. Engelen 1998.
691. Voor Dubois zie Theunissen 1985, eventueel Shipman 2001.
692. Caesar *De Bello Gallico* V.26.4 – V.373 "Het grootste deel van het leger was al in een grote vallei afgedaald, toen de Eburonen plotseling van weerskanten te voorschijn kwamen. Ze vielen de achterhoede aan, beletten de voorhoede uit het dal omhoog te klimmen en bonden de strijd aan op dit voor de Romeinen allerongunstigste terrein."
693. Pleyte, Van Den Bogert en Bouwheer 1889, 18. Theunissen, 1985, 44 "Omdat er ook enige stukken Romeins aardewerk werden aangetroffen, veronderstelde Dubois dat de menselijke resten na een veldslag in de Romeinse tijd in de put geworpen waren." Theunissen geeft helaas geen bron voor deze opmerking en ik heb er geen bevestiging voor kunnen vinden.
694. Pleyte 1902, 11. Het betreft in tegenwoordige termen een onderstuk van een kleine neolithische zigzagbeker. Zie ook Bakker 1990, 82.
695. Pleyte 1902, 12.
696. Pleyte 1902, 12.
697. Holwerda 1918, 5.

698. Holwerda 1918, 4.
699. Hier over verschijnt een artikel van Leo Verhart in de komende Publications (2004).
700. Holwerda 1918, 2. Holwerda 1925, 15-19 laat zien dat hij deze theorie heeft laten vallen.
701. Holwerda 1918, 2.
702. Holwerda 1925, 15.
703. Holwerda 1918, 6.
704. Holwerda 1925, 11-12. Zie ook: Bakker 1990.
705. Boeles 1920, 293.
706. Boelens 1920, 300.
707. Ravensteyn 1924, 5.
708. Van Giffen 1930, 5. Ik dank H.T. Waterbolk die mij van deze informatie voorzag.
709. Enklaar en De Vrankrijker 1972², 11. Janssen spreek uitdrukkelijk niet over hutten, dit in tegenstelling tot b.v. Lisch, Leemans en De Rijk.
710. Bakker 1963/64.
711. Cobet, Gethmann und Lau. (eds.), 9.
712. Het is mogelijk dat er stenen objecten als heilige giften in de romeinse tempels bewaard werden, maar er is mij geen passage bekend waarin die beschreven worden.
713. Mercanti's boek werd pas in 1719 gepubliceerd.
714. Montfaucon noemt hem: "M. de Cocherel gentilhomme de Normandie." In het oorspronkelijke rapport van 1685, <http://giverny.org/archeos/cocherel.htm>, wordt hij omschreven als "le seigneur de la paroisse de Cocherel"
715. Montfaucon 1722, 195. "S'an 1685. M. de Cocherel gentilhomme de Normandie au diocese d'Evreux, voiant deux pierres sur une colline auprès du lieu de Cocherel"
716. Montfaucon 1722, 195.
717. Montfaucon 1722, 199.
718. In Samuel Johnson 1775/1957, 56 komt deze, sprekend over stenen pijlpunten, tot een soortgelijke conclusie: "They nearly resemble those which Mr. *Banks* has lately brought from the savage countries in the Pacifick Ocean, and must have been made by a nation to which the use of metals was unknown." Frere 1800, 204 "They are, I think, evidently weapons of war, fabricated and used by a people who had not the use of metals." Colt Hoare 1812, 76."... they [stone implements] throw a strong light on the customs of our rude ancesters at a period when they lived in savage and pastoral wildness, and before the use of metal was known to them." Opvallend is dat de grafheuvel die deze zin aan Colt Hoare ontlokte een bronzen naald opgeleverd had.
719. Legrand d'Aussy 1795, 461.
720. Legrand d'Aussy 1795, 461.
721. Legrand d'Aussy 1795, 462.
722. Legrand d'Aussy 1795, 463.
723. Legrand d'Aussy 1795, 463-464.
724. Legrand d'Aussy 1795, 465.
725. Legrand d'Aussy 1795, 466.
726. Legrand d'Aussy 1795, 467.
727. Legrand d'Aussy 1795, 467. Caesar, *De Bello Gallico* VII 21.1 "Ze [de Galliërs] ondermijnden de dam, en dat met te meer vakmanschap, omdat er in hun land grote ijzermijnen zijn ..." Katwijk-Knapp, 1971, 159. In werkelijkheid gebruikten de Germanen moerasijzererts en ijzeroer en hadden ze geen mijnen.
728. Legrand d'Aussy 1795, 474.
729. Mongez 1804, 228.
730. Johnson 1775.
731. Caylus, Anne Claude Philippe (1692-1765) 1767 *Recueil D'Antiquités Égyptiennes, Étrusques, Grecques, Romaines Et Gauloises*. Paris.
732. De Pauw, Cornelis (1739-1799) 1770 *Recherches philosophiques sur les Américains, ou mémoires intéressants pour servir à l'histoire de l'espèce humaine*. Berlin.
733. Westendorp 1815, 332.
734. Westendorp 1815, 333.

735. [Westendorp] Naschrift tot de Verhandeling over de hunebedden. Archief Nederlandsche Maatschappij voor Wetenschappen Haarlem. 1813. Ik dank Jan Albert Bakker dat hij mij op het bestaan en inhoud van dit document attent gemaakt heeft.
736. Westendorp 1822, 193-194.
737. Zie ook Heizer 1962.
738. [Thomsen] 1837, 58.
739. [Thomsen] 1837.
740. Wahle 1950a, 534 meldt dat Justitias Jasperson uit Östergaard bij Flensburg in 1828 als eerste een systeem op basis van grafvormen ontwikkeld heeft. Ik heb geen artikel of boek van deze Jasperson kunnen vinden en omdat hij ook niet door Janssen en zijn tijdgenoten genoemd wordt laat ik hem hier buiten beschouwing.
741. Wahle 1950a, 508 en 515.
742. G. H[aasloop] W[erner] 1845, 131.
743. Janssen 1852, 6.
744. Janssen 1852, 9.
745. Janssen 1853d, 9.
746. Worsaae 1844, 99.
747. Worsaae 1844, 99-100.
748. Worsaae 1859.
749. Voor de relatie Lindenschmit Thompsen zie: Street-Jensen 1985.
750. Janssen 1859d, 13.
751. "Tacitus, der gegen den Ausgang des ersten Jahrhunderts n. Chr. seine Germania schreibt, bietet insofern einen Festpunkt, als er von den eisernen Waffen der Germanen spricht. Nach landläufiger Auffassung der Zeit um 1800 sollen sie mit der Bronze erst durch die Römer oder vermittels der Kelten in der unmittelbar vorrömischen Zeit bekannt geworden sein; danach fällt denn die Steinzeit in die letzten Jahrhunderte vor Beginn unserer Zeitrechnung. Diese Vorstellung der Frühzeit verhart also noch ganz in der Gegend um Christi Geburt." Wahle 1950a, 536.
752. Beaglehole 1969, 404. Dat technologische ontwikkelingen eenvoudig worden overgenomen kunnen we direct zien aan het handelen van fundamentalistische groeperingen die de westersche samenleving afwijzen en bij hun streven om de wereld terug te voeren naar de middeleeuwen zonder eenig probleem de technologische verworvenheden van hun verdorven tegenstanders gebruiken.
753. Vayson de Pradenne 1930, 209.
754. Bv. Dussaud 1914.
755. Evans 1928b.
756. Evans 1925.
757. Couissin 1926, 82.
758. Evans 1928, 482.
759. Evans 1930.
760. Reinach 1930, 199.
761. Butavand, Ferréol 1938 *L'Énigme d'Alvão : les inscriptions néolithiques du Portugal et la thèse occidentaliste*. Paris.
762. Reinach 1930, 200.
763. Evans 1931.
764. Reinach 1932, 161.
765. Vayson de Pradenne 1930.
766. Reinach 1932, 153.
767. Zie Rieth 1967.
768. Internet, ook Bakker 2004, 160.
769. Boucher 1864, 124-125.
770. Joan Evans 1943, 117.
771. De Quatrefages 1863, 86.
772. Joan Evans 1943, 118.
773. Verne 1919, 190-191.

774. Men denke b.v. aan *Ossian* of het *Oera Linda Boek* in de literatuur of Han van Meegerens christelijke Vermeers in de schilderkunst. Zie ook Bakker 2004, 30-35.
775. Janssen 1856, 44.
776. Zie Janssen 1842, 138. Bij Katwijk vond men in 1842 “eene menigte oude ballen ...” Janssen vermoed “dat dezelve zijn, oude *werp- en slingerballen*, van de vroegste bewoners dezer landen van Germaansch karakter, uit den tijd van vóór of gedurende hunne aanraking met de Romeinen.
777. Janssen 1856, 59.
778. Janssen 1856, 59.
779. Janssen 1848. *Drenthse Oudheden*, 119-120.
780. Handexemplaar Janssen 1856, t.o. 50. Casque? Casoque = kasok, kledingstuk?
781. Schnapp 1996 begint zijn geschiedenis van de archeologie met de Babyloniers.
782. Janssen 1853e, 28.
783. Brongers 2002, 79.
784. Koninklijke Bibliotheek Handschriften KB 121 D1 50.
785. Pleyte, Van Den Bogert en Bouwheer 1889, 32.
786. Janssen 1836, 41.
787. Bakker 1983, 16-20.

Appendix

I. Janssen's bibliotheek

1. Bibliotheek van de Letteren Faculteit der Universiteit van Utrecht onder ARCH RAR.
2. De opdracht bewijst uiteraard alleen dat Leemans het boek aan Janssen gegeven heeft. Het is mogelijk dat Janssen het na ontvangst ogenblikkelijk weer weg gegeven heeft en dat het nooit in zijn bibliotheek gestaan heeft.

II. Perk's urnenheuvel

1. Museum Hilversum Collectie Perk. Aanvullingen Janssen 1856, 83.
2. Addink-Samplonius 1983, 74.
3. Janssen 1856, 83.
4. Bursch 1935, 58.
5. Museum Hilversum collectie Perk, 31 Oct. 1855.
6. Museum Hilversum collectie Perk, 4 Nov. 1855.
7. Janssen 1856, 84.
8. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum.
9. Wimmers 1988, 119.
10. Dit is afzonderlijk van elkaar door Jan Albert Bakker en door mij gedaan en beiden kwamen we tot de zelfde nummers.
11. Janssen 1856, 83-84.
12. Bezwaarde vaas betekent blijkbaar buikige vaas.
13. Janssen 1856, 83-84.
14. Janssen 1856, 83-84.
15. Persoonlijke mededeling van Jan Albert Bakker.
16. Janssen 1856, 86.
17. Wimmers 1988, 120.
18. Janssen 1856, 86.
19. Wimmers 1988, 132.
20. Burl 2002², 100.
21. Wells 1964, 177.
22. Wells 1964, 176-177.
23. Burl 2002², 88.

Bibliografie

- 1875 Congrès International d'Antropologie et d'Archéologie Préhistoriques. *Compte-Rendu de la 4e session, Copenhague 1869*. Copenhague.
- 1860 Paalwoningen in Zwitserland. *Algemeene Konst- en Letterbode*, 225.
- Addink-Samplonius**, M. 1976 *Hilversum/Laren de gemene heide van Gooiland*. Amersfoort.
- Addink-Samplonius**, M. 1983 De Opgravingen van Albertus Perk in het Gooi, circa 1840-1856 *Urnen Delven*. Dieren. 66- 74
- Addink-Samplonius**, M. 1984 Albertus Perk en de archeologie. *Tussen Vecht & Eem* 2, 207-219.
- Arentzen**, Wout 2001 Schliemann und das Dreiperiodensystem: Die Museumsreise von 1875. *Mitteilungen aus dem Heinrich-Schliemann-Museum Ankershagen* 7, 151-172.
- Avebury**, Lord (Lubbock, John) 1913⁷ *Prehistoric Times*. London.
- B.** 1853 *Algemeene Konst- en Letterbode* II, 249-252.
- Bakker**, J.A. 1963/64 De in 1853 op de Bosberg opgegraven "Haardsteden". *Mededelingen van het Museum voor het Gooi en Omstreken* VIII. 56-59.
- Bakker**, J.A. 1965 Hilversum, grafheuvels 5 en 6 bij de Erfgooiersstraat. *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 64, *120-*121.
- Bakker**, J.A. 1973 *De Westgroep van de Trechterbekercultuur*. Academisch proefschrift. Amsterdam.
- Bakker**, J.A. 1979 *The TRB West Group*. Amsterdam.
- Bakker**, J.A. 1983 Titia Brongersma graaft in het grote hunebed te Borger. In **Addink-Samplonius**, Marianne (ed) *Urnen Delven*. Dieren.
- Bakker**, J.A. 1990 Views on the Stone Age, 1848-1931: the Impact of the Hilversum Finds of 1853 on Dutch Prehistoric Archaeology. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 40. 73-99.
- Bakker**, J.A. 1992 *The Dutch hunebedden: megalithic tombs of the Funnel Beaker Culture*. Ann Arbor.
- Bakker**, J.A. 1999 The Dutch megalithic tombs, with a glance at those of north-west Germany. In: **Beinhauer**, K.W., **Cooney**, C., **Guksch**, C.E. und **Kus**, S. *Studien zur Megalithik. Forschungsstand und ethnoarchäologische Perspektiven*. Wiessbach. 145-162.
- Bakker**, J.A. 2004. *Kanttekeningen bij mijn publicaties en enige andere zaken*. Baarn.
- Ballot**, Buys 1887 Levensbericht van Pieter Harting. *Levensberichten der Afgestorvene Medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*. 149-187.
- Bastet**, F.L. 1985 *De rest schuilt onder 't kruid*. Amsterdam.
- Beaglehole**, J.C. 1969 *The Voyage of the Resolution and Adventure 1772-1775*. Cambridge.
- Bödiker**, Heinrich 1827 Alterthümer im Kreise Meppen. *Archiv für Geschichte und Alterthumskunde Westphalens* 2/2, 166-204.
- Boeles**, P.C.J.A. 1920 Het bronzen tijdperk in Gelderland en Friesland. *De Gids* 84, 282-306.
- De **Boer**, Bep (G.L.) 2006 *Langs de grens van Laren*. Laren.
- Bosch**, P.W. 1998 Eugène Dubois (1849-1940)- St.Geertruid en de onderzoeken vóór 1964. *De Prehistorische Vuursteenmijnen van Ryckholt – St. Geertruid*. Nederlandse Geologische Vereniging afd. Limburg. 19-20.
- Boucher de Perthes**, J 1838-I, 1839-II, 1839-III, 1840-IV, 1841-V *De la Création. Essai sur l'origine et la progression des êtres*. Abbeville.
- Boucher de Perthes** 1847 *Antiquité Celtiques et Antédiluviennes*. Paris.
- Boucher de Perthes** 1857 *Antiquité Celtiques et Antédiluviennes* Tome Deuxième. Paris.
- Boucher de Perthes** 1858 *Voyage en Danemarck, en Suède, en Norwége par la Belgique et la Hollande*. Paris
- Boucher de Perthes** 1860 *De l'Homme Antédiluvien et de ses Oevres* Paris.
- Boucher de Perthes** 1864 *Antiquité Celtiques et Antédiluviennes* III Découverte d'une Machoire Humaine dans le Diluvium. Paris.
- Bray**, Warwick / **Trump**, David 1975 *Lexikon der Archäologie*. Hamburg.
- Brill**, W.G. 1881 Levensbericht van A. Perk. *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1881, 28-41.
- Brongers**, J.A. 1976 *Air photography and celtic field research in the Netherlands*. Amersfoort.

- Brongers**, Ayolt J. 2002 *Een vroeg begin van de moderne archeologie. Leven en Werken van Cas Reuvens (1793-1835)* Amersfoort.
- Braun-paschedag**, Wilma en **Hasselbach**, Heleen A. 2006 *L.J.F. Janssen*. Amersfoort.
- Brindley**, A.L. 1986 The typo-chronology of TRB West Group pottery. *Palaeohistoria* 28, 93-132.
- Brugmans**, I.J. 1958 *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813-1870)*. Utrecht-Antwerpen.
- Burl**, Aubrey 2002² *Prehistoric Avebury*. London
- Bursch**, F.C. 1935 Oudheidkundige onderzoekingen te Hilversum, 1934 *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden XVI*, 45-63.
- Büsching**, J.G.G. 1824 *Abriß der deutschen Altertumskunde*. Weimar.
- Carmiggelt**, Arnold 2000 *Begraven op de terpen in Ferwerderadiel*. Abcoude.
- Chabas**, F. 1873 *Études sur l'antiquité historique d'après les sources égyptiennes et les monuments réputées préhistoriques*. Paris.
- Clodd**, Edward 1897 *De Geschiedenis van den Oorspronkelijken Mensch*. Zutphen.
- Cobet**, **Gethmann** und **Lau**. (eds.). 2000 Die Ordnung der Zeiten. In: Cobet, J., Gethmann, C.F. und Lau, D. *Europa. Die Gegenwärtigkeit der antiken Überlieferung*. Aachen. 9-31.
- Colt Hoare**, Sir Richard. 1812. *The Ancient History of Wiltshire*. Part I. London.
- Conze**, **Huser** und **Niemann** 1875 *Archäologischen Untersuchungen auf Samothrake*. Wien.
- Couissin**, Paul. 1926. Les intailles de Thisbé et de Pylos. *Revue Archéologique XXIII*. 81-82
- Craandijk**, J en **Schipperus**, P.A. 1879 *Wandelingen door Nederland met pen en potlood IV*. Haarlem.
- Dompierre de Chaufepié**, H.J. de 1902 Levensbericht van J.P. Six *Verhandelingen der Tweede Klasse van het Koninklijk-Nederlandsche Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten te Amsterdam*. 183-193.
- Daniel**, Glyn 1981 *Een beknopte geschiedenis van de archeologie*. Amsterdam.
- Darwin**, Charles (1859) 1882 *The Origin of Species by Means of Natural Selection or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*. London.
- Darwin**, Charles 1871 *The Descent of Man, and selection in relation to sex*. London.
- Van **Deijk**, Ada 2006 Frans Nicolaas Marius Eijck van Zuijlichem. *St Maerten, Tijdschrift van de Historische Vereniging Maartensdijk* 31, 2-9.
- Driesmans**, Heinrich 1907 *Der Mensch der Urzeit*. Stuttgart.
- Dussaud** 1914 *Les civilisations préhelléniques dans le bassin de la mer Égée*. Paris.
- Eggers**, Hans Jürgen 1961 *Inleiding tot de wetenschap der prehistorie*. Utrecht/Antwerpen.
- Eickhoff**, Martijn 2003 *De oorsprong van het "eigene"*. Amsterdam.
- Engelen**, F.H.G. 1998 De ontdekking in 1881 van de prehistorische vuursteenindustrie bij Ryckholt-St.Geertruid en de onderzoekingen vóór 1964. *De Prehistorische Vuursteenmijnen van Ryckholt – St. Geertruid*. Nederlandse Geologische Vereniging afd. Limburg. 7-17.
- Enklaar**, D.T.H. en De **Vrankrijker**, A.C.J. 1972² *Geschiedenis van Gooiland*. Hilversum.
- Van **Es**, W.A. & **Verwers**, W.J.H. 1973 Het beenderdelven te Wijk bij Duurstede in de winter van 1841/42. *Archeologie en Historie*. Bussum. 477-494.
- Von **Estorff**, G.O. Carl 1846 *Heidnische Althethümer der Gegend von Uelzen im ehemaligen Bardengaue*. Hannover.
- Von **Estorff**, G.O. Carl 1857 Nachrichten. *Anzeiger für Kunde der Deutschen Vorzeit*. 28-29.
- Evans**, Joan 1943 *Time and Change. The Story of Arthur Evans and his Forebears*. London.
- Evans**, John 1860 On the Occurrence of Flint Implements in undisturbed Beds of Gravel, Sand, and Clay. *Archaeologie or Miscellaneous Tracts relating to Antiquity. The Society of Antiquaries of London XXXVIII*, 280-307.
- Evans**, A. 1925 The "Ring of Nestor": A Glimpse into the Minoan After-World, and a Sepulchral Treasure of Gold Signet-Rings and Bead Seals from Thisbé, Boiotia. *Journal of Hellenic Studies* 1-75
- Evans**, Sir Arthur. 1928. *The Palace of Minos*. II. London.
- Evans**, Sir A. 1928b. The Glozel Forgeries. *Manchester Guardian*, Jan. 7.
- Evans**, Sir Arthur. 1930. *The Palace of Minos*. III. London.
- Evans**, Sir A. 1931. *The earlier religion of Greece in the light of Cretan discoveries*. London.
- Eyck tot Zuylichem** 1850 De Steenhoop ten Noorden van Hilversum. *Nieuwsblad voor het Gooiland en*

- Omstreken* No. 20. Zaterdag 9 November.
- Eyck van Zuylichem**, F.N.M. 1858 Aarden wallen uit den Heidenschen tijd. *Kronijk van het Historisch Genootschap gevestigd in Utrecht*. 29-31.
- Forel**, F.A. 1876 Note sur quelques stations lacustres de la rive vandoise du Lac Léman. *Mittheilungen der Antiquarischen Gesellschaft in Zurich*. 42-48.
- Frederiks**, J.G. 1889 Levensbericht van Willem Hofdijk, Jacobsz. *Levensberichten der Afgestorvene Medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*. 197-273.
- Frere**, John. 1800. Account of Flint Weapons Discovered at Hoxne in Suffolk. *Archaeologica* 13. 204-205.
- García Guinea**, Miguel Angel 1979 *Altamira and other Cantabrian caves*. Madrid.
- Van Giffen**, A.E. *Archaeologische Verkenning, openbare voordracht gehouden bij de aanvaarding van het ambt van lector aan de Rijksuniversiteit te Groningen, den 18den October 1930*, 5.
- Gouw**, J. ter 1874 *Funeralia I. De Oude Tijd*. 55-62.
- Gräslund**, Bo 1987 *The Birth of Prehistoric Chronology*. Cambridge.
- Gummel**, Hans 1938 *Forschungsgeschichte in Deutschland*. Berlin.
- [De] **H[aa]n H[et]tema** 1843 Het Koninklijk Genootschap voor Noordsche Oudheden te Kopenhagen. *Algemeene Konst- en Letterbode*. 418-426.
- [De] **H[aa]n H[et]tema** 1846 *Opgraving en Bewaring van Oudheden*. Leeuwarden.
- [De] **H[aa]n H[et]tema** 1863 *De Hunnebedden. Op welke wijze in den ouden tijd gebouwd? Beantwoord door Z.M. Frederik VII Koning van Denemarken*. Leeuwarden.
- G. **H[aa]sloop W[er]ner** 1845 Oudheden uit het steenen tijdvak, in ons vaderland. *Nederlandsch Magazijn, ter verspreiding van Algemeene en Nuttige Kundigheden*. 130-133.
- G. **H[aa]sloop W[er]ner** 1845b Hunnebedden en steenen gedenkteekenen. *Nederlandsch Magazijn, ter verspreiding van Algemeene en Nuttige Kundigheden*. 414-415.
- Halbertsma**, Ruurd B. 2003 'Those divine monuments of art' – Greek artefacts in the earliest Dutch collections. *Pharos, Journal of the Netherlands Institute in Athens* XI, 143-157.
- Harting**, Pieter 1961 *Mijne Herinneringen* Amsterdam.
- Heizer**, Robert F. 1962 The Background of Thomsen's Three-Age System. *Technology and Culture* 259-266.
- Van **Hengel**, J.F. 1850 Ingezonden stukken. *Nieuwsblad voor het Gooiland en Omstreken*. No. 23. Woensdag 20 November.
- Herrmann**, Joachim und **Maaß**, Evelin 1990 *Die Korrespondenz zwischen Heinrich Schliemann und Rudolf Virchow 1876-1890*. Berlin.
- Hooiberg**, T. 1893 *De geschiedenis van een ruim tachtigjarig leven uit herinneringen samengesteld*. Epe.
- Hofdijk**, W.J. 1850 *Kennemerland*. Maassluis.
- Hofdijk**, W.J. 1852 *Aeddon*. Delft.
- Hofdijk**, W.J. 1873² *Ons Voorgeslacht in zijn dagelijksch leven geschilderd*. Leiden.
- Hoijtink**, Mirjam 2002 On the exhibition plans of Greek sculpture at Leiden's early national museum of antiquities (1818-1835). *Pharos, Journal of the Netherlands Institute in Athens* X, 157-167.
- Holwerda**, J.H. 1915 Die Niederlande in der Vorgeschichte Europa's. *Supplement zu Intern. Archiv Für Ethnographie* 23, 1-48.
- Holwerda**, J.H. 1918 *Nederland's vroegste geschiedenis*. Amsterdam.
- Holwerda**, J.H. 1925 *Nederland's vroegste geschiedenis*. Amsterdam.
- Hostmann**. 1875 Dr. Hans Hildebrand. Das heidnische Zeitalter in Schweden. *Archiv für Anthropologie* 8. 278-314.
- Hulme**, Peter 1968 *Colonial Encounters. Europe and the Native Caribbean 1492-1797*. London.
- Janssen**, L.J.F. 1836 *Gedenkteekenen der Germanen en Romeinen aan den linker oever van den Neder-Rijn*. Utrecht.
- Janssen**, L.J.F. 1840 *Germaansche en Noordsche Monumenten van het Museum te Leyden*. Leyden.
- Janssen**, L.J.F. 1842 Over oude werptuigen opgedolven te Katwijk. *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* III 137-152.

- Janssen**, L.J.F. *Over de oudste vaderlandsche schansen, bepaaldelijk de Huneschans aan het Udeler-Meer*. Arnhem.
- Janssen**, L.J.F. 1848. *Drenthse Oudheden*. Utrecht.
- Janssen**, L.J.F. 1851 *Bijdrage tot de kennis van het schoeisel der ouden naar aanleiding van twee lederen schoefels in het Weerdingensche veen gevonden*. Amsterdam.
- Janssen**, L.J.F. 1852 Beschouwing van den vooruitgang in de beoefening der monumentale vaderlandsche oudheidkunde, gedurende de laatste vijf en twintig jaren. *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 8, 1-26.
- Janssen**, L.J.F. 1853. Hilversumsche Oudheden. *Oudheidkundige Verhandelingen en Mededeelingen*. 137-160
- Janssen**, L.J.F. [?] 1853b Nederlandsche Staats-Courant No. 43. Zaterdag 19 Februarij.
- Janssen**, L.J.F. [?] 1853c Nederlandsche Staats-Courant No. 130. Zaterdag 4 Junij.
- Janssen**, L.J.F. 1853d Over de beschaving der allervroegste bewoners van ons vaderland. *Oudheidkundige Verhandelingen en Mededeelingen I*. 1-26.
- Janssen**, L.J.F. 1853e Over Winckelmann's vorming tot oudheidkundige. *Oudheidkundige Verhandelingen en Mededeelingen* 27-77
- Janssen**, L.J.F. 1855. Hilversumsche Oudheden. *Algemeene Konst- en Letterbode* 18, 138-139.
- Janssen**, L.J.F. 1856 *Hilversumsche Oudheden*. Arnhem.
- Janssen**, L.J.F. 1856b Algemeene Konst en Letterbode 68 no3 306-308.
- Janssen**, L.J.F. 1859 *Over Oude Meerwoningen in Zwitserland*. Mengelingen 9/10, 1-20.
- Janssen**, L.J.F. 1859b W.J. Hofdijk. Ons voorgeslacht in het huiselijk en openbaar leven. Algemeene Konst- en Letterbode No. 2 *Mengelingen* 9-5, 1-9.
- Janssen**, L.J.F. 1859c Nogmaals over voeding van visch aan het rundvee. *Landbouw Courant* no. 13, 50-51.
- Janssen**, L.J.F. 1859d Over eenige zeldzame vaderlandsche oudheden. *Oudheidkundige Verhandelingen en Mededeelingen III*. 1-13.
- Janssen**, L.J.F. 1860 *Over Oude Meerwoningen in Zwitserland*. Mengelingen 9/11, 1-27.
- Janssen**, L.J.F. 1860b Uit den Vreemde. *Algemeenen Konst- en Letterbode* 72, 52-53, 62 en 146-147.
- Janssen**, L.J.F. 1860c Geleerde genootschappen en tijdschriften: vergadering van het algemeene historische Genootschap voor geschiedvorsing in Zwitserland. *Algemeene Konst- en Letterbode* 72, 298-299.
- Janssen**, L.J.F. 1860 d Belangrijke ontdekkingen in Denemarken. *Algemeenen Konst- en Letterbode* 72, 148-150 (het tweede gedeelte van dit artikel, 154-155, is van Eyck van Zuylichem).
- Janssen**, L.J.F. 1860e Geologie, Nijverheid en Kostumkunde opgehelderd door eene oudheidkundige ontdekking te Mainz. *Algemeenen Konst- en Letterbode* 72, 19.
- Janssen**, L.J.F. 1861-63 *Oudheidkundige reisberigten uit Duitsland, Hongarije, Bohemen en Zwitserland*. Arnhem.
- Johnson**, Samuel 1775/1957 *A Journey to the Western Islands*. London.
- Keller**, Ferdinand 1853 Die keltischen Pfahlbauten in den Schweizerseen Mitteilungen der Antiquarischen Gesellschaft in Zürich. 66-100.
- Keller**, Ferdinand 1863 Pfahlbauten fünfter Bericht. Frédéric **Troyon**: Habitations lacustres des temps anciens et modernes. *Mitteilungen der Antiquarischen Gesellschaft in Zürich*.
- Keynes**, Randal 2001 *Annie's Box*. London.
- Kikkert**, J.G. 1980 *Hoe ver we zullen komen, weet ik niet*. Naarden.
- Kirchner**, Ernst 1853 *Thor's Donnerkeil und die steinernen Opfergeräthe des nord-germanischen Heidenthums*. Neu-Streliz.
- Klindt-Jensen**, Ole 1975 *A History of Scandinavian Archaeology*. London.
- Kolenbrander**, Koos 11/10/2006 Dirk Westbroek en zijn archeologische vondsten in Hollandsche Rading. *De Vierklank*, 13.
- Korfmann**, M. 1990 *Bericht über die Ausgrabung in Troja in den Jahren 1871 bis 1873*. München.
- Krause** 1883 Lisch *Algemeine Deutsche Biographie* 18.
- Λ [Leemans?]1856 Hilversumsche Oudheden. *Algemeene Konst- en Letterbode*. 93-94.
- Laming-Emperaire**, Annette 1964 *Origines de l'Archéologie Préhistorique en France*. Paris.
- Leemans**, C. 1879. Het Romeinsch grafteeken van Dodewaard. *Letterkundige Verhandelingen der*

Koninklijke Akademië VIII.

- Legrand d'Aussy**, Pierre Jean Bapt. 1799 Mémoire sur les anciennes sépultures nationales et les ornemens extérieurs qui en divers temps y furent employés, sur les embaumemens, sur les tombeaux des rois francs dans la ci-devant église de Saint-Germain des Prés, et sur un projet de fouilles à faire dans nos départemens. *Mémoires de l'Institut National des Sciences et Arts – Sciences Morales et politiques* II. 411-699.
- Van der **Lijn**, P. 1923 *Keienboek*. Zutphen.
- Lindenschmit**, L. 1858 *Die Altertümer unserer heidnischen Vorzeit*. Mainz.
- Lindenschmit**, L. 1859 *Die Altertümer unserer heidnischen Vorzeit* II. Mainz.
- Lindenschmit**, L. 1860 *Die vaterländischen Altertümer der Fürstlich Hohenzollerschen Sammlungen zu Sigmaringen*. Mainz.
- Lindenschmit**, L. 1875 Zur Beurtheilung der alten Bronzefunde diesseits der Alpen und der Annahme einer nordischen Bronzecultur. *Archiv für Anthropologie. Zeitschrift für Naturgeschichte und Urgeschichte des Menschen* 8, 161-175.
- Lisch**, G.C.F. 1838. *Jahresbericht des Vereins für Meklenburgische Geschichte und Alterthumskunde*.
- Lisch**, G.C.F. 1855 Note (bij **Boll**, F. Nachtrag zu der kritischen Geschichte der sogenannte "Prillwitzer Idole" 208-224) *Jahrbücher des Vereins für meklenburgische Geschichte und Alterthumskunde*. 224-227.
- Lisch**, G.C.F. 1862a Reibsteine. *Jahrbücher des Vereins für meklenburgische Geschichte und Alterthumskunde*. 168-169.
- Lisch**, G.C.F. 1862b Pfahlbauten in Meklenburg. *Jahrbücher des Vereins für meklenburgische Geschichte und Alterthumskunde*. 168-169.
- Lubbock**, John 1865 *Pre-Historic Times* London.
- Lyell**, Charles (1830-1833) 1997 *Principles of Geology*. London.
- Lyell**, Sir Charles 1863² *The geological evidence of the antiquity of man with remarks on the theories of origin of species by variation*. London.
- Mayr**, Ernst 1964 *On the Origin of Species, a Facsimile*. Harvard.
- Mensch**, E.E. van 1984 De geschiedenis van het Goois Museum. *Tussen Vecht & Eem*. 191-206.
- Meyer**, Ernst 1953 *Heinrich Schliemann. Briefwechsel* I. Berlin.
- Modderman**, P.J.P. 1954 De "Zeven Bergjes" bij 't Bluk. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* V. 40-41.
- Mongez** 1804 Mémoire sur le Bronze des Anciens et sur une épée antique. *Mémoires de l'Institut National des Sciences et Arts*. 187-228.
- Montfaucon**, Bernard de 1722 *L'antiquité et représentée en figures*. Tome Cinquieme, seconde parti.
- Mühlenbruch**, Tobias 2001 Heinrich Schliemann "depas Amphikypellon" – Bannungsvorgang und Quellen. *Mitteilungen aus dem Heinrich-Schliemann-Museum Ankershagen* 7. 115-134.
- Mulder**, J.W. 1889. Overblijfselen der oudheid in Overijssel. *Verzameling van Stukken die betrekking hebben tot Overijsselsch regt en geschiedenis* 17. Zwolle 1-15.
- Müller**, Sophus 1897 *Nordische Alterthumskunde*. Strassburg.
- Muller Fz.**, J. 1876 Mr. F.N.M. Eyck van Zuylichem *De Nederlandsche Spectator*. 191-194.
- Murray**, A.S. 1877. Dr. Schliemann's Trojan Antiquities. *The Academy*. 581.
- N(ij)hoff**, Is. An.) 1859 Boekbeschouwing 1. *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*. 1-8.
- Nilsson**, S. 1844 Bijdrage tot de Ontwikkelings-geschiedenis des Menschelijken Geslacht. *Tijdschrift voor Natuurlijke Geschiedenis en Physiologie*. 20-48.
- Nilsson**, S. 1863 *Die Ureinwohner des Scandinavischen Nordens. Ein Versuch in der comperativen Ethnographie und eind Beitrag zur Entwicklungsgeschichte des Menschengeschlechtes*. Hamburg.
- Perk**, A 1842 *Oorsprong en aard der gebruikrechten op de heiden en weiden in het Gooiland*. Arnhem.
- Pleyte**, W. 1877 *Nederlandsche Oudheden van de vroegste tijden tot op Karel den Groote. I Friesland*. Leiden.
- Pleyte**, W, Van Den **Bogert**, A en **Bouwheer**, H 1889 *Uddel en Uddeler Heegde. Bijdrage tot de Geschiedenis van Barneveld*. Barneveld.
- Pleyte**, W. 1894 Levensberichten. Conradus Leemans. *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van*

- Wetenschappen* Amsterdam. 1-17.
- Pleyte, W.** 1902 *Nederlandsche Oudheden van de vroegste tijden tot op Karel den Grooten. IV West Friesland*. Leiden.
- Preswich, Joseph** 1859 On the Occurrence of Flint Implements, Associated with the Remains of Extinct Mammalia, in Undisturbed Beds of a Late Geological Period. *Proceedings of the Royal Society of London* X, 50-59.
- Prop, G** 1958 *De historie van een kleine landstad, Lochem*. Lochem.
- Quatrefages, de** 1863 Machoire de Moulin-Quatrefages. *Revue Archéologique* 8, 84-87.
- Ravesteijn, P.J. van** 1924 *Gedenkboek Hilversum 1424-1924*. Hilversum.
- Reinach, Salomon.** 1930. The Palace of Minos at Knossos. Volume III. *Revue Archeologique* XXXI. 199-200
- Reinach, Salomon.** 1932. Sir Arthur Evans. *Revue Archéologique*, 161.
- Reinach, Salomon.** 1932. Glozel en justice. *Revue Archéologique*. 153.
- Remouchamps, A.E.** 1928 Grafheuvelonderzoekingen C. Grafheuvels bij Hilversum. *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* IX, 64-72.
- Reuvs, C.J.C., Leemans, C. en Janssen, L.J.F.** 1845 Alfabëtische Naamlijst behoorende bij de Kaart van de in Nederland, België en en gedeelte der aangrenzende Landen gevonden Romeinse, Germaanse of Gallische Oudheden. Leiden.
- Richter, Wolfgang** 1992 *Heinrich Schliemann*. Leipzig.
- Rieth, Adolf** 1967 *Vorzeit Gefälscht*. Tübingen.
- De Rijk,** 1905 *Wandelingen door Gooi- en Eemland en Omstreken*. Hilversum.
- Rode, Christian** 1728 *Cimbrisch-Hollsteinische Antiquaeten-Remarques, oder Accurate und umständliche Beschreibung derer in denen Grab-hügeln derer alten heydnischen Hollsteiner der Gegend Hamburg gefundenen Reliquien ... und bisher noch ungedruckte Briefe des seel. Herrn Ottonis Sperlingii*. Hamburg.
- Von Sacken, Ed.** 1868 *Das Grabfeld von Hallstatt in Oberösterreich und dessen Alterthümer*. Wien.
- Van der Sanden** 2002 Structuren in het Drentse veen. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 186-216.
- Scheltema, Jacobus** 1833 Berigt aangaande een oud altaar, (Dolmin) of een naar een Hunebed zweemend overblijfsel van de eerste bewoners dezer landen, in het dorp De Vuursche. *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk*, vijfde deel.
- Schliemann, H.** 1874 *Trojanische Alterthümer. Bericht über die Ausgrabungen in Troja*. Leipzig.
- Schliemann, H.** 1875 Pre-historic Antiquities in the Leyden Museum. *The Academy*, 172.
- Schliemann, H.** 1875 b The Copenhagen museum of prehistoric antiquities. *The Academy*, 222-223.
- Schmerling, P.C.** 1833/34 *Recherches sur les ossemens fossiles découverts dans les cavernes de la province de Liège*. (drie delen) Liège
- Schnapp, Alain** 1997 *The Discovery of the Past*. New York.
- Seger, H.** 1930 Die Anfänge des Dreiperioden-Systems. *Schumacher Festschrift. Zum 70 Geburtstag Karl Schumachers*. Mainz, 3-7.
- Shipman, Pat** 2001 *The Man Who Found the Missing Link*. London.
- Spratt, T.A.B.** 1865 *Travels and Researches in Crete* (In two volumes). London.
- Spring, M.A.** 1853 Sur des ossements humains découverts dans une caverne de la province de Namur. *Bulletins de l'académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*. XX, 427-449.
- Stiebing Jr., William H.** 1993 *Uncovering the Past*. New York.
- Staring, W.C.H.** 1857 *De Bodem van Nederland*. Haarlem.
- Staring, W.C.H.** 1858 *Voormaals en Thans. Opstellen over Neêrlands grondgesteldheid*. Haarlem.
- Stott, Rebecca** 2003 *Darwin and the Barnacle*. London.
- Street-Jensen, J.** 1985 *Christian Jürgensen Thomsen und Ludwig Lindenschmit. Eine Gelehrtenkorrespondenz aus de Frühzeit der Altertumskunde (1853-1864)* Mainz.
- Theunissen, Bert** 1985 Eugène Dubois en de aapmens van Java. *Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde en der Natuurwetenschappen* 16.

- Theunissen**, Liesbeth 1999 *Midden-bronstijdsamenlevingen in het zuiden van de Lage Landen. Een evaluatie van het begrip 'Hilversum-cultuur'* Leiden. 24-28.
- [**Thomsen**, C.J.], 1837 *Leitfaden zur Nordischen Alterthumskunde*. Kopenhagen.
- Thomsen**, C.J. 1837 The Various Periods to Which Heathen Relics Can Be Assigned in **Heizer**, Robert F. 1962 *Man's Discovery of his Past*. Engelwood Cliffs. 21-26.
- Tolstikow**, Wladimir P. und **Trejster**, Michail J. 1996/97 *Der Schatz aus Troja. Katalogbuch Ausstellung in Moskau*. Stuttgart/Zürich.
- Tournal** 1827 Note sur deux cavernes à ossements, découvertes à Bize, dans les environs de Narbonne. *Annales des Sciences Naturelles* 12, 78-82.
- Vayson de Pradenne**, A. 1930. The Gloxel Forgeries. *Antiquity* IV. 201 – 222.
- Verhart**, Leo 1995 *List & bedrog*. Utrecht.
- Vermeiren**, I. 1972 *Algemeene Konst- en Letterbode. Nederlandse Volkskundige Bibliografie XV*. Antwerpen.
- Verne**, Jules 1919 *Naar het middelpunt der aarde*. Amsterdam.
- Virchow**, Rudolf 1885 Nachruf für J.J.A. Worsaae. *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnographie und Urgeschichte* 17, 369-370.
- Virchow**, Rudolf 1869 Die Pfahlbauten im nördlichen Deutschland. *Zeitschrift für Ethnologie / Organ der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*. I, 401-416.
- Visscher**, L.G. 1837 De Vuursche. *Utrechtsche Volks-Almanak voor het jaar 1838*. 145-152.
- Wahle**, Ernst 1950 *Studien zur Geschichte der prähistorischen Forschung*. Heidelberg.
- Wahle**, Ernst 1950a *Geschichte der prähistorischen Forschung. Antropos. Revue Internationale d'Ethnologie et de Linguistique* XLV.
- Wells**, Calvin 1964 *Bones, Bodies and Disease*. London
- Wentnk**, Karsten 2006 *Ceci n'est pas une hache Neolithic Depositions in the Northern Netherlands*. Leiden.
- Westendorp**, N 1815 Verhandeling ter beantwoording der vrage: welke volkeren hebben de zoogenoemde Hunebedden gesticht? In welke tijden kan men onderstellen, dat zij deze oorden hebben bewoond? Letter- en oudheidkundige verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem. 233-368.
- Westendorp**, Nicolaus 1822². *Verhandeling over de Hunebedden*. Groningen.
- Wiell**, Stine 1999 The Congress of Anthropology and Archaeology in Copenhagen 1869 – behind the stage. *Antiquity* 73, 136-142.
- Wilhelmi**, Karl 1854 Janssen: Hilversum'sche Oudheden. *Heidelberger Jahrbücher der Literatur* 37, 582-585.
- Wilhelmi**, Karl 1857 Janssen: Hilversum'sche Oudheden. *Heidelberger Jahrbücher der Literatur*. 107-115.
- Wimmers**, W.H. 1988 Het Urnenveld op de Westerheide bij Hilversum. *Oudheidkundige Mededelingen* 68, 117-143
- Worsaae**, J.J.A. 1844 *Dänmarks Vorzeit durch Alterthümer und Grabhügel beleuchtet*. Kopenhagen.
- Worsaae**, J.J.A. 1859 *Nordiske Oldsager i Det Kongelige Museum i Kjöbenhavn*. Kjöbenhavn.
- Van Der **Woud**, Auke 1990 De Bataafse hut. *Verschuivingen in het beeld van de geschiedenis (1750-1850)*. Amsterdam.
- Van **Zijll**, J.L. 1854a Nog iets over de Hilversumsche Oudheden. *Het Gooi* No. 402, Woensdag den 12 Julij.
- Van **Zijll**, J.L. 1854b. Nog iets over de Hilversumsche Oudheden II. *Het Gooi* No. 403, Zaterdag den 15 Julij.
- Van **Zijll**, J.L. 1856. Laren. *De Gooische Courant* 2 Februari.
- Van **Zijll**, W.C. 1856 *Gooische Courant* No. 580. Zaterdag den 29 Maart.

Afbeeldingen

- p. 6. Museum Hilversum.
 p. 7. R.M.O.
 p. 10. Gräslund 1987.
 p. 14. Klindt-Jensen 1975.
 p. 15. Avebury 1913.
 p. 16. Laming-Emperaire 1964.
 p. 19. Boucher de Perthes 1847
 p. 20. Van Deijk 2006.
 p. 22. Addink-Samplonius 1984.
 p. 24. Collectie Koos Kolenbrander.
 p. 29. Eyck van Zuylichem 1858.
 p. 30. Museum Hilversum.
 p. 32. Museum Hilversum.
 p. 37. Museum Hilversum.
 p. 39. Collectie P.U.G.
 p. 41. R.M.O.
 p. 44. Museum Hilversum.
 p. 46. R.M.O.
 p. 55. Meyers Großes Konversations-Lexikon 1909.
 p. 59. Porträtarchiv Diepenbroick.
 p. 64. Internet.
 p. 67. Nationalmuseet.
 p. 68. Gräslund 1987.
 p. 78. Pleyte 1889.
 p. 79. Internet.
 p. 83. R.M.O.
 p. 86. Museum Hilversum.
 p. 90. Keller 1853.
 p. 94. R.M.O.
 p. 95. Janssen 1840.
 p. 97. Schliemann Informationsblatt 18.
 p. 103. R.M.O.
 p. 104. UB Leiden.
 p. 110. Museum Hilversum.
 p. 116. Internet.
 p. 118. Jassen 1856 / R.M.O.
 p. 120. R.M.O.
 p. 121. Bursch 1935.
 p. 123. Museum Hilversum
 p. 136. Internet.
 p. 137. Hofdijk 1852.
 p. 140. Hofdijk 1859.
 p. 142. Hofdijk 1859.
 p. 152. Römisch-Germanischen Zentralmuseum.
 p. 157. Avebury 1913.
 p. 165. Von Sachen 1868.
 p. 169. Noord Hollands Archief Haarlem.
 p. 175. Congrès International Copenhagen 1869.
 p. 178. Website Eyckenstein.
 p. 178. Harting 1961.
 p. 186. Korres – Heinrich Schliemann, 1990.
 p. 187. Verhart 1996.
 p. 193. Internet.
 p. 198. Internet.
 p. 199. Internet/W. Clarysse.
 p. 204. Gräslund 1987
 p. 209. L'illustration Journal Universel 1927.
 p. 210. A. Evans/ Palace of Minos III, 1925.
 p. 213. Jules Verne 1919.
 p. 230. Bursch 1935
 p. 231. Janssen 1856
 p. 232. Museum Hilversum - Arentzen
 p. 233. Museum Hilversum - Arentzen
 p. 234. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum, Museum Hilversum.
 p. 235. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum, Museum Hilversum.
 p. 236. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum, Museum Hilversum.
 p. 237. Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden BPL 944 III, Hilversum, Museum Hilversum.
 p. 238. Janssen 1836 – 1856.
 p. 441. Museum Hilversum.

Wat de afbeeldingen betreft wil ik in het bijzonder Ed van Mensch van Museum Hilversum en Leo Verhart van het R.M.O. bedanken.

Index

- A
- Acker Stratingh 138
 Alberdingh Thijm 20, 21
 Arenz, K. 53
 Aristoteles 198
- B
- Babelon 27, 28
 Bakker, J.A. 83, 122, 191, 197
 Beeldsnijder van Vossenhol 216
 Beima 47, 53, 93, 110, 125, 126, 194
 Bergh, L.P.H.C. 34
 Bodel Nijenhuis 100, 102, 107, 109, 171
 Bödiker, H. 76, 77
 Boeles, P.C.J.A. 196
 Boll, F. 96
 Borck 94
 Bosch van Drakenstein 115
 Boucher de Perthe 15, 16, 17, 18, 19, 20, 71, 112, 183, 211, 212, 213, 217
 Breugel Douglas, van 172, 174, 175, 176, 177
 Brill, W.G. 21, 22, 23
 Brongersma, T. 139, 216
 Brunsting, H. 197
 Bursch, F.C. 120, 121, 122, 229, 230, 239, 240
 Busch 212, 213
 Büsching, J.G. 9, 12, 13, 202
 Buys Ballot 184
 Byron 136
- C
- Cannegieter, H. 170
 Carpenter 213
 Cazalis de Fondouce 175, 176
 Caylus 202
 Cellarius, C. 198
 Chabas 188, 189
 Clémont 208
 Clodd, E. 140
 Cocherel 199, 200
 Cook, J. 62, 92, 110, 111, 198, 207
 Couissin, P. 210
 Craandijk, J. 45, 126, 135, 178
 Cuvier 17, 19
 Cuypers, P. 122
 Cuypers, P.J.H. 21
- D
- Dampier 198
 Danneil, F. 9, 13, 196, 203
 Darwin, C. 162, 163, 173, 184, 190
 Delesse 212
 Desnoyers 212
 Dubois, E. 193
- E
- Enschede, A.J. 36
 Estorff, von 63, 66, 92, 97, 119, 131, 150, 152, 191, 194, 294, 206
 Evans, A. 210, 211
 Evans, J. 18, 19, 212
 Eyck van Zuylichem, F.N.M. 20, 21, 27, 28, 29, 30, 35, 36, 37, 38, 50, 51, 61, 85, 100, 124, 125, 132, 144, 150, 154, 155, 174, 177, 186
- F
- Falconer 212, 213
 Fjeldskov 72
 Forchhammer, P.W. 13, 15, 181
 Forel, F.A. 164
- Fradin, E. 208, 211
 Franck, D. 96
 Frasier 198
 Frederik VIII 75
 Fuhlrott, C. 18
 Fuhren 82, 83, 84, 86
- G
- Geer, A. van de 94
 Giffen, A.E. van 123, 197, 217
 Graa 139
 Graudry 212
 Grave, C.J. de 101
 Grimm, J. 96, 142
 Gunning 171
- H
- Haan Hettema 75
 Haasloop Werner 55, 56, 58, 75, 76, 77, 138, 150, 164, 165, 181, 182, 204
 Harting, P. 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184
 Hassler 153
 Helderling, O.G. jr. 79
 Hempel, C. 96
 Hengel, J.F. van 33, 100, 125
 Hengst, J.H.C. 35, 38, 49, 50, 80, 85, 93
 Herodotus 161
 Hesiodus 197, 199, 202
 Hilderbrand, H. 164, 172, 190
 Hoeven, J. van de 161
 Hofdijk, W.J. 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143
 Holwerda, J.H. 120, 122, 194, 195, 196, 197, 230
 Homerus 197, 198
 Hooiberg, T. 8, 148, 167, 168
 Hortensius 170, 184, 185, 186
 Hostman 154, 190, 191
 Huygens 36
- I
- Iselin, J.c. 199, 202
- J
- Johnson, S. 202
- K
- Kalkar 67
 Keer 116
 Keller, F. 62, 63, 90, 91, 92, 110, 111, 156, 157, 159, 160, 161
 Kirchner, E. 56, 57, 59, 60, 61, 62, 110
 Kist 82, 85
 Klemm 112, 135
 Klug, K. 132
 Kolenbrander, K. 26
 Krause 154
 Kreuser 61
- L
- Lamarck, J.B. 16, 140, 163
 Lanting, J. 122
 Lartet 172, 212
 Ledebur, v. 153
 Leemans, C. 7, 8, 35, 73, 131, 147, 166, 172, 215
 Legrand d'Aussy 199, 200, 201, 202
 Lennep, van 136
 Lier, van 188, 199, 202, 204
 Lindenbrock, O. 212, 213
 Lindenschmit, L. 74, 152, 153, 154, 155, 156, 160, 165, 191, 206, 207
 Lisch, G.C.F. 59, 60, 63, 97, 131, 134, 135, 150, 153, 154, 156, 172, 175, 196, 203, 294

- Lodder 94, 95
 Lubbock, J. 14, 15, 180, 191
 Lucretius 56, 119, 198, 199, 201, 202
 Lyell, C. 162, 163
 Lyman 212
- M
- Macpherson 137
 Madsen 155
 Marsch, A.G. 96
 Mercanti 198
 Messikomer 161
 Milne-Edwards 213
 Modderman, P.J.R. 122, 239
 Moll 116, 117
 Mongez 201, 202
 Montelius, O. 163, 172
 Montfaucon, B. de 199
 Morlet, A. 73, 208, 209, 210, 211
 Mortilet, M.G. 164
 Mulder, J.W. 136.
 Murray, A.S. 187
 Mus, G. 184
- N
- Newton, C. 187, 188
 Nijhoff 98, 103, 129, 133, 134, 167, 168, 171
 Nilsson, S. 61, 62, 155, 172, 181, 204, 207
- O
- Ossian 137
- P
- Paauw 202
 Peerlkamp 185
 Perk, A. 21, 22, 23, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 38, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 94, 95, 96, 99, 100, 101, 104, 106, 107, 108, 109, 113, 114, 115, 116, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 128, 129, 132, 133, 150, 165, 167, 170, 174, 175, 184, 185, 186, 216, 229, 230, 231, 233, 239, 240
 Pestwuch, J. 18, 19
 Picardet 208
 Picardt, J. 75, 114
 Pictet 212
 Pistorius, J.G. 96
 Pleyte, W. 7, 83, 126, 188, 189, 192, 193, 194, 216, 217
 Popping, H.J. 35, 197, 208
 Potocki, J. 96
 Pradenne, V. de 209
 Preswick 212
 P.U.G. 34, 36, 37, 50, 51, 179, 215, 216
 Putten, A.C. van 23
 Puyt, M. de 193, 195
- Q
- Quatrefages 213
- R
- Ramsauer, J.G. 164, 165
 Ravaisson, F. 188
 Ravensreyn, P.J. van 196
 Ravenswaaij, J. van 30, 33, 42, 109, 119, 231, 233
 Rawlinson 158
 Reinach, S. 208, 209, 210, 211
 Remouchamp, A.E. 119, 120, 122, 239
 Reuvens, C.J.C. 7, 28, 118, 119, 216
 Rhode, C.D. 64
 Ricci, S. de 209
 Richter, W. 190
 Rijk, J de 42, 45, 51, 81, 82, 85, 128, 144, 167, 168, 175
 Rijk, J.A. de 42, 191, 192, 194
 Rowland 118
 Rüttimeyer 181
- S
- Schaaffhausen 172, 183
 Scheltema 84
 Schinkel, K.F. 21
 Schlegel 41
 Schliemann, H. 59, 186, 187, 188, 189, 190
 Schmerling 87, 183
 Schlözer 101
 Schröder van der Kolk 161
 Scott, W. 21, 136
 Seger, H. 9, 10, 13
 Six, J.P. 27, 43, 47, 48, 81, 85, 101, 102, 109, 172
 Smids, L. 216
 Sperling, O. 54, 203
 Sponholz 96
 Spring, M.A. 87, 88, 89, 183
 Standen 94, 95
 Staring, W.C.H. 25, 87, 125, 127, 161, 179
 Steenstrup, J. 13, 15, 172, 173, 174, 181, 182, 183
 Strabo 198
- T
- Tacitus 53, 77, 113, 118, 126, 129, 130, 139, 140, 179, 192, 201, 207, 216, 217
 Thomsen, C.J. 9, 10, 12, 13, 56, 59, 67, 73, 74, 119, 153, 154, 163, 181, 196, 202, 203, 204, 206
 Thukydides 197
 Tournal 87
 Troyon, F. 156, 157, 160, 181
 Tscherning, D. 172, 190
 Tydeman, H.W. 67
- U
- Ubaghs, J.C. 193, 195
- V
- Vermwulen, P.J. 33, 34, 37, 50
 Virchow 97, 172
 Visser, L.G. 115, 117
 Vrolik, W. 127, 129, 131, 161, 216, 240
- W
- Wal, de 127
 Wallace, A.R. 162, 163
 Weigel 171
 Westbroek, D. 24, 25, 26, 35, 36, 37, 28, 40, 43, 44, 45, 46, 47, 93, 94, 95, 102, 151, 167, 170, 174, 177, 214, 215, 217.
 Westendorp, N. 12, 13, 119, 137, 138, 139, 191, 202, 204, 207
 Westerhoff, R. 98
 Westropp, H. 180
 Wibbel, F. 193
 Wigand, P. 76
 Wilhelmi 63, 64, 65, 66, 57, 97, 115, 131, 132, 133, 134, 136, 150
 Wilkinson 158
 Wimmers 233, 239, 240, 241
 Winkelmann, J.J. 215, 216, 217
 Wolf, F.A. 186
 Wolf, J.W. 60, 61, 62, 150
 Worsaae 14, 15, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 97, 119, 121, 131, 150, 154, 155, 172, 173, 175, 176, 180, 181, 183, 206
- Z
- Zijll, J.L. 99, 100, 101, 109, 110

